Dr. Gülnara ERGAN

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ (Arkeolojik Bulgulara Göre)

Bu kitap, yazarın uzun yıllara yayılan akademik çalışmaları ve Doğu Avrupa–Avrasya tarihine yönelik araştırmalarının bir ürünü olarak hazırlanmıştır. Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nde başlayan akademik eğitim süreci, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yürütülen doktora çalışmalarıyla derinleşmiş; bu süreçte özellikle Doğu Avrupa, Avrasya tarihi ve İtil Bölgesi çalışmanın temel odak alanlarını oluşturmuştur. Zamanla bu coğrafya, yalnızca tarihsel olayların gerçekleştiği bir alan değil, farklı toplulukların, kültürlerin ve kimliklerin etkileşim içinde bulunduğu çok katmanlı bir tarihsel çevre olarak ele alınmıştır.

Bu kapsamda, İtil Bölgesi'nde yaşayan Fin-Ugor halkları ile Türk toplulukları arasındaki ilişkiler arkeolojik bulgular temelinde incelenmiş; tarihsel süreçlerin değerlendirilmesinde yazılı kaynakların yanı sıra maddi kültür verilerinden de yararlanılmıştır. Tarih, arkeoloji ve dilbilim verilerinin birlikte kullanıldığı bu disiplinlerarası yaklaşım, bölgedeki kültürel ve toplumsal etkileşimlerin daha bütüncül biçimde anlaşılmasını amaçlamaktadır. Elinizdeki kitap, bu yaklaşım doğrultusunda şekillenen araştırmaların bir devamı niteliğindedir.

ISBN: 978-625-5951-63-2

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ

Dr. Gülnara ERGAN

K

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ

(ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

Dr. Gülnara ERGAN

Kimlik Yayınları

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ

(ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

Dr. Gülnara ERGAN

Kimlik Yayınları

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ (ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

Yazar
Dr. Gülnara ERGAN

İç Tasarım ve Yayına Hazırlayan
Cihan ER

Kapak Tasarımı ve Grafik
Erol ATICI

E - Kitap
Mart 2026

ISBN
978-625-5951-63-2

T.C. Kültür Bakanlığı
Yayıncılık Sertifika No
52115

Köşk Mah. Ahmet El Biruni Cad. No: 8
Melikgazi / KAYSERİ
Tel: 0 352 207 66 66 / 31029 – 0 544 616 00 38
web: www.kimlikyayinevi.com / tezmer@yandex.com

Kitabın içerisindeki tüm bilgilerin hukuki ve cezai sorumluluğu yazarına aittir. Yayınevinin yazılı izni olmadan, hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

ÖN SÖZ

Bu kitap, yazarın uzun yıllara yayılan akademik çalışmaları ve Doğu Avrupa–Avrasya tarihine yönelik araştırmalarının bir ürünü olarak hazırlanmıştır. Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nde başlayan akademik eğitim süreci, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yürütülen doktora çalışmalarıyla derinleşmiş; bu süreçte özellikle Doğu Avrupa, Avrasya tarihi ve İtil Bölgesi çalışmanın temel odak alanlarını oluşturmuştur. Zamanla bu coğrafya, yalnızca tarihsel olayların gerçekleştiği bir alan değil, farklı toplulukların, kültürlerin ve kimliklerin etkileşim içinde bulunduğu çok katmanlı bir tarihsel çevre olarak ele alınmıştır.

Bu kapsamda, İtil Bölgesi'nde yaşayan Fin-Ugor halkları ile Türk toplulukları arasındaki ilişkiler arkeolojik bulgular temelinde incelenmiş; tarihsel süreçlerin değerlendirilmesinde yazılı kaynakların yanı sıra maddi kültür verilerinden de yararlanılmıştır. Tarih, arkeoloji ve dilbilim verilerinin birlikte kullanıldığı bu disiplinlerarası yaklaşım, bölgedeki kültürel ve toplumsal etkileşimlerin daha bütüncül biçimde anlaşılmasını amaçlamaktadır. Elinizdeki kitap, bu yaklaşım doğrultusunda şekillenen araştırmaların bir devamı niteliğindedir.

Çalışmanın temel amacı, Eski Macarların tarihî gelişim süreçlerini arkeolojik veriler ışığında kapsamlı biçimde ele almak ve mevcut bilimsel literatüre katkı sunmaktır. Bu doğrultuda, Macarların ilk teşekkül sahası olarak değerlendirilen Batı Sibirya ile tarihî yurtları arasında bir geçiş alanı olarak kabul edilen Güney Ural bölgesi, özellikle Rus bilim insanları tarafından ortaya konmuş arkeolojik buluntular çerçevesinde ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Maddi kültür kalıntıları, tarihsel anlatıyı destekleyen veriler olarak değerlendirilmiş; erken dönem toplulukların yerleşimleri, hareketlilikleri ve karşılıklı etkileşimleri bu bulgular üzerinden yorumlanmıştır.

Araştırma sürecinde kullanılan verilerin önemli bir bölümü, Rusya Federasyonu sınırları içerisindeki çeşitli kütüphaneler ve

akademik arşivlerden temin edilmiştir. Bu süreçte, özellikle temel ve nadir kaynaklara erişimde sağladıkları değerli destek, paylaştıkları bilgi ve yönlendirici katkılarıyla çalışmaya önemli ölçüde katkıda bulunan Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi üyesi Sayın Prof. Dr. Fayaz Şaripoviç Huzin'e ve Güney Ural bölgesi üzerine çalışmalarıyla tanınan Sayın Prof. Dr. Tatyana Sergeyevna Malyutina'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu kitabın, İtil Bölgesi ve çevresinde şekillenen tarihsel etkileşimlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması, Eski Macarların erken dönem tarihine ilişkin araştırmalara yeni veriler sunması ve ilgili alanlarda yapılacak çalışmalara temel oluşturması amaçlanmaktadır.

Gülnara ERGAN,

Şubat 2026, KAYSERİ

ÖZET

Rusya'da XVIII. yüzyılda I. Petro döneminde başlatılan kapsamlı bilimsel reformlar, modern anlamda akademik araştırma geleneğinin oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu reformların doğal bir sonucu olarak düzenlenen akademik seferler, yalnızca coğrafi keşifleri değil, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nun doğu sınırları içerisinde yer alan geniş ve büyük ölçüde bilinmeyen coğrafyaların tarihî, kültürel ve etnografik açıdan sistematik biçimde incelenmesini amaçlamıştır. Bu seferler sırasında başta dil, coğrafya, etnografya ve arkeoloji olmak üzere pek çok bilim dalına ait zengin ve çok katmanlı veriler toplanmıştır. Elde edilen bu veriler, Avrasya bozkırlarının erken dönem tarihinin yeniden değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

XIX. yüzyılda bilimsel yöntemlerin gelişmesiyle birlikte arkeolojik kazı faaliyetleri daha planlı ve disiplinli bir nitelik kazanmış; özellikle Batı Sibirya ve Güney Ural bölgelerinde gerçekleştirilen kazılar, Eski Macarların etnik ve kültürel kökenlerine ışık tutabilecek nitelikte önemli arkeolojik kültürlerin tespit edilmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda, Batı Sibirya'da ortaya çıkarılan Sargatskaya arkeolojik kültürü ile Güney Urallar'da belirlenen Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürü, Eski Macarlarla ilişkilendirilen başlıca kültürel oluşumlar olarak değerlendirilmektedir.

Batı Sibirya'nın orman-step kuşağında M.Ö. V. yüzyıldan itibaren varlığını sürdüren Sargatskaya arkeolojik kültürü, uzun süreli ve istikrarlı bir yerleşim düzeni sergilemiş; ancak M.S. IV. yüzyılda Hun siyasi ve askerî baskısı sonucunda batıya doğru bir hareketlilik sürecine girmiştir. Bu hareketliliğin, M.S. VII. yüzyılın başlarında, Gök-Türk siyasi hâkimiyetiyle bağlantılı ikinci bir göç dalgası ile devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu süreç, Sargatskaya kültürüne mensup toplulukların yeni coğrafyalara taşınmasına ve kültürel unsurların farklı bölgelerde yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Güney Urallar bölgesinde nispeten ani bir şekilde ortaya çıkan Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültüründe, Sargatskaya kültürüne ait yerleşim düzeni, defin gelenekleri ve maddi kültür unsurlarının izlerinin tespit edilmesi, bu iki kültür arasında doğrudan ya da dolaylı bir süreklilik bulunduğunu göstermektedir. Kuşnarenkovskaya kültürünün

kökenleri üzerine yapılan araştırmalarda, özellikle mezar yapıları, kurgan geleneği ve seramik buluntular açısından dikkat çekici benzerlikler ortaya konulmuştur. Bu kültüre ait maddi unsurların, Karpat Havzası'ndaki erken Macar arkeolojik buluntularıyla paralellik göstermesi, Eski Macarların göç güzergâhlarının arkeolojik veriler aracılığıyla izlenebilmesine önemli katkılar sunmaktadır.

Bu çalışma, Eski Macarların Batı Sibirya'daki Erken Demir Çağı'ndan, Güney Ural bölgesinde Orta Çağ'ın erken evrelerine uzanan tarihî süreçte ortaya koydukları arkeolojik kültürleri kronolojik, tipolojik ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele almaktadır. Çalışmada, söz konusu arkeolojik kültürlerin yalnızca maddi kalıntıları değil, aynı zamanda Avrasya bozkır dünyasındaki Türk ve Ugor topluluklarıyla olan kültürel etkileşimleri de değerlendirilerek, Eski Macar tarihinin arkeolojik temellerine ilişkin daha bütüncül bir çerçeve sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Batı Sibirya, Sargatskaya Arkeolojik Kültürü, Güney Ural, Kuşnarenkovskaya Arkeolojik Kültürü, Eski Macarlar.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ ..... **i**
ÖZET ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖNCESİNDE BATI SİBİRYA'DA ARKEOLOJİK KÜLTÜRLER

1.1. Batı Sibirya Yüz Ölçümü, İklimi ve Bölgeleri (Kuşakları) 29
1.2. İnsanların Batı Sibirya'ya İlk Gelişleri 30
1.3. Sibirya'da Pleistosen Jeolojik Çağı 32
1.4. Paleolitik Çağ (Eski Taş Devri) 33
1.5. Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı) 36
1.6. Neolitik Çağ 38
1.7. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Tunç Çağı 40
1.8. Andronova Arkeolojik Kültürü Etrafında Çözülemeyen Karmaşa 42
1.9. Andronova Arkeolojik Kültürün Etnik Aidiyeti Tartışmaları 47
1.10. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü 53
1.10.1. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 54
1.10.2. Kuzey ve Merkez Kazakistan Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 57
1.10.3. Zauralye Bölgesi Güneyinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürüne Ait Defin Gelenekleri 58
1.10.4. Kuzey ve Merkez Kazakistan Bölgesinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 61
1.10.5. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri ve Mezarlarda Bulunan Seramik Eşyalar 62
1.10.6. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Metal Eşya Bulguları 64
1.11. Fedorovskaya Arkeolojik Kültürü 65
1.11.1. Fedorova Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 67
1.11.2. Fedorova Arkeolojik Kültürü Mezarlar ve Defin Gelenekleri 72
1.11.3. Fedorova Arkeolojik Kültürü Seramikleri 79
1.11.4. Fedorova Arkeolojik Kültürü Bişkul grubu seramikleri 81
1.12. Batı Sibirya Orman-Step Kuşağında Geç Tunç Dönemi 84
1.13. Geç Tunç Dönemi İrmenskaya Arkeolojik Kültürü 88
1.13.1. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 92
1.13.2. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 96
1.13.3. Karasuk ve İrmenskaya Arkeolojik Kültürlerin Seramiklerini Birbirinden Ayıran Özellikler 97

1.13.4. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 102

İKİNCİ BÖLÜM
BATI SİBİRYA'DA ERKEN DEMİR ÇAĞI VE SARGATSKAYA KÜLTÜRÜ

2.1. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Demir Çağı 111
2.2. Geçiş Döneminde İklim Değişiklikleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kültür Alanları 114
2.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü 121
2.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Dönemleri 125
2.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Konumu 127
2.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Oluşum süreci ve Etnik Aidiyeti 130
2.7. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründeki Kabilelerin Yerleşim Yerleri 132
2.7.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Büyük Yerleşim Yerleri Gorodişeler 136
2.8. SargatskayaArkeolojik Kültürü Toplumunda Kabileler ve Gruplar Sayısı 139
2.9. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev Planlaması; Eklemeli Evler, Yerleşimlerde Ev Planlama ve Tipleri 142
2.9.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Evlerin İç Planlaması 146
2.9.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev-Içi Ocaklar 147
2.10. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 150
2.10.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 151
2.10.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler 154
2.10.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Yapım Aşamasında Teknolojik Aşamaları 159
2.10.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Hamur Hammaddesi 161
2.10.4.1. Zauralye Bölgesi 161
2.10.4.2. İrtiş Bölgesi 162
2.10.4.3. Tobol Bölgesi 163
2.10.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerlerinde Seramikleri 165
2.10.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramik Kapları Desenlendirme Gelenekleri 166
2.11. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 169
2.11.1. Mezar İçi Şekil ve Yapıları 172
2.11.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Şekilleri 176
2.11.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ateş Kültü 179
2.11.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Geleneğinde At Kültü 182
2.12. Sargatskaya Kültürü Mezarlarında Bulunan Envanter 186
2.12.1. Kazanlar 186
2.12.2. Yaylar 191
2.12.2.1. Yay Ekleme Plakları (Kemik) 193

2.12.3. Ok Uçları ve Mızraklar 200
2.12.4. Kılıçlar ve Hançerler 202
2.12.5. Sargatskaya Kültüründe Zırhlar 203
2.12.6. Sargatskaya Kültüründe At Koşum Takımı 205
2.12.6.1. Demir Gemler 207
2.12.6.2. Demir Yanaklar (Atın Yanak Kısmına Gelecek Şekilinde Takılan Eşyadır) 208
2.12.6.3. Kemik Yanaklar 209
2.12.7. Kemer Tokaları 210
2.12.7.1. Kemik Tokalar 211
2.12.7.2. Tunç Tokalar 211
2.12.7.3. Demir Tokalar 212
2.12.7.4. Değerli Metallerden Yapılmış Tokalar 213
2.12.8. Süs Eşyaları 213
2.12.9. Aynalar 215
2.12.9.1. Yüzeyi Düz Aynalar 215
2.12.9.2. Yüzeyi İçe Bükük Aynalar 216
2.12.9.3. Kenarı Bordürlü Olan Aynalar 217
2.12.10. Kült ve Sanat Eşyaları 217
2.12.10.1. Kült İçin Topraktan Yapılmış Tabaklar 218
2.12.10.2. Tütsülükler 219
2.12.10.3. Kaşıklar 220
2.13. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Hayvan Üslübü 221
2.14. Sargatskaya Arkeologik Kültürü Toplumunda Suni Yöntemlerle Deforme Edilmiş Kafatasları 228
2.15. SargatskayaArkeolojik Kültürü Giyim Gelenekleri 233
2.15.1. Sargatskaya Kültürü Kadın Giyimi 234
2.15.1.1. Sargatskaya Kültüründe Soylu Kadının Başlığı (Şikayevka Kurganı) 234
2.15.1.2. Kadın Elbiseleri 237
2.16. Sargatskaya Kültürü Kadın Mezarlarında Silahlar 241
2.16.1. Sargatskaya Kültürü Erkek Giyimi 244
2.16.2. Sargatskaya Kültürü Çocuk Kıyafetleri 247
2.17. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Sosyo - Ekonomik Yapı 248
2.17.1. At Yetiştiriciliği 250
2.17.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği 252
2.17.3. Küçük Baş Hayvanların Yetiştiriciliği 253
2.17.4. Hayvancılığın Diğer Yönleri 254
2.17.5. Avcılık 255
2.17.6. Metalürji/Demircilik 255
2.17.7. Dokumacılık 257
2.17.8. Dericilik 259
2.17.9. Hayvan Kemiği ve Boynuzların Kullanım Alanları 260

2.17.10. Ağaç İşletmeciliği 261
2.17.11. Taş İşletmeciliği 262
2.17.12. Alış Veriş ve Değiş Tokuş 263
2.18. Sargatskaya Kültürü Oluşumu ve Diğer Kültürler ile Komşuluğu 265
2.18.1. Sargatskaya Kültürü Güneyinde Olan Komşuları 268
2.18.2. Sargatskaya Kültürü Kuzey Komşuları 269
2.18.3. Sargatskaya Kültürü Batı Komşuları 270
2.18.4. Sargatskaya Kültürü Güney-Doğu Komşuları 270

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNEY URALLAR BÖLGESİNDE ESKİ MACARLAR

3.1. Güney Ural, Priuralye ve Preduralye Bölgeleri 275
3.2. Güney Urallara Hun Kabilelerin Gelişi 276
3.3. Güney Ural Bölgesinde M.S. I. Bin Yılın Ortalarına Kadar Genel Arkeolojik Durum 280
3.4. Salihovskaya Kültürü, Salihovo Kurganları 284
3.5. Turayevo Kurganları 289
3.6. "Ufa II" Yerleşimi (Gorodişe) 292
3.7. "İmendyaşevskoye" Yerleşimi 294
3.8. Gök-Türk Kağanlığı 296
3.9. Turbaslinskaya Arkeolojik Kültürü 299
3.10. Bahmutinskaya Arkeolojik Kültürü 308
3.11. Kuşnarenkovskaya Arkeolojik Kültürü 316
3.12. Kara-Yakupovskaya Arkeolojik Kültürü 321
3.13. Kuşnarenkovskaya Kültürü Oluşum Süreci Ve Entik Aidiyeti 325
3.14. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı 333
3.15. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Defin Gelenekleri 335
3.16. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Çıkan Buluntu Envanteri 338
3.17. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ve Erken Macarlar 344
3.18. Priuralye-Kama Bölgesi Ugor Dönemi 350

SONUÇ 361
KAYNAKÇA 373
EKLER 407

GİRİŞ

Türk toplulukları, tarihsel süreç içerisinde farklı adlar altında anılmakla birlikte, ortak bir dil temelinde şekillenmiş ve Türkçe konuşan topluluklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. "Türk" adı, M.S. IV. yüzyıldan itibaren daha geniş ve kapsayıcı bir anlam kazanmış; bu tarihten sonra yalnızca belirli bir topluluğu değil, Türkçe konuşan çeşitli boy ve birlikleri ifade eden üst bir ad hâline gelmiştir. Aynı süreçte, diğer milletler tarafından da bu topluluklar "Türk" adıyla anılmaya başlanmıştır.

Türk adının bir devletin resmî adı olarak ilk kez kullanılması, Gök-Türk (Kök Türk) İmparatorluğu döneminde gerçekleşmiştir. 552–744 yılları arasında hüküm süren bu siyasi teşekkül, "Türk" adını resmî devlet unvanı olarak benimseyen ilk devlet olması bakımından tarihî bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Günümüzde bilim dünyasında genel kabul gören görüşe göre, "Türk" adının siyasî ve etnik bir kimlik ifadesi olarak belirgin biçimde ortaya çıkışı, M.S. VI. yüzyılın ortalarında, Gök-Türkler tarafından kurulan devletle birlikte gerçekleşmiştir. Gök-Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan itibaren "Türk" adı, öncelikle bu devletin halkını ifade etmiş; zamanla imparatorluğa bağlı ve kendi özel adlarıyla anılan diğer Türk topluluklarını da kapsayan ortak bir etnonim hâline gelmiştir. Böylece "Türk" adı, tarihsel gelişim süreci içerisinde Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade eden millî bir kimlik adı niteliği kazanmıştır.[1]

Dil üzerine çalışan araştırmacılar, toplumların belirli bir coğrafyada uzun süreli varlıklarını sürdürebilmelerinin temel koşullarından birinin ortak bir dil aracılığıyla kurulan iletişim olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre, dilin olmadığı bir ortamda toplumsal yapının oluşması ve devamlılığının sağlanması mümkün değildir. Dolayısıyla bireyin hangi topluma ait olduğunu belirleyen en temel unsur dildir. Ancak dil, tek başına bağımsız bir unsur olmayıp, doğrudan kültürle şekillenen bir yapıdır.

[1] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, (İstanbul: Ötüken, 2017), 10-12.

Kültür, dili meydana getiren ve ona süreklilik kazandıran temel zemini oluşturur. Dil, kültürün ayrılmaz bir parçası olup, kültürel unsurların aktarımında başlıca araç konumundadır. Kültürün olmadığı bir ortamda dilin varlığını sürdürmesi mümkün olmadığı gibi, dilin olmadığı bir toplumda da kültürel devamlılıktan söz edilemez. Bu nedenle kültürel bileşenler arasında dil, birincil ve belirleyici unsur olarak öne çıkmaktadır. Dil, toplumlar arasında bireylerin birbirine yakınlaşmasını ya da uzaklaşmasını sağlayan temel bir etken olmakla birlikte, aynı zamanda onu taşıyan toplulukların hangi kültürel daireye ait olduklarını da açık biçimde göstermektedir.[2]

Bilim insanları, insanlığın erken dönemlerinde iletişimin öncelikle bedensel hareketler, özellikle el ve kol jestleri ile anlamsız ya da sınırlı sesler aracılığıyla kurulduğunu; zamanla bu seslerin sistematik biçimde bir araya getirilmesiyle konuşma dilinin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Dilbilimciler, dillerin tek bir anda değil, çok eski çağlardan itibaren kademeli ve uzun bir evrim süreci içerisinde şekillendiği görüşünde birleşmektedir. Bu çerçevede, Türkçeye ait sözcüklerin kökenlerinin en geç Paleolitik Dönem'e kadar uzandığı, söz konusu dönemde oluşan temel dil unsurlarının tarihsel süreç içerisinde gelişerek günümüze kadar ulaştığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[3]

Türk diline ilişkin en eski izlerin, yaklaşık altı bin yıl öncesine, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Güney Mezopotamya'daki Sümer uygarlığına ait çivi yazılı belgelerde tespit edildiği bilinmektedir. Taş ve kil tabletler üzerine, harflerin çiviye benzer biçimlerinden dolayı bu adla anılan özel bir teknikle işlenen Sümer çivi yazılı metinlerde, Türk diliyle ilişkilendirilen bazı sözcük ve dil yapılarının yer aldığı ileri sürülmektedir. Sümer tabletlerinde yer alan bu örnekler, Türk dil tarihine ilişkin araştırmalarda en açık ve tartışmaya konu edilmeyen veriler arasında gösterilmektedir.[4]

Sümer dili üzerine çalışan araştırmacılar, bu dilde eklemeli (aglütinatif) yapı ile ünlü uyumuna yönelik belirgin bir eğilimin

---

[2] B.A.Antipov vd, *Tekst kak Yavleniye Kulturı*, Moskova: Nauka, 1989, 75; O.A.Kolohova, "Znaçeniye Yazıka v Dialoge Kultur",*Vestnik VGTU*, 5/2(2014), 3-4.

[3] Nikolay Baskakov, *"Türskiye Yazıki"*, (Moskava: Kom Kniga, 2006), 30; Abrar Karimulin, *O Vozmojnom Rodstve Otdelnıh İndeyskih Yazıkov s Türskimi*, (Kazan: Voprosı Türskogo Yazıkoznaniya, 1976), 135-143.

[4] Oljas Suleymanov, *Aziya*, (Moskova: Grifon yayınevi, 2005),192-250.

bulunduğunu ifade etmektedir. Söz konusu özelliklerin, Altay ve özellikle Türk dilleriyle yapısal benzerlikler göstermesi, Sümer dili ile Türk dili arasındaki ilişkilerin bilimsel açıdan tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bu yapısal paralellikler, Türkçenin tarihsel derinliğini ve eski çağlardan itibaren gelişen bir dil geleneğine sahip olduğunu ortaya koyan önemli dilbilimsel göstergeler arasında değerlendirilmektedir.[5]

Tarihçi Adile Ayda, M.Ö. I. binyılda İtalya Yarımadası'nın kuzeybatısında yer alan ve Roma öncesi dönemde bölgenin ilk gelişmiş uygarlıklarından birini kuran Etrüskler üzerine yaptığı araştırmalarında, bu topluluğun kökeni ile Türkler arasında ilişki kurulabileceği görüşünü ileri sürmüştür.[6] Ayda'ya göre, Etrüskler ile Türk toplulukları arasında hem maddi kültür unsurları hem de manevi ve dilsel göstergeler bakımından dikkat çekici benzerlikler bulunmaktadır.

Adile Ayda'nın dil verilerine dayalı tespitlerine göre, Etrüsk dili, M.Ö. II. binyıldan itibaren Türk dili normlarından giderek uzaklaşmış; Batı Avrupa dillerinin etkisi altında kalarak asimilasyon sürecine girmiştir. Ayda, Etrüsk alfabesinin kökeninin Orta Asya'ya dayandığını, bu alfabenin Etrüskler aracılığıyla İtalya'ya taşındığını ve daha sonra Latin alfabesinin oluşumuna temel teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Etrüskçe ile Türkçe arasında yaklaşık kırk kelime tespit ettiğini belirterek, bu bulguların iki dil arasındaki tarihsel ilişkilere işaret ettiğini savunmuştur.[7]

Benzer biçimde, Amerika yerli halklarından Sioux kabilesinin dili üzerine çalışmalar yapan ve Fransa Kraliyet Doğu Akademisi'nde görev yapan Frederich Lewis Otto Roehrig (1819–1908), Sioux dilinde Ural–Altay dil grubuna özgü yapısal özelliklerin belirgin biçimde bulunduğunu ileri sürmüştür. Roehrig, özellikle eklemeli yapı ve dilsel sistemin genel karakteri bakımından ortaya çıkan bu benzerliklerin şaşırtıcı derecede dikkat çekici olduğunu ifade etmiştir. İnka ve Keçuva (Quechua) dilleri üzerine yapılan bazı araştırmalarda, bu dillerin Altay ve özellikle Türk dilleriyle hem fonetik özellikler hem de dilsel yapı bakımından çeşitli benzerlikler gösterdiği ileri sürülmüştür. Söz konusu

---

[5] Bedriç Groznıy, "Doistoriçeskiye Sudbı Peredney Azii",*Vesnik Drevney İstirii*, 3/12 (1940): 25-45.

[6] Adile Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk Diller Din ve Dil İle İlgili Deliller*, (İstanbul: Boyut, 2020), 7-23.

[7] Ayda, *Etrüskler (Tursakalar)*,166-230.

dilsel paralellikler, bazı araştırmacılar tarafından bu halkların ortak bir oluşum ya da etkileşim sürecinden geçmiş olabilecekleri yönünde yorumlanmaktadır. Ancak bu tür yaklaşımlar, günümüzde karşılaştırmalı dilbilim ve tarih disiplinlerinde tartışmalı olmakla birlikte, dil tarihine ilişkin alternatif yorumların gelişmesine katkı sunmaktadır.[8]

XX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilen genetik araştırmalar kapsamında, Sibirya halkları (özellikle Buryatlar, Altaylılar ve onlarla ilişkili topluluklar) ile Güney Amerika yerli halklarının genetik profilleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, Amerika kıtasında tespit edilen Y-kromozomu varyantlarından birinin, en yüksek oranda Buryatlar ve onlara genetik açıdan yakın Sibirya topluluklarıyla eşleştiği ortaya konulmuştur.[9] Söz konusu bulgular, Amerika yerli halklarının kökenlerine ilişkin Asya bağlantılı göç teorilerini destekleyen genetik veriler arasında değerlendirilmektedir.

Amerika'nın yerli halkları olan Kızılderililerin, Asya'nın kuzeyinden, özellikle Güney Sibirya bölgesinden Amerika kıtasına göç ettikleri; atalarının, günümüzde Baykal Gölü çevresinde yaşamış olan ve antropolojik açıdan "Mongoloid tip" olarak tanımlanan topluluklarla ilişkili olduğu genel kabul görmektedir. Bunun yanı sıra, Kızılderili dillerinin yapısında Ural–Altay dil grubuna özgü bazı özelliklerin ve Türkçeyle ilişkilendirilen sınırlı sayıda sözcük unsurunun bulunduğu yönünde çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır.

Kızılderili topluluklarının yaklaşık M.Ö. XV. binyılda Amerika kıtasına göç ettikleri ve M.S. XVI. yüzyıla kadar Türkçe konuşan topluluklarla doğrudan temas kurmadıkları göz önünde bulundurulduğunda, bazı araştırmacılar Güney Sibirya'da bu tarihlerden itibaren Türkçenin erken biçimlerinin ya da proto-Türkçe olarak değerlendirilebilecek dil unsurlarının varlığından söz edilebileceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, Türk dilinin tarihsel derinliğine ilişkin tartışmaları daha erken dönemlere taşımaktadır. Bununla birlikte, dilbilimsel, arkeolojik ve genetik veriler birlikte değerlendirildiğinde, Türklerin ve Türkçe konuşan toplulukların

[8] Mirfatıh Zakiyev, *Tatar Halkı Tarihi (Etnik Tamırları Hem Kileçege),* (Kazan: Alma-Lit, 2008),549.

[9] Andrey Hazbulatov, "İstoriki Etniçeskoy i Kulturnoy Obşnosti Türkov İndeytsev Severnoy Ameriki (Antropologiçeskiy Aspekt)", *Nauka i Jizn*, 4/31 (2015): 143-144.

varlığının yalnızca M.S. VI. yüzyılda kurulan siyasi teşekküllerle sınırlı olmadığı; aksine, bu tarihten binlerce yıl öncesine uzanan bir tarihsel sürecin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Türklerin ve Türk dilinin hem Asya hem de Avrupa coğrafyalarında erken dönemlerden itibaren varlık göstermiş olabileceği, disiplinlerarası veriler ışığında ele alınması gereken önemli bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.[10]

Türklerin maddi kültür tarihine ilişkin daha kapsamlı ve somut veriler, Eneolit (Bakır Çağı) olarak adlandırılan ve M.Ö. 5000–3000 yılları arasına tarihlenen dönemde belirginleşmektedir. Bu çağda, taş alet teknolojisinin yerini giderek bakırdan üretilmiş araç ve gereçler almaya başlamış; metal kullanımının yaygınlaşması, üretim tekniklerinde ve günlük yaşam pratiklerinde önemli dönüşümlere yol açmıştır. Aynı süreçte, yarı göçebe ekonomik yapıların ve ilkel tarım faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte çeşitli hayvan türleri evcilleştirilmiş, özellikle atın evcilleştirilmesi, Avrasya bozkır kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir unsur hâline gelmiştir. Bu gelişmeler, insan topluluklarının avcı-toplayıcı (tüketici) yaşam biçiminden, hayvancılığa dayalı üretici bir ekonomik modele geçişini ifade etmektedir. Söz konusu dönüşüm, yalnızca ekonomik yapıyı değil, aynı zamanda sosyal örgütlenmeyi, hareketlilik biçimlerini ve maddi kültür unsurlarını da köklü biçimde etkilemiştir. Bu dönemde, farklı Türk kabileleri yeni etnik adlarla tarih sahnesine çıkmış olmakla birlikte, klasik kaynaklarda ve modern araştırmalarda bu toplulukların önemli bir bölümü "İskitler" adı altında değerlendirilmektedir.[11]

İskitler, Karadeniz bozkırlarından (Tuna Nehri'nin doğusundan) başlayarak, Orta Asya ve Doğu Türkistan üzerinden günümüz Çin topraklarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşamış olan erken dönem göçebe bozkır halkları arasında yer almaktadır. Antik kaynaklarda "İskitya" olarak adlandırılan bu geniş alan, günümüzde Kazakistan'ın Avrasya bozkırları, Sibirya, Ural, Volga havzası, Rusya'nın güney bozkırları ve Doğu Ukrayna gibi bölgeleri kapsamaktadır. Bu nedenle "İskit" adı, belirli bir etnik gruptan ziyade, söz konusu coğrafyada yaşamış olan erken Avrasya göçebe topluluklarının tamamını tanımlayan üst bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bu

[10] Zakiyev, *Tatar Halkı*,540.

[11] Mirfatıh Zakiyev, *Tatarı: Problemı İstorii i Yazıka*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi Yayınları 1995), 27.

bağlamda İskit kültürü, atlı göçebe yaşam tarzı, savaş teknolojisi, kurgan geleneği ve hayvansal üsluptaki sanat anlayışıyla, daha sonraki Türk kültürlerinin oluşumunda temel bir kültürel zemin oluşturmuş ve Avrasya bozkır medeniyetinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[12]

Avrupa ve Rus tarihçiliğinde yaygın olarak benimsenen görüşe göre, Kavimler Göçü'nden önceki dönemde Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya ile kısmen Orta Anadolu coğrafyaları, büyük ölçüde İranî kabilelerin yerleşim alanları olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşımın temel dayanağını, Antik Yunan tarihçilerinin eserlerinde yer alan İskitler ve onların tarih sahnesindeki yerini alan Sarmatlar hakkındaki bilgiler oluşturmaktadır. Söz konusu toplulukların etnik kökenlerine ilişkin değerlendirmeler ise ağırlıklı olarak Hint-Avrupa dil ailesine dayalı araştırmalar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalarda, Avrupalı bilim insanlarının diğer dil ailelerine ait verileri büyük ölçüde göz ardı ettikleri; özellikle Türkçeye ilişkin bulguların araştırma kapsamı dışında bırakıldığı görülmektedir. [13]Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Türkistan ve kısmen Anadolu'nun eski nüfus yapısının İranî kavimler tarafından oluşturulduğunu ortaya koymak amacıyla yoğun bir akademik faaliyet yürütülmüş; bu süreçte, daha önceki dönemlerde yapılmış olan araştırmaların önemli bir bölümü reddedilmiştir. Hem İskitlerin hem de Sarmatların İranî kavimler olduğunu kanıtlamaya yönelik çalışmalar teşvik edilmiş ve bu görüşün bilim dünyasında kabul görmesi için geniş kapsamlı yayınlar yapılmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda, Türklerin tarih boyunca anavatan olarak kabul edilen ve yayıldıkları geniş coğrafyalarda Türk varlığı, Türk kültürü ve Türk dili sistematik biçimde yok sayılmıştır. Özellikle arkeolojik araştırmalarda, Güney ve Batı Sibirya'da tespit edilen Afanasyevo, Andronovo, Karasuk ve genel olarak Altay bölgesine ait arkeolojik kültürlerin tamamının yalnızca Hint-Avrupa kavimlerine atfedilmesi, Türk medeniyetine yönelik önemli bir haksızlık olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık, Bizans kaynaklarında ve hatta XIX. yüzyıla kadar Avrupa ve Rus tarih yazımında, İskitlerden zaman zaman "Türkler" olarak söz edildiği görülmektedir. Bu durum, söz konusu

[12] "Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe" (Erişim Tarihi 10 Ocak,2022). https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5337992/

[13] Zakiyev, *Tatarı: Problemı*, 27.

coğrafyalardaki erken dönem topluluklarının etnik kimliğine ilişkin değerlendirmelerin tarih yazımı içerisinde farklı biçimlerde ele alındığını göstermektedir.

Bizanslı Feofan (565-581) Bizansın Justinian ve Tiberius [14] politikaları hakkında bilgi verdiği kitabında Perslerle olan münasebetlere önem vermiştir. İranlıları iyi tanıyan Feofan on ciltlik kitabının 566 yılına ait bilgilerde Justinian ile Hozroy arasında barış anlaşmasının bozulduğu ve hikâyesinin bir bölümünde *"Tanayis (Don (Tanayıs) nehri) doğusunda Türkler bulunmaktadırlar. Onlar daha önceden "Massaget" olarak adlandırılmaktadırlar. Persler kendi dilinde onlara "Kermihion" adını vermektedirler. Onlar Bizans imparator Justinyan'a hediyeler ve elçilerini göndererek (568 yılı) imparatordan Avarları kabul etmemesi için ricada bulunmuşlar. İmparator hediyeleri kabul ederek elçilerle birlikte karşılıklı hediye göndermiştir. Daha sonra Avarlar geldiklerinde barış ve Pannonya'ya yerleşmek için izin istemeye geldiklerinde Türklere söz verdiği üzere Avarları geri çevirmiştir*[15]. Burada çok önemli bir ayrıntı göze çarpmaktadır, bu da Feofan'ın [16] Massagetleri[17] ve Pers'leri iyi tanımasıdır. Massagetler Farsça konuşuyor olsalardı bunu mutlaka not almış olurdu. Feofan Massagetleri Pers değil Türk olarak kayıd ettiği göze çarpmaktadır.

---

[14] II. Justinus Latince adı: *FlaviusIustinus (Iunior) Augustus* (d. yak. 520 - ö. 5 Ekim 578) 565 ile 578 yılları arasında Jüstinyen Hanedanı üyesi olarak 574-578 döneminde II. Tiberius ile Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu imparatoru olarak saltanat sürmüştür. Gregory, Timothy E, *Bizans Tarihi.* çev. Esra Ermert. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019), 55.

[15] Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr Petritsıy, Menandr, Kandid, Nonnas i Feofan Vizantiyets.* Çev. Spiridon Destunis, (St-Petersburg: Leonid Demis yayınevi, 1884), 81,385.

[16] Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp*, *Evnapiy,* 492-494.

[17] Masagetler ilk defa Heredot tarihinde M.Ö VIII yüzyılda tarih sahnesine çıkmaktadırlar. Başta Aral gölü ve Hazar denizi arasında olmak üzere çok daha geniş coğrafyada bulundukları bilinmektedir. Hayvancılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Tüm maddi ve manevi kültürleri, inanç sistemi ve yaşayış tarzları onların Asyalı göçebe topluluk oldukları göstermektedir. Asya İskitleri yenerek İskitleri Kimmerlilerin bulunduğu bölgeye ittiklerini bilinmektedir. Herdota göre Masagetler İskitlerin bir kabilesi olduğunu düşünmüştür.
Zeki Velidi Togan,"Sakalar(IV)",*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23 (1987): 23, 30-34. Aristid Dovatur, Dmitriy Kalistov, İrina Şişova, *Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota, (*Moskva: Nauka, 1982), 85.

Justinianos I. döneminde (yaklaşık M.S. 536- 582 yıllarda) Bizanslı tarihçi Agatias, "Justinian'ın imparatorluğu üzerine" beş ciltlik kitap yazarak Bizans İmparatorluğu en önemli kaynaklardan biri sayılan[18] ve tarih olaylardan ziyade coğrafi bilgileri aktaran Agatias; *"Hunlar Azak denizinin doğusunda bulunan millettir Azak gölünün kuzeyinde diğer barbarlar bunmaktadırlar. Tüm bu halklar Hunlar ya da İskitler olarak adlandırılmaktadırlar. Diğer kabileler Kotrigurlar, Utigurlar, Ultizurlar ve diğer Vurugundlar adlandırılmaktadırlar. Bu kabileler onların efsanelerine göre onları batıya getiren bir geyik olduğunu söylemektedirler"* Agatias Azak denizi ve civarında bulunan Hunlarla ilgili bilgilerde İskit'ler şeklinde bahsetmektedir.

M.S. VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da (Konstantinopol'de) doğmuş olan Bizanslı tarihçi Menandor (lakabı Protektor) [19] İskitler hakkında (eski adı "İskit" olan notunu düşerek) Türklerin Bizans İmparatoru Justinianos'a barış antlaşması yapmak için elçi gönderdiklerini yazmıştır. Anlaşma sırasında barbarca konuşan (Barbarca, Türkçe) bu tüm İskitlerin kabilesi Türklerin gönderdikleri elçi heyeti toplam 106 kişi olduklarını yazmaktadır [20].

Bizans İmparatoru I. Anastasius döneminde Konstantinopolis'te yaşamış Yunan tarihçi Zosimus ise (V. yüzyıl ikinci yarısı) *"İstr nehri (Tuna nehri) üst kısımlarda bulunan İskitlere barbar kabileler saldırmıştır. Bu daha önce duymadığımız kabilenin adı "Unnı" (Hunlar) muhtemelen "Çar" İskitler olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Onlar hiç attan inmeyen ve yaya olarak kavgaları bilmeyen sadece at üzerinde savaşmaya bilen topluluktur Tuna civarına kadınlar ve çocukları ile birlikte geldiler ayaklar üzerinde duramayan, hayatlarının tamamı at üzerinde yani at üzerinde savaşan ve uyuyan halktır. Onlar at üzerinden okları ile İstr civarında bulunan tüm*

---

[18] *Rossiyskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya, P.V.Kuzenko, Moskova: Olma Medya Grup, 2015* "Agatias" maddesi.

[19] Lakabı "Protektor" olan Bizanslı tarihçi Menandros, Agathias'ın başlatmış olduğu " I.Justinian hükümdarlığı" 552-558 yıllar kapsayan kitabının devamlısı olup 558-582 yıllar arasında Bizans İmparatoru Maurikius hakkında "Tarih" kitabını kaleme almıştır. Menandros devamlısı ise Teofilakt Simokatta olmuştur. Simokatta İmparator Heraklius döneminde yaşamış ve Türklerin yazısı ile ilgili ilk bilgisini vermiştir. I.Justin'a gönderilen tecrübeli bir diplomattı Sogd'lu Maniah kagan tarafından "İskit Yazısı" ile yazılmış mektubtan bahsetmektedir. Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy*, 375.

[20] Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy*, 374-37.

İskitleri öldürüp onların ev ve eşylarını bırakıp İstrın diğer yakasına kaçmasına zorlamışardır"[21] şeklinde kaleme almıştır.

Filistin kökenli Bizanslı tarihçi olan Prokopius, İmparator I. Justinianus döneminde yapılan savaşlarda General Belisarius'a eşlik etmiş ve VI. yüzyılın en önemli tarihçisi olmuştur. Prokopius (VI. yüzyıl) İskitlerin "Amazonlar" kabilesi Hun ve Sabirler'den oluştuklarını yazmıştır[22]. Devamında *"Tanayis (Don nehri) ile Azak Denizi civarında daha önce burada yaşayan halka Kimmerliler denilmekteydi şu anda ise adları Utigurlar adı altında alılmaktadırlar. Saginlar halkı sonrası Hunlar bulunmaktadırlar. Bulundukları yerin adı Evisya ismi taşımaktadır Don (*Tanayıs*) nehri ile Azak denizinin civarında barbarlar bulunmaktadırlar"*[23].

VII. yüzyılın başlarındaki bir Bizans tarihçisi olan Teofilaktos Simokates sekiz ciltlik kitapta, İmparator Mauricius döneminin tarihi olaylarını yazmıştır. Simokates doğuda bulunan İskitlerin Türk'ler olduklarını yazmıştır.*"Pers hükümdarı Hosrov "Ktesifoi" şehrinden kovulduktan sonra Dicle Nehri (Tigris) geçerek bir kısım yardımcıları ona İskitlere (yazarın da açıklamasına göre "Bizim bildiğimiz Türkler") sığınması daha doğru bir yol olduğunu tavsiye etmişler"*[24] şeklinde not alınmıştır.

Vakanüvislik ve keşişlik faaliyetlerinde bulunmuş bir Bizans asilzadesi olan Aziz Günah Çıkartıcı Theofanis (VIII. yüzyıl), Hazarları İskitler olarak değerlendirmiştir. Notlarının bir bölümünde, Bizans İmparatoru Leo'nun oğlunu İskit Hakanı'nın kızı Çiçek ile evlendirdiğini belirtmiş; Çiçek'in Hristiyanlığı kabul ettikten sonra İrina adını aldığını kaydetmiştir.[25]

XVIII. yüzyılda Rus bilim çevreleri, Sibirya'daki arkeolojik verilere giderek artan bir önem atfetmeye başlamıştır. Rusya İlimler Akademisi aracılığıyla Sibirya'ya gönderilen akademik seferler ve bu seferleri izleyen arkeolojik kazılar sonucunda, İskitlere ilişkin kapsamlı bir bilgi

---

[21] Vasiliy Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçiskih i Latinskih o Skifii i Kafkaze,* (St-Petersburg: İmp.Adına İlimler Akademisi Yayımevi, 1906), 800.

[22] Prokopiy Kesariyskiy, *İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi,* (St-Petersburg: İmp Adına Yayın evi, 1876), 381.

[23] Kesariyskiy, *İstoriya Voin,* 381, 384,385.

[24] Fiafilakt Simokatta, *İstoriya,* çev. S.İ.Kandratyeva, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1957), 105-106.

[25] İgor Çiçurov, *Vizantiysliye İstoriçeskiye Soçineniya, (*Moskova: Nauka, 1980), 68.

ve veri arşivi oluşturulmuştur.[26] St. Petersburg'da kurulan "Kunstkamera"da[27] toplanan, hem bilimsel nitelik hem de nicelik bakımından geniş koleksiyonla birlikte, I. Petro döneminde yeni devlet politikası çerçevesinde "Rusya araştırmaları" adı altında sistemli çalışmalar yürütülmüştür. Yeni işgal edilen topraklara ilişkin bilgi toplanmasını emreden bu politika doğrultusunda, Rusya'nın doğusundaki bölgelerin doğal yapısı, nüfusu ve ekonomisi hakkında veriler derlenmiş; nehirlerin, denizlerin ve ulaşım yollarının yer aldığı coğrafi haritalar hazırlanmıştır. Özellikle daha önce sınırlı biçimde incelenmiş, ancak stratejik öneme sahip bölgeler üzerinde yoğunlaşılmış; bu kapsamda Sibirya ve Uzak Doğu bölgeleri öncelikli çalışma alanları olmuştur.

I. Petro'nun gönderdiği ilk akademik Sibirya keşif heyetinin ardından, 1724 yılında "Birinci Kamçatka Seferi", 1733–1743 yılları arasında ise "İkinci Kamçatka Seferi" ya da diğer adıyla "Büyük Kuzey Seferi" düzenlenmiştir. Bununla eş zamanlı olarak, Sibirya'dan elde edilen arkeolojik veriler ışığında İskitlerin araştırılması ve Rusların (Slavlarla ilişkili olarak) İskitlerle olan bağlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Batılı bilim insanları Rusya'ya davet edilmiştir.Bilim insanı Gottfried Leibniz, araştırmalarının ardından kaleme aldığı hatıratında, Sarmatların Slavların tarih sahnesine çıkışından çok daha önce var olduklarını belirtmiştir. Leibniz, Sarmatların tek bir kabile olmadığını, ancak bünyelerinde muhtemelen Slav kökenli bazı kabileleri barındırmış olabileceklerini ifade etmiştir.[28]

1725 yılında Almanya'dan davet edilen ve 1726–1737 yılları arasında St. Petersburg Bilimler Akademisi'nde sinolog ve Yunan-Roma eski eserleri profesörü olarak görev yapan Theophilus Siegfried Bayer ise, İskitlerin Asya'dan göç ettiklerini, Slavların ise Rus coğrafyasının yerli halkı olduklarını ileri sürmüş; bu nedenle İskitlerin Slav kökenli olma olasılığının bulunmadığını yazmıştır.[29]

---

[26] Zoya Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii*, (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960), 163.

[27] Rusya İmparatoru I.Petro tarafından oluşturulan ve 1727 yılında inşaatı tamamlanan, Rusya'nın ilk Antropoloji ve Etnografya müzesidir.

[28] Godfrut Leybnits, *Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşihsya k Rossii i Petru Velikomu*, (St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımları, 1873), 211.

[29] Aleksandra Nehardt, *Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii*, (Moskova: Nauka, 1982), 12.

Rus tarihçisi V.N. Tatishchev İskitler adı altında bir araya gelmiş birçok kabile ve milletin olduklarını düşünmüştür. Ona göre; *"İskit adı altında birçok halklar Türkler, Moğollar, Sarmatlar ve belki Slavlar, Asya ve Avrupa'nın doğu ve kuzey bölgelerinin birçok değişik halklar bulunmaktadır. Fakat tüm bu milletlere Avrupalılar Tatarlar adını vermişlerdir. İskitler de kendilerini Tatar olarak adlandırmaya devam etmişlerdir"* [30].

On iki ciltlik *Rusya Tarihi* adlı eserin yazarı olan ünlü Rus tarihçisi Nikolay Karamzin'e göre, Herodot döneminde Avrasya'da bulunan tüm halklar tek bir ad altında, İskit ya da Sarmat olarak anılmıştır.[31]

XIX. yüzyılda İskitlere ilişkin araştırmalar daha da hız kazanmış; Herodot ve diğer Yunan tarihçilerinin Avrasya hakkında kaleme aldıkları eserler, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular ışığında karşılaştırmalı incelemelere tabi tutulmuştur. Bu süreçte birçok Yunan tarihçisinin eseri Rusçaya çevrilmiş ve bilim insanları için daha geniş bir araştırma alanı oluşturulmuştur.

Alman asıllı jeolog, hekim ve doğa bilimci Karl Eichwald, Rus İmparatorluğu'nda yürüttüğü çalışmalar kapsamında 1838 yılında Herodot'un tarihine atıfta bulunarak Türk, Moğol, Fin ve Slav tarihlerini yeniden ele almıştır. Eichwald'a göre İskitler tek bir etnik yapıdan oluşmamaktadır; "İskit" olarak adlandırılan topluluklar, daha önce İskit coğrafyasında yaşamış halkların tümünü kapsamaktadır. Bu bağlamda, Karadeniz'in kuzeyinden doğuda Çin sınırına kadar uzanan coğrafyada yaşayan halkların tamamı İskit adı altında değerlendirilmiştir.

Alman tarihçisi Barthold Georg Niebuhr, XIX. yüzyılın ilk yarısında İskitler arasında Türk unsurların da bulunduğunu ve bu toplulukların Moğol kökenli olduklarını ileri sürmüştür.[32]

Alman doğu bilimci Karl Friedrich Neumann, 1855 yılında yayımladığı *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung* adlı eserinde, İskitlerin Türk kökenli olduklarını, Sarmatların ise Slav kökenli olabileceklerini iddia etmiştir.[33]

---

[30] Vasiliy Tatişev, *İstoriya Rossiyskaya*, (Moskova, Leningrad: Nauka,1962), 232-233.

[31] Nikolay Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, (Moskova: Nauka, 1988), 5-12.

[32] Mirfatih Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye Korni Türskih Narodov*, (Astana: Türskaya Akademya Yayınları, 2011), 245-247.

[33] Karl Friedrich Neumann, *Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung*, (Leipzig: 1855), 188.

Ünlü Çek Slavisti Pavel Jozef Šafárik, 1848 yılında yayımladığı üç ciltlik *Slavların Eski Tarihi* adlı eserinde, Herodot'un sözünü ettiği İskitlerin yaşadığı bölgeleri tanımlarken, Hint-Avrupa kabileleriyle karşılaştırmalı olarak Slavlardan Avrupa'nın yerli halkları olarak bahsetmektedir. Eserde, Slavların kendilerini hangi adla adlandırdıkları sorusu ele alınmaktadır. Šafárik, Slavlara ilişkin ilk bilgilerin MS IV. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığını belirtmektedir. Eski kaynaklarda Slavlar "Vind" ya da "Vend" adlarıyla anılmakla birlikte, Slavların kendilerini "Sırp" ya da "Srb" olarak adlandırdıkları ifade edilmektedir. Šafárik'e göre İskitler, Türk unsurların da yer aldığı Moğol kabilelerinden oluşmaktadır. Ayrıca İskitlerin yaşayış biçimi, giyim ve yaşam tarzlarının Türk ve Moğol kabilelerine benzediğini; Sarmatların ise Pers kökenli olduklarını ileri sürmüştür.[34]

İskit tarihini her yönden araştıran ünlü Rus tarihçi Lev Andreevich Elnitsky hem arkeolojik hem de yazılı kaynakları araştırarak İskitlerin mensup oldukları kültür daha sonra Türk ve Moğol kültüründe baskın Slav ve Fin halklarında ise yüzeysel etkilerini görmekteyiz şeklinde tespitinde bulunmuştur. Elnitskye göre İskitlerin kültürlerinde İranî unsurların oldukça az olduğunu belirtmiş ve *"Kimmerler ve İskitlerin İranî elementler sadece İskitlerin içinde bazı kabilelerin küçük kısmıyla ilgili olarak konuşulabileceğini düşünmekteyim*" şeklinde yazmıştır[35].

XIX. yüzyılda İngiliz tarihçisi William Mitford "Yunan Tarihi" [36] kitabında *"Dünyada bazı yerler vardır ki orada yaşayan halklar gelenek, görenekleri diğer milletlerden farklıdır. Geçmişte bu halklara İskitler bugünlerde ise Tatarlar denmektedir".* XIX. yüzyılda Avrupa'nın her yerinde Tatarlar adı altında tüm Müslüman Türkler anlaşılmaktadırlar.

XIX. yüzyılda Avrupalı tarihçi ve coğrafya bilim adamları İskit adı altında Türkçe konuşan tüm halklara verdikleri addır. Rusya İlimler Akademisi yayını olan Rusya Coğrafya Topluluğu Habercisi "Vestnik Ruskogo Geografiçeskogo Obşestve" 1854 yılı sayılı derginin ilk cildinde etnoloji ve filoloji bilim adamı Robert Gordon Latham*"Güncel*

[34] Dovatur, *Narodı Naşey*, 48.

[35] Leonid. Yalnitskiy, *Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologiçeskiy Oçerk*, (Novosibirsk: Nauka, 1977), 241-243.

[36] Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, 246.

araştırmalara dayanarak İskitlerin Türk olduklarına şüphe yoktur… Ayrıca, bunun için başka delillere lüzum yoktur" şeklinde yazmıştır [37].

İlk defa 1837 yılında Alman tarihçi Johann Kaspar Zeuss İskit tarihinin yeni bir etabını açarak, İskitleri İranî kabilelerle karşılaştırma yapmıştır. İskitlerin bulunuş coğrafyası, İskitlerin ve İranî kavimleri ile inanç sistemi ve dilsel ortaklığın olduğunu savunmuştur[38]. Bu teoriyi destekleyen Alman bilim adamı Karl Viktor Müllenhoff 1860'li yıllarda İskitlerin Hint-Avrupa kökenli kavim olduklarını yeniden gündeme getirmiştir. Ona göre "*İskitlerin İran coğrafyasının çok kuzeyde ve uzak olmaları onların başka bir kavim oldukları anlamına gelmemeli*" şeklinde ilginç yorumda bulunmuştur. Müllenhoff Hint-Avrupa dillerine dayanarak yaptığı araştırma İskitlerin Hint-Avrupa kökenli oldukları sonucuna varmıştır [39].

Müllenhoff'un çalışmasının ardından, İskitlerin Hint-Avrupa kökenli olabileceği yönündeki tez, birçok tarihçi ve dilbilimcinin ilgisini çekmiştir. Bu görüşü desteklemek amacıyla yüzlerce çalışma yapılmıştır. Özellikle Sovyet Rusya topraklarında bu teori, devlet tarafından da desteklenmiştir.[40] Hint-Avrupa teorisi, Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların eski anayurtlarının genişletilmesi anlamına geldiğinden, bilim çevrelerinde önemli ölçüde kabul görmüştür. İskitlerin İranî bir kavme mensup olduklarını savunan araştırmacıların ortak tutumu, bu teoriyi kesin ve tartışmasız doğru olarak değerlendirmeleri olmuştur. Akademik dünyada bu görüşe karşı çıkan ya da farklı bir yaklaşım ortaya koyanlar sert biçimde eleştirilmiş; İskitlerin Hint-Avrupa kökenli olduğu tezine karşı çıkanlar, eğitimsiz hatta cahil olarak nitelendirilmiştir.

Bizans kaynaklarına göre Türklerin Tuna Nehri'nden Don (Tanais) Nehri'ne kadar uzanan bölgede hâkimiyet kurdukları ve Türkçe konuşan bu "barbar" toplulukların İskit olarak nitelendirildikleri kayda geçirilmiştir. XVIII. yüzyılda Rus araştırmacılar tarafından yürütülen

---

[37] Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, 247.

[38] Dovatur, *Narodı Naşey*, 47; K.Zeuss, *Die Deutschenundihre Nachbarstämme*, (München: 1837),762.

[39] Dovatur, *Narodı Naşey*, 53.

[40] Türk dili ve Türk Dil tarihlerini araştırmak isteyen akademisyenlere çok ağır yaptırımlar ve sürgünler uygulanmıştır.

çalışmalarda, Slavların İskitlerle olan bağlantıları araştırılmış; ancak elde edilen veriler, böyle bir ilişkinin mümkün olmadığını ortaya koymuştur.

Arkeologlar, İskitlerin yayıldığı tüm bölgelerdeki kurganlarda bulunan benzer nitelikteki eşyaları "İskit Triyadası" olarak adlandırmıştır. İlk yazılı kaynaklarda Türkler ya da İskitler "barbar" olarak tanımlandığından, Doğu Avrupa'da Tuna Nehri'nden Altay Dağları'na kadar uzanan geniş coğrafyada yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ya da tesadüfen ele geçirilen buluntuların estetik ve teknik açıdan son derece gelişmiş olması dikkat çekmiştir. Bu eşyaların, dönemin algısına göre "barbar" olarak nitelenen topluluklara ait olamayacağı düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Söz konusu eserlerin Slavlara ait olmadığı kabul edildiğinden, bunların İranî kavimlere ait olduğu yönünde bir görüş ileri sürülmüş; bu yaklaşımı desteklemek amacıyla zorlayıcı dil araştırmalarına başvurulmuş ve bu durum, araştırmaların gerçeklikten uzaklaşmasına yol açmıştır. İskitlere ilişkin daha sonraki çalışmalarda, İranî kavim teorisini destekleyen binlerce araştırma yapılmıştır.

MÖ VIII–VII. yüzyıllar civarında Avrasya'nın bozkır ve orman-step kuşağında, batıda Tuna Nehri'nden doğuda Baykal Gölü'ne kadar uzanan geniş bir alanda yaşayan İskitlerin geride bıraktıkları maddi kültüre ait buluntular arasında belirgin benzerlikler tespit edilmiştir. Dinyester ve Tuna nehirleri havzası, Kuzey Kafkaslar, İtil Nehri, Kazakistan, Batı ve Güney Sibirya, Baykal Gölü çevresi, Kuzey Moğolistan ve Kuzey Çin'in bazı kesimlerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ele geçirilen eşyalar, bu ortaklığı açık biçimde ortaya koymaktadır.

İskitlerin böylesine geniş bir coğrafyada maddi kültür açısından sergiledikleri bu benzerlik, bilim insanlarının söz konusu topluluğun kültürünü "İskit-Sibirya Dünyası", "İskit-Sibirya Topluluğu" ya da "İskit-Sibirya kültür çemberi" gibi adlarla tanımlamalarına yol açmıştır. Bu adlandırmalar, İskitleri bir arada tutan iklim koşulları ve bulundukları coğrafi konum dikkate alındığında uygun görülmüştür. İskit dünyası, esas olarak bozkır ve orman-step kuşaklarında şekillenmiş

bir kültür olup, doğu sınırları yer yer dağlık coğrafyalara kadar uzanmaktadır.[41]

Başta silahlar, at koşum takımları ve hayvan üslubu olmak üzere, bu maddi kültür unsurlarının farklı bölgelerde en küçük ayrıntılarına kadar birbirine benzemesi, söz konusu olgunun "İskit Üçlüsü" ya da diğer adıyla "İskit Triadası" olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Arkeolog Mihayil Artamonov İskitlerle ilgili: *"İskitlerin silahları, at koşum takımları ve ok-yay gibi silahların benzerliği göze çarpsa da ilerleyen zaman araştırmalarında süs eşyaların üzerinde hayvan üslubu tarzında yapılan süslemelerde benzerlik şaşırtıcı"* diye yazmıştır[42]. Daha sonra İskit üçlüsü terimi hem akademik dünyada hem terim olarak yerini almıştır. İskit üçlüsü terimi çok kullanışlı olmakla birlikte İskit arkeolojisinde bir nevi "Kartvizit" halini almıştır.

MÖ VII–V. yüzyıllara tarihlenen ve kazıları yapılan büyük kurganların tamamında, istisnasız biçimde "İskit üçlüsü"ne ait unsurların bulunduğu tespit edilmiştir. Bu ayırt edici özellik, Avrasya'nın bozkır ve orman-step kuşağında özellikle göçebe ve yarı göçebe toplumların kültürlerinde yaygın olarak görülmektedir."İskit üçlüsü" olarak adlandırılan bu belirgin özellik,[43] arkeolojik buluntular ışığında özellikle Altaylar, Orta Asya (Türkistan bölgesi) ve Minusinsk Havzası başta olmak üzere incelenmiş;[44] bazı araştırmacılar, üç temel unsurun yanı sıra ek maddi kültür öğelerindeki benzerlikleri de dikkate alarak "üçlü" yerine "İskit beşlisi" teriminin kullanılmasını uygun görmüştür. Silahlar, at koşum takımları ve hayvan üslubuna ek olarak ayaklı bronz kazanlar ve bronz aynalar gibi eşyalar da bu kapsamda değerlendirilmiş ve söz konusu benzerlikler "İskit beşlisi" ya da genişletilmiş "üçlü" olarak adlandırılmıştır. Kimi araştırmacılar ise kemerler ve kancalı kemerler, başlıklar ile taştan oyma masalar (sofra)

[41] Boris Grakov, Skifı, Nauçno-Populyarnıy Oçerk, (Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1971), 71.

[42] Mihail Artamonov,"K Voprosu o Proishojdenii İsifov", *Vesnik Drevney İstorii*, 2 (1950): 39.

[43] Marina Moşkova, "Spornıye Voprosı Kontseptsii "Skifo-Sibirskogo Mira", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 207 (1991): 18.

[44] Grakov, *Skifı, Nauçno*, 72.

gibi unsurları da ekleyerek İskit üçlüsünün kapsamını daha da genişletmiştir.[45]

Ünlü arkeolog Boris Grakov, İskitlere ait arkeolojik buluntuları "Avrupa İskit Üçlüsü" ve "Avrasya İskit Üçlüsü" olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Grakov'a göre Avrasya İskit üçlüsü, klasik formu temsil etmektedir. Avrupa İskit üçlüsüne ise metal el aletleri, giysi unsurları ve bazı süs eşyaları da dâhil edilmiştir.[46]

Rus arkeologlar Anatoliy Martınov ve Valeriy Alekseyev, İskit üçlüsüne ek olarak büyük kurganların inşa biçimi, kurganların iç düzeni, ayaklı bronz kazanlar, çeşitli bronz eşyalar, el aletleri, bronz aynalar ve süs eşyaları (özellikle boncuklu kadın takıları) gibi unsurlarda da belirgin benzerlikler tespit etmişlerdir.[47] Bu yaklaşımda arkeologlar, yalnızca maddi kültür unsurlarını değil, aynı zamanda bir arkeolojik kültürü diğerinden ayıran en önemli ölçütlerden biri olan defin geleneklerini de dikkate alarak, klasik İskit üçlüsüne manevi kültür unsurlarını dâhil etmişlerdir.

Çeşitli eşyaların üzerine hayvan figürlerini işleyen ustaların, kutsal kabul edilen değerleri iyi tanıdıkları; kimi zaman hayvanın tamamını, kimi zaman ise yalnızca belirli bölümlerini tasvir ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, İskitlerin Doğu Avrupa, Sibirya (Uzak Doğu hariç), Kazakistan, Orta ve Merkez Asya (Türkistan) ile Anadolu'nun tamamını kapsayan geniş bir coğrafyada hem maddi hem de manevi bir kültürel bütünlük oluşturduklarını göstermektedir. Bu kültürel izlerin en belirgin biçimde Türk kültüründe görüldüğü kaydedilmektedir.

Göçebe (nomad/nomadizm) toplumların ekonomileri, üretici ekonomi türlerinden biri olan göçebe hayvancılığa dayanmaktadır. Göçebe toplumlarda hayvancılık ve mera hayvancılığı temel ekonomik faaliyetler olarak ortaya çıkmış, daha sonraki dönemlerde ise göçebe hayvancılık biçimi gelişmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesi süreci, Geç Mezolit ve Neolit dönemlerde, MÖ V–IV. binyıllarda gerçekleşmiş

[45] Natalya. Çlenova, "Kulturı Skifskogo kruga: Çertı Shodstva i Razliçiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheolojii*, 207(1991): 6.

[46] Grakov, *Skifı*, *Nauçno*, 60.

[47] Anatoliy Martınov ve Valeriy Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira*, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yaynları, 1986), 10.

olmakla birlikte; göçebe hayvancılığın oluşumu yaklaşık olarak MÖ II–I. binyıllara tarihlenmektedir.[48]

Göçebe hayvancılığın ortaya çıkışında iklim değişimleri (özellikle kuraklık), nüfus artışı, kullanılmayan mera ve boş alanların değerlendirilmesi ihtiyacı ile toplumların hareketli yapıları sayesinde askerî alanda daha avantajlı bir konum elde etmeleri gibi etkenler rol oynamıştır.[49] Bununla birlikte, son araştırmalar göçebe hayvancılık ekonomisinin şekillenmesinde en önemli unsurlardan birinin doğal ve coğrafi koşullar olduğunu ortaya koymaktadır.[50]

Göçebe hayvancılık, dünyanın birçok bölgesinde; Yakın Doğu, İran, Afganistan, Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika, Doğu ve Güney Afrika savanaları, Asya, Güney Amerika ile Kuzey Amerika'nın düzlüklerinde ortaya çıkmış bir ekonomik faaliyet biçimidir. Bununla birlikte, göçebe hayvancılık açısından en elverişli doğal ve coğrafi alanların, dağlık bölgelerle sınırdaş bozkır ve yarı çöl kuşakları olduğu ortaya konulmuştur. Bu doğal-coğrafi alan "Avrasya bozkırları" olarak adlandırılmaktadır. Karasal iklime sahip bu bozkır kuşağının, özellikle doğu kesimleri, klasik göçebe hayvancılık için ideal bir bölge olarak kabul edilmektedir.[51]

Avrasya'nın bozkır ve orman-step kuşağında Bronz Çağı'nın yaklaşık MÖ VIII. yüzyılda sona ermesiyle birlikte Demir Çağı'na geçilmiştir. Demir Çağı'nın başlangıcında bronz aynalar, süs eşyaları ve çeşitli araç gereçlerin yanı sıra ok uçlarının üretimi sürdürülmüş olsa da, demir madeni kısa sürede yaygınlık kazanmıştır. Zamanla demirden bıçaklar, hançerler, mızraklar ve diğer silahlar üretilmeye başlanmıştır. Demirden yapılan eşyalar, sert ve dayanıklı yapılarının yanı sıra keskinliklerini uzun süre koruyabilmeleriyle öne çıkmıştır. Başlangıçta ağırlıklı olarak silah yapımında kullanılan demir, ilerleyen süreçte el aletlerinin üretiminde de tercih edilmiştir. Avrasya'da İskit dünyasının

---

[48] Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Nikolay Kradin, Moskova: BRE, 2010, "Koçevneçestvo" maddesi. 530.

[49] L.S. Leyn, *Vozniknoveniye koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheologiçeskoy Konferentsii*, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, 1980), 30-36.

[50] Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Nikolay Kradin, Moskova: BRE, 2011, "Skotovodçestvo" maddesi, 369

[51] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, (Moskova: Mısl, 2002), 402.

hâkim olduğu coğrafyada demir madeni her bölgede aynı anda kullanılmaya başlanmamış, ancak kademeli bir yayılım göstermiştir.[52]

Göçebe hayvancılık ile demir madeninin kullanımının gelişimi, birbirine paralel bir süreç izlemiştir. Zamanla demir, İskit-Sibirya dünyasında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Dayanıklı demir madeninin üretime dâhil edilmesi ve göçebe hayvancılık ekonomisine geçilmesi, üretici ekonominin daha verimli hâle gelmesini sağlamıştır. Ekonomik faaliyetlerin ve maddi birikimin artması, toplumsal yapı içinde sosyal ayrışmayı beraberinde getirmiştir. Bu sosyo-ekonomik gelişmeler, ilkel toplum düzeninden hiyerarşik bir yapının oluşmasına geçişin zeminini hazırlamıştır. Kabilelerin bir araya gelerek boylar oluşturmasıyla birlikte, devletleşme sürecine girildiği görülmektedir.[53]

Göçebe hayvancılık ekonomisinin gelişmesi için en elverişli alan, Avrasya'nın bozkır kuşağı olmuştur. Bölgedeki uygun iklim koşulları, hayvancılıktan en yüksek verimin elde edilmesini mümkün kılmıştır. Daha önce mera hayvancılığıyla uğraşan toplumlarda hayvan sayısı ve verimlilik, mevcut yem miktarına bağlıyken; göçebe hayvancılıkta otlakların tükendiği alanlardan yeni otlaklara geçme imkânı doğmuştur. Bu durum, hayvanlar için yem temini sorununu büyük ölçüde ortadan kaldırarak önemli bir avantaj sağlamıştır. Yeni ekonomik sistem, toplum içinde kısa sürede benimsenmiş ve hızla yayılmıştır. Bu nedenle göçebe hayvancılığın Avrasya'nın hangi bölgelerinde daha erken ya da daha geç ortaya çıktığını kesin olarak belirlemek güçtür. Ancak literatürde, bu ekonomik modelin Avrasya bozkır kuşağındaki toplumlarda büyük ölçüde eş zamanlı olarak benimsendiği kabul edilmektedir. Göçebe hayvancılık, bozkır kuşağına bitişik orman-step bölgelerinde dahi oldukça hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmıştır.[54]

Arkeolojik bulgulara, özellikle ele geçirilen hayvan kemiklerine dayanarak, hızlı hareket edebilen at türlerinin geliştirildiği ve bunun toplum içi iletişimi hızlandırdığı anlaşılmaktadır. Demirin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte nalın icat edilmesi, biniciliğin gelişimini desteklemiş; at, göçebe ekonominin ayrılmaz bir unsuru hâline gelmiştir. Göçebe hayvancılığın yayılmasıyla paralel olarak binicilik de gelişme göstermiştir. Avrasya bozkırları, klasik göçebe hayvancılık için iklim

[52] Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*3-5.
[53] Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*32.
[54] Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*122.

koşullarının ideal olduğu bir coğrafya[55] olarak öne çıkmaktadır. Doğal ve iklimsel açıdan bakıldığında, Bronz Çağı, günümüzdeki iklim kuşaklarının şekillenmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bununla birlikte, Bronz Çağı ve onu izleyen Demir Çağı ile Orta Çağ boyunca iklim koşullarında sürekli değişimler yaşandığı gözlemlenmiştir. Eski arkeolojik kültürlere sahip toplumların bu değişimlere uyum sağladıkları anlaşılmaktadır.

Araştırmacılara göre, Geç Bronz Çağı kültürleri, Demir Çağı'na geçiş sürecinde ekonomik yapıları doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde Avrasya bozkır kuşağında yaşayan toplulukların, göçebe ve yarı göçebe ekonomik sistemlere yöneldikleri tespit edilmiştir.[56]

İskitlerin yayıldıkları coğrafyanın doğu ve batı sınırları arasında büyük mesafeler bulunmasına rağmen, maddi ve manevi kültürleri, yaşam tarzları ve ekonomik yapıları arasında belirgin benzerlikler olduğu bilinmektedir. Bu benzerliklerin genetik bir temele dayanıp dayanmadığını ortaya koymak amacıyla, insan genetiği alanında çalışan bilim insanları İskit toplulukları üzerinde araştırmalar yürütmüştür. Özellikle Herodot'un *Tarih* adlı eserinde söz edilen ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan, literatürde "Klasik İskitler" olarak adlandırılan toplulukların genetik yapıları incelenmiş; bu grupların erken dönemlerden itibaren sahip oldukları gen dizilimleri arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Avrasya bozkırlarında Paleolit ve Mezolit dönemlerden itibaren doğudan batıya doğru göç hareketlerinin gerçekleştiği bilinmektedir. Bu göç dalgalarının Bronz Çağı'nda da sürdüğü, ancak özellikle Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecinde yoğunlaştığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Ayrıca orman-step kuşağında yaşayan toplumların bu süreçte göçebe ya da yarı göçebe ekonomik ve yaşam biçimlerini sürdürdüklerini destekleyen veriler mevcuttur.

Genetik araştırmalar, Kuzey Kafkasya, Don (Tanais)–İtil nehirleri arası bölge, Doğu Kazakistan, Tuva (Arjan II arkeolojik alanı) ile "Pazırık" kültürü ve Minusinsk Havzası gibi coğrafyalarda yaşayan toplulukların, İskit gruplarıyla genetik akrabalık taşıdıklarını ve bu toplulukların günümüzde de büyük ölçüde aynı bölgelerde varlıklarını sürdürdüklerini ortaya koymaktadır. Bu durum, tarihsel süreç içerisinde genetik mirasın kuşaktan kuşağa aktarıldığını düşündürmektedir.

[55] Gumilev, *Drevnyaya,* 402.

[56] Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*125.

Araştırma sonuçlarına göre, batı bölgelerinde yaşayan İskitlere ait genetik izlerin Orta Asya ve Kafkasya'da tespit edildiği; doğu İskitlerine ait genetik unsurların ise daha geniş bir alana yayıldığı ve günümüzde Türkçe konuşan, geçmişte göçebe yaşam biçimini benimsemiş topluluklarda, özellikle Kıpçak grubunda yoğunlaştığı belirlenmiştir. Bu bulgular doğrultusunda, genetik araştırmalar, Türkçenin gelişimi ve lehçelere ayrılışının MS VI. yüzyıla tarihlendirildiği kabul gören görüşün yeniden değerlendirilmesi gerektiği yönünde önerilerde bulunmuştur.[57]

Daha önce de belirtildiği üzere, toplumların göçebe hayvancılık ekonomilerine yönelmelerinin başlıca nedenlerinden biri doğal ve iklimsel koşullar olmuştur. Doğuda göçebe topluluklara ev sahipliği yapan Güney Sibirya'ya komşu konumda bulunan Batı Sibirya bölgesi, bu topluluklar için ilk durak noktalarından biri olmuş ve arkeolojik açıdan büyük önem taşımıştır. Batı Sibirya'da tespit edilen bazı arkeolojik kültürlerin, özellikle Bakır Çağı'na ait olanlarının izleri kısmen ortadan kalkmış olsa da, bunları izleyen Demir Çağı arkeolojik kültürlerine ait buluntulara ulaşmak mümkündür. Bu kültürlerden biri, bu çalışmada da ele alınan ve Proto-Macar topluluklarının mensup oldukları düşünülen "Sargatskaya" kültürüdür. Her ne kadar Macarlar günümüzde Batı Sibirya'dan oldukça uzakta, Karpat Havzası'nda yer alsalar da, batıya doğru ilerleyişleri birçok Türk kabilesinde olduğu gibi Batı Sibirya üzerinden gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın amacı, Eski Macarların oluşum sürecinden itibaren Panonya'ya (Orta Tuna Havzası) ulaşıncaya kadar bulundukları coğrafyaları ve bu süreçte geride bıraktıkları arkeolojik kültürleri değerlendirmektir.

Bilindiği üzere, Batı literatüründe Macarların etnik kökeni genellikle Fin-Ugor halklarına dayandırılmaktadır. Macarlar, IX. yüzyılın sonlarında Orta Avrupa'daki Karpat Havzası'na göç ettiklerinde, Hint-Avrupa dillerini konuşan topluluklar arasında görece izole bir biçimde yerleşmişlerdir. Bu durum, Macar tarihsel sürecini şekillendiren en önemli etkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Yaklaşık 1000 yılı civarında Macarların Hristiyanlığı kabul etmeleriyle birlikte Batı Hristiyan dünyasının bir parçası hâline geldikleri görülmektedir. Bununla birlikte, Batı kaynaklı edebî ve tarihî

[57] "İskitler hakkında dil veri ve yorumu Harvard Üniversitesi Prof.Dr.Anatole Klyosov yorumu" (Erişim Tarihi 10 Aralık, 2022), https://www.youtube.com/watch?v=SpZ6qFXG-LY.

eserlerde, Macarların Karpat Havzası'na gelişlerinden önceki dönemlerine ilişkin bilgilere genellikle yer verilmemektedir. Batılı erken dönem araştırmacıları, Macar tarih yazımında Macarların tarihsel serüvenini Hristiyanlığın kabulüyle başlatmış; bu yaklaşım doğrultusunda Macarları Hristiyan dünyanın ayrılmaz bir unsuru olarak sunma eğilimi göstermiştir.[58]

Oysa Eski Macarlar, Panonya (Orta Tuna) bölgesine gelmeden önce, ilk kez İslam coğrafyacıları tarafından yazılı kaynaklarda kayda geçirilmiştir. İslam coğrafyacılarına göre Macarlar iri yapılı ve güzel görünümlü insanlardır. Bu kaynaklarda Macarların boy teşkilatının Türklerle bağlantılı olduğu, çadırlarda yaşadıkları ve hayvanlarını beslemek amacıyla göçebe bir yaşam tarzı benimsedikleri belirtilmektedir. Ayrıca geniş topraklara sahip oldukları; ülkelerinin sınırlarının, Başkurtların yaşadığı İtil ve Yayık nehirleri havzasına kadar uzandığı, batıda ise İtil Bulgarları ile komşu oldukları ifade edilmektedir. Kaynaklarda, ülkenin ilk sınır hattının al-Bacanakiya (Peçenekler) ve al-Bulkariya toplulukları ile "As.k.l" arasında yer aldığı da kaydedilmektedir.[59]

Eski Macarlarla ilgili diğer önemli kaynak Bizans İmparatoru VII Konstantin Porphyrogenitus "De Administrando Imperio" eseridir. Macarlarla ilgili, ülkelerine "Türkiye" (Τούρκοι) ve halkından Türkler olarak bahsetmiştir. Türklerin yedi kabile olduklarını, Hazarlarla birlikte yaşamış ve onlara askeri yardımlarda bulunmuştur şeklinde bahsetmiştir. Daha da önemlisi kaynakta Macarların her 10 ya da 15 senede bir Orta Avrupa'ya sefer düzenlediği kayda alınmıştır[60]. Bizans kronikleri kayıtlarında Macarların Avrupa'ya son seferi 895 yılında olduğunu kayıtlara geçmiştir. Üstelik büyük trajik sonuçlar doğurmuştur. Kayıtlara göre Macarların erkeklerin önemli kısmı seferdeyken, bu durumu fırsat bilen Peçenekler, Başkırtlar ve Naukerdler Macar ülkesine girerek saldırmışlar. O sene Avrupa'ya sefere gitmeyen yerlerinde kalan tüm Macar erkek, kadın, yaşlı ve

[58] Dyoni Gabor, "Protovengrı na Urale v Pervom Tısyatiletii Naşey Erı v Rossiyskoy i Vengerskoy İstorigrafii", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gorkogo Adına Ural Devlet Universitesi, 2007),59.

[59] Daniil Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov*, (St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları 1869), 25-28.

[60] Artamonov, *İstoriya Hazar*, 343-348.

çocukları kılıçtan geçirmiş ve bütün hayvanları götürülmüştür[61]. Avrupa'dan seferden dönen Macarlar bu durumu görünce derhal kurultay toplayarak, Batı'ya doğru Orta Tuna'ya (Panonya'ya) göç etmeye karar vermişler. Böylece 895-896 yıllarında Panonya'ya (Orta Tuna) Macarların toplu göçü başlamıştır. Macarların Orta Tuna bölgesinde yerleşmeleri yaklaşık 895-900'lu yıllarda başlamıştır. Yazılı kaynaklar, toponomi ve arkeoloji verilerine göre X.yüzyıl boyunca yarı göçebe olan Macarlar Orta Tuna'nın düzlük ve geniş yapraklı ağaçların bulunduğu hafif dağlık bölgelerde yerleşmiştir. Başta hayvancılık ve tarımla uğraşan Macarların bu topraklarda doğal sınırları Karpat dağlarının eteklerinde bulunan iğne yapraklı ormanlar oluşturmaktaydı. Karpat dağlarının yakınlarında bulunan irili ufaklı nehirlerin yakınlarında düzlüklerde yerli Slav kabilelerin bulundukları bilinmektedir. Macarların yarı göçebe hayat tarzı sürmeleri bu bölgeye geldiklerinde doğal şartları yerli nüfusu buradan göçe zorlamamış ve Slav nüfusun yakınlarına yerleşmiştir. Macarların ve yerli halkın yan yana barış içinde yaşadıklarının delillerini kısmi arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir[62].

Macar Krallığı döneminde tahta çıkan Béla adlı krallardan birinin hükümranlığı sırasında (I. Béla [1060–1063], II. Béla [1131–1141], III. Béla [1172–1196] veya IV. Béla [1235–1270] dönemlerinden biriyle ilişkilendirilen) Gesta Hungarorum adlı eser kaleme alınmıştır. *Gesta Hungarorum*'un XII–XIII. yüzyıllar arasında, "Macar Anonimi" ya da "Magister P." olarak anılan bir yazar tarafından yazıldığı kabul edilmektedir. Latince kaleme alınmış olan eserin günümüze ulaşan tek nüshasının kopyası, 1746 yılında J. G. Schwandtner tarafından yayımlanmıştır.[63]

Macar Anonimi, *Gesta Hungarorum*'un giriş bölümünde "*genealogia regum suorum et nobilium*" ifadesiyle, Macar krallarının ve soylularının tarihini yazmayı amaçladığını belirtmektedir. Eserin temel amacı, Macar kralları ve aristokrasisinin "yurt edinme" (Orta Tuna–Panonya'ya göç)

---

[61] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, (Moskova: Mısl yayınevi, 1989),111; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur,* (İstanbul: Ötüken, 2010), 312-318; Bogryanorodnıy, *Ob Upravlenii*, 155.

[62] Tofik İslamov, Andrey Puşkaş ve Vladimir Şuşarin, *Kratkaya İstoriya Vengrii s Drevneyşih Vremen do Naşıh Dney*, (Moskova: Nauka, 1991),18.

[63] Johann Schwandlner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. (Vindobonae, 1746), 1-38.

sürecinde bu topraklara yönetilen bir topluluk olarak değil, hâkimiyet kuran bir güç olarak geldiklerini kayda geçirmektir. Bu çerçevede eserde, çok sayıda soylu ve cesur komutanın adı ile bunların askerî ve siyasi başarıları anlatılmaktadır.[64]

"Macar Anonimi" tarafından kaleme alınan *Gesta Hungarorum*, daha sonraki bir dönemde Macar Kralı László IV'ün (1272–1290) hükümranlığı sırasında, kralın sekreteri Kézai Şimon tarafından yaklaşık 1282 yılında *Gesta Hunnorum et Hungarorum* (Hunların ve Macarların Tarihi) adıyla yeniden ele alınmıştır. Kézai Şimon, kroniğinde Macarların Hunlarla akraba olduklarını, Atilla soyundan geldiklerini ve anayurtlarının İskitya olduğunu özellikle vurgulamıştır. *Gesta Hunnorum et Hungarorum*'un birinci bölümünde "Hun Tarihi"ne yer verilmiş; bu bölümde Hunlar ile Macarlar arasındaki ilişki (*Huni sive Hungari*) ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Macar tarihine değinilmiştir.[65] Bu çerçevede Macar krallarının soyları Hunlara ve Atilla'ya dayandırılmıştır. Ayrıca Macarların Orta Avrupa'ya, yani Panonya'ya sonradan gelen bir topluluk olmadığı; V. yüzyılda Atilla ile birlikte bölgeye geldikleri ve IX. yüzyılda eski yurtlarına geri döndükleri ifade edilmiştir.[66]

Kézai Şimon'un "Hun Tarihi" bölümü, Macaristan'ın Buda kentinde faaliyet gösteren Fransisken tarikatı tarafından geliştirilmiş ve günümüze ulaşmayan "Buda Fransisken Kronikleri" adı altında yeni vakayinameler kaleme alınmıştır. Bu metinleri esas alan bir dizi kronik ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında *Chronicon Budense*, *Annales Posonienses* ve Almanca yazılmış *Heinrici Chronicon Livoniae* yer almaktadır. XIV. yüzyılda hazırlanan ve "Resimli Kronikler" olarak anılan kronik derlemelerini de kapsayan bu gelenek, XV. yüzyılda Macar tarihçi Johannes de Thurocz tarafından bir araya getirilmiş ve *Chronica Hungarorum* (Macar Kronikleri) adlı eser oluşturulmuştur.[67]

---

[64] Imre Szentpepery, Komel Slovak ve Laslo Veszpremy, *Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum,* (Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery,1999), 34.

[65] Vladimir Şuşarin, *Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. veke,* (Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961), 131-180.

[66] Djakson, *Drevnyaya Rus,* 348.

[67] Rişard Gjesik, "Kakuyu Traditsıyu İspolzovali Vengrı Dlya Formirovaniya İstoriçeskoy İdentiçnosti", *Peterburgskiye i Balkanskiye İssledovaniya,* 1/25 (2019): 136-142.

XVIII. yüzyıla kadar Macarların Hunların ve Atilla'nın torunları oldukları yönündeki inanç tartışmasız biçimde kabul edilmekteyken, Macarların Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası hâline gelmelerinin ardından bu anlayış değişmeye başlamıştır. Macar ulusal bilincinin uyanışı ve köken arayışını tetikleyen süreçte dil araştırmaları önemli bir rol oynamış; bu alanda özellikle Alman bilim insanlarının katkıları belirleyici olmuştur. Batı bilim dünyasındaki gelişmelere paralel olarak, XVIII. yüzyılda Rusya'da gerçekleştirilen reformlar sayesinde arkeoloji alanında da önemli bir ivme kazanılmış ve Sibirya halklarına ilişkin veriler sistemli biçimde toplanmaya başlanmıştır.

Batı'da yürütülen karşılaştırmalı Macar dili araştırmaları sonucunda, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Macarların Atilla'nın torunları olmadığı, bunun yerine kuzeyli halklarla akraba oldukları yönünde bir tez ortaya atılmıştır. XIX. yüzyılda ise Macarca'nın Fin-Ugor dil grubuna ait olduğu görüşü bilim dünyasında büyük ölçüde kabul görmüş ve bu yaklaşımı destekleyen çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Macar toplumunda başlangıçta şaşkınlık yaratan ve kabul edilmesi güç bulunan bu görüşe rağmen, ilerleyen süreçte Macarların en yakın akrabalarının Ob-Ugorları (Hantı ve Mansi) olduğu kabul edilmiştir.[68]

Dil araştırmaları, Macar ulusal uyanışı ve ulusal kimliğin şekillenmesi üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Bu dönemi bazı araştırmacılar "filoloji devrimi" olarak nitelendirmiştir. Söz konusu dönemde, Macarların Fin-Ugor halklarıyla dilsel akrabalığına ilişkin teorinin, etnik ve kültürel akrabalığı da beraberinde getirdiği varsayımından hareketle, kültürel ve genetik bağlar da araştırılmaya başlanmıştır. Dil çalışmaları çerçevesinde, Macarların erken tarihleri, özellikle Panonya'ya gelişlerinden önceki dönemler bağlamında, Fin-Ugor topluluklarıyla olası akrabalık ilişkileri incelenmiştir.

Birçok bilim insanı, Fin-Ugor halklarının yaşadığı Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine keşif gezileri düzenlemiş; bu toplulukların dilsel ve kültürel yapıları üzerinde araştırmalar yürütmüştür. XIX. yüzyıldan itibaren Macarlar ile Fin-Ugor halkları arasında yapılan dilbilimsel çalışmalar, bu topluluklar arasındaki akrabalığın derecesinin ne ölçüde

[68] Zoltán Nagy, *V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno-Ugorskih İssledovateley*, (İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları 2018),139-141.

yakın olduğu konusunu günümüze kadar süregelen bir tartışma alanı hâline getirmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren toplanan arkeolojik veriler, XIX ve XX. yüzyıllarda yapılacak çalışmalar için arkeoloji alanında sağlam bir zemin oluşturmuştur. Sibirya halklarına yönelik araştırmalar Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında kesintiye uğramış olsa da, XX. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya ve Güney Ural bölgelerinde arkeolojik kazılar yeniden hız kazanmış ve nitelikli araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

XX. yüzyılda Macaristan'ın Doğu Bloku'nun bir parçası hâline gelmesiyle birlikte, Eski Macar tarihinin araştırılmasına yönelik Rus–Macar ortak çalışmaları yeniden başlatılmıştır. Rusya'da eğitim almış ve Macar tarihi üzerine çalışan araştırmacılar (I. Erdeli, I. Fodor, T. Tóth gibi), Ural ve Batı Sibirya bölgelerinden elde edilen arkeolojik bulguları yeniden değerlendirmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısı, Rusya'da Macarlarla ilgili araştırmaların en yoğun ve verimli olduğu dönem olarak öne çıkmaktadır.[69]

Güney ve Batı Sibirya'da Macarlarla ilişkili arkeolojik araştırmalar, S. A. Pletneva, E. A. Halikova, V. F. Gening, V. A. Mogilnikov, V. V. Sedov, R. G. Kuzeyev, R. G. Goldina ve E. P. Kazakov gibi araştırmacıların çalışmaları sayesinde önemli ölçüde gelişmiştir. Arkeolojik kazılar ve bölgesel incelemeler sonucunda, Macarların erken dönem yerleşim alanları olarak kabul edilen Güney Ural sahasında VI–IX. yüzyıllar arasında Kuşnarenkovskaya, VIII–X. yüzyıllar arasında ise Karayakupovskaya arkeolojik kültürlerinin egemen olduğu tespit edilmiştir. Bu iki kültürün kökenlerinin ise Batı Sibirya'da daha erken bir evreye tarihlenen Sargatskaya arkeolojik kültürüne dayandığı ortaya konulmuştur. Böylece, Macarların batıya yönelmeden önceki kültürel ve tarihsel arka planlarının Batı Sibirya ile Güney Urallar arasında şekillendiği anlaşılmaktadır.

Eski Macarların, ilk yazılı kaynaklarda Türk olarak anılmaları dikkate alındığında, Batı Sibirya'daki Sargatskaya kültürü ile Güney Ural sahasındaki Kuşnarenkovskaya kültürünün kökenlerinin incelenmesi ve bu kültürlerin Türk dünyasıyla olan olası paralelliklerinin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, Eski Macarların tarihsel süreç içerisindeki göç hareketleri ve bu göçler

[69] V.V.Sedov, *Vengrı V Vostoçnoy Yevroppe*, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961,s. 236

sırasında bulundukları coğrafyalar, arkeolojik veriler ışığında ele alınması gereken temel konular arasında yer almaktadır.

Sibirya'nın güney ve doğu kesimlerinde yapılan paleoklimatik araştırmalar, son beş bin yıl içerisinde en az beş kez belirgin soğuma ve kuraklık evresinin yaşandığını ortaya koymaktadır. Güney Sibirya'da iklimin soğuk ve kurak bir karakter kazanması, Batı Sibirya'da nem oranının artmasına ve iklim kuşaklarının kuzeye doğru kaymasına yol açmıştır. Bu süreçte Batı Sibirya'daki orman-step kuşağı kuzeye çekilmiş, yerini giderek bozkır kuşağı almıştır. Söz konusu çevresel değişimler, bölgede yaşayan yerli toplulukların kuzey ve batı yönlerine çekilmelerine, buna karşılık güney ve güneydoğudan gelen göçebe grupların bölgeye yerleşmelerine zemin hazırlamıştır.

Proto Macarlarla ilişkilendirilen Sargatskaya arkeolojik kültürü, göçebe kültürler sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Hayvancılığa dayalı göçebe ve yarı göçebe yaşam biçimleri, iklim değişimlerinden doğrudan etkilenen ekonomik ve toplumsal yapılar sergilemiştir. Güney ve Güneydoğu Sibirya'dan Batı Sibirya'ya yönelen göçlerle birlikte yalnızca nüfus hareketleri değil, aynı zamanda çömlekçilik, metalürji, metal işleme teknikleri, hayvancılık ve tarımsal faaliyetlerin temel unsurları da bölgeye taşınmıştır. Göçmen toplulukların kısa süre içerisinde yerel halklar üzerinde belirleyici bir etki kurmaları, Batı Sibirya'daki maddi kültürün büyük ölçüde dönüşmesine neden olmuştur.[70]

Doğal ve iklimsel koşullar dikkate alındığında, Batı Sibirya'nın özellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan topluluklar için son derece elverişli bir yaşam alanı sunduğu anlaşılmaktadır.[71] Bozkır ve tayga kuşaklarının bir arada bulunduğu bu bölge, Avrasya'nın doğu–batı yönlü göç ve ticaret yolları üzerinde yer almakta; ayrıca kuzey–güney doğrultusunda uzanan güçlü nehir sistemleri sayesinde stratejik bir cazibe merkezi oluşturmaktadır. Bronz Çağı'ndan itibaren bölgede kabileler arası etkileşimlerin artması, farklı ekonomik yapılara sahip toplulukların bir araya gelmesine ve ticaret yollarının güvenliğini

[70] Viktor Zah, "Periodı Transformatsıı v İstorii Drevnih Obşestv Tobolo-İşimya v Golotsene", *Vestnik Arheologii i Etnografii*. 4/19 (2012): 24.

[71] Sergey Vasütkin, *Sotsıalnaya Organizatsıya koçevnikov Yevraazii v Oteçestvennoy Arheologii*, (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998), 5.

sağlayan siyasal güçlerin ortaya çıkmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır.

Macarların dil tarihi üzerine yapılan araştırmalarda ise Fin-Ugor dil grubuyla kurulan akrabalık bağlarının çeşitli tartışmaları beraberinde getirdiği görülmektedir. Özellikle Ugor proto-dil kuramının birçok açıdan problemli olduğu, Ob-Ugor dilleri (Hantı ve Mansi) ile Macarca arasındaki benzerliklerin beklenenden daha sınırlı kaldığı vurgulanmaktadır. Dilbilim alanında genel kabul gören akrabalık modelleri dikkate alındığında, uzun süre yan yana yaşamış toplulukların dilleri arasında dahi daha belirgin benzerlikler görülebilirken, Macarca ile Ob-Ugor dilleri arasındaki ortak unsurların görece azlığı dikkat çekmektedir. Buna karşılık, Eski Macarların Batı Sibirya'dan batıya doğru göçlerinin ilk dalgasının Hunlar ve Kavimler Göçü süreciyle, ikinci dalgasının ise Göktürklerin batıya yönelen hareketleriyle Güney Ural sahasına ulaştığı yönündeki arkeolojik bulgular öne çıkmaktadır.

Bu çerçevede, Macarların erken tarihine ilişkin değerlendirmelerde dil araştırmalarının ötesine geçilerek, Sibirya ve Güney Urallar'da uzun yıllar boyunca yürütülen arkeolojik çalışmaların sunduğu veriler belirleyici bir önem taşımaktadır. Özellikle Rus araştırmacılar tarafından Batı Sibirya ve Güney Ural bölgelerinde gerçekleştirilen kazılar, Eski Macarların oluşum sürecinden Karpat Havzası'na ulaşmalarına kadar geçen dönemin daha sağlıklı biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu veriler, Eski Macar tarihinin yalnızca yazılı kaynaklar ve dilbilimsel yaklaşımlar üzerinden değil, aynı zamanda maddi kültür unsurları ve çevresel koşullar dikkate alınarak bütüncül bir şekilde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖNCESİNDE BATI SİBİRYA'DA ARKEOLOJİK KÜLTÜRLER

1.1. Batı Sibirya Yüz Ölçümü, İklimi ve Bölgeleri (Kuşakları)

Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan Batı Sibirya, belirgin doğal sınırlarla çevrili geniş bir coğrafi alanı kapsamaktadır. Bölge batıda Ural Dağları, doğuda Yenisey Nehri havzası ile Orta Sibirya Platosu'nun alçak yükseltileri tarafından sınırlandırılmakta; kuzeyde Karsk Denizi'ne açılmakta, güneyde ise Kazakistan'ın kuzey kesimlerine kadar uzanmaktadır. Güneydoğuda Altay Dağları, Salair Sırtı ve Kuznetsk Alatau ile komşu olan Batı Sibirya, Avrasya'nın en geniş ve en bütüncül fiziki alanlarından birini oluşturmaktadır. Batı Sibirya Düzlüğü yaklaşık 3 milyon km²'lik yüzölçümüyle dünyanın en büyük düzlüklük alanlarından biridir. Bölgenin kuzey–güney doğrultusundaki uzunluğu yaklaşık 2.500 km, batı–doğu yönündeki genişliği ise 1.500–1.900 km arasında değişmektedir. Yüzeyin yaklaşık %80'ini oluşturan bu geniş düzlük alan, aynı zamanda zengin doğal gaz ve petrol rezervleriyle dikkat çekmektedir.[72] Bölge genelinde karasal iklim hâkimdir ve bu iklim özellikleri batıdan doğuya doğru belirginleşmektedir.

İklimsel açıdan Batı Sibirya, kuzey ve güney kesimler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Kuzey bölgelerde kışlar uzun ve son derece soğuk geçerken, yaz ayları serin ve yağışlıdır. Güney kesimlerde ise kışlar daha ılıman, yazlar ise sıcaklıktan ziyade kuraklıkla karakterize edilen bir yapıya sahiptir. Bu iklimsel çeşitlilik, bölgenin doğal çevresini ve insan yerleşimlerini doğrudan etkilemiştir.

Batı Sibirya'daki tüm büyük nehir sistemleri kuzey yönünde akarak Karsk Denizi'ne ulaşmaktadır. Bölgenin en büyük ve en önemli akarsuları Ob ve İrtiş nehirleridir. Bunların yanı sıra Tom, Pur, Taz, Tobol, Katun, Çulım, Nadım, Ket, Vah ve Biya gibi çok sayıda orta ve küçük ölçekli nehir de Batı Sibirya hidroğrafyasının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Ayrıca bölgede sayısız göl ve gölet bulunmakta, bu

[72] "Batı Sibirya" (Erişim Traihi 19Nisan,2020), https://bigenc. ru/geography/text/4144882.

durum Batı Sibirya'yı su kaynakları bakımından son derece zengin bir alan hâline getirmektedir.[73]

Batı Sibirya'nın coğrafi yapısı, enlemlere bağlı olarak kuzeyden güneye doğru belirgin doğal kuşaklara ayrılmaktadır. Bu kuşaklar sırasıyla tundra, ormanlık tundra, tayga, orman, orman-step ve step (bozkır) kuşağı şeklinde sıralanmaktadır. Söz konusu doğal kuşaklaşma, hem flora ve fauna çeşitliliğini hem de tarihsel süreçte bölgede gelişen ekonomik faaliyetleri ve yerleşim biçimlerini belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur.

Batı Sibirya coğrafi kuşakları, idari ve doğal özellikleri bakımından kendi içinde çeşitli alt bölgelere ayrılmaktadır. Bu kapsamda Sverdlovsk, Çelyabinsk, Kurgan, Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk ve Kemerovo bölgeleri Batı Sibirya'nın başlıca idari birimlerini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Krasnoyarsk Krayı,[74] Hantı-Mansi Özerk Okrugu, Yamalo-Nenets Özerk Okrugu, Altay Krayı ve Hakasya Cumhuriyeti de Batı Sibirya'nın doğal ve kültürel alanıyla doğrudan ilişkilendirilen bölgeler arasında yer almaktadır. Ayrıca Kuzeydoğu ve Kuzey Kazakistan'ın belirli kesimleri de coğrafi ve ekolojik bakımdan Batı Sibirya sahasına dâhil edilmektedir.[75]

1.2. İnsanların Batı Sibirya'ya İlk Gelişleri

Coğrafi koşullar, insan topluluklarının hangi kuşakta yaşayacağını ve hangi tür ekonomik faaliyetlerle meşgul olacağını belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır.[76] Bu koşulların şekillenmesinde ise iklim faktörü belirleyici bir rol oynamaktadır. Sibirya coğrafyasında Homo cinsine ait en erken insan izleri yaklaşık 40 bin yıl öncesine tarihlenen Neandertal insanına aittir. Araştırmalara göre Neandertaller, Ön Asya'dan hareket ederek Sibirya sıradağlarının kuzey eteklerini takip etmiş ve Baykal Gölü havzasına kadar ulaşmıştır. Bu dönemde insanın yaşam biçimi, mağaralarda sürdürülen ve literatürde *troglodyt* olarak

---

[73] Veçaslav Krivtsov ve Aleksey Vodorezov ,*"Fiziçeskaya Geografiya i Landşaftı Rossii"*, (Ryazan: S.A.Yesenina adına Ryazan Devlet Üniversitesi yayınları, 2016),195

[74] Kray- devletin özerkliğe sahip olamayan idari-bölgesel bölüm birimi.

[75] Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Galina Makunina, (Moskova: BSE Yayınları 2017),"Batı Sibirya" maddesi. https://bigenc.ru/geography/text/4144882 (Erişim Tarihi 01.02.2020)

[76] Aleksey Maloletko, *Drevniye Narodı Sibiri, Etniçeskiy Sostav po Dannım Toponimiki, Rannee Zaseleniye Severnoy Azii,* Cilt 6, (Tomsk: Tomsk Ünivetsitesi Yayınları, 2012),30

tanımlanan avcı-toplayıcı bir hayat tarzıydı. Neandertal insanının bu uzun göç sürecini, daha elverişli yaşam koşullarına ulaşma amacıyla gerçekleştirdiği kabul edilmektedir.

Yaklaşık 35–40 bin yıl önce dünyanın orta enlem kuşağında belirgin iklim değişimlerinin yaşandığı tespit edilmiştir. Bu süreçte bölge, soğuk ve nemli iklim koşullarından soğuk ve kurak bir iklim tipine geçiş yapmıştır. İklimdeki bu ani değişim, bölgede yaşayan canlılar üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuş; bunun sonucunda hayvan türleri, daha uygun çevresel koşullara sahip alanlara doğru göç etmeye başlamıştır. Hayvanların bu hareketliliği, avcı-toplayıcı insan topluluklarını da peşinden sürüklemiştir. Bu dönemde avcı-toplayıcı toplumların kullandığı taş ve kemikten yapılmış el aletlerinin giderek daha karmaşık hâle geldiği, buna paralel olarak ekonomik ve sosyal örgütlenmede de değişimlerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Arkeolojik veriler, biyolojik ve kültürel gelişimini büyük ölçüde tamamlamış modern insanın Batı Sibirya'ya yaklaşık 25 bin yıl önce ulaştığını göstermektedir. Bu gelişme, Sibirya'nın insanlık tarihindeki erken yerleşim ve göç süreçleri açısından taşıdığı önemi açık biçimde ortaya koymaktadır.[77]

İnsanın Batı Sibirya'ya güney ve güneydoğu yönlerinden ilerleyişi, kronolojik olarak Geç Paleolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Paleolitik Çağ boyunca insan topluluklarının Batı Sibirya'nın kuzeyine doğru kademeli biçimde ilerlediği, nihayet Kuzey Buz Denizi kıyılarına ulaşmalarının ise yaklaşık M.Ö. I. binyılda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Uç kuzey kuşaklarına yerleşen bu topluluklar, geçimlerini büyük ölçüde mors, fok ve çeşitli balık türlerinin avlanmasına dayandırmış; deniz avcılığı ile kara hayvanlarının avını birleştiren özgün bir ekonomik ve kültürel yapı geliştirmişlerdir. Bu süreç, söz konusu bölgeye has yaşam biçimlerinin ve maddi kültür unsurlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Neolitik Dönem'de ise Sibirya'nın doğu ve güneydoğu kesimlerinden, özellikle Yenisey Irmağı havzası ve çevresinden orman kuşağına doğru gerçekleşen göçler, Batı Sibirya orman kuşağının ilk nüfuslarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Antropolojik araştırmalar, Doğu ve Güney Sibirya'dan gelen bu toplulukların, bölgede daha önce yaşayan yerli nüfusla kaynaşarak "Ural antropolojik

[77] Maloletko, *Drevniye Narodı,* 120.

tipi" olarak tanımlanan insan grubunun oluşumuna katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.[78]

1.3. Sibirya'da Pleistosen Jeolojik Çağı

Pleistosen Dönem (yaklaşık 2.580.000–11.700 yıl önce), diğer adıyla Buzul Çağı, Dünya tarihinde gerçekleşen son büyük buzul evresini ifade etmektedir. Bu dönemde iklim koşullarının genel olarak soğuk ve kurak seyretmesi, Sibirya'daki buzul örtüsünün Avrupa'daki buzul katmanlarına kıyasla daha sınırlı ve hafif olmasına yol açmıştır.

Batı Sibirya'daki buzul örtüsünün iki ana merkezden yayıldığı kabul edilmektedir. Bunlardan biri Ural Dağları'nın en kuzey kesimi, diğeri ise Putorana Platosu'dur. Pleistosen boyunca Batı Sibirya bölgesi, Demyanskoye, Samarovskoye, Tazovskoye, Zıryanskoye ve Sartanskoye olarak adlandırılan birden fazla buzul evresine maruz kalmıştır.[79] Batı Sibirya Düzlüğü'nün doğudan kuzeye doğru eğimli jeomorfolojik yapısı, Holosen Dönem'e yaklaşıldıkça iklimin ısınmasıyla birlikte eriyen buzulların kuzeye doğru çekilmesine imkân tanımıştır. Bu süreç, bölgede çok sayıda göl, gölet ve irili ufaklı nehir sistemlerinin oluşmasına ve buna bağlı olarak zengin bir su ekosisteminin gelişmesine neden olmuştur.

Eriyen buzulların ardından ortaya çıkan çevresel koşullar, bol miktarda balığın yanı sıra kuş türlerinin ve toynaklı hayvanların bölgeye yayılmasına elverişli bir ortam oluşturmuştur. Zamanla Batı Sibirya, mamut ve gergedan gibi büyük memeliler ile yaban geyiği, at ve öküz sürülerinin yaşadığı geniş bir yaşam alanı hâline gelmiştir. Bu doğal çevre, hem insan topluluklarının bölgeye yönelmesinde hem de avcılığa dayalı ekonomik ve kültürel yapıların şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[80]

Eski insan topluluklarının Sibirya bölgesine ulaşabilmesi ve burada kalıcı hâle gelebilmesi, yeni iklim koşullarına uyum sağlamalarını zorunlu kılmıştır. Bu adaptasyon süreci binlerce yıl boyunca kademeli

---

[78] Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy*,37.

[79] "Batı Sibirya Fiziki Coğrafyası",(Erişim Tarihi02.01.2019), https://arz. unn. ru/2016-05-16-10-34-33/1184-2016-05-19-08-28-26.

[80] Tatyana Troitskaya, *Arheologiye Zapadno Sibirskoy ravnını,* (Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2004),13.

olarak gerçekleşmiş olmakla birlikte, ilkel avcı-toplayıcı grupların giderek daha sert iklim koşullarına yönelmeleri doğrudan yaşamsal gerekliliklerle bağlantılıdır. Avcı-toplayıcı ekonominin sürdürülebilmesi, geniş avlanma ve toplayıcılık alanlarına duyulan ihtiyaçla yakından ilişkilidir. Nüfus artışı, toplulukları yeni ve daha geniş av sahalarına yöneltmiş; iklim koşullarının zorluğuna rağmen, özellikle toplu avcılığa elverişli geniş düzlükler insan grupları için cazip bir çekim alanı oluşturmuştur.[81]

Batı Sibirya'ya ulaşan ilk toplulukların, modern antropolojik özellikler sergileyen bir insan tipine sahip oldukları ve gelişmiş bir maddi kültür oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu toplulukların farklı üretim ve emek becerilerine sahip olmalarının yanı sıra, derin ve zengin bir manevi yaşam geliştirdikleri de arkeolojik bulgularla ortaya konulmuştur. Söz konusu kültürel ve zihinsel birikim, erken dönem insan topluluklarını inceleyen araştırmacılar açısından dikkat çekici ve şaşırtıcı bir nitelik taşımaktadır.

1.4. Paleolitik Çağ (Eski Taş Devri)

Paleolitik Çağ, diğer adıyla Eski Taş Devri, insanlık tarihinin en eski ve en uzun dönemlerinden birini oluşturmaktadır. Yaklaşık üç milyon yıl önce başlayıp günümüzden yaklaşık on bin yıl önce sona eren bu çağ, taş ve taştan yapılmış aletlerin kullanımının yaygınlaştığı, aynı zamanda insanın biyolojik ve kültürel evriminin (antropogenez)[82] belirginleştiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Paleolitik Çağ boyunca insan toplulukları, avcı-toplayıcı bir yaşam biçimi sürdürmüş; nüfus bakımından sınırlı, toplumsal örgütlenmesi basit ve ilkel nitelikler taşıyan gruplar hâlinde varlıklarını devam ettirmiştir.

---

[81] Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy*, 19-20.

[82] Biyolojik evrim bir parçası olan Antropogenez, insanı, insan görünümlü maymundan, Büyük insansı maymunlardan ayrılmış olan (Homo sapiens) düşünebilen varlığa dönüşme sürecidir. Bu sürecte insanın fiziksel tipi, uğraşları, dilinin gelişimi olmuştur. Antropogenez araştırmaları yapan bilim dalı Antropoloji, Paleontoloji, Arkeoloji, Genetik bilim, Dil bilim dallarıdır. Antropogenez araştırmaları sadece modern insan değil daha önce yok olan tüm Homo familyasına mensup olan varlıkları araştırmaktadır. Birçok insan türü "Erektus"," Neandertaller" gibi insan türleri daha önce yok olmuş türlerdir. Bolşaya Rossiyskaya Enseklopediya, A.A.Zubov, (Moskova, BSE yayınları, 2005)" Antropogenez" maddesi, 83-85.

Batı Sibirya, iklimsel ve jeomorfolojik koşullarının elverişsizliği nedeniyle canlı türlerine, dolayısıyla insana, görece daha geç bir dönemde ev sahipliği yapmıştır. Nitekim Altay bölgesinde yer alan Denisova Mağarası'nda insan varlığına yaklaşık 300 bin yıl öncesine tarihlenen bulgulara rastlanırken, Kuzey Kazakistan'da 40 bin yıl öncesine ait insan kalıntıları tespit edilmiştir. Buna karşılık Batı Sibirya'da insana dair en erken arkeolojik buluntular, bölgenin güney kesimlerinde olmak üzere yaklaşık 14–13 bin yıl öncesine tarihlenmektedir.[83]

Batı Sibirya'da insan yerleşimlerinin Paleolitik[84] Çağ'a denk gelen Pleistosen Dönemi'nde sınırlı kalmasının temel nedeni, bu dönemin soğuk ve sert iklim koşullarıdır. Yaklaşık on bin yıl önce Holosen jeolojik çağının başlamasıyla birlikte iklimin yumuşaması, buzulların kuzeye doğru çekilmesi ve doğal çevrenin elverişli hâle gelmesi, önce hayvan türlerinin bölgeye yayılmasını, ardından insan topluluklarının Batı Sibirya'ya yerleşmesini mümkün kılmıştır.[85]

Batı Sibirya'nın merkezî ve güney kesimlerinde nitelikli taş yataklarının bulunmaması, ilkel insan için bu bölgenin en önemli dezavantajlarından birini oluşturmuştur. Paleolitik Dönem'de Batı Sibirya'ya gelen toplulukların, taş aletlerini Ural Dağları, Kuzey Kazakistan ve Altay–Sayan bölgesindeki hammadde kaynaklarından yanlarında getirdikleri düşünülmektedir. Kullanılan taş aletlerin kırılması ya da aşınması durumunda ise bu aletlerin terk edilmediği, aksine yeniden biçimlendirilerek kullanımda tutulduğu anlaşılmaktadır. Taş hammaddesinin sınırlı olması, Batı Sibirya'daki insan topluluklarını alternatif malzemelere yöneltmiş; özellikle ağaç ve kemik, alet yapımında yaygın biçimde kullanılmıştır. Nitekim Batı Sibirya'nın Baraba bölgesinin doğusunda yer alan Volçya Griva Paleolitik yerleşiminde, büyük çoğunluğu mamut kemiklerinden yapılmış çok sayıda delici alet ele geçirilmiştir. Rus arkeolog Prof. A. P. Okladnikov, Batı Sibirya'da Paleolitik Dönem boyunca kemiğin yoğun biçimde

---

[83] Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, K.N.Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2007) "Denisova Mağarası" maddesi, 538.

[84] Paleolit esli taş devridir. Paleolit dönemi yaklaşık 2,6 milyon ile 10-12 miliyon yıl önce yaşanmıştır. Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Konstantin Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2014), "Paleolit" maddesi. 582.

[85] Aleksandr Formozov, "Ravninnost Zapadnoy Sibir i Svyazannıye s ney Osobennosti Jivotnogo Mira", *Russkiy Ornitologiçeskiy Jurnal*, 21/797 (2012): 2305.

kullanıldığını vurgulayarak, bu dönemi "Batı Sibirya Kemik Paleolitiği" olarak adlandırmıştır. Bu bağlamda, Paleolitik Dönem'de Batı Sibirya insanlarının mamut başta olmak üzere iri memelileri avladıkları anlaşılmaktadır.[86]

İklimin giderek ısınmasıyla birlikte mamut türlerinin kuzeye doğru çekilmesi ve bazı hayvan türlerinin ortadan kaybolması söz konusu olmuştur. Bu süreçte Batı Sibirya düzlükleri, kademeli olarak yeni hayvan türlerine ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Mezolitik Dönem'e yaklaşıldıkça geyik, ayı, tilki, tavşan ve samur gibi türlerin bölgeye yayıldığı görülmektedir. Aynı dönemde balıkçılık giderek önem kazanmış; balıkçılığa ilişkin arkeolojik bulgular, Vengerovo V ve Çernoozerye II gibi yerleşimlerin kültür katmanlarında tespit edilmiştir.[87]

Batı Sibirya'da Paleolitik Çağ insanlarının barınma biçimlerine ilişkin arkeolojik veriler iki temel yerleşim tipine işaret etmektedir. Bunlardan ilki, kısa süreli ve dönemsel olarak kullanılan geçici duraklar; ikincisi ise görece daha uzun süreli ikamete sahne olan yerleşim alanlarıdır. Uzun süreli kullanıldığı anlaşılan alanlarda, Paleolitik insan topluluklarının besin temini amacıyla avcılık ve balıkçılık faaliyetlerinde bulundukları tespit edilmiştir. Tomsk, Volçaya Griva ve Şikayevka II gibi arkeolojik alanlar bu tür yerleşimlere örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu alanlarda kültür katmanlarının görece zayıf olması, bu yerleşimlerin kalıcı değil; uzun süreli ancak geçici kullanım niteliği taşıdığını göstermektedir. Paleolitik Çağ insanlarının bu dönemde mağara duvarlarına resimler çizdikleri ve küçük heykelcikler ürettikleri de bilinmektedir. Avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir ekonomik yapı sürdüren bu topluluklar, yüksek hareketlilik gösteren yaşam tarzları nedeniyle geçici barınma alanlarını tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, doğal mağaralar ve kaya altı sığınakları, Paleolitik dönemde en yaygın kullanılan barınma mekânları arasında yer almıştır.[88]

---

[86] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 14.

[87] Vasiliy Zenin, "Osnovnıye Etapı Osvoyeniya Zapadno-Sibirskoy Ravninı Paleolitiçeskim Çelovekom", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii,* 4(2002): 22-44.

[88] Valeriy Petrin, *Paleolitiçeskiye Pamyatniki Zapadno-Sibirskoy Ravninı,* (Novosibirsk: Nauka, 1986),140.

Mevcut veriler, Batı Sibirya'ya ulaşan ilk insan topluluklarının Güney Sibirya kaynaklı olduğunu göstermektedir. İnsanların Batı Sibirya'ya görece geç dönemlerde ulaşmasının temel nedenlerinden biri, bölgenin iklim koşullarının yerleşime uzun süre elverişli olmamasıdır. Buzul Çağı boyunca Batı Sibirya düzlüklerinde buzulların geç çözülmesi, hayvan türlerinin ve dolayısıyla insan topluluklarının bölgeye girişini geciktirmiştir. Bu nedenle Paleolitik Dönem'de Batı Sibirya, kalıcı yerleşimlerden ziyade keşif ve kısa süreli kullanım alanı olarak değerlendirilmiştir. Bölgenin en güney kesimlerinde insan varlığına dair en erken arkeolojik bulguların yaklaşık 14–13 bin yıl öncesine tarihlendiği anlaşılmaktadır.

1.5. Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı)

Mezolitik Çağ, diğer adıyla Orta Taş Devri, Paleolitik ve Neolitik çağlar arasında yer alan geçiş dönemini ifade etmektedir. Küresel ölçekte Pleistosen Çağı'nın sona ererek Holosen Dönemi'ne girilmesiyle birlikte, iklim koşullarındaki belirgin değişimler Mezolitik Çağ'ın ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde insan toplulukları tarafından çok sayıda küçük boyutlu taş aletin (mikrolit) kullanıldığı, ayrıca taş yüzeylerin yer yer cilalanmaya başlandığı görülmektedir. Mezolitik Dönem'de avlanma teknikleri önemli ölçüde değişmiş; ok ve yay kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, ok uçları ve kesici alet plakları hayvan kemiklerinden üretilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde köpeğin evcilleştirilmesi de insan–hayvan ilişkilerinde önemli bir aşamayı temsil etmektedir.[89]

Mezolitik Çağ, yalnızca maddi kültürde değil, sosyal yapıda da belirgin dönüşümlere sahne olmuştur. Yeni toplumsal normların, davranış kurallarının ve inanç biçimlerinin ortaya çıkması; yasaklar ve düzenleyici kuralların oluşmasını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, sosyal normların ihlal edilmesi durumunda çeşitli yaptırımların ve cezaların uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde insanlar, barınma amacıyla ilk kez basit toprak evler inşa etmeye başlamış ve grup hâlinde avlanmanın verimliliğini fark etmiştir. Vıyka II gibi mevsimlik yerleşimlerin yanı sıra, zamanla sürekli yerleşimlerin de oluştuğu görülmektedir. Özellikle balık, su kaynakları ve kuş varlığı

[89] Ludmila Koltsova, *Arheologiya SSSR, Mezolit,* (Moskova: Nauka, 1989),352.

açısından zengin olan göl ve nehir çevrelerinde, Yurinsko-Kasyansk bölgesinde bu tür yerleşimlere yoğun biçimde rastlanmaktadır. Mezolitik yerleşimler çoğunlukla nehir kıyılarına konumlanmıştır. Aynı zamanda bu döneme ait mezar alanlarının varlığı, defin geleneklerinde çeşitliliğin ortaya çıktığını göstermektedir. Tekli, ikili ve toplu gömülerin tespit edilmesi, Mezolitik toplulukların ölüm ritüellerine ilişkin farklı uygulamalara sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Batı Sibirya'da Mezolitik Dönem'e tarihlenen arkeolojik bulgular; İşim–Tobol nehirleri arasındaki sahalarda, Baraba bozkırlarında, Orta İşim bölgesinde, Kuznetsk Havzası'nda ve Yamal Adası'nda ele geçirilmiştir.[90]

Batı Sibirya'nın orman ve orman-step kuşağında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda önemli bulgu elde edilmiştir. Bu kapsamda, İrtiş Nehri çevresinde yer alan "Çernoozerye VIa" Mezolitik durağı, arkeolojik açıdan katmanlı bir yerleşim niteliği taşımaktadır. Söz konusu alanda, toprağın 0,50–0,70 m derinliğinde toplam 779 adet taştan yapılmış envanter ele geçirilmiştir.[91] Bu durakta bulunan mikrolitlerin envanterin büyük bir bölümünü oluşturduğu ve söz konusu aletlerin çoğunun Kuzey Kazakistan kökenli yeşim taşından imal edildiği tespit edilmiştir. Orta İrtiş Nehri havzasında yer alan "Malıy Aşi-Kul I" ve "Bolşoy Aşi-Kul II" durakları da Mezolitik Dönem'e tarihlenen önemli arkeolojik merkezler arasında yer almaktadır. Kuznetsk Havzası'ndaki "Bolşoy Berçikul I" durağı, envanter çeşitliliği açısından dikkat çekerken, bu yerleşime benzer nitelikler gösteren bir diğer arkeolojik durak Altay bölgesinde, İtkul Gölü yakınlarında bulunan "Lyapustin Mıs I" olarak bilinmektedir. İşim–Tobol nehirleri arasında yer alan Mezolitik Dönem'e ait arkeolojik bulguların da tür ve envanter açısından benzer özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır.[92]

Araştırmacıların değerlendirmelerine göre, Mezolitik Çağ'da Orta Ural, Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerindeki arkeolojik

---

[90] Ludmila Pletneva, *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri*, *Poseleniya i Jelişa*, (Tomsk: Tomsm Üniversitesi Yayınları, 1995),168.

[91] Mikrolit-Mezolitik Çağ'da üretilmiş çok küçük çakmaktaşı aletlere verilen genel addır. Boyları 2,5 cm'yi geçmez, geometrik biçimlerde olanları da vardır. Tek başlarına zıpkın ya da ok ucu olarak kullanıldıkları gibi, bir ağaç dalı, kemik ya da boynuz üstüne sıra halinde yerleştirilerek karma bir kesici alet oluşturulmasında da kullanılmışlardır. Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Konstantin Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2012) "Mikrolitler" maddesi, 267.

[92] Pletneva, *Oçerki Kulturageneza*,165.

noktalardan elde edilen bulgular arasında belirgin bir benzerlik bulunmaktadır. Bu alanlarda ele geçen taş aletlerin büyük çoğunluğunu mikrolitler, bıçak plakları ve benzeri küçük taş aletler oluşturmaktadır.[93]

Kuzey Kazakistan'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda Mezolitik Dönem'e ait ok uçları ve çeşitli taş aletler tespit edilmiştir. Ayrıca bu bölgede yaygın olarak görülen yarı toprak zeminli ve koridorlu konut tiplerinin benzerlerine Ural bölgesinde de rastlanması, Rus araştırmacıların söz konusu kültürel benzerliği açıklamakta zorlandıklarını ifade etmelerine yol açmıştır.[94]

Bilim insanları, Buzul Çağı sonrasında Holosen Dönemi Mezolitik Çağ sürecinde Batı Sibirya'nın yerli nüfusunun oluşumunda, yalnızca Güney Sibirya'dan değil, aynı zamanda Kuzey Kazakistan bölgesinden de göçlerin etkili olmaya başladığını belirtmektedir. Kazakistan bölgesinden gelen grupların, Urallar'a kendi kültürel unsurlarını ve konut yapımına ilişkin becerilerini de beraberinde getirdikleri yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır.

1.6. Neolitik Çağ

Mezolitik Çağ'ın sona ermesiyle birlikte Batı Sibirya'da Neolitik Çağ'a geçiş süreci başlamış; bu dönüşüm, iklimlerin ısınmasının ardından Holosen'in orta evrelerinde yeniden artan kuraklık koşullarıyla birlikte uzun bir zaman dilimine yayılan göç hareketlerini beraberinde getirmiştir. Bilim insanlarının değerlendirmelerine göre, kuraklığın belirgin biçimde artması yaklaşık MÖ VII. binyılda Tobol, Turgay ve İşim havzaları çevresinden kuzeye doğru yönelen nüfus hareketlerini tetiklemiştir. [95]

Söz konusu göç dalgasının, doğrudan orman-step bölgesi ile tayga kuşağının güney kesimlerine, özellikle Tobol–İşim havzasına doğru ilerlediğini gösteren en önemli kanıtlardan biri, bu dönemde bölgede nüfus artışıyla birlikte toprak zemin üzerine inşa edilmiş kalıcı barınakların sayısındaki belirgin çoğalmadır. Batı Sibirya Neolitik Dönemi'nde gerçekleşen bu göçlerle birlikte yerli topluluklar yeni

[93] Vladimir Starikov, *Mezolit i Neolit Lesnogo Zauralya,* (Moskova: İlimler Akademisi Yayınları, 1980), 83-85.

[94] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 15.

[95] Zah, "Periodı Transformatsii" 18.

seramik teknolojileriyle tanışmış;[96] daha önce kullanılan aralıklı çizgili bezeme anlayışının yanı sıra taraklı ve taraklı-çukurlu desenler yaygınlık kazanmıştır.[97] Bununla birlikte, Batı Sibirya'nın yerli halkı eski bezeme geleneklerini tamamen terk etmemiş, bu motifleri zaman zaman yeni tip seramikler üzerinde de kullanmayı sürdürmüştür.[98]

Neolitik Dönem'le birlikte yalnızca şekil verilmiş çamurdan eşyaların yerini, termal işlemden geçirilmiş seramikler almaya başlamıştır. Araştırmacılar, bu yeni tip seramiklerin ve farklı bezeme anlayışlarının ortaya çıkışını, büyük ölçüde yeni nüfus gruplarının bölgeye göç etmesiyle ilişkilendirmektedir. Çeşitli katkı maddeleriyle güçlendirilen ve pişirme işlemi sayesinde dayanıklılığı artırılan seramikler, insan eliyle üretilmiş, yapısı bilinçli biçimde değiştirilmiş ilk organik olmayan nesneler arasında yerini almıştır. [99]

Neolitik Çağ'da ikili-fratral soy-kabile sistemi de büyük ölçüde tamamlanmıştır. Etnografik anlamda, ortak bir ataya dayanan ve birbirine yakın birkaç sülaleden oluşan bu yapı, toplumsal örgütlenmenin temelini oluşturmuştur. Aynı dönemde din temelli inanç sistemleri belirginleşmiş; iyilik ve kötülük, yaşam ve ölüm, sevap ve günah gibi kavramlar toplumsal düşünce dünyasında yer edinmeye başlamıştır.[100]

Neolitik Dönem, insanlık tarihinde sıklıkla "Taş Devri'nden Metal Çağ'a geçiş evresi" olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte arkeolojik bulguların sayısı artmış, bazı bölgelerde sınırlı da olsa küçük metal eşyaların kullanımı görülmeye başlanmıştır. Neolitik Çağ boyunca Sibirya'nın güney kesimlerinde üretim ekonomisi gelişirken, kuzey bölgelerde yerleşik tüketim ekonomisi varlığını sürdürmüştür.[101]

Taş Devri'nden Maden Çağı'na geçiş sürecinde Sibirya'nın tamamı kapsamlı tarihsel ve kültürel dönüşümler yaşamıştır. Sibirya'nın güneyinde Afanasyevo kültürü öne çıkarken, Ural Dağları'ndan Baraba

---

[96] Otto Bader, "Uralskiy Neolit, Kamennıy Vek na Teritorii SSSR", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 166 (1970):159.

[97] Lubov Kosinskaya, *Neolit Severa Zapadnoy Sibiri: Genezis i Svyazi*, (Tverv: Tverv Üniversitesi Yayınları, 2002), 222.

[98] Veçaslav Molodin, *Arheologiya Yujnoy Sibiri*, (Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları, 1985), 3-17.

[99] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 23.

[100] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 13.

[101] Boyarşınova, *Naseleniye Zapadnoy*, 15-24.

bozkırlarına kadar uzanan orman-step kuşağında belirgin bir kültürel çeşitlilik ortaya çıkmıştır.[102] Bu çok katmanlı kültürel yapı içinde, zamanla geniş bir coğrafyaya yayılarak dönemin yeni çağını simgeleyen ve neredeyse tüm Sibirya alanını etkisi altına alan başat güç ise Andronovo kültürü olmuştur.

1.7. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Tunç Çağı

Tunç ya da bronz, kalay, arsenik, kurşun, antimon, bizmut ve gümüş gibi çeşitli katkı maddelerini içeren yapay bir alaşımdır. Doğada doğal hâliyle bulunmayan tunç, seramikten sonra insan eliyle üretilmiş ikinci yapay madde olarak kabul edilmektedir. Tunç üretiminin, başlangıçta doğal bakırın eritilmesiyle ortaya çıktığı; zamanla bakıra farklı elementlerin eklenmesiyle bu alaşımın geliştirildiği anlaşılmaktadır.[103]

Tunç, bakıra kıyasla birtakım üstün teknik özelliklere sahiptir. Daha düşük sıcaklıklarda ergitilebilmesi, döküm sırasında daha az çatlak oluşturması ve bakıra göre daha yüksek dayanıklılık göstermesi bu özellikler arasında yer almaktadır. Metalden yapılmış ilk eşyaların Ön Asya'da, özellikle Anadolu'da, bakırdan üretilmiş en erken örneklerine MÖ VIII. binyılda rastlanmaktadır. Güney bölgelerde metal kullanımının başladığı bu dönemde, Sibirya coğrafyasında hâlen Taş Devri kültürleri varlığını sürdürmekteydi. Tunç kullanımının Sibirya'ya yayılması ise daha sonraki süreçlerde gerçekleşmiştir. Metal kullanımının Batı Sibirya kültürlerinde, güneydeki kültürlerle karşılaştırıldığında daha geç ve kademeli bir biçimde benimsendiği görülmektedir.[104]

Batı Sibirya'nın orman-step kuşağında Tunç Çağı yaklaşık iki bin yıl gibi uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu uzun süre, Tunç Çağı'nın kendi içinde evrelere ayrılmasını gerekli kılmıştır. Buna göre

[102] Evgeniya Vedetskaya, , Andrey Polyakov ve Nikolay Stepanov, *Svod Pamyatnekov Afanasyevskoy Kulturı,* (Barnaul: Azbuka Yayınevi, 2014), 380.

[103] Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Evgeniy Çernıh, (Moskova, BSE Yayınları, 2006), "Bronz Çağı" maddesi, 231-232.

[104] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 27.

Batı Sibirya Tunç Çağı, Erken Tunç, Gelişmiş Tunç ve Geç Tunç olmak üzere üç ana aşamada değerlendirilmektedir.[105]

Batı Sibirya'nın tunçla tanışması, bölge kültürlerinde belirgin değişim ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu süreçte bakır ve kalay yataklarının bulunduğu alanlar, insan toplulukları açısından stratejik bir avantaj hâline gelmiştir. Bakır ve kalayın işlenmesi, kabileler arası alışverişin ve iletişimin gelişmesine katkı sağlamış, ekonomik ve kültürel ilişkileri güçlendirmiştir. Batı Sibirya'nın bozkır ve orman-step kuşağında yaşayan toplulukların hayvancılıkla tanışmaları Erken Tunç Çağı'na rastlamaktadır. Bu dönüşümün başlıca etkeni iklim değişimleri olmuştur. Kuraklığın artması, doğal kuşakların kuzeye doğru yer değiştirmesine yol açmış; bozkır kuşağının orman-step bölgesine kaymasıyla birlikte bölgede yaşayan nüfus hayvancılıkla tanışmış ve bu faaliyet temel geçim kaynaklarından biri hâline gelmiştir.[106]

Araştırmacılar, Batı Sibirya toplumlarının hayvancılığı büyük olasılıkla güneydeki komşu topluluklardan ya da doğuda yer alan Afanasyevo kültürüne mensup grupların göçleri aracılığıyla benimsediklerini ileri sürmektedir.[107]

Tunç Çağı'nda Sibirya, Ural bölgesi, Kazakistan ve Orta Asya'nın geniş bir kesiminde, uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşayan ve birbirleriyle akrabalık bağları bulunan topluluklar, döneme damgasını vuran özgün bir kültür çevresi oluşturmuştur. Arkeolojik literatürde bu kültür Andronova kültürü olarak adlandırılmaktadır.[108]

Andronova kültürü, bozkır ve orman-step kuşakları boyunca Yenisey Irmağı'ndan başlayarak tüm Batı Sibirya ve Kazakistan'ı kapsayan, Ural Dağları'nın batı eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. Kültürün kuzeyde tayga kuşağı sınırlarına, güneyde ise Tanrı Dağları (Tien-Şan), Pamir Dağları, Orta Asya çölleri ve Ceyhun Irmağı'nın sağ kıyısına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. M.Ö. II. binyılın

---

[105] Olga Koroçkova, Vladimir Stefanov ve Nina Stefanova, "Kulturı Bronzovogo Veka Predtayejnogo Tobolo-İrtışya (Po Materyalam Rabot UAZ)",*Voprosı Arheologii Urala*,20 (1991): 70-71.

[106] Viktor Matyüşenko, "*İz İstorii Sibiri*" Cilt 3,(Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları,1973), 50,68.

[107] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 33.

[108] Karl Baypakov ve Jaken Taymagambetov, *Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye dlya Studentov Vuzov*, (Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006): 81.

ortalarında Tobol–İrtiş havzası ile Zauralye bölgesindeki orman-step kuşağına bozkır kökenli toplulukların ilerleyişi, yerel nüfus üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Andronova kültürüne mensup bu bozkır gruplarının göçleri, bölgeye yeni hayvancılık biçimlerini, metal işleme tekniklerini, konut mimarisini ve defin geleneklerini taşımıştır.[109]

Batı Sibirya'yı da kapsayan bu kültürel dönüşüm, nüfusun gelişim sürecine ivme kazandırmış ve toplumsal yapıyı daha ileri bir düzeye taşımıştır. Önceki dönemlerde bölgede varlık gösteren görece ilkel toplulukların yerini, daha gelişmiş ve zengin bir maddi kültüre sahip yeni bir kültürel yapı almıştır.

1.8. Andronova Arkeolojik Kültürü Etrafında Çözülemeyen Karmaşa

1927 yılında Rus arkeolog S. A. Teplouhov tarafından Batı Sibirya'da Tunç Çağı'na (M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı) tarihlenen önemli arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır. Teplouhov'un kazı çalışmalarını yürüttüğü yerleşmenin adını taşıyan bu yeni kültür, zengin geometrik bezemelere sahip seramikleriyle tanımlanmış ve Minusinsk Havzası Tunç Çağı bağlamında Andronova kültürü olarak adlandırılmıştır.[110]

Andronova kültürü; Kazakistan'ın büyük bir bölümünü, Batı Sibirya'nın tamamını ve Orta Asya'nın batı kesimlerini kapsayan, güneyde Urallar'a kadar uzanan son derece geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla dikkat çekmektedir. Bu geniş yayılım alanı nedeniyle Rus araştırmacılar söz konusu kültürü yalnızca tekil bir arkeolojik kültür olarak değil, aynı zamanda çok sayıda yerel varyantı bünyesinde barındıran bir bütünlük şeklinde değerlendirerek "Kültürel-Tarihsel Topluluk" (Kulturno-İstoriçeskaya Obşnost) ya da "Andronova Kültür Topluluğu" kavramlarıyla tanımlamışlardır.[111]

---

[109] Olga Koroçkova, *Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Pozdney Bronzı (Andronovskiye Drevnosti Tobolo-İrtışya),* (Yekatirinburg: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 2010), 1-8.

[110] Sergey Teplouhov, *Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye. Materyalı po Etnografii*, Cilt III, (Leningrad: Gosudarstvennıy Russkiy Muzey Yayınları, 1927), 57-112.

[111] Avrasya bozkırlarında Andronova kültürünün arkeolojik bulguların heterojenlik gösterdiği (arkeolojik bulguların bir birine yakın fakat farklı toplumların birbirine akraba olan gruplar) Arkeolojik kültür için karmaşık tarihi olguya Aleksandr Formozov tarafından "Andronova Kültür Topluluğu" olarak adlandırılmıştır. Aleksandr Formozov, "K Voprosu o Proishojdenii Andronovskoy Kulturı", *KSİİMK (Kratliye*

S. A. Teplouhov, Minusinsk Havzası'ndaki Andronova kültürünün karakteristik özelliklerini belirlemek amacıyla, kendisinden önce bölgede hâkim olan Afanasyevo kültürüyle seramik tipleri ve mezar yapıları üzerinden karşılaştırmalı analizler yapmıştır. Bu incelemeler sonucunda iki kültür arasında belirgin yapısal ve tipolojik benzerlikler bulunduğunu tespit etmiş; buradan hareketle Afanasyevo ve Andronova kültürleri arasında süreklilik ilişkisi bulunduğu ve Andronova kültürünün, genetik ve kültürel açıdan Afanasyevo geleneğinin bir devamı niteliği taşıdığı görüşünü ileri sürmüştür. S. A. Teplouhov, yürüttüğü kazı çalışmaları sonucunda Andronova kültürü topluluklarının gelişmiş bir hayvancılık ekonomisine sahip olduklarını ve bakırdan üretilmiş çeşitli eşyalar kullandıklarını ortaya koymuştur. Teplouhov ayrıca, Andronova kültürünün doğu sınırının Minusinsk Havzası olduğunu; M.Ö. II. binyılda Batı Sibirya'nın güney kesimlerini ve Kazakistan'ın büyük bir bölümünü kapsayan geniş bir alana yayıldığını kaydetmiştir. Andronova kültürüne ilişkin elde ettiği bu veriler, Tunç Çağı üzerine yapılacak sonraki araştırmalar için temel bir referans çerçevesi oluşturmuştur. Nitekim kendi ifadesiyle, *"Minusinsk Havzası arkeolojisi, Kuzey Asya'nın eski kültürlerine ışık tutacaktır."* [112]

Teplouhov, Andronova arkeolojik kültürünün ilk karakteristik özelliklerini sistematik biçimde tanımlayan araştırmacı olmuştur. Aynı dönemde Batı Sibirya'nın batı kesimlerinde çalışmalar yürüten diğer arkeologlar, Çelyabinsk kenti çevresinde tespit edilen arkeolojik bulguların Andronova kültürüne ait kurganlarla belirgin benzerlikler gösterdiğine dikkat çekmişlerdir.[113] Bu bulguların ortaya konulmasının ardından Andronova kültürü üzerine yürütülen araştırmaların yönü değişmiş ve çalışmalar ağırlıklı olarak Batı Sibirya'nın batı bölgelerine kaymıştır.

1930'lu yılların ortalarında Devlet Arkeoloji Müzesi tarafından, Kostanay bölgesinde Tobol Nehri'nin sol kıyısı yakınlarında yer alan Alekseyevka yerleşiminde M.Ö. II. binyıla tarihlenen Andronova kültürüne ait yerleşim ve mezarlık alanlarında kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sonucunda yirmi mezar tespit edilmiş;

Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı, 39 (1951): 18.

[112] Teplouhov, *Drevniye Pogrebeniya,* 87.

[113] Aleksandr Teplouhov, *Drevnemetalliçeskiye Kulturı Minusinskogo Kraya, Priroda,* Cilt 6, (Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1929), 42.

mezarların doğu kesiminde dinî ritüellere ayrılmış bir alan, güneydoğusunda ise yerleşim sahası belirlenmiştir. Yaklaşık 2500 m²'lik bir alana yayılan yerleşimde çok sayıda arkeolojik bulgu ele geçirilmiştir. Rus arkeolog Olga Aleksandrovna Krivtsova-Grakova, 1948 yılında Alekseyevka kazıları devam ederken, Profesör S. A. Teplouhov'un önceki araştırmalarına dayanarak Andronova toplumunun Afanasyevo kültürünün devamı niteliğinde olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Krivtsova-Grakova'ya göre Andronova kültürü batıda ortaya çıkmış, zaman içerisinde doğuya doğru ilerleyerek Minusinsk Havzası'na ulaşmış ve burada doğu sınırını oluşturmuştur. Ayrıca Yenisey ile Urallar arasındaki geniş coğrafyada Andronova topluluklarının seramiklerinin büyük ölçüde benzer tipolojik özellikler taşıdığı, ancak M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru bu geleneğin yerini doğudan ilerleyen Karasuk kültürüne özgü, özellikle yuvarlak tabanlı yeni seramik tiplerine bıraktığı belirtilmiştir.[114]

Krivtsova-Grakova'nın Alekseyevka kazıları çerçevesinde Andronova kültürüne ilişkin ortaya koyduğu bu değerlendirmeler, arkeolog S. V. Kiselev tarafından da desteklenmiş; söz konusu bulgular ve yorumlar Kiselev'in *Güney Sibirya Tarihi* adlı eserinde Andronova kültürünün karakteristik özelliklerinin belirlenmesinde temel bir dayanak noktası olmuştur.[115]

Güney Sibirya ve Kazakistan'daki arkeolojik kazı çalışmalarının yanı sıra Pazırık kurganları kazılarına da katılan arkeolog M. P. Gryaznov, Aktöbe kentinin batısında incelediği mezarlarda Andronova kültürüne ait seramiklerin pürüzsüz dış yüzeylere ve kapların belirgin sivri omuzlara sahip olduğunu tespit etmiştir. Gryaznov, bu seramik özelliklerini esas alarak Andronova kültürünün çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını ve kendi içinde çeşitli yerel ayrıntılar barındırdığını belirtmiş; bu doğrultuda kültürü batı ve doğu kompleksleri şeklinde iki ana gruba ayırmıştır.[116]

---

[114] Olga Krivtsova-Grakova, "Alekseyevskoye Poseleniye i Mogilnik", *İstoriya Materyalnoy Kulturı,* 17(1948): 57-172.

[115] Sergey Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951), 156.; Aleksey Matveev, *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya*, (Novosibirsk: Nauka,1998), 8-10.

[116] Mihail Gryaznov, *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane (*Leningrad: Kazaki: OKİSAR, İlimler Akademisi Yayınları, 1927),172-221.

Güney Ural ve çevresinde araştırmalar yürüten arkeolog Konstantin Salnikov, Ural Dağları'nın doğu kesiminde (Zauralye) Andronova kültürünün sınıflandırmasını ve karakteristik özelliklerini ortaya koymuştur. Salnikov, Andronova kültürünün yayılma alanının batı kesiminde elde edilen bulguları "Alakulskaya kültürü", doğu bölgelerinde tespit edilen bulguları ise "Fedorovskaya kültürü" olarak adlandırmıştır. Ayrıca Andronova kültürünün temel gelişim sürecini incelemiş ve Alakulskaya ile Fedorovskaya kültürleri arasındaki genetik ilişkileri değerlendirmiştir. 1950'li yıllarda bilim dünyasında, Andronova kültürünün iki ayrı kültür olarak değerlendirilmesinin isabetli olmadığı; Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürlerinin Andronova kültürünün farklı gelişim evreleri olarak ele alınmasının daha uygun olacağı görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu çerçevede Andronova kültür topluluğunun Fedorovskaya evresi, özellikle Minusinsk Havzası için kullanılan bir terim hâline gelmiştir.[117]

Ural Dağları ve Batı Sibirya uzmanı arkeolog Mihail Kosarev ise Andronova kültürünün yayılma alanını üç ana bölgeye ayırmayı önermiştir. Kosarev'e göre Kuzey ve Batı Kazakistan için Alakulskaya kültürü, Zauralye bölgesi için Fedorovskaya kültürü; Ob–İrtiş nehirleri arasındaki alan ile Minusinsk Havzası için ise Andronova kültürünün doğu varyantı tanımlanmalıdır.

1960'lı yıllardan itibaren Andronova kültürünün evreleri, bölümleri, bölgeleri ile ana tip ve alt tiplerinin aşırı derecede çoğalması, kavramsal ve terminolojik bir karmaşayı da beraberinde getirmiştir. Bu tarihten sonra özellikle Kazakistan sahası için daha önce yaygın biçimde kullanılan karma "Alakulskaya–Fedorovskaya" tanımı terk edilmiş; Andronova kültürüne ait arkeolojik bulgular Nurinskiy, Atasuskiy ve Begazı-Dandıbayevskiy gibi ana tipler altında sınıflandırılmaya başlanmıştır. Benzer bir süreç diğer bölgeler için de geçerli olmuş; Zauralye bölgesi için Koptyakovkiy ve Çerkaskulskiy, Batı Sibirya için ise Suzgunskiye ve Yelovskiye ana tipleri tanımlanmıştır.[118] Böylece Andronova kültürü, çok sayıda tip ve alt tipe ayrılarak giderek karmaşık bir kavramsal yapı kazanmıştır.

---

[117] Mihail Kosarev, "O Kulturah Andronovskogo Vremeni v Zapadnoy Sibiri", *Savetskaya Arheologiya*, 2(1965): 242,246.

[118] Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 23.

Andronova kültür topluluğu içinde Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürleri çoğu zaman diğer tip ve alt tipleri kapsayan bir "çatı" olarak değerlendirilmiş olsa da, bazı araştırmacılar bu iki temel kültürün genetik bakımdan birbirinden bağımsız olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşım, Andronova kültürünün iç dinamiklerini anlamayı daha da güçleştirmiştir. Minusinsk Havzası'nda kazılar gerçekleştiren Mariya Nikolayevna Komarova, Okuneva Ulusu çevresi ve Minusinsk bozkırlarında Afanasyevo dönemine tarihlenen "Okunevo" evresinin, Andronova kültürünün erken bir safhası olabileceği sonucuna ulaşmıştır.[119] Ancak Komarova'nın çalışmalarının yürütüldüğü dönemde Andronova kültürüne ilişkin araştırmaların ağırlık merkezi Zauralye bölgesine kaymış durumdaydı. Bu nedenle söz konusu görüş, Rus bilim çevrelerinde yeterince ilgi görmemiş ve zamanla geri planda kalmıştır.

1960–1980'li yıllar arasında G. B. Zdanoviç, M. F. Kosarev, E. E. Kuzmina, T. M. Potemkina, K. V. Salnikov, V. S. Stokolos ve E. A. Fedorova-Davıdova gibi önde gelen Rus arkeologların çalışmaları, Andronova kültürünü büyük ölçüde Zauralye ve Batı Sibirya'nın en batı kesimleriyle sınırlandırmıştır. Bu süreçte batı ile doğu arasında yer alan geniş coğrafyalarda yürütülen araştırmalar büyük ölçüde göz ardı edilmiş; kültüre dair bilimsel algı, dar bir bölgesel çerçeve içinde şekillenmeye başlamıştır. Andronova kültürünün batı ve doğu arasındaki geniş alanları gölgede kalmış, kısmen unutulmuş ve bilimsel tartışmalarda yeterince yer bulamamıştır.[120]

Bu yaklaşım, Andronova kültürüne ilişkin çözülmemiş problemlerin merkezinin Zauralye olduğu yönünde bir algı oluşturmuş; kültürün ağırlık merkezi Ural Dağları'nın doğu ve kuzeydoğu kesimlerine kaydırılmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak terminoloji sorunu da derinleşmiştir. Andronova kültürünün yayıldığı son derece geniş coğrafyada ortaya çıkan tüm arkeolojik bulgular, çoğu zaman tek bir "Andronova kültürü" ya da "Andronova kültür topluluğu" kavramı altında toplanmıştır. "Andronova topluluğu" terimi, kültürün farklı bölgelerde değişkenlik gösterdiğini ima ederek Alakulskaya ve

[119] Aleksey Matveev, *Lesostepnoye Zauralye vo II-Naçale I Tısyaçeletiya do Naşey Erı,* (Tümen: Sibirya Bölümü İlimler Akademsi yayınları 2000), 26.

[120] Marina Komarova, "Pogrebeniya Okuneva Ulusa",*Sovetskaya Arheologiya*,9 (1947): 47-59.

Fedorovskaya tip ya da evrelerine ayrılmasına yol açmıştır.[121] Ancak zamanla bu iki evreye indirgenen yaklaşım, özellikle en kuzey ve en yoğun araştırılan alanlara odaklanmış; Andronova kültürünün karakteristik özellikleri büyük ölçüde bu sınırlı bölgelerin verilerine dayanılarak tanımlanmıştır.

1.9. Andronova Arkeolojik Kültürün Etnik Aidiyeti Tartışmaları

Araştırmacılar arasında Andronova kültürünün ortaya çıkış yeri ve zamanı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, bu konuda ortak bir görüş birliği sağlanamamıştır. XX. yüzyılın ortalarından itibaren Andronova kültürünün etnik aidiyeti ve kronolojisine ilişkin temel yaklaşımlar şekillenmeye başlamıştır.[122]

Kazakistan'da, özellikle İrtiş havzası çevresinde yürüttüğü çalışmalarla öne çıkan arkeolog Sergey Sergeyeviç Çernikov, Andronova kültürüne ait buluntuların genetik kökeni ve gelişim sürecine ilişkin önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Çernikov'a göre Andronova kültür geleneğine ait maddi ve kültürel birikim, Kazakistan bozkır sahasında oluşmuş; buradan Zauralye, Yukarı Ob havzası, Yenisey çevresi ve Orta Asya'ya doğru yayılmıştır. Bu topluluklar, zamanla farklı kültürlerle etkileşim içine girerek ve kimi durumlarda bu kültürler üzerinde baskın bir konum elde ederek, değişik bölgelerde yeni Andronova tiplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Andronova kültürü, bünyesine kattığı unsurlarla gelişmiş ve özellikle Geç Tunç Çağı'nda, tek bir çatı altında değerlendirilen çeşitli Andronova tipi seramik gruplarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.[123]

Zauralye bölgesinin kuzeyinde yaşayan Ugor toplulukları üzerine çalışmalar yürüten; aynı zamanda Mansi alfabesinin oluşturulmasında katkı sağlayan, etnografya ve antropoloji alanlarında da araştırmalar yapan arkeolog V. N. Çernetsov ise Ugorların Fedorova kültürü ile

---

[121] Konstantin Smirnov, "Problema Proishojdeniya Rannih Sarmatov", *Sovetskaya Arheologiya*,3, (1957):3-19.; Kosarev, *O Kulturah Andronovskogo,* 246.; E.A. Fedorova–Davıdova, *Andronovskoe Pogrebeniye XV-XIII v do Haşey Erı (k Voprosu o Pereodizatsii Andronovskoy Kulturı),* (Moskova: Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Muzey Yayınları, 1960), 56-59.

[122] Formozov, *K Voprosu*, 3-18.

[123] Sergey Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan v Epohu Bronzı*, *Materyalı İssledovaniy po Arheologii*, (Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1960), 110-115.

bağlantılı olduğu görüşünü ileri sürmüştür.[124] Çernetsov, Ugor seramik bezemeleri ile Fedorova kültürüne ait seramik desenleri arasındaki benzerliklerden hareketle, Andronova kültürünün kuzey kolunu oluşturan Fedorova kültürünün eski Proto-Ugor topluluklarıyla ilişkili olduğunu savunmuştur. Buna karşılık, güney bölgelerde yayılım gösteren Alakulskaya kültürünün ise İranî kavimlerle akraba olduğu kabul edilen ve Dinyaper ile Ural nehirleri arasında yayılmış bulunan Srubnaya kültürüyle bağlantılı olduğunu öne sürmüştür. Ancak Çernetsov'un bu yaklaşımı bilim dünyasında geniş kabul görmemiştir. Araştırmacılar, Andronova kültür topluluğu içinde Fedorova kültürünün yayılım alanının yalnızca Zauralye ile sınırlı olmadığını, çok daha geniş bir coğrafyaya yayıldığını vurgulamışlardır. Ayrıca Fedorova kültürü seramiklerinde görülen bezeme unsurlarının yalnızca Ugor topluluklarına özgü olmadığı; benzer desenlerin Kazak, Kırgız ve Yakut kültürlerinde de bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Ugor toplulukların defin geleneklerinin, Fedorova kültürüne ait gömü uygulamalarıyla örtüşmediği belirtilmiştir. Batı Sibirya'da Fedorova kültürünün yayılım sahasında bazı Hint-İran kökenli toponimlere rastlanmasına karşın, Ugorların doğu ve güney bölgelerinde Ugor dillerine ait yer adlarının tespit edilmemiş olması da bu teoriyi zayıflatan unsurlar arasında yer almaktadır.[125]

Uralların kuzey bölgelerinde Eneolitik ve Tunç Çağı üzerine uzmanlaşmış arkeolog ve tarihçi Vladimir Stokolos, Andronova kültürünün oluşum ve yayılım süreçlerine ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Stokolos'a göre Andronova kültür topluluğu içinde yer alan Fedorova kültürü Sibirya'da ortaya çıkmış, yaklaşık M.Ö. XIII. yüzyılda Urallar'a doğru göç etmiştir. Bu süreçte Fedorova kültürüne mensup toplulukların Ural bölgesinde Abaşevo ve Zamarayevo kültürleriyle yan yana yaşadıkları, zamanla bu kültürlerden etkilendikleri ileri sürülmüştür. Ancak Stokolos'un bu görüşü, arkeolojik kültürlerin kronolojik gelişim ve oluşum süreciyle örtüşmemektedir.

---

[124] Ludmila Kitova, Ludmila Çindina ve Valeriy Çernetsov, "Put v Nauku i Metodologo-Etnograficeskoe Naslediye, Materyalı XVII Mejdunarodnoy Zapadnosibirskoy Arheologo-Etnograficeskoy Konferentsii, Vostok i Zapad: Problemı Sinhronizatsii Etnokulturnıh Vzaimodeystviy", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta,* Cilt 4, 42(2016):5-9.

[125] Natalya Çlenova,"Arheologiçeskiye Materyalı k Voprosu ob İrantsah Doskifskoy Epohi i İndoiransah" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1984): 88-98.

Abaşevo kültürünün Urallar'a gelişinin M.Ö. XVI–XIV. yüzyıllar arasına tarihlendirildiği dikkate alındığında, Stokolos'un önerdiği kronolojiyle açık bir uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır.[126] Ayrıca söz konusu yaklaşımın yeterli arkeolojik verilerle desteklenmediği, kuramsal altyapısının zayıf olduğu görülmektedir. Stokolos, Fedorova kültürünün diğer kültürlerden hangi unsurları ne ölçüde benimsediğini ayrıntılı biçimde açıklamamış; Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürlerini karşılaştırarak Andronova kültür topluluğu içindeki yerlerini net bir biçimde ortaya koymamıştır. Bu nedenlerle Stokolos'un çalışması, bir fikir önerisi niteliği taşımasına karşın, Sibirya arkeolojisi alanında uzman araştırmacılar tarafından genel kabul görmemiştir. Andronova kültürü üzerine kapsamlı çalışmalarıyla tanınan ve Zauralye bölgesine ilişkin araştırmalarıyla öne çıkan arkeolog Genadiy Zdanoviç ise farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Zdanoviç, Tunç Çağı Güney Uralları için literatüre ilk kez "Şehirler Ülkesi" kavramını kazandırmış ve Zauralye bölgesinde Andronova kültürünün oluşum sürecinin Sintaşta[127] ve Petrovskaya[128] kültürleriyle genetik bağlar taşıdığını ileri sürmüştür. Ona göre Zauralye'de şekillenen Andronova kültürü, yerel kültürel unsurların yanı sıra batıda Abaşevo ve erken Srubnaya kültürlerinden, güneyde ise tarımla uğraşan topluluklardan gelen etkilerin birleşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, Andronova kültürünü tek bir kaynağa indirgemek yerine, çok katmanlı ve etkileşimli bir kültürel sürecin ürünü olarak ele alması bakımından dikkat çekici bir çerçeve sunmaktadır.[129]

Güney Urallar ve Tobol havzasında Tunç Çağı ile Andronova kültürü üzerine uzmanlaşmış arkeolog Tamila Potemkina, orman-step kuşağında yer alan Alakulskaya kültürünün kökenlerini Yeni Taş Devri'ne kadar götürmektedir. Potemkina'ya göre Alakulskaya kültürü; Erken Tunç Çağı kabileleri ile Abaşevo, Poltavkinskaya, Erken Srubnaya ve Mnogovalikovaya kültürleri arasındaki yoğun etkileşimler sonucunda

---

[126] Vladimir Stokolos, *Kultura Naslediya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya (Hronologii i Pereodizatsıya),* (Moskova: Nauka, 1972), 285,286.

[127] Genadiy Zdanoviç, *"Strana Gorodov"-Ukreplennıye Poseleniya Epohi Bronzı XVIII-XVII v.do Naşey Erı na Yujnom Urale, Arkayım: İssledovaniya. Poiski. Otkrıtiya*, (Çelyabinsk: Kamennıy Poyas Yayınevi, 1995), 54-62.

[128] Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Stepnoy Polosı Uralo İrtişskogo Mejdureçya*, (Çelayabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1983),48-68.

[129] Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, (Sverdlovsk: Uralskiy Üniversitet Yayınları, 1988), 139.

ortaya çıkmıştır. Bu kültürün oluşum merkezinin Zauralye bölgesindeki orman ve orman-step alanları olduğu ileri sürülmüştür.[130] Ancak Alakulskaya kültürünün dar bir coğrafi alanla sınırlandırılarak değerlendirilmesi, bilim çevrelerinde ciddi eleştirilerle karşılanmıştır.[131] Ayrıca Potemkina'nın Fedorovskaya kültürünü Ugor topluluklarıyla, Alakulskaya kültürünü ise İranî kavimlerle ilişkilendirmesi, Andronova Kültür Topluluğu'nun bütüncül bir yapı olmaktan çıkarılarak iki ayrı kültür şeklinde ele alınmasına yol açmıştır. Buna karşın Alakulskaya kültürünü Andronova kültüründen bağımsız bir yapı olarak değerlendirme çabaları bilim dünyasında kabul görmemiştir.

Sibirya arkeolojisi ve kültür tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan, aynı zamanda Hint-İran dünyası konusunda uzman olan arkeolog Yelena Kuzmina, Fedorova kültürünün Orta ve Doğu Kazakistan'da yerel Erken Taş Devri kültürleri temelinde şekillendiğini ileri sürmüştür. Kuzmina'ya göre Alakulskaya kültürü ise büyük ölçüde Petrovskaya kültürünün etkisi altında gelişmiş; bunun yanı sıra oluşum sürecinde Abaşevo ve Mnogovalikovaya kültür geleneklerini de bünyesine katmıştır.[132] Benzer bir yaklaşım, Tunç Çağı'nda Tobol-İrtiş nehirleri arasındaki tarihî ve kültürel gelişmeleri inceleyen Aleksandr Tkaçev tarafından da benimsenmiştir. Tkaçev'e göre Fedorova kültürü Doğu Kazakistan'daki Kanayevskaya kültürü temelinde ortaya çıkmış; erken Alakulskaya kültürü ise Nurtayskaya kültür tipi üzerinde gelişmiştir. Nurtayskaya kültürünün de, Yamna-Afanasyevo etkisi taşıyan yerel Neolitik ve Erken Tunç Çağı kültürleriyle bağlantılı olduğu belirtilmiştir.[133]

S. A. Grigoryev ise Andronova kültürü mensuplarını göçebe topluluklar olarak değerlendirmiş ve bu toplulukların Anadolu'dan çıkarak İran ve Orta Asya üzerinden Doğu Kazakistan ile Güney Sibirya'ya ulaştıklarını öne sürmüştür. Grigoryev'e göre Alakulskaya kültürü, Aral Gölü ve çevresinde Sintaşta, Abaşevo ve kısmen Poltavkinskaya kültürlerini bünyesinde barındırmıştır. Ayrıca Sintaşta

---

[130] Tamila Potemkina, *Bronzovıy Vek Lesostepnogo Pritobolya*, (Moskova: Nauka,1985), 341-342

[131] Zdanoviç, *Bronzovıy Vek,* 64,65.

[132] Elena Kuzmina, *Otkuda Prişli İndoarii?*, (Moskova: Rossiyskiy İnstitut Kulturologii RAN Yayınları, 1994), 464.

[133] Aleksandr Tkaçev, *Voprosı Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, (Karaganda: Karaganda Üniversitesi Yayınları, 1987), 25-35.

kültürüne mensup toplulukların Güney Zauralye'ye Anadolu'dan başlayarak Kafkasya üzerinden geldikleri ifade edilmiştir.[134]

Andronova Kültür Topluluğu'nun İranî ya da Hint-İranî kökenli olduğu yönündeki görüş, ilk kez 1956 ve 1961 yıllarında İranist tarihçiler Dyakonov kardeşler ile A. N. Bernştam tarafından ileri sürülmüş ve bu yaklaşım zamanla bilim dünyasında kabul görmüştür. Bununla birlikte, söz konusu İranî teori ayrıntılı ve sistematik biçimde ele alınmamış; kapsamlı arkeolojik ve karşılaştırmalı verilerle yeterince temellendirilmemiştir.[135]

Sarmat arkeolojisi ile Hint-İranî kavimlerin oluşum tarihini inceleyen arkeolog Konstantin Smirnov, Srubnaya kültürünün Andronova kültüründen ayrılmaz bir bütün oluşturduğu yönündeki yaygın görüşten hareketle, Srubnaya kültürü ile Savromatlar arasında genetik bir bağ olabileceğini ileri sürmüştür. Smirnov'a göre Savromatlar Hint-İranî kökenli topluluklardır ve bu bağlamda Srubnaya kültürü, Andronova kültür çevresi içinde değerlendirilmelidir. Buna karşılık, Kazak arkeolojisinin önde gelen isimlerinden ve "Altın Adam" olarak bilinen Esik kurganının keşfinde önemli rol oynayan Kemal Akişev, İskitlerin maddi ve manevi kültür unsurlarının Andronova kültürünün tarihsel bir devamı olduğu görüşünü savunmuştur.

Yaklaşık bir asır boyunca araştırmacılar, Andronova kültürünün yayıldığı geniş coğrafyada bu kültürün kökenlerini belirlemeye yönelik yoğun çalışmalar yürütmüş ve çoğunlukla Andronova kültürünü Hint-İranî kavimlerle ilişkilendirme eğiliminde olmuşlardır. Ancak gerek yerel köken arayışları gerekse Hint-İranî aidiyet yaklaşımları, kesin ve tartışmasız sonuçlar ortaya koyamamıştır.

Andronova kültürünün yerli kökenlere dayandığı yönündeki görüşler, özellikle Zauralye bölgesindeki yerel Eneolitik ve Erken Tunç Çağı kültürleriyle kurulan ilişkilerden doğmuş, bu unsurların Andronova kültürü içinde yer aldığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, söz konusu yerel kültür özelliklerine Andronova kültürünün yayıldığı diğer bölgelerde rastlanmaması, bu yaklaşımın geçerliliğini zayıflatmıştır. Hint-İranî teori ise dilbilimsel veriler ışığında

[134] Stanislav Grigoryev, *Drevniye İndoyevropeytsı. Opıt İstoriçeskoy Rekonstruktsii*, (Çelyabinsk: Ural Bölümü İlimler Akademisi yayınları, 1999), 145, 243-247.

[135] Kuzmina, *Otkuda Prişli*, 13-34.

değerlendirildiğinde, Hint-İranî kavimlerin oluşum coğrafyasının Andronova kültür alanıyla örtüşmediği ve iki alan arasında önemli mesafeler bulunduğu görülmektedir.[136] Ayrıca Andronova kültürünün güçlü bir yerel genetik ve kültürel zemin üzerinde şekillendiği, baskın olduğu varsayılan yerli unsurların zamanla bu kültür içinde eriyerek ayırt edici özelliklerini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, Hint-İranî teorinin somut ve çok yönlü verilerle yeterince desteklenmediğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan, Andronova kültürünün yayıldığı coğrafyada Geç Tunç Çağı'na ait kültürlerin maddi kültür unsurlarının büyük ölçüde Andronova geleneği üzerine inşa edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, bölgedeki Geç Tunç Çağı kültürleri Andronova kültürünün doğrudan ya da dolaylı bir devamı olarak değerlendirilmekte; söz konusu kültürlerin temelinde Andronova kültürel mirasının yer aldığı kabul edilmektedir.[137]

Günümüzde bilim dünyasında, Andronova kültürünün kökenlerinin Hint-İranî kavimlere dayandığı yönündeki görüşün hâlen ısrarla sürdürüldüğü görülmektedir. Ancak bu yaklaşımın, Andronova kültürünün yayıldığı son derece geniş coğrafyanın yalnızca kuzeybatı kesimlerine odaklanarak elde edilen sınırlı veriler üzerinden tüm kültüre genellenmesi, hem bilimsel yöntemler hem de akademik etik açısından ciddi sorunlar barındırmaktadır. Kültürün yalnızca belirli bir bölgesine ait arkeolojik bulgular esas alınarak yapılan bu tür değerlendirmeler, Andronova kültürünün çok katmanlı ve bölgesel farklılıklar gösteren yapısını yeterince yansıtmamaktadır.

Andronova kültürünün etnik aidiyetinin sağlıklı bir biçimde çözümlenebilmesi için, ilerleyen dönemlerde yapılacak araştırmaların daha objektif, kapsayıcı ve çok yönlü olması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, yalnızca batı bölgelerine değil, kültürün doğu ve ara bölgelerinde elde edilen arkeolojik bulguların da eşit derecede değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Andronova kültürünün, komşu ve çağdaş kültürlerle olan etkileşimlerinin, karşılıklı etkilerinin ve kültürel alışveriş süreçlerinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması,

---

[136] Konstantin Smirnov ve Elena Kuzmina, *Proishojdeniye İndoyevrapeytsev v Svete noveyşih Arheologiçeskih Otkrıtiy,* (Moskova: Nauka, 1977), 6.

[137] Mihail Kosarev, *Androidnıye Kulturı Zauralya i Zapadnoy Sibiri,* (Çelyabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1993), 3-7.

kültürün kökeni ve gelişim dinamiklerinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Bu tür kapsamlı ve dengeli çalışmaların, Andronova kültürü üzerine uzun süredir devam eden tartışmaların daha sağlıklı bir zeminde yeniden değerlendirilmesine imkân tanıyacağı düşünülmektedir.

1.10. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü

Andronova kültür topluluğunun[138] yayıldığı alanın batı kesiminde yer alan ve bu topluluğun erken evrelerinden biri olarak değerlendirilen Alakulskaya kültürü, Zauralye bölgesi ile Urallar'dan başlayarak geniş bozkır alanlarına kadar uzanan bir coğrafyada etkili olmuştur. Arkeolojik veriler, Alakulskaya kültürünün Orta ve Geç Tunç Çağı sürecinde, yaklaşık olarak M.Ö. XVII–XIII. yüzyıllar arasında varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Kültür, adını Kurgan Oblastı'na bağlı Şuçanskiy ilçesi sınırları içinde, Pivkino köyü yakınlarında yer alan Alakul Gölü çevresinde tespit edilen ve bu kültürün karakteristik özelliklerini yansıtan Alakul mezarlığından almıştır.

---

[138] Arkeolojik bulguların sürekli tekrarlanan belli özelliklerin diğer arkeolojik kültürlerden bu özelliklerin farklı olması Arkeolojik kültür adı verilmektedir. Andronova Kültür Topluluğu Bronz çağı birkaç Arkeolojik yakın grupların genel adıdır; M.Ö XVII-IX yüzyılda Kazakistan, Batı Sibirya Orta Asya batı bölgeleri ve Güney Ural bölgelerinde bulunan kültürlerin genel adıdır. Andronova kültürü topluluk birliğinde belirgin dört kültür bulunmaktadır;

Sintaşta Arkeolojik Kültürü -Bronz çağ M.Ö. III. bin yılsonları M.Ö. II. bin yıllar başlarında varlığını sürdürmüştür. Günümüzde Çelyabinsk Orenburg bölgesinde kültüre ait yirmiden fazla tahkimli yerleşim bulunmuştur. Sintaşta kültürü yerleşimlerin büyük çoğunluğu Ural ve Tobol nehir kıyılarında bulunmaktadırlar.

Petrovskaya Kültürü-Bronz çağ M.Ö XVII ile XVI yüzyıllar arasında Kazakistanın Kuzey-batısında ve Batı Sibirya'nın Güneyinde yer almaktadır. Adını İşim nehri civarında Petrovka köyünde bulunan yerleşim ve mezarlıktan almaktadır. Petrovskaya Kültürü insanı tahkimli yerleşimlerde yaşamış, ölülerini kurganlarda savaşta kullandıkları tekerlekli at arabaları ile birlikte gömülmüştür.

1. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü -Bronz çağı M.Ö. XVII–XIII yüzyıllar
2. Fedorova Arkeolojik Kültürü-Bronz çağı M.Ö. XIII–XII yüzyıllar

Sintaşta, Arheologiçeskiy Pamyatnik Ariyskih Plemen Uralo-Kazahstanskih Stepey, (Çelyabinsk: Yujnıy Ural 1992), 10-15; *Proishojdeniye i Hronologiya Sintaştinskoy Kulturı (Materyalı Zasidaniya Kruglogo Stola),Arkayim- Sintaşta: Drevneye Naselediye Yujnogo Urala*, (Çelyabinsk, 2010); Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, (Sverdlovsk, 1988),55

Alakulskaya kültürünün coğrafi yayılım alanı oldukça geniştir. Batıda Ural ve Miass nehirleri havzasından başlayarak doğuda İşim ve İrtiş nehirlerine kadar uzanan bu alan, kuzeyde Batı Sibirya'nın orman-step kuşağı ile güney tayga kuşağının sınır bölgelerini, güneyde ise Kazakistan bozkırları ve yarı çöl kuşağını kapsamaktadır. Bu geniş coğrafi dağılım, Alakulskaya kültürünün farklı doğal çevre koşulları içinde varlık gösterdiğini ve Tunç Çağı toplumlarının bölgesel uyum süreçleri açısından önemli bir örnek teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.[139]

1.10.1. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Zauralye bölgesinde Alakulskaya kültürüne ait çok sayıda arkeolojik kazı gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, bu kazılardan elde edilen verilerin sistematik ve düzenli biçimde kayda geçirilmemiş olması, kültürün genel değerlendirilmesini güçleştiren temel sorunlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle erken dönem kazılarında metodolojik standartların yeterince oturmamış olması, yerleşimlerin kronolojik ve kültürel bağlamlarının net biçimde belirlenmesini zorlaştırmıştır. Bu durum, Alakulskaya kültürünün yerleşim düzeni, yayılım alanı ve iç dinamikleri hakkında kapsamlı bir sentez oluşturulmasını engellemiştir.[140]

Batı Sibirya'nın Kurgan Oblastı ile Tümen Oblastı'nın güney kesimlerine ilişkin mevcut arkeolojik kayıtlar, Alakulskaya kültürünün yayılım alanının yalnızca Zauralye bölgesindeki orman-step kuşağı ile sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, kültürün kuzeye doğru ilerleyerek tayga kuşağına kadar ulaştığını göstermektedir. Bununla birlikte, yerleşim yerlerinin yoğunluğu açısından Zauralye bölgesi öne çıkmaktadır. Alakulskaya kültürüne ait yerleşimlerin bu bölgede, daha kuzey alanlara kıyasla belirgin biçimde daha sık rastlanması, Zauralye'nin kültürün gelişiminde ve yerleşik yaşam pratiğinde merkezi bir konumda bulunduğunu düşündürmektedir.

---

[139] Kosarev, *Androidnıye Kulturı,* 4.

[140] Veçaslav Molodin, *Arheologiçeskoye Naslediye Tünemskoy Oblasti, Pamyatniki Lesostepi i podtayejnoy Polosı,* (Novosibirsk: Nauka, 1995),17.

Alakulskaya kültürü ile ilgili hazırlanan dağılım haritalarında yerleşim alanları genellikle noktasal işaretlerle gösterilmiştir. Ancak bu haritalarda işaretlenen bazı noktaların, keşif seferleri sırasında ayrıntılı biçimde incelenmediği anlaşılmaktadır. Bazı buluntu alanlarında kültüre özgü temel karakteristik unsurların yeterince tespit edilememiş olması, söz konusu yerleşimlerin Alakulskaya kültürü içindeki konumunun netleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca farklı dönemlerde çalışan araştırmacıların, aynı bulguları farklı metodolojik yaklaşımlar ve yorum çerçeveleriyle ele almaları, Alakulskaya kültürü toplumunun kökeni ve gelişim süreci konusunda ortak bir görüş birliğinin oluşmasını engellemiştir. Bu bağlamda, arkeolog Tamila Potemkina tarafından araştırılan Tobol bölgesindeki orman-step kuşağında yer alan "Kamışnoye-1" arkeolojik alanı, Alakulskaya kültürüne ait yerleşim düzeninin anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır. Yaklaşık 730 m²'lik bir alana yayılan bu yerleşimde, dikdörtgene yakın planlı ve 11,5 × 7,5 m ile 12,0 × 10,0 m ölçülerinde yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Yapıların tahmini temel derinlikleri 0,4–0,6 metre arasında değişmektedir.[141] Alan içerisinde, konutların gövde yapımında kullanılan tomruklara ait izler ile çeşitli işlevlere hizmet ettiği düşünülen atık çukurları belirlenmiştir.

Yerleşim alanında konutların iç mekânlarında birden fazla ocak yapısına rastlanmıştır. Bu ocakların çevresi taş ve çamurla örülerek dairesel bir form kazandırılmış, ocakların yerleştirildiği zemin ise düz ya da hafif çukur biçiminde düzenlenmiştir. Konutların dışında ise iki adet atık, başka bir deyişle kül dökme çukuru tespit edilmiştir. Kazılar sırasında yerleşim alanından çok sayıda kırık ve sağlam seramik parçası, tunç eşya kalıntıları ile taş ve kemikten üretilmiş çeşitli alet ve nesneler ele geçirilmiştir. Bu bulgular, Alakulskaya kültürüne mensup toplulukların hem yerleşik yaşam düzeni hem de maddi kültür üretimi açısından gelişmiş bir yapıya sahip olduklarını ortaya koymaktadır.[142]

Batı Sibirya Alakulskaya kültürüne ait çok katmanlı yerleşimlerden biri olan "Kamışnoye-II" alanı, farklı dönemlerde çeşitli kültürlerin izlerini taşıyan bir kompleks olarak dikkat çekmektedir. Toplam kazı alanı 14.000 m² olan yerleşimde, çalışmaların yürütüldüğü saha 840 m²

[141] Tamila Potemkina, "O Sootvetstvii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii*, Sayı 169, (1982): 44-53.

[142] Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 103-124.

ile sınırlıdır. Yerleşim, çevresinde 1,5 m genişliğinde ve 1,1 m derinliğinde bir hendek ile kuşatılmıştır. Bu hendeklerin, yerleşimin korunması amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir. Kazı sırasında hendek tabanından seramik parçaları ile tunç ve taştan üretilmiş çeşitli eşya kalıntıları elde edilmiştir. Bu durum, hendeklerin yalnızca savunma değil, aynı zamanda yerleşim içerisindeki maddi kültürün birikimiyle ilişkili olabileceğini göstermektedir.[143]

Benzer şekilde Batı Sibirya'da Alakulskaya kültürüne ait "Uk. III" yerleşimi dörtgen planlı ve toprak temelli yapılarla temsil edilmektedir. Bu yerleşimde evlerin taban derinliği 0,15–0,25 m arasında değişmekte, evlerin toplam kullanım alanları ise 22–33 m²'dir. Yapıların ortalarında yer ocakları bulunurken, duvar diplerinde çeşitli atık çukurları tespit edilmiştir. Evin etrafındaki temel izleri, konstrüksiyonun tomruk (karkas-srub) yapısında inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bazı evlerin taban kısımları kuru otlarla kaplı olup, bu alanlarda seramikler ve taş aletler gibi ev eşyalarının muhafaza edildiği düşünülmektedir. Kazı sırasında ocakların çevresinde ayrıca tunç malzemeden üretilmiş bıçak, ok ve çengel gibi eşyalar da bulunmuştur.[144]

Zauralye bölgesinde yapılan araştırmalar, Alakulskaya kültürü yerleşimlerinde iki farklı ev tipi bulunduğunu göstermektedir. Birinci tip evler görece küçük olup, alanları ortalama 22–45 m² arasında değişmektedir. İkinci tip evler ise daha büyük olup yaklaşık 90–250 m²'lik alan kaplamaktadır. Tüm evlerin ağaç konstrüksiyonlu olduğu belirlenmiş ve özellikle büyük evlerin hemen yanında bulunan küçük yapılar, muhtemelen müştemilat veya depolama işlevi görmüştür. Bazı yerleşimlerin çevresinde ise savunma amaçlı güçlendirme izlerine rastlanmıştır.

Yerleşim alanında yapılan faunal analizler, Alakulskaya kültürü topluluklarının başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğunu ortaya koymaktadır. Büyükbaş hayvan kemikleri yerleşimlerde yaygın olarak bulunurken, yabani hayvan kalıntıları oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, balıkçılık faaliyetlerine işaret eden bazı materyaller de elde edilmiştir; örneğin balık avlamak için kullanılan ağlara takılmış

[143] Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 76-103

[144] Ludmila Koryakova, İgor Stefanov ve Nina Stefanova, *Problemı Metodiki İssledovaniy Drevnih Pamyatnikov i Kulturno-Hronologiçeskaya Stratigrafiya Poseleniya Uk-III,* (Sverdlovsk: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991), 22-23.

topraktan yapılmış ağırlıklar, bu toplulukların balıkçılığı yalnızca ikincil bir uğraş olarak yürüttüklerini göstermektedir. Tarım faaliyetlerine dair kesin bulgular mevcut olmamakla birlikte, seramiklerde yapılan karpolojik incelemeler henüz ayrıntılı sonuçlar vermemiştir. Bu veriler ışığında, Alakulskaya kültürü insanlarının ekonomilerinin büyük ölçüde hayvancılığa dayandığı, balıkçılık ve avcılığın ise destekleyici ve ikincil faaliyetler olduğu söylenebilir.[145]

Yerleşimlerin çevresinde güçlendirme yapılarının bulunması, bu toplumun hem düşman saldırılarına hem de vahşi hayvan tehdidine karşı önlem aldığını düşündürmektedir. Ayrıca evlerin planlı yapısı ve çok katmanlı mimarisi, Alakulskaya kültür topluluklarının yaşam düzeni, savunma stratejileri ve üretim faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

1.10.2. Kuzey ve Merkez Kazakistan Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Kazakistan bölgesinde Alakulskaya kültürüne ait yerleşimler, arkeolojik kazı verilerine göre büyük ölçüde nehir kenarlarında konumlanmıştır. Bunlar arasında "Alekseyevskoye", "Pereleski II", "Yavlenka I", "Petrovka I" ve "Atasu I" yerleşimleri öne çıkmaktadır. Kazı sonuçlarına göre bu yerleşimlerin toplam alanı genellikle 10.000 m²'den fazla değildir. Yerleşimlerin planlaması ve yapı özellikleri, Alakulskaya kültür insanının sosyo-ekonomik yapısı ve yaşam biçimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Evlerin yapısı çoğunlukla toprak temelli olup, temellerin derinliği 0,6–1,3 m arasında değişmektedir. Yapılar genellikle dikdörtgen planlıdır ve evlerin ortalama kullanım alanı 100–200 m²'dir. Evlerin girişleri 1,5–2 m uzunluğunda koridorlarla sağlanmış olup, yapı genellikle iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin temel derinlikleri birbirinden farklıdır; bir bölüm diğerine göre 0,4–0,6 m daha derindir. Evlerin iç mekanında 1–8 adet yer ocağı bulunmakta olup, ocaklar oval biçimindedir ve taş veya çamurla çember içine alınmıştır. Bazı yapılarda ayrıca yiyecek depolamak amacıyla derin çukurlar ve evlerin dışında

[145] Aleksey Matveev, ,Natalya Matveeva ve Tatyana Kryukova. "Novıye Pamyatniki Epohi Bronzı i Rannego Jeleznogo Veka v İngalinskoy Doline (Po İtogam Rabot 1998 g)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 2 (1999): 126-135.

atık çukurları tespit edilmiştir. Evlerin konstrüksiyonu ağaç karkas (tomruk) sistemi ile yapılmış ve çatıları çalılarla örtülüp muhtemelen çamur-kül karışımı ile kaplanmıştır. İç mekan ve duvar kaplamaları ise eldeki malzemelerle tamamlanmıştır. Orman-step ve kısmen bozkır kuşağında ağaç kullanımı ön planda iken, Kazakistan bozkırlarında evlerin yapımında 1,5 m boyutunda taş plaklar da kullanılmıştır.[146]

Kazı sırasında evlerin içlerinde çok sayıda arkeolojik materyal bulunmuştur. Bunlar arasında seramikler, tunç eşyalar, tek veya çift tarafı bilenmiş bıçaklar, taş baltalar, metalleri şekillendirmek için kırık kalıplar, çengeller, ok uçları, iğneler ve çeşitli günlük kullanım eşyaları yer almaktadır. Bu bulgular, Alakulskaya kültürü insanının hem tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde hem de metal ve taş işçiliğinde ileri düzey becerilere sahip olduğunu göstermektedir.

Evlerin geniş alanlı olması, ailelerin nüfusunun oldukça kalabalık olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca yiyecekleri saklamak için açılan çukurlar, bu toplulukların gıda depolama ve yönetim tekniklerine hâkim olduklarını ve uzun süreli planlı yaşam sürdüklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kazakistan'daki Alakulskaya kültürü yerleşimleri, hem sosyal organizasyon hem de ekonomik faaliyetler açısından detaylı bilgiler sunmakta ve bu kültürün kompleks yaşam biçimini anlamada temel arkeolojik kaynak olarak değerlendirilmektedir.[147]

1.10.3. Zauralye Bölgesi Güneyinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürüne Ait Defin Gelenekleri

Arkeolojik kazılar, Alakulskaya kültürüne ait mezarların büyük ölçüde kurgan geleneğine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Mezarların toprak üstü yükseltileri, genellikle mezar çukurunun içinden çıkarılan toprakla oluşturulmuştur. Kurganlar, boyutlarına göre küçük ve büyük kurganlar olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. En sık rastlanan tip, küçük kurganlardır; çapları 10–14 m, yükseklikleri 0,2–0,6 m arasında değişmekte olup, genellikle iki ya da üç gömüyü içermektedir.

---

[146] Baypakov ve Taymagambetov, *"Arheologiya Kazahstana"*, 80.

[147] Baypakov ve Taymagambetov, *"Arheologiya Kazahstana"*, 86.

Buna karşılık büyük kurganlar, çapları ortalama 17–20 m, yüksekliği 0,6–1,2 m olup, birden fazla gömüyü barındırmaktadır.[148]

Kurgan geleneğine ek olarak Alakulskaya kültüründe düz yer mezarları da görülmektedir. Küçük mezarlar, çocuklara ait olup, ortalama 0,5–2 m uzunluğunda ve 0,4–1,4 m genişliğindedir. Tekli yetişkin mezarlar veya çift mezarlar ise yetişkin bireylere aittir ve boyutları 1,9–4,0 m uzunluğunda, 1,2–3,5 m genişliğinde değişmektedir. Mezarların çoğu zaman içinde açılmış ve tahribata uğramış olsa da, defin gelenekleri takip edilebilmektedir. Alakulskaya kültürü insanı ölülerini mezarın tabanına, genellikle yan pozisyonda ve dizleri hafifçe bükerek gömmüştür. Nadiren ölülerin sırtüstü veya hafif yan eğik pozisyonda gömüldüğü de gözlemlenmiştir. Soyulmuş mezarlarda bazı durumlarda kemiklere rastlanmamış olup, araştırmacılar bu tip mezarların çocuklara ait olabileceğini belirtmektedir.[149]

Zauralye bölgesinde, kültürün kuzey kesimlerinde ölü yakma geleneği de yer yer görülmektedir. Bu uygulama az sayıda olmakla birlikte, yakılan cesetlerin çoğunlukla kadınlara ait olduğu düşünülmektedir.[150]

Alakulskaya kültürü kurganlarının neredeyse tamamında, kurban edilmiş hayvan kemiklerine rastlanmaktadır. Bazı mezarlarda birden fazla hayvana ait kalıntılar bulunmuştur. Kurban edilen hayvanlar genellikle büyükbaş olup, daha az miktarda küçükbaş ve nadiren at kemiklerine rastlanmıştır. Hayvanlar ya mezarın içinde ya da mezarın yanında özel olarak kazılmış çukurlara gömülmüştür. En sık karşılaşılan kemik türleri, hayvan kafatası, ön ve arka bacaklar ile toynak kısımlarıdır. Kafataslarının çoğunda sert cisim veya sivri alet (mızrak, balta gibi) ile darbe izleri tespit edilmiştir.[151]

Kurbanlık çukurlarındaki hayvan sayısı, küçük çukurlarda genellikle bir veya iki ile sınırlı iken, daha büyük çukurlarda bu sayı 12–15'e kadar çıkmaktadır. Hayvan kemiklerinin yanında çeşitli seramik

---

[148] Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek,* 137; Konstantin Salnikov, "Kurganı na Ozere Alakul" *Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR*, 24(1952): 62-63.

[149] Stokolos, *Kultura Naslediya*, 39; Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 200-204.

[150] Aleksey Matveev, "O nekotorıh Osobyanostyah Ranneandronovskih Zahoroneniy Pritobolya so Sledami Ognya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 1(1997): 15-23; Stokolos *Kultura Naslediya,* 39.

[151] Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 204-214.

kaplar da bulunmuştur. [152] Alakulskaya kültürü kurganlarında ve mezar alanlarında rastlanan kurbanlık hayvan kemikleri, toplumun hem ekonomik hem de ritüel yaşantısındaki hayvancılığın önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu kemikler, farklı biçimlerde konumlandırılmıştır: bazıları mezar alanının üst toprak katmanlarında, bazıları mezarın doğrudan içinde, bazıları ise mezarların yanında kazılmış özel kurban çukurlarında gömülmüştür. Bu çeşitlilik, hayvanların yalnızca ekonomik birer kaynak olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve dini ritüellerde kullanılan kutsal varlıklar olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Kurganların çoğunda bir veya birden fazla hayvanın gömülmüş olması, kurban ritüelinin ölü gömme törenlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Kurban edilen hayvanların türleri ve gömülme biçimleri de dikkat çekicidir; genellikle büyükbaş hayvanlar, daha az olarak küçükbaş hayvanlar ve nadiren de atlar seçilmiştir. Hayvan kemiklerinin çoğunda kafatasları ve ön-arka bacak kemiklerinin yanı sıra toynak kısımları da yer almakta ve kafataslarında sert cisimle darp edilmiş veya sivri aletle kesilmiş izler bulunmaktadır. Bu durum, kurbanın ritüel amaçlı olarak öldürüldüğünü ve belirli tören kurallarına göre işlendiğini düşündürmektedir.

Kurban çukurlarındaki hayvan sayısı, küçük çukurlarda bir veya iki hayvan ile sınırlıyken, büyük çukurlarda bu sayı 12–15'e kadar çıkabilmektedir. Çukurların yanında bulunan seramik kaplar, ritüel malzemeler ve gömülen hayvanlarla birlikte değerlendirildiğinde, ölü gömme törenlerinin düzenli ve planlı bir şekilde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.[153]

Bu ritüellerin varlığı, Alakulskaya kültürü toplumunda hayvanların yalnızca ekonomik bir değere sahip olmadığını, aynı zamanda toplumsal hiyerarşi, dini inanç ve ölüm sonrası ritüellerde merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Hayvanlara verilen bu kutsal görev, toplumun inanç sistemi ile hayvancılık arasındaki güçlü bağı da ortaya koymakta ve Alakulskaya kültürü insanının günlük yaşamında hayvancılığın hem geçim hem de sembolik bir anlam taşıdığını kanıtlamaktadır.

---

[152] Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 214-216.

[153] Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 218.

1.10.4. Kuzey ve Merkez Kazakistan Bölgesinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Kazakistan'da Alakulskaya kültürü insanı, ölülerini genellikle yerleşimlerin yakınlarına defnetmişlerdir; bu durum, ölülerin günlük yaşam alanı ile ritüel yaşam arasındaki güçlü bağın bir göstergesidir. Kuzey Kazakistan'da yer alan "Pereleski", "Alekseyevskiy" ve "Konezavod" mezarları, kültürün defin geleneklerine dair somut kanıtlar sunmaktadır. Bu mezarların bazıları, mezar içi duvarlarının tomruklarla döşenmiş olması ile dikkat çekmektedir. Örneğin "Pereleski" mezarlığında zarar görmemiş ikinci kurganda, mezar duvarları tomruklarla örülmüş ve mezarın üzeri uzun ağaç parçalarıyla kapatılmıştır. Bu yapı tekniği, hem mezarın kalıcılığını sağlamak hem de ölüye saygı göstermek amacıyla geliştirilmiş, planlı bir defin geleneğini ortaya koymaktadır.

Merkez Kazakistan'da Alakulskaya kültürüne ait kurgan tipi mezarlarda ise, mezar üstü tümseklere sıkça rastlanmaktadır. Mezar yerleri genellikle işaretlenmiş olup, taşlar veya taş plaklar yardımıyla toprağın içinde sabitlenmiştir. Bu işaretlemeler, mezar alanlarının sınırlarını belirlemenin yanı sıra, ritüel ve sembolik bir anlam taşımaktadır. İşaretlenmiş alanlar içinde 1 ila 5 arasında kurbanlık çukura rastlanması, mezar törenlerinin ölü gömme ile sınırlı kalmayıp ritüel hayvan kurbanını da kapsadığını göstermektedir.[154]

Alakulskaya kültürü insanı ölülerini dizleri bükülmüş, elleri yüzün önüne getirilmiş şekilde sağ veya sol tarafa yatırmıştır. Bu pozisyon, doğmamış çocuğun anne karnındaki kıvrılmış haline benzetilmekte ve ölümden sonra toprağa geri dönüş düşüncesiyle "Toprak Ana"ya bir teslimiyet simgesi olarak yorumlanmaktadır. Çift kişilik gömülmelerde ise ölüler genellikle yüz yüze yatırılmıştır; benzer şekilde anne ve yavrusu bulunan mezarlarda da ölüler yüz yüze gömülmüştür.

Ölülerin yanında yer alan eşyalar, defin ritüelinin önemli bir parçası olmuştur. Baş kısmının yanına, gövde üst kısmına veya ayak ucuna 1 ila 3, bazen 4 ila 5 çömlek yerleştirilmiştir. Bu çömlekler, muhtemelen ölüye eşlik eden yiyecek veya ritüel malzemeleri temsil etmekte, ölülerin ölümden sonraki yolculuklarında ihtiyaç duyabilecekleri maddi ve sembolik desteği simgelemektedir.

---

[154] Baypakov ve Taymagambetov, *"Arheologiya Kazahstana*, 80.

Bu bulgular, Alakulskaya kültürü toplumunda ölüm sonrası ritüellerin planlı, sembolik ve toplumsal bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymakta; ölü gömme uygulamalarının yalnızca bireysel bir eylem olmayıp, toplumsal inanç, aile bağları ve dini anlayışlarla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.[155]

1.10.5. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri ve Mezarlarda Bulunan Seramik Eşyalar

Zauralye bölgesinde yer alan Alakulskaya kültürü yerleşim alanları ile mezar alanlarında ortaya çıkan seramikler, yapısal ve estetik özellikler açısından birbirine büyük ölçüde benzemektedir. Bu seramiklerin hamuru, kil, kum, talk ve ufalanmış deniz kabukları gibi doğal mineral ve organik bileşenlerin karıştırılmasıyla elde edilmiştir; ayrıca farklı organik katkılar da kullanılarak hamurun işlenebilirliği ve dayanıklılığı artırılmıştır. Seramik çömleklerin duvarları, üretim sürecinde özenle pürüzsüzleştirilmiş ve düzgün bir yüzey elde edilmiştir. Bazı çömleklerin tabanlarında ise kumaş izlerine rastlanmıştır; bu durum, çömleklerin şekillendirilmesi sırasında muhtemelen tabanlarına yerleştirilen kumaş parçaları aracılığıyla form verildiğini göstermektedir.[156]

Alakulskaya kültürüne ait seramik çömleklerin en karakteristik özelliği, gövde ile boyun arasında bulunan omuz kısmının sivri bir biçimde tasarlanmış olmasıdır. Bu tasarım unsuru, kültürün seramik üretimindeki özgünlüğünü ve tanınabilirliğini sağlayan en önemli göstergelerden biridir. Alakulskaya kültüründe üretilen seramiklerde genellikle üç ana dekoratif bölge belirlenmiştir: boyun, gövde ve alt kısımlar. Bu bölgeler, şeritler halinde düzenlenen desenlerle süslenmiştir. Desenler arasında yatay çizgiler, zikzaklı bantlar, içi çizgilerle doldurulmuş dikdörtgen ve üçgen şekiller ile basit "meandr" motifleri[157] yer almaktadır.

---

[155] Baypakov ve Taymagambetov,*"Arheologiya Kazahstana,* 94.

[156] Genadiy Zdanoviç, *Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti*" Voprosı Arheologii Urala, Sayı 12, (1973): 21.

[157] Meandr-çizginin belli aralıklarla dik açıyla bükülmüş hali veya spiral bukleler halinde oluşturulmuş bir geometrik desendir. Paleolit devrinden beri çeşitli eşyaların üzerinde rastlanan bir desendir. Bazı araştırmacılara göre meandr labirent ile ilişkilendirmektedir bazıları avlayıcı toplayıcı döneminde hayvanları avladıkları

Süslemeler çoğunlukla çömleklerin yüzeyine kesilerek işlenmiş olsa da bazı örneklerde damgalama tekniği ile yapılmış desenler de tespit edilmiştir. Seramiklerdeki desenler genellikle yatay şeritler biçiminde düzenlenmiş olup, şeritler arasında küçük boşluklar bırakılmış ve her bir çömlekte birkaç bordür kullanılarak görsel bir ritim oluşturulmuştur. Bu özellikler, Alakulskaya kültürünün seramik üretiminde hem işlevsel hem de estetik kaygıları bir arada yürüttüğünü göstermektedir.

Alakulskaya kültürüne ait seramikler arasında, desen yoğunluğu bakımından çeşitlilik görülmektedir. Kültürün üretim repertuarında, yoğun dekoratif motiflerle süslenmiş çömleklerin yanı sıra, daha az desenli ve şişe formunda kaplar ile tamamen düz, desensiz kaplar da bulunmaktadır. En sık rastlanan dekoratif kombinasyonlar arasında yatay çizgiler, eşkenar üçgenler, zikzaklı üçgen baskılar ve içi çizgilerle doldurulmuş eşkenar üçgenler ile meandr motifleri yer almaktadır. Meandr motifleri, yatay çizgiler veya üçgen baskılarla birlikte veya düz yatay çizgiler ile farklı zikzak motifleriyle kombine edilmektedir.[158]

Arkeolojik buluntular, Andronova kültürü topluluğunun Alakulskaya kültürü yerleşim alanlarında, en yaygın çömlek tipinin "çıkık omuz" formuna sahip klasik Alakulskaya çömlekleri olduğunu göstermektedir. Bu çömleklerde bazen rölyef etkisi yaratacak detaylar da eklenmiştir; örneğin, çömleklerin ağız kısmı "yaka" ile süslenmiş veya gövdeye kabartmalı desenler uygulanmıştır.[159]

Diğer seramik kap türleri arasında yer alan şişe formundaki kaplar ise genellikle desensizdir; ancak bazı arkeolojik noktalarda belirli desenler içeren şişe örnekleri de ortaya çıkmıştır. Bu örneklerde desenler standart bir düzeni takip etmemekle birlikte, şişe-çömlek formundaki seramiklerde belirli bir desen şeması ve uyumu gözlenmektedir. Bu kaplarda, şeritler halinde düzenlenmiş bordür motifleri tekrar edilmekte ve bordürler arasına bırakılan boşluklar, en baştaki şeridin en geniş olduğu algısını yaratmaktadır. Çömleklerin boyun kısmı genellikle zikzak ve geometrik desenlerle süslenmiş olup, eşkenar ve yan yatmış

---

kapkana, bazıları meandr svastika ile ilişkilendirmişler. Birçok millette rastlanan bu desen Çinliler "şimşek deseni" adı verilirken Japonlar "koşan su" adını vermişler. Viktor Vlasov, *Geometriçeskiy Stil Novıy Entseklopediçeskiy Slovarı İzobrazitelinogo İskusstva,* (St-Peterburg: Azbuka –Klasika Yayınları, 2005), 89-96.

158 Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 29.

159 Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 37.

üçgenler, eşkenar dörtgenler ve nadiren meandr motifleri kullanılmaktadır. Omuz kısmı çoğunlukla desensiz bırakılmış olmakla birlikte, bazı örneklerde bu alanda da diğer desen şeritleriyle uyumlu zikzak motifleri görülmektedir. Gövde kısmındaki desen çeşitliliği daha sınırlıdır; çoğunlukla geniş veya ince çizilmiş düz ve zikzak motifler ile aynı aralıklarda yerleştirilmiş geometrik desenler kullanılmıştır. Meandr motifleri nadiren görülmekte ve çoğunlukla gelişi güzel, düz veya hafif yana eğik bir şekilde ilerlemektedir; bazı örneklerde bu motifler "7" rakamını andıracak şekilde düzenlenmiştir. Seramiklerin taban kısımları genellikle sade bırakılmış, süslemeler oldukça azdır. Tabanda görülen nadir dekoratif motifler arasında "svastika" ya da eş merkezli daireler yer almakta olup, bu desenler çömleklerin alt bölümüne simgesel bir estetik katmaktadır.[160]

1.10.6. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Metal Eşya Bulguları

Alakulskaya kültürüne ait mezar ve yerleşim alanlarında, seramik eşyaların yanı sıra çeşitli metal eşyaların da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu buluntular, kültürün günlük yaşamı, el sanatları ve sosyal statü ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Çelyabinsk bölgesindeki "Korkino I" yerleşimi, Çesnokovskaya Paşnya, Ksinjekol gölü çevresi ve Doğu Kazakistan bölgelerinde,[161] Alakulskaya kültürüne ait benzer form ve yapıda çeşitli metal objeler ortaya çıkarılmıştır.

Bulunan metal eşyalar arasında temel olarak el aletleri ve günlük kullanım araçları yer almaktadır. Bunlar arasında, keskin tarafı hafifçe genişleyen keserler ve yapısı itibariyle hafif eğik oraklar dikkat çekmektedir; söz konusu orak benzerleri Orta Asya'da da görülmektedir. Ayrıca, çift taraflı keskinleştirilmiş bıçaklar ve uçtan alta doğru genişleyen bıçaklar bulunmuş, bunlar muhtemelen hem tarımsal hem de hayvansal işlemler için kullanılmıştır.

Alakulskaya kültürüne ait metal buluntular arasında yalnızca işlevsel eşyalar değil, süs ve takı eşyaları da önemli bir yer tutmaktadır. Mezarlardan elde edilen bu objeler arasında bronzdan üretilmiş süs eşyaları ve demir telden yapılmış çeşitli objeler dikkat çekmektedir. Bu tür buluntular, genellikle bireylerin sosyal statüsünü veya mezardaki

[160] Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 376.

[161] Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan*, 82.

kişiye ait sembolik değerleri yansıtmaktadır. Öne çıkan örnekler şunlardır: spiral uçlu yivli bilezikler, telden yapılmış yüzük ve bilezikler; yuvarlak veya boru halka şeklindeki kolye uçları; çeşitli düz ve bombeli desenlere sahip, desensiz kemer tokaları; iğneli süs eşyaları ve boncuklar.

Alakulskaya mezarlıklarında ayrıca daha özgün ve karakteristik objeler de bulunmuştur. Bunlar arasında açık uçlu yivli çemberler, bilezikler, şakak süsleri ve on altı sivri çıkıntıya sahip topuzlar yer almaktadır. Bu buluntular, hem kültürün estetik anlayışını hem de metal işçiliğindeki ustalığını göstermektedir. Genel olarak, Alakulskaya kültüründe metal eşyaların çeşitliliği, günlük yaşamın ihtiyaçları ile mezar ritüelleri ve süsleme anlayışının bir arada yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.[162]

1.11. Fedorovskaya Arkeolojik Kültürü

Orta ve Geç Tunç Çağı bağlamında, Andronova kültürü çerçevesi içinde değerlendirilen Fedorova kültürü, başlangıçta arkeolog K.V. Salnikov tarafından Güney Sibirya'daki Andronova kültürünün ilk evresi olarak tanımlanmıştır. Ancak yapılan sonraki araştırmalar, Fedorova kültürünün sadece Güney Sibirya ile sınırlı kalmayıp, çok daha geniş bir coğrafi alana yayıldığını ortaya koymuştur.[163] Fedorova kültürü, Yenisey Nehri'nden Ural Dağları'na kadar uzanan geniş bir bölgede etkili olmuş ve iklim koşullarındaki değişimlerin etkisiyle, bozkır kuşağından kuzey bölgelerine doğru ilerlemiştir. Kültürün kuzeye doğru olan bu yayılışı barışçıl bir biçimde gerçekleşmiş, bu durum hem yerleşim alanlarının dağılımı hem de seramik üretimindeki karakteristik unsurlar üzerinden izlenebilmektedir. Barışçıl ilerleme, bölge üzerinde yıkıcı bir etki yaratmadan hızlı bir adaptasyon sürecinin gerçekleşmesini sağlamış ve kültür, bölgeye sorunsuz bir şekilde entegre olmuştur. İlerleyen dönemlerde Fedorova kültürü bozkır kuşağındaki etkisini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da, kültürel özellikleri kuzey bölgelerde gelişmeye devam etmiştir. Bazı araştırmacılara göre, Fedorova kültürüne ait gelenekler Ugor halklarında günümüze kadar

[162] Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan*, 75-81.
[163] Salnikov, *Oçerki Drevney*, 325.

varlığını sürdürmüş ve bu kültüre özgü desen ve süsleme motifleri hâlâ gözlemlenebilmektedir.[164]

Fedorova kültürü üzerine yapılan çeşitli araştırmalar, arkeologlar arasında hem genetik köken hem de kültürün kronolojik sınıflandırması konularında hâlen kesin bir görüş birliğinin oluşmadığını göstermektedir. Bu bağlamda, kültürün hangi coğrafyada ve hangi koşullar altında oluştuğu hâlen tartışmalı bir konudur. Ayrıca, Ural ile Kazakistan arasında Fedorova ve Alakulskaya kültürlerinin aynı dönemde var oldukları ve birbirleriyle iletişim hâlinde bulundukları da bilinmektedir. Bazı araştırmacılar Fedorova kültürünün Kazakistan'ın merkez ve doğu bölgelerinde ortaya çıktığını öne sürerken, diğerleri Alakulskaya kültürünün kuzeyde şekillendiğini savunmaktadır. Araştırmacıların büyük çoğunluğu ise, Fedorova kültürünün oluştuğu coğrafyanın Kazakistan'ın doğusu olduğunu kabul etmektedir.[165]

Bu tartışmaların yanı sıra, Fedorova kültürünün kronolojik sınıflandırması ve genetik aidiyeti üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, Fedorova ve Alakulskaya kültürlerinin temel özelliklerini incelemiş ve genel olarak Fedorova kültürünün Alakulskaya kültüründen daha geç bir döneme ait olduğu görüşünü desteklemiştir. Bu değerlendirmeler, iki kültür arasındaki etkileşim ve kültürel sürekliliği anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır.[166]

Andronova kültürü çerçevesinde, günümüze kadar çözülemeyen birçok arkeolojik ve etnografik sorun hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu sorunların başında, Fedorova kültürünün toplum yapısı ve etnik aidiyeti yer almaktadır; mevcut araştırmalar, bu konularda henüz kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Bununla birlikte, Fedorova kültürünün doğudan batıya doğru barışçıl bir şekilde yayıldığı ve ulaştığı bölgelerde hızlı bir adaptasyon süreci gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir. Bu durum, kültürün yalnızca yayılım hızını değil, aynı zamanda farklı çevresel ve sosyal koşullara uyum sağlama yeteneğini de ortaya koymaktadır.

---

[164] Olga Koroçkova ," Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Bronzı v Srednem Zauralye i Podtayejnom Tobolo-İrtışye: Faktorı, Mehanizmı, Dinamika", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 2011), 19-25.

[165] Genadiy Zdanoviç, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 177,(1984): 29-37; Zdanoviç, *Bronzovıy Vek*, 6-17.

[166] Tatyana Malyutina, "Fedorovskaya kultura Uralo-Kazahstanskih Stepey". (Yaymlanmamış Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 1994), 27.

Söz konusu özellikler, Fedorova kültürünün Alakulskaya kültürü ile ortak bir kökten geldiği veya kültürel açıdan çok yakın akraba olduğu olasılığını düşündürmektedir. Her iki kültürün benzer seramik yapıları, yerleşim düzenleri ve süsleme anlayışları bu bağlantıyı destekleyen başlıca göstergelerdir. Ayrıca, Fedorova ve Alakulskaya kültürlerinin olası çıkış noktalarının Kazakistan'ın doğu bölgeleri olduğu görüşü, bu veriler ışığında güç kazanmaktadır. Bu yaklaşım, hem kültürlerin kronolojik gelişimi hem de coğrafi yayılımı açısından daha bütüncül bir anlayış geliştirilmesine imkân tanımaktadır. Dolayısıyla, Fedorova kültürünün barışçıl yayılımı ve adaptasyon yeteneği, Alakulskaya kültürü ile olan ilişkisini açıklamada önemli bir argüman teşkil etmektedir.

1.11.1. Fedorova Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Çok yakın bir zamana kadar, Fedorova kültürüne ait arkeolojik buluntular farklı arkeologlar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bu farklı yorumların temel nedeni, kültüre ait yerleşimlerin çoğunlukla tek katmanlı olması, yerleşim sayısının sınırlı bulunması ve günümüze ulaşan Fedorova kültürü katmanlarının büyük ölçüde korunmamış olmasıdır. Bu durum, kültürün hem yapısal özelliklerinin hem de kronolojik ve coğrafi yayılımının anlaşılmasını güçleştirmiştir.[167]

Fedorova kültürüne ait yerleşim alanları, Merkez Kazakistan, Güney Sibirya ve Doğu Kazakistan'da tespit edilmiştir.[168] Bu yerleşimlerde evlerin dizilişi genellikle düz sıra şeklinde olup, nehir yükseltilerinin kenarlarında konumlanmışlardır. Evler, alan ve plan açısından çeşitli şekillerde inşa edilmiştir; kare, dikdörtgen, eşkenar dörtgen ve oval formlar en sık rastlanan tipler arasındadır. Evlerin ortalama kullanım alanı 30 metrekare ile 200 metrekare arasında değişmektedir. Yerleşimlerde, yan yana dizilmiş hem düz zeminli hem de toprak temelli evlere rastlanmaktadır. Fedorova kültürü evleri yapısal olarak iki ana kategoriye ayrılabilir: Birincisi, hafif ağaç konstrüksiyonlu, tek odalı evlerdir; ikincisi ise, birden fazla odadan oluşan ve daha ağır ağaç konstrüksiyon ile inşa edilmiş çok odalı evlerdir. Bu yapı çeşitliliği,

[167] Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 103.

[168] Genadiy Zdanoviç, "Nekotorıye Materyalı po Arhetekture Razvitoy Bronzı Srednego Priirtışya" , *İz İstorii Sibiri*, Sayı 21,(1976): 123-125.

hem toplumsal örgütlenme hem de yerleşim alanlarının kullanım biçimleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hafif konstrüksiyonlu evler muhtemelen günlük yaşamın temel işlevlerini karşılarken, ağır konstrüksiyonlu çok odalı evler daha kalıcı yerleşimlerin ve aile yapılarının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Fedorova kültürü yerleşimlerinde toplanan arkeolojik materyaller, kültürde en sık rastlanan iki temel ev tipini ortaya koymaktadır. Birinci tip evler dikdörtgen planlı olup, ortalama kullanım alanı 60 ile 140 m² arasında değişmektedir. Bu evlerin toprak temeli derin değildir; genellikle 0,2 ile 0,4 metre arasında bir derinlikte olup, yapılar doğrudan düz toprak zemin üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle, bu tip evler "düz zeminli toprak evler" olarak kategorize edilmektedir. İkinci tip evler ise daha büyük dikdörtgen planlı yapılar olarak tanımlanmakta ve yarı toprak temelli olmaları ile öne çıkmaktadır. Bu evlerin toplam kullanım alanı 80 ile 260 m² arasında değişmektedir. Söz konusu evlerin ayırt edici özelliği, evler arasında ortak duvar kullanım geleneğinin bulunmasıdır. Bu ortak duvar yapısı, evler arasında bir veya iki sıra tomruk dizilerek oluşturulmuştur ve bu sayede hem yapı malzemesinden tasarruf sağlanmış hem de yerleşim alanında düzenli bir mimari örgütlenme sağlanmıştır.

Zauralye bölgesinde Fedorova kültürüne ait evlerin toprak temelleri genellikle sığdır ve yapılar ağaç konstrüksiyon ile desteklenmiştir. Boyutları çok büyük olmayan yapılar "Duvanskoye-17" yerleşiminde gözlemlenirken, daha büyük yapılar "Çeremuhov Kust" yerleşiminde yer almaktadır. Bu yapılar, hem Alakulskaya kültürüne ait yerleşimlerle hem de Ural-Kazakistan bozkır kuşağı içinde Fedorova kültürüne ait ev yapılarıyla belirgin benzerlikler göstermektedir. Bu durum, bölgeler arası kültürel etkileşim ve mimari adaptasyon süreçlerinin varlığını ortaya koymakta ve Fedorova kültürünün farklı coğrafyalarda hem kendi geleneklerini sürdürdüğünü hem de çevresel ve kültürel etkileşimlerden etkilenerek uyum sağladığını göstermektedir.

Zauralye bölgesinde tespit edilen, alanı 200 ile 300 m² arasında değişen Fedorova kültürü evleri, kış aylarında hem insanların hem de hayvanların barınabilmesi amacıyla inşa edilmiştir. Bu tür çok işlevli ev tiplerine, Andronova kültüründen sonraki dönemlerde de, özellikle bozkır ve orman-step kuşağında rastlamak mümkündür. Örneğin, Ob Nehri çevresinde orman-step kuşağında yer alan "İrmenskaya" kültürü

evleri, Fedorova kültürü evleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Benzer yapılar ayrıca Kuzey Kazakistan'da Alakulskaya kültürüne ait yerleşimlerde de görülmektedir; bu evlerde de kış mevsiminde hayvanların barındırıldığı anlaşılmaktadır. [169]

Fedorova kültürü evlerinin ayırt edici özelliklerinden biri, ev içlerinde bulunan ocak yapılarıdır. Bunun yanında, bazı evlerde "zolnik" olarak adlandırılan atık çukurları ve su kuyularının varlığı da tespit edilmiştir. Ocaklar, hem ısınma hem de yemek pişirme işlevini görmekteydi ve araştırmacılar tarafından tipolojik özelliklerine göre yedi farklı kategoriye ayrılmıştır:

1. Düz toprak üzerine rastgele oluşturulmuş gelişigüzel ocaklar,

2. Derin olmayan çukurlar içinde, tabanı ve çevresi küçük taşlarla dairesel çember içine alınmış ocaklar,

3. Eklentisi olmayan çukurlar ya da ocak alanı çevresinde yapılan oluklar içinde konumlanan ocaklar,

4. Çamur ve küçük kerpiç yardımıyla inşa edilmiş, baca sistemi olan yer ocakları,

5. Evin ortasında, yükselti üzerinde ve geniş oluklara sahip ocaklar,

6. Derinliği 1,2 m ve daha fazla olan, muhtemelen tandır işlevi gören ocaklar,

7. Seramik tablası üzerinde kurulan taşınabilir portatif ocaklar.

Fedorova kültürü evlerinde genellikle birden fazla ocak bulunmakta olup, tek ocaklı evlere nadiren rastlanmaktadır. Tek ocaklı evlerde ocak, çoğunlukla evin ortasında konumlandırılmıştır. Bu durum, hem evin kullanım amacına hem de kış aylarında hem insan hem de hayvanların birlikte barınmasına yönelik düzenlemelere işaret etmektedir. Evlerdeki ocak çeşitliliği, Fedorova kültürünün mimari esnekliği ve farklı işlevsel ihtiyaçlara uyum sağlama yeteneğini göstermektedir.[170]

Fedorova kültürü evlerinde ocak sayısı ile ocakların yapısal karmaşıklığı arasında belirgin bir ilişki gözlemlenmektedir. Evlerde ocak sayısı arttıkça, ocakların yapıları genellikle basitleşirken; ocak sayısı

[169] Mihail Gryaznov, "*Pamyatniki Zapadnıh Rayonov" Andronovskaya kultura*, (Moskova-Leningrad: Nauka, 1966), 6-12.

[170] Malutina, "Fedorovskaya kultura", 110.

azaldığında yapılar daha karmaşık ve sofistike bir hâl almaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken bir örnek, "Atasu 1" yerleşiminde tespit edilmiştir. Burada üç ocak çukuru, bir baca sistemi ile birbirine bağlanmış ve tüm evin etrafını saran bir yapı oluşturmuştur. Araştırmacılar, Fedorova kültüründe bu tür bacalı ev ısıtma sistemlerinin mevcut olduğunu ve evlerde duvar dibinde veya köşelerde bulunan ocakların varlığını bu sistemle açıklamanın mümkün olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu karmaşık ocak ve baca sistemi, aynı zamanda ocak çeşitliliği, Alakulskaya kültürü evlerinde gözlemlenmemektedir. Bu durum, Ural-Kazakistan bozkırlarında eski çağlardan itibaren gelişmiş bir ısıtma bilgisi ve karmaşık mimari tasarım anlayışının varlığını göstermektedir.[171]

Andronova kültürü toplumlarının mimari yapıları, bulundukları fiziki ve coğrafi koşullardan önemli ölçüde etkilenmiştir. İnsanlar, iklim ve çevresel koşullara uyum sağlamak zorunda kalmış ve yerel malzemelerle—ağaç, çamur, toprak, taş gibi—evler inşa etmişlerdir. Bu bağlamda, toprak üzerinde düz zemin, toprak zeminli veya yarı toprak zeminli evler, iklim koşullarına göre şekillenmiş ve giriş kapılarının yönü rüzgârın şiddet ve yönüne göre belirlenmiştir.

Eski toplumların ekonomik yapılarının gelişmesi, evlerin boyutlarının büyümesine, oda sayısının artmasına ve ev planlamasında daha karmaşık düzenlemelere yol açmıştır. Ekonomik aktivitelerin daha hareketli hâle gelmesi, kısa süreli barınma yapılarına geçişi de beraberinde getirmiştir. Fedorova kültürü toplumunda ekonomi büyük ölçüde tarım ve mera hayvancılığına dayanıyordu; bu nedenle yerleşim yerleri ortalama olarak 20–25 yıl kullanım için inşa edilmiş uzun süreli yerleşimler şeklindeydi. Tunç Çağı'nın son evresinde ise Ural-Kazakistan bozkırlarında ekonomik faaliyetlerde artan hareketlilikle birlikte toplum, hayvanlarıyla birlikte göçebe bir yaşam tarzına geçmiş ve ev mimarisi de bu değişime uyum sağlamıştır. Bu dönemde inşa edilen hafif ve hızlı kurulum-söküm özelliğine sahip yapılar, günümüzde bazı bölgelerde çadır olarak kullanılan yapıların ilk örneklerini temsil etmektedir.[172]

Soğuk kış aylarının uzun sürdüğü ve sürekli şiddetli rüzgârların hâkim olduğu bölgelerde, Fedorova kültürü toplumunun ev yapımında

[171] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 120-122.

[172] Gryaznov, *Andronovskaya Kultura*, 36-42.

mutlak olarak toprak temelli yapıları tercih ettiği gözlemlenmektedir. Bu evlerin toprak temelleri genellikle 0,8 ile 1,5 metre derinliğe sahip olup, yapıların dayanıklılığını ve ısı yalıtımını sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Düz zeminli veya toprak temelli evlerin duvarları, çoğunlukla ağaç tomruk kullanılarak örülmüş ve çatılar ek olarak toprakla güçlendirilmiştir. Kuzey Kazakistan orman–step kuşağı, bölgede ağaç malzemenin bol bulunması nedeniyle, evlerin temel inşaat malzemesi olarak ağırlıklı şekilde ağacı kullanmaya elverişlidir. Buna karşın, ağaç kaynaklarının sınırlı olduğu Merkez ve Batı Kazakistan bölgelerinde ev yapımında taş malzeme kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, Fedorova kültürü toplumlarının inşaat malzemelerini, mevcut doğal kaynaklar ve çevresel koşullara göre esnek bir şekilde seçtiklerini göstermektedir.[173]

Araştırmalar, Andronova kültürü toplumlarının çekirdek aile yapısına sahip olduğunu ve yerleşim yerlerinde birden fazla ailenin bir arada yaşadığını ortaya koymaktadır. Evlerin boyutları, aile nüfusunun büyüklüğüyle doğru orantılı olarak değişmekte olup, bir alan içinde birden fazla küçük evin bir arada bulunması da sık rastlanan bir durumdur. Genellikle her ev, 4 ila 8 kişilik bir aile nüfusunu barındırabilecek büyüklükte inşa edilmiştir. Bu durum, yerleşimlerin sosyal örgütlenmesi, aile yapıları ve toplumsal yaşamın mimari ile nasıl doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.[174]

Andronova topluluğu çerçevesinde değerlendirilen Fedorova kültürü yerleşimlerinde, mimari açıdan belirgin bir çeşitlilik gözlemlenmekle birlikte, toplumun sosyo-ekonomik bakımdan tek bir bütün olarak hareket ettiği vurgulanmalıdır. Bu durum, Fedorova kültürü toplumunun ekonomik ve sosyal yapısının yüksek derecede örgütlü ve dayanışma temelli olduğunu göstermektedir. Toplumun ekonomisi, tarım ve mera hayvancılığına dayalı başlangıçtan, Tunç Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde daha hareketli ve esnek bir ekonomik yapıya doğru evrilmiştir. Ekonomik faaliyetlerin bu şekilde değişmesi, topluluğun yerleşim davranışlarını da doğrudan etkilemiştir.

Araştırmalar, Fedorova toplumunun ekonomik hareketliliğe bağlı olarak yerleşimlerini geçici süreyle terk ettiklerini, ancak belirli bir zaman sonra eski yerlerine geri dönerek yeniden yerleşim kurduklarını

[173] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 80.

[174] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 84.

göstermektedir. Bu geri dönüşler sırasında, daha önce terk edilmiş olan evler ve yapılar yeniden yaşanır hâle getirilmiş, topluluk ihtiyaçlarına göre yeni yapılar inşa edilmiştir. Bu süreç, sadece mevcut yapıların restorasyonu ile sınırlı kalmayıp, yerleşim alanlarının yeniden düzenlenmesi, büyütülmesi ve geliştirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu dinamik yapı, Fedorova kültürü toplumunun hem çevresel değişimlere uyum sağlama kapasitesini hem de sosyal dayanışma ve organizasyon becerisini ortaya koymaktadır. Yerleşimlerin sürekli olarak yeniden canlandırılması ve geliştirilmesi, topluluğun ekonomik ve toplumsal esnekliğini, kültürel sürekliliğini ve mimari bilincini yansıtmaktadır. Böylece Fedorova kültürü toplumunun, mimari çeşitlilik ve ekonomik hareketlilik arasında dengeli bir şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1.11.2. Fedorova Arkeolojik Kültürü Mezarlar ve Defin Gelenekleri

Andronova kültürü topluluğu içinde Fedorova kültürü mezar adetlerini araştıran arkeologlar, defin uygulamalarına ilişkin en önemli unsurlardan birinin mezarların şekli ve içlerindeki seramikler olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte, mezarların iç ve dış yapısı, yalnızca seramikler değil, aynı zamanda mezarın konumu, işaretlenme biçimi ve topografik özellikleri açısından da büyük önem taşımaktadır. Tunç Çağı Fedorova kültürü mezarlarının büyük çoğunluğu, yüksekliği fazla olmayan ve taşlarla sıra halinde işaretlenmiş veya işaretlenmemiş toprak yığınlarından oluşmaktadır.

Mezarlıklar, toprak yığını sayısı ve bulundukları coğrafi konuma göre iki ana gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, genellikle yükseltiler üzerinde konumlanmış kurganlardan oluşur; bu alanlar nehir terasları, göl kenarları ve doğal yükseltiler gibi coğrafi avantaj sağlayan yerlerdir. Bu tür mezarlıklar, uzun süreli kullanım imkânı sunmuş olup, mezar sayıları bazen 120 ve daha fazlasına ulaşmaktadır. Bu yüksek sayı, söz konusu mezarlıkların uzun dönemli bir işlevsellik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu tür mezarlıklarda, "Petrovskaya" ve Alakulskaya kültürlerine ait daha eski mezarlar merkezi pozisyonda yer almakta ve bu merkez, Fedorova kültürü mezarlarının etrafında veya merkezi mezar grubunun dışında kendi kümelerini oluşturmasına olanak

tanımaktadır. Bu ayrı duran mezar grupları genellikle beş ila sekiz mezar arasında değişmektedir. İkinci grup mezarlar ise tek bir kültüre ait altı ile yirmi beş mezarın bir arada bulunduğu kurganlardan oluşmaktadır. Fedorova kültürü mezar yerleşimlerinin karakteristik özelliği, bu kurganların tek düz sıra halinde zincir biçiminde dizilmiş olmalarıdır. Ayrıca kurganların altında birden fazla mezar yer almakta olup, mezarların kurgan içindeki yerleşim biçimleri, topluluğun sosyal örgütlenmesi ve ritüel uygulamaları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yerleşim düzeni, toplumsal hiyerarşi, aile ilişkileri ve mezar ritüellerinin mekânsal organizasyonunu anlamada arkeologlara rehberlik etmektedir.[175]

Fedorova kültürü mezarlarının yerleşim düzeni, arkeologlar tarafından genellikle üç temel sistemde sınıflandırılmıştır. Birinci sistem, merkez tekli mezar olarak adlandırılmakta olup, daire veya dikdörtgen şeklinde işaretlenmiş bir alan içinde yalnızca tek bir mezarın bulunması ile karakterizedir. Bu düzen, mezarın merkezi bir konumda yer almasını ve çevresindeki alanın ritüel veya sembolik işlevler için kullanılmasını sağlamaktadır. İkinci sistem, merkezi dairesel sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde, işaretlenmiş alanın merkezinde tek bir mezar yer almakta ve bu merkezi mezarın etrafında dairesel bir düzenle diğer mezarlar konumlandırılmaktadır. Bu yerleşim biçimi, toplulukların sosyal veya ritüel hiyerarşilerini mekânsal olarak yansıtması açısından önemlidir ve mezarların organize bir topluluk anlayışı çerçevesinde gömüldüğünü göstermektedir. Üçüncü sistem ise sıralı mezar sistemi olarak bilinir. Bu sistemde mezarlar, genellikle tek bir çizgi üzerinde iki, üç veya beş zincir halinde dizilmiş olup, bazı alanlarda birkaç sıra oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu düzen, özellikle aile veya akrabalık gruplarının bir arada gömülmesini mümkün kılmış ve mezarların toplumsal ilişkiler çerçevesinde organize edildiğini ortaya koymaktadır.[176]

Fedorova kültürü toplumunda mezar yeri hazırlığı, hem mezarın güvenliği hem de ritüel amaçlar doğrultusunda titizlikle gerçekleştirilen bir süreçtir. Mezarlık alanı belirlenirken, topluluklar ya mezar alanına bir oluk kazmış ya da çevresini taşlarla işaretlemişlerdir. Kuzey Kazakistan bölgesinde tespit edilen "Alıpkaş mezarı" ve "Grafskiye

[175] Gryaznov, *Andronovskaya Kultura*, 46-61.

[176] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 81.

Razvalını" gibi örneklerde mezarların etrafı taşlarla çevrilmiş ve sınırlandırılmıştır. Buna karşın, Merkez Kazakistan bölgesinde mezarların sınırlarını belirleme uygulamasına her zaman rastlanmamaktadır. Güney Ural bölgesinde ise mezar yerlerini işaretlemek için, mezar çukurundan çıkan toprağı çamur hâline getirip, hem mezarın etrafını hem de üstünü hazırladıkları çamur tabakasıyla sınırlamışlardır.

Fedorova kültürü mezarlarının çevresini belirleme yöntemleri genellikle daire veya dikdörtgen biçiminde, bir veya iki sıra taş ile yapılmıştır. Bu taş kenarlar, muhtemelen toplulukların sosyal ve ailevi geleneklerini yansıtmakta, kabileler arası ilişkiler ve ritüel uygulamalar açısından sembolik bir anlam taşımaktadır. Araştırmalar, Fedorova kültüründe batıdan doğuya doğru gidildikçe, bu taş işaretlemelerin dikdörtgen biçimine dönüşme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Mezarlar sadece düz toprak ve taş işaretleme ile sınırlı kalmamış; Fedorova kültüründe, Alakulskaya kültüründe de görüldüğü gibi, mezar üstü toprak yükseltileri ya da diğer adıyla kurganlar da inşa edilmiştir. Bu kurganların etrafı, genellikle yüksekliği düşük bir veya iki sıra taş ile çevrilmiş ve işaretlenmiştir. Kuzey Kazakistan bölgesinde tespit edilen kurganların ortalama çapı yaklaşık 14 metre olup, bu bölgede büyük boyutlu kurganlar henüz araştırılmamıştır. Tobol bölgesi ve çevresinde ise taş kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle bu tür taş işaretlemelere rastlanmamıştır.

Buna karşılık, Fedorova kültüründe büyük boyutlu kurganlar, çapları 10 ile 30 metre arasında değişen yapılar olarak özellikle Merkez Kazakistan bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu büyük kurganlarda çoğunlukla bir, nadiren iki mezar yan yana yer almakta ve bu yerleşim biçimi toplulukların sosyal yapısını ve mezar ritüellerini yansıtmaktadır. Güney Ural bölgesinde ise kurganların ortalama çapı yaklaşık 22 metre olarak belirlenmiştir. Bu veriler, Fedorova kültürünün mezar planlamasında hem coğrafi koşullara hem de malzeme teminine bağlı olarak esnek ve uyumlu bir strateji izlediğini göstermektedir.[177]

Fedorova kültürünün en belirgin özelliklerinden biri, mezar içi konstrüksiyonlardır. Bu kültürün mezarlarında duvar yapımı büyük bir özenle gerçekleştirilmiştir. Mezarlardaki duvarların çoğu, tam boy ağaç

[177] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 83.

malzemeler kullanılarak örülmüş; nadiren, özellikle ağaç bulunmayan bölgelerde tam boy taşlar ile desteklenmiştir. Ağaç ve taş malzemelerin bulunmadığı alanlarda ise mezarın kendi toprağı çamur hâline getirilerek duvarlar sıvanmış ve dayanıklılık sağlanmıştır. Bu uygulamalar, Fedorova kültürü toplumunun hem malzeme kullanımında esnekliğini hem de ritüel açıdan mezarların korunmasına verdiği önemi göstermektedir.[178]

Fedorova kültüründe mezar kapakları, mezar konstrüksiyonunun vazgeçilmez unsurlarından biridir. Özellikle büyük merkez mezarlarda iki katmanlı kapak sistemine rastlanmaktadır. Birinci kapak, doğrudan mezar duvarının bitiş çizgisinde yer alırken, ikinci kapak yüzeye yakın bir konumda inşa edilmiştir. Bu çift katmanlı sistem, mezarın içeriğinin korunmasını ve mezar ritüelinin sürekliliğini sağlamak amacıyla tasarlanmış olmalıdır. Bölgesel farklılıklar, kapak yapımında kullanılan malzemelerde de kendini göstermektedir. Kuzey Kazakistan ve Güney Ural bölgelerinde hem taş hem de ağaç konstrüksiyonlar kullanılmış, özellikle ağaç kapaklar tercih edilmiştir. Merkez Kazakistan'da ise taş kapakların kullanımı baskın olmuştur. Bu farklılıklar, Fedorova kültürünün coğrafi koşullara uyum sağlama kapasitesini ve mezar inşasında estetik, ritüel ve fonksiyonel kaygıları bir arada değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Fedorova kültürüne ait mezar yerleşimleri incelendiğinde, topluluk içindeki mezarların dağılımına dair bazı istatistikler belirlenmiştir. Buna göre, bir merkez etrafında konumlanan mezarların toplam mezarlar içindeki oranı yaklaşık %33 olarak kaydedilmiştir. Merkezde yer alan ve kadın-erkek çiftlerine ait mezarların oranı %10 civarındayken, tek kişilik mezarların sıralar halinde dizildiği mezarların oranı %36 olarak tespit edilmiştir. Çocuk mezarları ve çocuklarla birlikte gömülmüş yetişkin mezarlarının oranı ise oldukça düşük olup, toplulukların gömülme öncelikleri ve ritüel uygulamalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır.[179]

Fedorova kültürü toplumunda gömülme şekilleri ve defin gelenekleri oldukça çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, büyük ölçüde bölgesel farklılıklar, iklim koşulları ve toplulukların inanç sistemlerinden kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar, Fedorova kültüründe gözlemlenen defin biçimlerini dört ana kategoriye ayırmışlardır:

---

[178] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 90.

[179] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 95.

1. Yakılarak gömme (kremasyon) geleneği: Cesedin yakılması ve külleri belirlenmiş bir alana gömme yöntemi, ritüel ve arınma amacıyla uygulanmış olabilir.

2. Toprağa ceset gömme (ingumasyon) geleneği: Cesedin doğrudan mezara konulması ve gömülmesi, Fedorova kültürü mezar uygulamalarının en yaygın biçimlerinden biridir.

3. Sadece eşya gömme geleneği: Mezara ceset konulmadan, yalnızca mezar eşyalarının bırakılması şeklinde uygulanan bu gelenek, toplumsal ya da sembolik bir anlam taşıdığı düşünülmekle birlikte, kesin amacı hâlen araştırmacılar tarafından tartışmalıdır.

4. Sembolik mezar geleneği: Ne ceset ne de eşya konularak yapılan mezar uygulamaları, toplulukların ritüel veya anma törenlerine dair özel bir anlam taşıdığı varsayılan uygulamalardır.

Özellikle sadece eşya konularak yapılan mezar uygulamalarında, bu geleneğin kesin amacı ve işlevi konusunda araştırmacılar henüz net bir sonuca ulaşamamışlardır. Bununla birlikte, bu çeşitlilik, Fedorova kültürünün mezar ritüellerinde esnek bir anlayışa sahip olduğunu ve farklı toplumsal, bölgesel ve inanç temelli gereksinimlere uyum sağladığını göstermektedir.[180]

Fedorova kültüründe en yaygın defin şekli, cesedin doğrudan toprak altına gömüldüğü ingumasyon geleneğidir. Bu yöntem, kültürün mezar ritüellerinde temel ve standart uygulama olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, kremasyon geleneği, yani cesedin yakılarak gömülmesi, Fedorova kültüründe coğrafi olarak sınırlı bir uygulama olarak görülmektedir ve özellikle Güney Ural bölgesinde yaygın şekilde uygulanmıştır. Araştırmalar, kremasyon geleneğinin batıdan doğuya doğru gidildikçe giderek azaldığını ve doğu bölgelerinde neredeyse uygulanmadığını göstermektedir.[181]

Kremasyon geleneği, Güney Ural'ın yanı sıra kısmen Kuzey ve Merkez Kazakistan ile bazı Batı Sibirya bölgelerinde de uygulanmıştır. Bu yöntemde, defin edilecek kişi öncelikle mezar alanından uzak bir yerde yakılmakta ve ardından yanmış ceset kalıntıları, termal işlem görmemiş bazı mezar eşyaları ile birlikte mezara yerleştirilmektedir.

[180] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 100.
[181] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 110.

Yakma işlemi belirli bir standarda tabidir: Kül ve yanmış kemik parçaları genellikle oval bir biçimde, mezarın doğu kısmında, duvara yakın bir konumda yerleştirilir. Ancak bazı mezarlarda yanmış kemik parçalarının mezarın ortasında bulunduğu da tespit edilmiştir. Kremasyon mezarlarında, yanmış ceset kalıntılarının yanı sıra genellikle 1 ile 5–6 adet seramik kap mezarın batı kısmına bırakılmaktadır. Bazı araştırmacılar, yakılmış ceset kalıntılarının sembolik olarak "kukla" benzeri bir kap içine yerleştirildiğini öne sürmekle birlikte, bu iddia henüz arkeolojik olarak kesin şekilde doğrulanmamıştır. Bununla birlikte, yanmış kemik ve küllerin bazı mezarlarda doğrudan kaba konulduğu görülmüştür.[182]

Önemli bir nokta, kremasyon ve ingumasyon geleneğiyle yapılan gömülmelerin mezar boyutları ve düzenleme biçimlerinin birbirine oldukça benzer olmasıdır. Her iki defin yönteminde de mezar, belirli bir düzen ve ritüel çerçevesinde hazırlanmış, mezarın içi ve mezar çevresi benzer şekilde organize edilmiştir.[183]

Fedorova kültüründe ceset ingumasyon şeklinde gömüldüğünde, ölünün vücudu belirli bir pozisyon ile yerleştirilmiştir: Ceset genellikle sol tarafına yatırılmış, dizler öne doğru bükülmüş ve baş, doğu yönüne bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bu düzenleme, toplumun mezar ritüellerinde yön ve pozisyonun ritüel anlamını vurguladığını göstermektedir ve Fedorova kültürü mezar anlayışının düzenli ve sistematik bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir.[184]

Fedorova kültürü mezarlarında seramik kapların yanı sıra evcil hayvanlara ait kemiklerin de bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu kemikler genellikle at, koyun ve diğer ev hayvanlarına ait olup, bazı mezarlarda vücudun belirli bölgeleri-bacak, kafatası veya gövdenin bazı kısımları-mezarın içine, mezar kapağının üstüne ya da mezarın yanına gömülmüştür. Bu uygulama, toplulukların defin ritüellerinde

---

[182] İgor Kukuşkin,"Obryad Krimatsii u Andronovskogo (Fedorovskogo) Naseleniya: Semantiçeskiy Aspekt, *Rossiyskaya Arheologiya,* 4(2019): 54-65.

[183] Nikolay Vinogradov,"Antromorfnıye "Kuklı"v Pogrebalnoy Obryadnosti Mogilnika Kulevçi VI", *Povoljskaya Arheologiya*, 1/31 (2020): 117-121; Mihail Gryaznov, "Pastuşeskiye Plemena Sredney Azii v Epohu Razvitoy i Pozdney Bronzı", *Kradkiye Soobşeniya po Arheologii SSSR*, 122 (1970): 35-38.

[184] İrina Kotelnikova, "K Voprosu o Geneze Fedorovskoy i Çerkaskulskoy Kultur (po Materyalam Pogrebalnogo Obryada)", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 3 (2001): 58-59.

hayvanların sembolik veya tören amaçlı bir rol oynadığını düşündürmektedir.[185]

Fedorova kültürünün kuzey bölgelerinde, mezar içi konstrüksiyonlarla birlikte yakma (kremasyon) geleneğine de rastlanmaktadır. Bazı mezarlarda ateş izleri doğrudan mezar kapaklarında görülürken, diğerlerinde küllere ve kömür kalıntılarına, bazı mezarlarda ise kırmızı aşı boyası izlerine rastlanmıştır. Bu bulgular, mezar ritüellerinin yalnızca defin sürecini değil, aynı zamanda sembolik ve tören amaçlı ritüel uygulamaları da içerdiğini ortaya koymaktadır.[186]

Geç dönem Fedorova kültüründe defin geleneklerinde önemli değişiklikler tespit edilmiştir. Bir taraftan mezarların boyutları küçülmüş ve ritüeller daha sade bir hâl almıştır. Diğer taraftan, "Belasar", "Yegizik", "Aksu-Ayulı II (No:3)" ve "Ortau (No:1)" gibi mezarlar dikkat çekici ölçüde büyük ve gösterişli inşa edilmiştir. Bu devasa mezarlarda gözle görülür büyüklükteki yapıların yanı sıra, mezar alanlarında çok sayıda kurbanlık hayvan kemiğine rastlanmış; mezar içi titizlikle hazırlanmış ve mezar girişleri özel olarak düzenlenmiştir. Bu durum, geç dönem Fedorova kültüründe kurganlarda gömülen kişilerin muhtemelen toplumun önde gelen elit kesimine ait olduğunu ve mezarların inşasında ciddi bir insan gücü ve organizasyon gerektiğini göstermektedir.[187]

Geç dönem uygulamalarında, küçük mezarlarda defin gelenekleri sadeleşmiş, büyük kurganlarda ise ritüeller daha şaşalı ve kapsamlı hâle gelmiştir. Büyük kurganların sayısı sınırlı ve belirli alanlarla sınırlıdır. Bu durum, Fedorova kültürünün son dönemlerinde toplumsal yapıda belirgin bir ayrışmanın ortaya çıktığını ve elit bir kesimin oluştuğunu

---

[185] Konstantin Salnikov, "Andronovskiy Kurgannıy Mogilnik u Sela Fedorovki Çelyabinskoy Oblasti", *Materyalı po Etnografii*, 1 (1940): 58-67.

[186] Aşıboyası ile ilgili yapılan birçok araştırma özellikle bozkır kültürlerinde Azak denizinden doğuya doğru olan kültürlerde sık rastlanan gelenektir. Aynı zamanda Finladiya, İsveç, Danya Cumhuriyetlerinde tekli mezarlarda bulunmuştur. Bu husus bozkır kültürlerin Bronz çağında çok uzaklarda bulunan kuzey bölgelerine sızdıklarının bir delili olabilir. Bronz çağından sonra kullanımı azalarak tamamen kalkmıştır. Araştırmacılar ölümden sonra yaşamı sembolize ettiğini düşünseler de mezarlara tam olarak hangi amaçla konulduğu çözülememiştir. Sergey Nebrat, Ohra v Pogrebalnom Obryade Katakombnıh Kultur Severnogo Priazovya, *Vestnik Mariupolskogo Derjavnogo Universitetu, İstoriya, Politologiya*,2(2011):121-124.; "Ohra, Aşı Boyası" Erişim Tarhi 25 Kasım 2020http://kizhi.karelia.ru/library/vestnik-7/294.html

[187] Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 86.

açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu dönemde nüfus artışı ve olası çatışmaların başlaması, toplumun daha güçlü liderler ve merkezler etrafında toplanma ihtiyacını doğurmuştur. Bu gözlemler, geç dönem Fedorova toplumlarının hem sosyal hiyerarşi hem de ritüel uygulamalar açısından daha kompleks bir yapı kazandığını göstermektedir.

1.11.3. Fedorova Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Tunç Çağı'nda Urallar, Kazakistan ve Sibirya bozkırlarında Fedorova kültürünü daha iyi anlamak için seramik buluntular büyük önem taşımaktadır. Andronova kültürüne ait seramiklerin genel karakteristik özellikleri, S.A. Teplouhov ve M.P. Salnikov tarafından belirlenmiştir. [188] Daha sonra K.V. Salnikov ve O.A. Krivtsova-Grakova, daha geniş coğrafi alanları kapsayan araştırmalarla bu özellikleri netleştirmiştir. Son olarak, Andronova kültürü seramiklerinin sınıflandırılması K.V. Sanikov tarafından yapılan sistem üzerinden kabul görmüştür. [189]

Fedorova kültürü seramikleri, genellikle "Fedorova tipi" ve "Bişkul tipi" olmak üzere iki ana grup hâlinde değerlendirilmektedir. [190] Ancak bu sınıflandırma bazı tartışmalara da yol açmıştır. Bazı araştırmacılar Bişkul tipi seramikleri Fedorova kültürüne ait ayrı bir tip olarak görmezken, bazıları ise bu seramikleri Fedorova kültürünün değil, Alakulskaya kültürünün geç dönem seramikleri olarak değerlendirmektedir.[191]

Arkeolog G.B. Zdanoviç ise Fedorova kültürü seramiklerini "Fedorova tipi" ve "Bişkul tipi" olarak ayırmıştır. Fedorova tipi seramikler, özenli süslemeleri ve ritüel kullanım özellikleri ile öne çıkar; genellikle mezarlarda görülmektedir. Buna karşılık, Bişkul tipi

---

[188] Sergey Teplouhov, *Materyalı po Etnografii,Opıt Klasifikatsii Bronzovıh Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Kraya,* Cilt II, (Leningrad: Gosudarstvennıy Ruskiy Muzey Yayınları, 1929),41-62; Mihail Gryaznov, *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane* (Moskova, Leningrad: SSSR İlimler Akademisi Yayınları, 1927), 172-221.

[189] Konstantin Salnikov, Bronzovıy vek Yujnogo Zauralya (Andronovskaya Kultura), *Materyalı i İsledovaniya po Arheologii SSSR*, 21 (1951): 110-114.

[190] Elena Kuzmina, "Klasifikatsıya i Pereodizatsıya Pamyatnikov Andronovskoy Obşnosti", *İnformatsıonnıy Billuten Mejdunarodnoy Asotsıatsii po İzuçeniyu Kultur Tsentralnoy Azii UNESCO*, 9 (1985): 27-43.

[191] Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 112.

seramikler daha çok yerleşim alanlarında ve günlük yaşamda kullanılan işlevsel malzemeler olarak sınıflandırılmıştır. Genel olarak, Fedorova kültürüne ait Fedorova grubu seramikler en sık mezarlarda, Bişkul grubu seramikler ise sınırlı sayıda yerleşim alanında birlikte rastlanmaktadır.[192]

Fedorova grubu seramiklerin hammadde analizleri, bu kapların hammaddesinin form alması kolay, elastik bir yapıya sahip ve küçük demir parçacıkları içeren kil olduğunu ortaya koymuştur. Bazı örneklerde, kil karışımında talk, ince kum ve büyük oranda kahverengi demir cevheri bulunduğu tespit edilmiştir. Kuzey Kazakistan bölgesinde ise seramiklerde marn, ufalanmış deniz kabukları ve az sayıda aşıboyası katkısının kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca, seramik hamurunda organik maddeler ve ağaç parçacıkları da yer almaktadır.

Seramik üretiminde şamot, kil veya çamurun termal işlem görüp tamamen kurutulduktan sonra toz hâline getirilip hamura katılması yoluyla kullanılmıştır. Dresva, yani taş veya kayaçların ufalanıp toz hâline getirilmesi yerine, çoğu zaman kum tercih edilmiştir. Fedorova kültürü seramik kaplarının duvarları oldukça ince olup, kalınlıkları kap boyunca homojendir. Orta boy seramiklerde duvar kalınlığı ortalama 3–5 mm iken, büyük boy kaplarda bu değer 5–7 mm arasında değişmektedir. Seramiklerin rengi genellikle gri veya kahverengi olup, bu tonlarda çok nadir olarak kırmızı renk görülmektedir. Araştırmalar, seramik kapların termal işlemden önce yüzeylerinin kırmızı kil ile sıvazlandığını ve ardından deri veya tahta parçası yardımıyla düzleştirildiğini göstermektedir. Parlatma işlemi ise seramikler hafifçe kuruduktan sonra uygulanmıştır.[193]

Fedorova kültürü seramiklerinin yüzey süslemeleri, geometrik kompozisyonların çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir. Bu kültürde seramik kaplar, zikzaklar, yatay çizgiler, noktalama ve noktalardan oluşturulan şekiller, üçgenler, üçgen fistonlar, svastika ve meandr gibi geometrik motiflerle bezenmiştir. Bu motifler genellikle bordürler oluşturarak kapların dekoratif düzenini belirlemektedir. Desenler, seramik kaplar üzerinde farklı oranlarda uygulanmıştır; yaygın olarak 4/4, 3/4, 2/4 ve 1/4

---

[192] Genadiy Zdanoviç, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve", *Kratkiye Soobşeniya Akademii Nauk SSSR,* 177, (1984) :20.

[193] Tatyana Teplovodskaya, *Rezultatı Mikroskopiçeskogo Analiza Keramiki Poseleniya Atasu,* (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983), 45-48.

oranlarında bordürler şeklinde rastlanmaktadır. Tek bordür (1/4) düzeni, seramiklerde en sık görülen uygulamalardan biri olmakla birlikte, daha karmaşık desenler de mevcuttur. Bunlar arasında düz üçgenler, üçgen fistonlar, ördek biçimli motifler, svastika ve meandrlar yer almakta ve kapların estetik ve ritüel işlevini güçlendirmektedir.

1.11.4. Fedorova Arkeolojik Kültürü Bişkul grubu seramikleri

Bişkul grubu seramikler, Fedorova kültürü yerleşimlerinde günlük yaşamda kullanılan kaplar olarak tanımlanmakta ve ayrı bir grup olarak değerlendirilmektedir. Bu gruba ait en yoğun buluntular, Atasu 1 yerleşimi, Pavlovka kasabası, Novonikolskoye, Petrovka II ve Bişkul IV yerleşimlerinde ortaya konmuştur. Bişkul seramiklerinin hammaddesi, Fedorova grubunda olduğu gibi demir parçacıkları içeren kilden oluşmaktadır. Buna ek olarak, hamura kum, ufalanmış deniz kabukları ve marn katkıları katılmıştır.[194] Talaş ve organik maddeler de hamurun bileşenleri arasında yer almakta, şamot ise çok az miktarda kullanılmaktadır. (Şamot, kil veya çamurun termal işlemle kurutulup toz hâline getirilmesinden sonra seramik hamuruna eklenen bir katkıdır.)

Bişkul seramiklerinin üretiminde en yaygın hamur tarifleri şu şekildedir:

1. 1 birim kil + 1/3 dresva + 1/4 organik katkılar,
2. 1 birim kil + 1/4 şamot + 1/4 organik katkılar,
3. 1 birim kil + 1/4 şamot + 1/4 dresva + 1/5 organik katkılar.

Bu tarifler, Bişkul grubu seramiklerin işlevsel dayanıklılığını artırmak ve günlük kullanım için uygun hâle getirmek amacıyla uygulanmıştır.

Bişkul grubu seramiklerde, şamot ve dresva hamur içinde iri parçacıklar hâlinde yer almaktadır. Organik katkı maddeleri genellikle ot ve hayvan dışkısından oluşmaktadır. Bu seramiklerin duvar kalınlığı, kapların boyutuna bağlı olarak değişmektedir. Küçük boy kaplar ortalama 20 cm uzunluğunda olup, duvar kalınlıkları 4–7 mm arasında değişmektedir. Daha büyük kaplarda ise duvar kalınlıkları zaman zaman 10 cm kadar çıkabilse de, ortalama olarak 6–8 mm arasında olup

[194] Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 145,146.

kalınlık tabandan ağza kadar homojendir. Bazı örneklerde, ağız kısmından omuza doğru duvar kalınlığı incelerek yumuşak bir geçiş sağlamakta, omuzdan gövdeye doğru yeniden kalınlaşmakta ve tabana doğru tekrar incelmektedir.[195]

Bişkul seramiklerinin rengi, Fedorova grubu seramikler ile benzerlik göstermektedir; bu durum, hem hamur içeriği hem de uygulanan termal işlemlerle ilgilidir. Seramiklerin dış yüzeyleri, ot, deri, tahta veya hayvan kemiği gibi araçlar kullanılarak pürüzsüzleştirilip düzeltilmiştir. Bununla birlikte, Bişkul grubu seramiklerin yalnızca yaklaşık üçte birinde yüzey cilalama işlemi uygulanmıştır.[196]

Fonksiyon ve biçim açısından Bişkul seramikleri üç kategoriye ayrılmaktadır: şişe, şişe-çömlek ve çömlek kapları. Büyük çoğunluğu desenlendirilmiş olup, yalnızca %13'ünde süsleme bulunmamaktadır. Bişkul seramiklerinin en yoğun bulunduğu yerleşimler arasında Novonikolskoye 1, Bişkul IV, Kipel ve Nijnespasskoye 1 sayılabilir. Atasu yerleşiminde yapılan araştırmalara göre, seramik buluntuların yaklaşık %30'u Bişkul grubuna aittir.[197]

Bişkul grubu seramiklerde süslemeler genellikle kapların üst kısımlarında yoğunlaşmış olup, gövde kısmı çoğunlukla boş bırakılmıştır. Nadir örneklerde, tabana yakın bir şeritte desenler gözlenmekte; ağız kısmında ise desenleme işlemi oldukça sınırlıdır. Süsleme teknikleri arasında tarak ve yivli motifler, çizikler, düz damgalamalar, yan çizgiler, üçgenler, zikzaklar ve yatay çizgiler bulunmaktadır.

Fedorova ve Bişkul grubu seramikler tipolojik açıdan birbirine oldukça yakın özellikler göstermektedir. Hamur tarifleri benzerlik taşımakta ve her iki grupta da şamot yalnızca az miktarda kullanılmaktadır. Ayrıca, seramik kapların şekil ve form özellikleri de birbirine yakındır; Bişkul grubunda daha çok şişe ve şişe-çömlek tiplerine rastlanırken, Fedorova grubunda çömlek formları daha yaygındır.

---

[195] Genadiy Zdanoviç, "Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti", *Vestnik Arheologii Urala*, 12(1973): 21-43.

[196] Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 152.

[197] Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 140.

Andronova kültürü genelinde, Fedorova grubu seramikler, desenleme kompozisyonları bakımından en özenli ve estetik olarak en zengin örnekleri sunmaktadır. Kilim desenleri, zikzaklar, meandrlar ve üçgen fistonlarla tamamlanan süslemeler, Alakulskaya kültüründe rastlanmayan bir özgünlüğe sahiptir. Araştırmacılar, Fedorova grubu seramiklerin mezarlara konulmasının, bu kapların muhtemelen kutsal bir anlam taşıdığı ve eski insanların ritüel sisteminde özel bir rol oynadığı görüşünü desteklediğini belirtmektedirler.[198]

Fedorova kültürüne ait seramikler, işlevlerine göre iki ana gruba ayrılmaktadır: Bişkul grubu, gündelik yaşamda kullanılan kapları; Fedorova grubu ise tören ve ayinlerde, özellikle mezarlarda kullanılan seramikleri temsil etmektedir. Bu iki grup seramik, Andronova kültürel topluluğu içinde yalnızca Fedorova kültüründe görülmektedir. Bu ayrım, Tunç Çağı bozkır halklarının çömlekçilikte ulaştıkları teknik ve estetik düzeyin yüksekliğini göstermektedir. Ayrıca, her iki grup seramiğin tipolojik olarak birbirine yakınlığı, Fedorova kültürü içinde çömlekçilik zanaatının gelişim süreci hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Kuzey ve Orta Kazakistan ile Güney Zauralye bölgelerinde bulunan Fedorova kültürü seramikleri, genel tipoloji açısından benzerlik göstermekte, ancak bölgesel farklılıklar da taşımaktadır. Boyut ve şekil açısından gözlenen bu farklılıklar özellikle Kuzey Kazakistan örneklerinde belirgindir. Bu bölgede tören ve ayinlerde kullanılan seramikler daha büyük boyutlu olup, tabanları geniştir ve kaplarda belirgin omuz çıkıntıları bulunmamaktadır; kapların duvarları boydan boya yumuşak bir geçiş sergiler. Bu kapların boyu ve çapı ortalama 20–25 cm arasında değişmektedir.

Merkez Kazakistan ve Güney Ural bölgelerinde, tören ve ayinlerde kullanılan Fedorova kültürü seramiklerinin boyutları 15–22 cm arasında değişmektedir. Bu kaplar genellikle dar tabanlı olup, duvarları hafif rölyefli bir yapı sergilemektedir. Kuzey Kazakistan ve Güney Ural bölgelerinde ise Alakulskaya kültürü etkilerine dair izler görülmektedir. Bu bölgelerde seramiklerde çıkık omuzlar mevcuttur ve omuz altı kısmında süsleme uygulanmamıştır. Genel olarak, Fedorova kültürü seramikleri klasik şekilleriyle Ural-İrtiş nehirleri arası geniş coğrafyada

[198] Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 37.

büyük bir tutarlılık göstermektedir. Bu tekdüze birlik, Geç Fedorova döneminde kısmen bozulmuştur. Seramik komplekslerinin bu bölgesel birlik ve benzerliği, Fedorova kültüründeki üretim ve tasarım süreçlerinin muhtemelen merkezi bir noktadan yayıldığını ve farklı bölgelerde geliştiğini göstermektedir.[199]

Fedorova kültürünün, genetik olarak Alakulskaya kültürünün bir devamı olduğu düşünülse de, araştırmacılar arasında Fedorova arkeolojik kültürünün etnik aidiyeti konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu tartışmalar, kültürün kapsamlı coğrafi yayılımı, farklı bölgelerde gözlenen varyasyonlar ve sınırlı etno-kültürel kanıtlarla ilişkilidir. Öte yandan, üzerinde fikir birliği sağlanan bir nokta, Fedorova kültürünün atlı göçebe toplumların oluşum sürecinde önemli bir etkiye sahip olduğudur. Bu kültürün seramik, mezar uygulamaları ve yerleşim düzeni gibi somut arkeolojik verileri, bozkır topluluklarının sosyal, ritüel ve ekonomik yaşamlarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Dolayısıyla Fedorova kültürü, yalnızca Alakulskaya kültürünün doğal bir devamı olarak değil, aynı zamanda Tunç Çağı bozkır göçebe kültürlerinin sosyal ve kültürel yapılarının gelişiminde etkili bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, kültürün hem etnik hem de kültürel etkilerini anlamak açısından, Fedorova seramikleri, mezar uygulamaları ve yerleşim özelliklerinin detaylı bir şekilde incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

1.12. Batı Sibirya Orman-Step Kuşağında Geç Tunç Dönemi

Batı Sibirya'da Andronova kültür topluluğunun, özellikle geç etap Fedorova kültürünün, çözülmesi ve dağılması, bölgedeki yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Kaynaklarda bu dönem, Geç Tunç Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Batı Sibirya'da ortaya çıkan birçok yeni kültür, önceki Fedorova kültürü üzerine inşa edilmiş olup, bu kültürel kompleksler genel olarak Andronoid kültürleri adıyla tanımlanmaktadır.

Geç Tunç Dönemi'nde üretim gücündeki artış, toplumların ekonomik yapısında da bir üst basamağa geçişi beraberinde getirmiştir. Batı Sibirya'nın orman-step kuşağında yaşayan topluluklar, bu dönemde hem tarım hem de hayvancılıkla uğraşarak karma ekonomik bir model

[199] Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 140-145.

geliştirmişlerdir. Ancak bölgenin doğu kesimlerinde hayvancılık önemli ölçüde gelişmişken, Sibirya'nın kuzey bölgelerinde soğuk iklim koşulları bu tür bir ekonomik faaliyeti sınırlamış ve toplulukları daha çok tüketici ekonomi çerçevesi içinde yaşamaya zorlamıştır.[200]

Bu süreç, Fedorova kültürü sonrası Batı Sibirya'daki kültürel ve ekonomik dönüşümlerin hem çevresel koşullar hem de üretim teknolojileri ile şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla Geç Tunç Dönemi, bölgedeki toplulukların ekonomik uyum, üretim kapasitesi ve kültürel süreklilik açısından önemli bir geçiş dönemi olarak değerlendirilebilir.

1920'li yıllarda Sibirya'da arkeolojik kazılar gerçekleştiren S.A. Teplouhov, Batı Sibirya'nın güneyinde Geç Tunç Dönemi'ne ait kültürleri kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Teplouhov, bu bölgedeki Tunç Çağı hâkim kültürlerin, M.Ö. II–I. binyıllarda Krasnoyarskiy Kray güneyi ve Minusinsk havzasında "Tagarskaya" ve Karasuk kültürleri olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacı, bu kültürlerin bölgede zengin Tunç metal işleme merkezleri oluşturduğunu da vurgulamıştır.

Tunç Çağı'nda bakır, yalnızca sınırlı sayıda merkezde bulunan bir maden türü olarak dikkat çekmekteydi. Maden ocaklarının bulunduğu alanlar çevre için adeta çekim merkezi işlevi görmüş, maden ocaklarından uzak bölgelerde yaşayan topluluklar ise bu merkezlerle kurdukları ekonomik ve kültürel ilişkiler üzerinden etkilenmiştir. Bu durum, bakırın coğrafi dağılımının, kültürel etkileşimlerin ve kronolojinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.[201]

Teplouhov, Batı Sibirya'nın güneyini Geç Tunç Dönemi'nde Karasuk Dönemi olarak adlandırmıştır. Minusinsk bölgesinde Karasuk kültürüne ait buluntuları dönemlere ayırmış ve Ob ile Om nehirleri çevresinde bulunan arkeolojik materyalleri de Karasuk kültürüne dahil etmiştir. Bu çalışmalar, Sibirya'nın eski kültürlerinin ilk defa sistematik olarak sınıflandırılmasına öncülük etmiştir.[202] Teplouhov, Batı Sibirya ve Altaylar'da Geç Tunç Dönemi'ni incelerken, Ob ve Yenisey nehirleri çevresinde bir yandan Andronova kültürlerinin, diğer yandan ise Çin'in

---

200 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 48.

201 Natalya Çlenova, *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Kulturı*, (Moskova: Nauka, 1972), 4.

202 Sergey Teplouhov,"Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye*",Materyalı po Etnografii,* Cilt III, 2, (1927): 106-107.

kuzey bölgeleri ile olası bağlantıların var olduğunu belirtmiştir. Karasuk kültürünün oluşumunu ise M.Ö. I. binyıl olarak tarihlendirmiştir.[203]

1920'li yıllarda S.A. Teplouhov, yaptığı araştırmalar sonucunda Karasuk kültürünün Batı Sibirya'da baskın olduğunu ve bölgedeki diğer kültürlerin, özellikle Andronova kültürü üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Teplouhov, zamanla bu kültüre güneyden Asya kökenli kültürel etkilerin de yansıdığını öne sürmüştür. Kültürün kuzey sınırları olan Aşağı Tom Nehri civarında, merkezden uzak olmasından dolayı kültürün arkaik (ilk oluş veya eski) formunu uzun süre koruduğunu düşünmüştür.[204]

Batı Sibirya'nın güneyinde Tunç Dönemi'ne ilişkin çalışmalarını M.P. Gryaznov sürdürmüş ve Teplouhov'un Karasuk kültürü sınıflandırmasını temel alarak Altay arkeolojik buluntularını sistematik şekilde incelemiştir. Geç Tunç Dönemi'ne ilişkin araştırmalar, Üst Ob Nehri civarında yeni buluntuların ortaya çıkmasını sağlamış ve kültürlerin tarihsel gelişim süreciyle ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Gryaznov, Batı Sibirya Geç Tunç Dönemi'ni yedi kronolojik dönem ve üç ana etap olarak tanımlamıştır: birinci etap Andronova kültürü, ikinci orta etap Karasuk kültürü ve son etap ise "Bolşereçenskaya kültürü" olarak belirlenmiştir.[205]

Gryaznov, Üst Ob ve Hakasya-Minusinsk bölgelerinde karşılaştığı seramikler arasındaki farklılıklara değinmiş olmasına rağmen, genel olarak Batı Sibirya'daki Geç Tunç Dönemi'nin Karasuk kültürü çerçevesinde geliştiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Gryaznov, Güney Sibirya ve Kazakistan bölgelerindeki Minusinsk, Tomsk, Novosibirsk, Üst Ob, Doğu ve Orta Kazakistan buluntularını Karasuk kültürünün yerel birer versiyonu olarak değerlendirmiştir.[206] Bilim dünyasında, Gryaznov'un bu sınıflandırma ve değerlendirme yaklaşımı geniş kabul görmüştür.[207]

---

[203] Sergey Teplouhov, "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Karaya", *Materyalı po Etnografii,* Cilt IV, 2, (1927): 44.

[204] Teplouhov, "Drevniye Pogrebeniya", 107.

[205] Mihail Gryaznov, "Drevniye Kulturı Altaya",*Materyalı po İzuçeniyu Sibiri* 2,(1930): 3-12.

[206] Gryaznov, "Drevniye Kulturı", 40-41.

[207] Gleb Maksiminkov, *Problemı Hronologii i Kulturnoy Prenadnejnosti Arheologiçeskih Pamyatnikov Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları,1970), 75-85; Anatoliy Martınov, *Voprosı İstorii Sibiri i Dalnego Vostoka,* (Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 1961), 293; Tatyana Troitskaya, "Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri", *Drevnyaya Sibir*, 4 (1974): 32-47.

Gryaznov ile aynı dönemde çalışan N.N. Kiselev de Teplouhov'un görüşlerini desteklemiştir. Kiselev, Kuzey Altay ve Minusinsk bölgeleri arasında ortaya çıkan arkeolojik buluntular arasındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Altaylar'da Karasuk kültürünün oluştuğu bölgelerde önceki Andronova kültürünün hâkim olduğunu belirleyen Kiselev, Karasuk kültürünün doğudan gelen diğer kültürel etkiler sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüştür. Bu kültürü M.Ö. 1200–700 yılları arasında tarihlendirmiştir. Ayrıca Kiselev, Güney Sibirya tarihini üç döneme ayırmıştır: eski dönem, Hun-Sarmat dönemi ve devletlerin kuruluş dönemi. Ona göre, Geç Tunç Dönemi Güney Sibirya'da Karasuk kültürü ile doğrudan ilişkilidir. Batı Sibirya'nın Ob Nehri çevresindeki Geç Tunç Dönemi arkeolojik buluntularının ise, bölgede önceden bulunan Andronova kültürüne, Hakasya-Minusinsk bölgesinden gelen Karasuk kültürü mensubu toplulukların göç ve yayılışı sonucunda şekillendiği düşünülmüştür.[208]

Gryaznov ise Kiselev'in Karasuk kültürünün güney ve doğudan başka kültürlerin etkisi altında oluştuğu tezini reddetmiştir. Ona göre bir kültürün belirgin özelliklerini taşıyabilmesi için, en az kendi kadar yaygın, güçlü ve baskın bir kültür olması gerekmektedir. Bu bağlamda, bölgedeki kültürel etkinin yalnızca Andronova kültürü tarafından sağlanabileceğini savunmuştur. Gryaznov, Karasuk kültürü terimini yalnızca Minusinsk bölgesi için değil, Tomsk, Üst Ob, Novosibirsk, Doğu ve Orta Kazakistan bölgeleri için de geçerli olacak şekilde, bu bölgelerdeki Karasuk tipi kültürleri ifade etmek için kullanmıştır. Gryaznov ayrıca, Novosibirsk ve Üst Ob bölgelerinde Karasuk kültürüne mensup ayrı bir kabile topluluğunun varlığını öne sürmüştür. Tomsk, Üst Ob, Novosibirsk, Doğu ve Orta Kazakistan bölgelerinde kültürler birbirine yakın olmakla birlikte, komşu Minusinsk ve Doğu Kazakistan kültür tiplerinden belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu değerlendirme, Karasuk kültürünün bölgesel çeşitliliğini ve yerel adaptasyon süreçlerini ortaya koymaktadır. M.P. Gryaznov, Ob Nehri civarında Karasuk Dönemi ve bir önceki Andronova Dönemi'ne ait arkeolojik buluntuları karşılaştırırken, yerli nüfusun kültürel gelişiminin büyük ölçüde Andronova geleneği üzerine inşa edildiğini vurgulamaktadır. Gryaznov'a göre, defin gelenekleri, seramik süsleme motifleri ve takı gibi süs eşyalarının biçim ve işlev açısından gösterdiği benzerlikler,

[208] Sergey Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri,* (Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951), 156.

kültürel sürekliliğin güçlü bir göstergesidir. Karasuk kültürü ise, Sibirya'nın batı kesimlerine yayılarak burada maddi kültürde kendine özgü özellikler geliştirmiştir.[209]

Uzun süreli araştırmalar sonucunda, Güney Sibirya Geç Tunç Dönemi'nde hâkim kültürün Karasuk kültürü olduğu ve bu kültürün merkezinin Hakasya-Minusinsk bölgesi olduğu kesinleşmiştir. Ayrıca, Karasuk kültürünün Batı Sibirya orman-step kuşağına da Hakasya-Minusinsk merkezinden yayıldığı kabul edilmektedir. Karasuk öncesi Batı Sibirya'da hâkim olan Andronova kültürünün toplumları üzerinde, Geç Tunç Dönemi'nde Karasuk kültürünün belirgin bir etkisi olduğu görülmektedir.

Karasuk kültürünü tanımlayan ve bu kültür üzerine kapsamlı araştırmalar yürüten önde gelen arkeologlar arasında Teplouhov, Kiselev ve Gryaznov yer almaktadır. Bu araştırmacılar, Yenisey ve Ob nehirleri arasında yaşayan toplulukların birbirleriyle güçlü kültürel ve sosyal bağlara sahip olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda Karasuk kültürü, yalnızca yeni bir kültürel oluşum olarak değil, aynı zamanda bölgedeki toplumlar arasındaki etkileşim ve bağlantıların somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

1.13. Geç Tunç Dönemi İrmenskaya Arkeolojik Kültürü

1955 yılında Batı Sibirya'nın güneyinde araştırmalar yürüten Natalya Lvovna Çlenova, Geç Tunç Dönemi buluntularını sistematik bir çerçevede ele almış ve Batı Sibirya orman-step kuşağında ortaya çıkan kültürün Karasuk kültüründen farklı olduğunu tespit etmiştir. Çlenova, Karasuk kültürü ile Batı Sibirya orman-step bölgelerinde oluşan kültürün, aynı dönemde ortaya çıkmış iki ayrı kültürel form olduğunu savunmuştur. Karasuk kültürünün karakteristik özelliklerini incelerken; seramikler, defin gelenekleri ve süs eşyalarında Andronova kültürünün etkisinin bulunmadığını, dolayısıyla Karasuk kültürü ile genetik bir bağın mevcut olmadığını belirtmiştir. Buna karşın, Batı Sibirya orman-

[209] Mihail Gryaznov, "İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz Sela Balşaya Reçka", *Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR*, 48 (1956): 36-41.

step kuşağında ortaya çıkan kültürde Andronova kültürünün etkileri gözlenmektedir.[210]

Çlenova, M.Ö. VIII. yüzyılda Batı Sibirya orman-steplerinde ortaya çıkan bu kültüre "İrmenskaya" kültürü adını vermeyi önermiştir. Bu isimlendirme, Novosibirsk bölgesinde bulunan ve İrmenskaya kültürüne ait ilk buluntuların saptandığı "İrmen I" yerleşiminden kaynaklanmaktadır.[211] Çlenova, İrmenskaya kültürünün coğrafi sınırlarını Batı Sibirya orman-step kuşağında; kuzeyde Tayga kuşağının güneyi, doğuda Urüp Nehri, batıda ise İrtiş ve İşim nehirleri arasındaki bölge ile sınırlamıştır.[212]

Araştırmacı, kültürün genel olarak oldukça homojen olduğunu, ancak bazı bölgelerde benzerlik taşıyan farklı varyantların bulunabileceğini belirtmiştir. Bu varyantlar arasında, Altay civarında "Bolşelojskaya" tipi ve Altayların kuzeybatısına denk gelen "Rozanovskaya" tipi öne çıkmaktadır. [213]Çlenova'nın çalışmaları, Batı Sibirya orman-step kuşağındaki Geç Tunç Dönemi kültürlerinin çeşitliliğini ve Karasuk kültüründen bağımsız olarak geliştiğini ortaya koyması açısından büyük önem taşımaktadır.

Çlenova, İrmenskaya kültürünün kronolojisini ayrıntılı etaplara bölmemiş ve kültürün gelişim sürecini kısa bir çerçevede ele almıştır. Bu nedenle, Çlenova'nın İrmenskaya kültürüne ilişkin kronolojik sınıflandırma ve farklı versiyonlar konusundaki sonuçları bilim dünyasında geniş kabul görmemiştir. Çlenova, İrmenskaya kültürünün oluşumunu M.Ö. VIII–VII. yüzyıllara tarihlendirmiş, Altay bölgesindeki kültür varyantları için ise M.Ö. VI. yüzyılı öngörmüştür. Buna karşın diğer araştırmacılar, İrmenskaya kültürünün M.Ö. X–VIII. yüzyıllarda oluştuğunu ileri sürmüşlerdir.[214]

Çlenova, İrmenskaya kültürüne akraba olan kültürlerin, Merkez ve Doğu Kazakistan ile Altaylar'daki Karasuk Dönemi kültürleri olduğunu

---

[210] Natalya Çlenova "O kulturah Bronzovoy Epohi Lesostepnoy Zonı Zapadnoy Sibiri", *Sovetskaya Arheologiya*, 23,(1955): 55.

[211] Natalya Çlenova, *Proishojdeniye Aboregenov Sibiri i ih Yazıkov,* (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1973), 209.

[212] Natalya Çlenova, *Pamyatniki Kontsa Epohi Bronzı v Zapadnoy Sibiri,* (Moskova: Nauka, 1994), 24-28.

[213] Çlenova , "O kulturah", 53

[214] Çlenova, "O kulturah", 50-56.

düşünmüştür. [215]Ona göre, Karasuk Dönemi kültürlerinin ortak özelliği, Andronova kültürü temeli üzerine inşa edilmiş olmaları ve aynı zamanda Karasuk kültüründen etkilenmiş olmalarıdır. Çlenova, "Karasuk Dönemi kültürler" terimini bu bağlamda kullanmıştır.[216]

Karasuk kültüründen etkilenen, kuzeyde yer alan İrmenskaya, Çerkaskulskaya ve Molçanovskaya kültürlerinin klasik Karasuk kültüründen ayrılmasını sağlayan en belirgin özellik, bu kültürlerin Andronova kültürünün etkisi altında kalmış olmalarıdır. Bu durum, Batı Sibirya ve Altaylar'daki kültürel etkileşim ve adaptasyon süreçlerinin anlaşılmasında önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.[217]

Çlenova, Karasuk kültürünün kuzeyde bulunan versiyonlarını, güney-doğuda Kuzey Altay ve Altay Dağları civarındaki kültürler, güney-batıda "Bolşelojskaya" kültürü ve kuzey-batıda "Rozanovskiy" versiyonları olarak sınıflandırmış ve bu kültürleri Karasuk tipi kültürleri olarak tanımlamıştır. Çlenova, Karasuk ve Andronova kültürleri arasında doğrudan genetik bir bağ olmadığını vurgulamış, ancak Karasuk tipi kültürlerinin kuzeyde ortaya çıkan bazı kültürlerin Andronova temeli üzerinde şekillendiğini ileri sürmüştür.[218]

Çlenova'nın İrmenskaya kültürünü Karasuk kültüründen ayırması sonrasında, kültürün kronolojik ve genetik tanımlaması üzerinde akademik tartışmalar devam etmiştir. Araştırmacılar, çoğu kez aynı arkeolojik kaynaklara dayanmasına rağmen farklı yorumlara ulaşmışlardır. Bununla birlikte, zaman içinde bilim dünyasında İrmenskaya kültürü terimi genel olarak kabul görmüş; kültürün, Andronova ve Andronoid kültürlerine mensup topluluklar üzerinde Karasuk kültürünün etkisi olduğu tezi benimsenmiştir. Karasuk etkisinin kültür üzerindeki derecesi ise günümüzde hâlâ tartışma konusudur.[219]

---

[215] Çlenova, *Hronologiya Pamyatnikov,* 131–135.

[216] Natalya Çlenova, "Karasukskiye Kulturı Sibiri i Kazahstana i ih rol v Kimmeriysko-Karasukskom Mire (XIII-VII. Vek Do Naşey Erı)",*Sibir v Proşlom, Nastoyaşem, Buduşem,* 3(1981): 18.

[217] Çlenova,"Karasukskiye Kulturı", 17-19.

[218] Tatyana Troitskaya, *Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri. Drevnyaya Sibir*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi 1974), 32-46.

[219] Veçaslav Molodin vd, *Çiça-Gorodişe Perehodnogo ot Bronzı k Jeleznomu Vremeni v Barabinskoy Lesostepi*, (Novosibirsk: İnsitut Arheologii Yayınları, 2009), 68-69.

V.İ. Molodin, İrmenskaya kültürünün geç dönem yerleşim alanları ve seramikleri üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda, bu dönemi "Geç İrmenskaya Kültürü" olarak adlandırmıştır. Molodin, Geç İrmenskaya kültürünü Bolşereçenskaya kültürüne geçiş süreci ile ilişkilendirmiş ve M.Ö. VIII. yüzyıl sonuna tarihlendirmiştir. Ancak Çlenova, bu kronolojik yaklaşımı kabul etmemiştir.[220]

Molodin, İrmenskaya ve Bolşereçenskaya kültürleri arasındaki geçiş dönemi için "Geç İrmenskaya Kültürü" teriminin kullanılması gerektiğini hatalı bulmuştur. Ona göre, Bolşereçenskaya kültürüne ait seramikler, İrmenskaya kültürünün kültürel ortamında şekillenmiş ve bu sürecin başka bir kültürün oluşumu için yeterince uzun bir dönem sağladığı göz önüne alındığında, İrmenskaya kültürünü erken ve geç dönem olarak ayırmanın bilimsel açıdan doğru olmayacağı sonucuna varılmıştır.[221]

Batı Sibirya Metal Çağı araştırmacıları, Geç Tunç Dönemi'ni ve Batı Sibirya ile Ural Dağları'nın doğu etekleri arasındaki orman–step kuşağını inceleyen çalışmalarında, bu dönemi "Mejovo–İrmenskaya arkeolojik katmanı" olarak tanımlamışlardır. Bu çerçevede, Geç Tunç Dönemi'nde bölgede hâkim olan iki büyük kültür belirlenmiştir: Ob–İrtiş nehirleri arasında İrmenskaya kültürü ve Zauralye bölgesinde "Mejovskaya" kültürü. Mejovskaya kültürünün ise, doğrudan Andronoid kültürlerin devamı olduğu bilinmektedir.[222]

Bu sınıflandırmalar, Batı Sibirya ve çevresindeki Geç Tunç Dönemi kültürel gelişiminin hem mekânsal hem de kronolojik çerçevesini anlamak için temel bir referans oluşturmaktadır.

Günümüzde, İrmenskaya kültürüne ait iki yüzden fazla yerleşim alanı ve yaklaşık sekiz yüz mezar tespit edilmiştir. Bu buluntular, Batı Sibirya Geç Tunç Dönemi'nde İrmenskaya kültürünün hâkim olduğunu açıkça göstermektedir.[223] Ancak, bu kültürün genetik aidiyeti ve oluşum süreci hâlen araştırmacılar arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Çoğu araştırmacı, İrmenskaya kültürünün şekillenmesinde

---

220 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 9-36.

221 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 9.

222 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 28.

223 Mihail Kosarev, *Epoha Pozdney Bronzı i Pedehodnoye Vremya ot Bronzovogo Veka k Jeleznomu,(Moskova: Nauka, 1981)*289; Vladislav. Mogilnikov, *Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR, Arheologiya SSSR,* (Moskova: Nauka 1987), 289,314.

Andronova kültürünün genetik ve kültürel etkisinin bulunduğu konusunda hemfikirdir. Bununla birlikte, Andronova kültürünün etkisinin doğrudan mı, dolaylı mı yoksa başka kültürel aracı gruplar vasıtasıyla mı gerçekleştiği hâlâ net olarak belirlenmiş değildir.

Bizim görüşümüze göre, Geç Tunç Dönemi'nde Güney Sibirya'da oluşan Karasuk kültürünün Batı Sibirya ve çevresine yayılması, bölgedeki Andronova kültür katmanı üzerine bir etki yaratmış ve bu süreç sonucunda İrmenskaya kültürü ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirme, İrmenskaya kültürünü yalnızca Andronova etkisiyle açıklamanın ötesine geçerek, Karasuk kültürünün kuzeybatıya doğru yayılımının ve yerel Andronova geleneği ile etkileşiminin bu kültürün oluşumunda belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

İrmenskaya kültürü, yerleşim ve mezar buluntuları üzerinden incelendiğinde, yalnızca mezar ve yerleşimlerin sayısı açısından değil, aynı zamanda kültürel süreklilik ve değişim süreçlerini anlamada da büyük bir öneme sahiptir. Seramik tipleri, defin gelenekleri ve maddi kültür öğeleri, Karasuk kültürünün etkilerini ve Andronova gelenekleri ile olan bağlantılarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, İrmenskaya kültürü, Batı Sibirya'nın Geç Tunç Dönemi kültürel mozaiğinin şekillenmesinde hem bir devamlılık hem de bir adaptasyon örneği olarak değerlendirilebilir.

1.13.1. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

İrmenskaya kültürü yerleşim yerlerini en kapsamlı biçimde araştıran arkeologlar arasında M.P. Gryaznov, V.İ. Matveyev ve Ye.A. Sidorova öne çıkmaktadır. Gryaznov, "İrmen I" yerleşimini; Matveyev, "Bıstrovka 4" yerleşimini; Sidorova ise "Milovanovo 3" yerleşimini incelemiştir. Gryaznov'a göre, orman-step bölgesinin nüfusu etnografik açıdan, yani ev eşyaları, araç-gereçler, süs eşyaları ve süsleme sanatları bakımından step bölgesindeki Karasuk toplumundan kısmen farklılık göstermekte, ancak ekonomi ve günlük yaşam tarzı açısından önemli bir fark bulunmamaktadır.[224]

[224] Mihail Gryaznov, "K Voprosu o Kulturah Pozdney Bronzı v Sibiri", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı*, 64 (1956): 27-42.

Diğer araştırmacılar, İrmenskaya kültürüne ait yerleşimleri coğrafi olarak iki gruba ayırmışlardır: Batı grubu yerleşimleri (Orta İrtiş ve Baraba bozkırları) ve doğu grubu yerleşimleri (Yukarı Ob ve Kuznetsk Havzası). Yerleşimler genellikle büyük nehirlerin kenarlarındaki yüksek teraslarda konumlanmıştır. Nehir kıyısında bulunan yerleşimlerin bir kısmı su etkisiyle tahrip olduğundan, yerleşim alanlarının gerçek boyutları hakkında kesin bilgiye ulaşmak zordur. Çoğu yerleşim tahkimatsız olup, savunma hendekleri ve surlar yalnızca "Baturin-1" (Ob Nehri üzerinde) ve "Kargat-6" (Baraba bozkırları) yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Bu tür savunma yapıları, muhtemelen olası düşman saldırılarına karşı korunma ihtiyacını yansıtmaktadır. "Milovanovo-3" yerleşiminde 15 ev ve kısmen açılmış bir atık çukuru bulunmuştur. Yerleşimin yaklaşık 200–300 yıl süreyle faal olduğu tahmin edilmektedir. "Bıstrovka-4" yerleşiminde ise 5 ev ve bir "zolnik" atık çukuru açılmıştır. Evler genellikle yarı toprak zeminli, ağaç konstrüksiyonlu yapılardır. "İrmen-1" yerleşiminde ise evlerin yapımında kullanılan tomruk izleri çukurlar aracılığıyla net biçimde belirlenmiştir. Yapılar, zaman içinde neme dayanamayarak çürüyen kütüklerin tamirat gördüğünü göstermektedir. Bu evlerin kullanım süresi yaklaşık 30–50 yıl olarak belirlenmiştir.

Ağaç konstrüksiyonlu evlerin boyutları 42 m² ile 400 m² arasında değişmektedir. Büyük yapılar, ana bölüm ve çevresinde yer alan ek bölüm olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı ana bölüm, insanların yaşam alanı olarak kullanılırken, ikinci bölüm hayvanların barındığı alan olarak tasarlanmıştır. Ana bölümün köşelerinde yer alan uzun ve ağır direk izleri ile hayvan bölmesinde rastlanan daha kısa direk izleri, yapıların dayanıklılığını ve işlevsel ayrımını göstermektedir. Direklerin üzerine yatay şekilde üst üste tomruklar yerleştirilmiş ve bu şekilde duvarlar örülmüştür.

İrmenskaya kültürü yerleşimlerinde tespit edilen diğer ağaç yapı evler, genellikle 100–170 m² arasında değişen büyüklükte ve dörtgene yakın planlıdır. Bu evlerde köşe direkleri bulunmamaktadır; duvarlar, kalın ağaç kütüklerin üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuş ve üst kısımda çatının piramit biçimli olduğu düşünülmektedir. Evlerin iç düzeni, insanların yaşadığı ana bölüm ile çıkışa yakın konumda hayvanların barındığı bölüm olarak ikiye ayrılmıştır. Ev içinde genellikle bir veya iki ocak yer almakta olup, kullanım ömrünü tamamlayan ocaklar toprak ile kapatılmaktaydı. Evlerin hemen yanında, boyutları

daha küçük ve müştemilat işlevi gören odalar bulunmaktaydı; bu odalarda ocak yer almamaktaydı. Yarı topraklı evlerde çeşitli boyut ve formlarda çukurlar tespit edilmiştir. Örneğin, dörtgen planlı ve 0,4 m derinliğindeki çukurların içinde ateşten çatlamış büyük taşlar bulunmuş olup, bunların muhtemelen su veya yemek gibi gıdaları ısıtmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Evlerin iç duvarlarına yakın toprak yükseltiler, muhtemelen yatak işlevi görmektedir. Ayrıca evlerin tabanında, küçük çocuklara ait definlere rastlanmıştır.[225]

Toprak temelli ve 110 m² veya daha büyük olan evler, kış aylarında hayvanların barındırılması amacıyla tasarlanmış olabilir. İrmenskaya kültürünün temel ekonomik faaliyeti hayvancılık olmuştur; kazılarda yerleşim alanlarının çeşitli noktalarında, derin olmayan çukurlarda inek, koyun ve at gibi hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. Bunun yanı sıra, kemikten yapılmış ok uçları, delici aletler, öküz ve at çene kemiklerinden üretilmiş çeşitli el aletleri ile taş değirmenler de tespit edilmiştir. Tahıl öğütme araçlarının bazı parçaları bulunmuş olması, İrmenskaya kültürü insanlarının hayvancılığın yanı sıra tarım faaliyetleriyle de uğraştıklarına işaret etmektedir. Yerleşim alanlarında tespit edilen tohum öğütme değirmenleri, bu ikincil uğraşın sistematik bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir.[226]

Bu bulgular, İrmenskaya kültürü topluluklarının ekonomik yapısını, yaşam alanlarının organizasyonunu ve hayvancılık ile tarımı bir arada yürüten karma bir geçim modelini açıkça ortaya koymaktadır. "Kargat-6" yerleşiminde, toprak zeminli ve birbirine dar koridorlarla bağlanan dört odalı bir ev tespit edilmiştir. Yapının iç düzenine göre, kış aylarında bazı odaların insanlar tarafından, diğer odaların ise hayvanlar için kullanıldığı düşünülmektedir. İrmenskaya kültürüne ait bir evde ayrıca bir kuyu bulunmuş olup, muhtemelen kış aylarında nehirler donduğunda bu kuyu, yerleşim sakinlerine su temin etmek amacıyla kullanılmıştır.[227]

Nehir kenarlarında ve su kaynaklarına yakın konumlanan İrmenskaya yerleşimlerinde yaşayan toplulukların temel ekonomik faaliyeti yerleşik ve yarı yerleşik hayvancılık olmuştur. Hava

---

[225] Aleksey Matveyev, *İrmenskaya Kultura v Lesostepnom Priobye*, (Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları,1993), 16-82; Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 16-25.

[226] Gryaznov, *K Voprosu*, 27-42.

[227] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 47.

koşullarının olumsuz etkilerine rağmen, özellikle kurak dönemlerde bile insanlar temel besin ihtiyaçlarını karşılamayı başarmışlardır. Batı Sibirya Baraba steplerinde bulunan verimli ve bol ot çeşitleri, hayvanların yüksek besin değerine sahip süt, et, yağ ve peynir üretimini mümkün kılmıştır. Bunun yanı sıra, yaz aylarında toplanan ve biriktirilen bitkisel gıda, balıkçılık ve avcılık, insanların besin kaynaklarını çeşitlendirmesine ve kışın da yeterli gıda sağlamasına olanak tanımıştır. Bu ekonomik sistem ve yaşam biçimi sayesinde, İrmenskaya kültürü insanları yaklaşık 500 yıl boyunca yüksek standartlı ve konforlu bir yaşam sürdürebilmişlerdir. Yerleşimlerin düzeni, hayvan barınakları ve su kaynaklarının yakınlığı, toplumun hem güvenli hem de sürdürülebilir bir geçim modeli geliştirdiğini ortaya koymaktadır.[228]

İrmenskaya kültürü yerleşimlerinde tahkimat, hendek veya sur gibi düşman saldırılarına karşı güçlendirme yapılarının neredeyse hiç bulunmaması, toplumun görece barışçıl bir ortamda yaşadığını ve dış tehditlerin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, kültürün yerleşimlerinin savunma önlemleri açısından minimal düzeyde olmasıyla ilişkilendirilebilir ve aynı zamanda bu toplumların komşu akraba kültürlerle etkileşim içinde olduklarının bir göstergesidir. Yerleşimlerin savunma yapılarının yokluğu, İrmenskaya kültürünün Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde, sıkıntı ve büyük felaketlerle karşılaşmadan evrilmiş olabileceğini düşündürmektedir.[229]

Araştırmalar, İrmenskaya kültürünün Erken Demir Çağı'na evrilirken genetik olarak akraba topluluklar arasında sürekliliğini koruduğunu ve bu süreçte kültürel adaptasyon ve teknolojik gelişmelerin yerel koşullar çerçevesinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu kültürün izleri, sadece yerleşim düzeni ve mimaride değil, aynı zamanda seramik üretimi, tarım ve hayvancılık tekniklerinde de süreklilik göstermektedir. Yerleşimlerdeki barışçıl yaşam biçimi ve akraba toplumlarla olan yakınlık, kültürün sosyal dayanışma, ekonomik iş birliği ve kültürel devamlılık açısından sağlam bir temel üzerine kurulduğunu göstermektedir.

---

[228] Veçaslav Molodin, "Etnokulturnaya Mozaika v Zapadnoy Barabe (Epoha Pozdney Bronzı-Perehodnoye Vremya Ot Epohi Bronzı k Jeleznomu Veku XIV-VIII veka do Naşey Erı", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4/60 (2014): 57-62.

[229] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 53.

Bu bağlamda, İrmenskaya kültürü hem kültürel hem de genetik olarak akraba toplumlar arasında sürekliliği sağlayarak, Erken Demir Çağı'na sorunsuz bir geçiş yapmış ve bu dönemde oluşacak yeni kültürel yapılar için sağlam bir zemin oluşturmuştur. Bu süreç, Batı Sibirya orman-step kuşağındaki kültürler arasındaki etkileşim ve sürekliliğin anlaşılmasında önemli bir veri olarak değerlendirilmektedir.

1.13.2. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

İrmenskaya kültürü kazı çalışmaları sırasında, en sık rastlanan arkeolojik buluntulardan biri seramiklerdir. Araştırmacıların tespitlerine göre, İrmenskaya kültürü seramiklerinin hammaddesi özenle elenmiş ve içine organik katkılar katılmıştır. Bu katkılar, seramiğin hem dayanıklılığını artırmak hem de pişirme sırasında çatlamasını önlemek amacıyla eklenmiş olabilir. Seramik kapların yüzeyleri pürüzsüzleştirilmiş, bazı örneklerde ise parlatma işlemi uygulanmıştır.

Yerleşim yerleri ve mezarlardan elde edilen seramikler arasında boyut farkları gözlenmekle birlikte, şekil özelliklerine göre üç ana gruba ayrılmaktadır.

Birinci grup: En yaygın seramik şekli, alt kısmı tabanlı ve düz olan kaplardır. Bu kapların boyutları farklılık göstermekle birlikte, belirgin hatlar ve süsleme izleri bulunmamaktadır. Ağız kısmı genellikle düz ya da hafifçe dışa doğru kıvrılmıştır. Bu seramikler, günlük yaşamda yemek pişirmek, yemek saklamak veya sıvı tutmak gibi işlevler için kullanılmıştır. Bu durum, İrmenskaya kültürü toplumunun günlük yaşam pratiklerini ve mutfak kültürünü anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

İkinci grup: Bu gruptaki seramik kaplar, yüksekliğinden daha geniş bir gövdeye sahiptir. Kapların boyutları genellikle küçüktür ve tabanları düz veya yuvarlak olabilir. Bazı örneklerde boyun kısmı bulunmamaktadır. Bu tip seramikler de gündelik kullanım amaçlıdır ve özellikle yiyecek hazırlama ve saklama işlevlerinde tercih edilmiştir.

Araştırmalar, seramiklerin kullanım amaçları, üretim teknikleri ve malzeme seçimindeki titizlik sayesinde İrmenskaya kültürü halkının hem işlevsel hem de estetik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gelişmiş bir seramik geleneğine sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, mezarlardan elde edilen seramikler ile yerleşim yerlerinden elde

edilenler arasındaki boyut ve işlev farklılıkları, toplumsal ve ritüel kullanım ayrımlarının varlığına da işaret etmektedir.

Üçüncü grup seramikler, boğazı dar, geniş gövdeli ve tabanı düz alçak sürahiler şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kapların temel işlevinin muhtemelen sıvıları saklamak veya taşımak olduğu düşünülmektedir. Üçüncü grup kapların yüzeyinde yapılan desenler, çoğunlukla kesme veya oyma yöntemiyle oluşturulmuştur ve geometrik biçimlerden meydana gelmektedir.[230]

Desenler genellikle kapların üst kısmında yoğunlaşmakta ve üçgenler, eşkenar dikdörtgenler ile kalın yatay çizgiler şeklinde uygulanmaktadır. Desenlerin şeritleri birbirinden düz yatay çizgiler, basmalı çukurlar ve "boncuk" veya "inci" adı verilen küçük yuvarlak süslemelerle ayrılmaktadır. Bu tür süslemeler, hem görsel estetiği artırmak hem de kapların ritüel veya sembolik bir işlev taşımasını sağlamak amacıyla yapılmış olabilir.

Bu üçüncü grup seramikler, İrmenskaya kültürünün hem işlevsel hem de estetik anlayışını yansıtmaktadır. Sıvı saklama işlevine uygun gövde yapısı ve dikkatle işlenmiş geometrik desenleri, topluluğun günlük yaşam ile ritüel kullanım arasında bir denge kurduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu desenleme teknikleri, İrmenskaya halkının el işçiliği ve malzeme bilgisi konusundaki ustalığını ortaya koymakta ve kültürel kimliğin seramikler aracılığıyla ifade edildiğini göstermektedir.

1.13.3. Karasuk ve İrmenskaya Arkeolojik Kültürlerin Seramiklerini Birbirinden Ayıran Özellikler

Karasuk kültürü seramiklerinin en belirgin özelliklerinden biri, kapların tabanlarının yuvarlak (yarı küre) biçiminde olmasıdır. Bu yapı, kapların dengeli duruşunu ve taşınabilirliğini sağlarken, aynı zamanda termal işlem sırasında ısı dağılımını da optimize etmektedir. Seramik kapların yüksekliği ile genişliği arasında genellikle büyük bir fark bulunmamaktadır; çoğu zaman kaplar ya aynı boyutlarda ya da yüksekliği çapından daha azdır. Yüksekliğin çapından fazla olduğu örneklere ise nadiren rastlanmıştır.

---

[230] Veçaslav Molodin, *Baraba v Epohu Bronzı,* (Novosibirsk: Nauka, 1985), 125.

Karasuk seramiklerinin yüzey süslemeleri genellikle keskin aletle çizilerek yapılmıştır. Az sayıda kapta, küçük çukurlar veya basmalı noktalar biçiminde süslemelere rastlanmıştır. Desenlerde en sık görülen motifler, içleri çizgilerle doldurulmuş üçgenlerdir; daha az sıklıkla dikdörtgen, eşkenar dörtgen ve damla biçimli motifler gözlenmektedir. Bu desenler, hem estetik hem de sembolik işlev taşıyan, kültürel kimliği yansıtan unsurlardır.[231]

Karasuk kültürü seramikleri, yüksek kaliteli işçilik ve iyi termal işlemle üretilmiş kaplardır. Kaplar yekpare hamurdan yapılmış olup, duvar kalınlıkları baştan aşağıya eşit ve ince bir yapıya sahiptir. Ağız kısmı genellikle dışa doğru kıvrılmış olup, kenarlarda rastgele kesilmiş veya düzensiz bitişler görülmemektedir. Bu durum, Karasuk halkının seramik üretiminde sahip olduğu teknik ustalığı ve estetik anlayışı göstermektedir.

Karasuk kültürü üzerine yapılan araştırmalar ve kazılar arttıkça, bu kültürün dağılım alanının Altay, Tomsk ve Merkez Kazakistan bölgelerini kapsadığı anlaşılmıştır. Ancak zamanla araştırmacılar, bu bölgelerdeki seramiklerde belirli ayrımlar olduğunu gözlemlemiş ve Karasuk kültürünü iki alt gruba ayırmışlardır:[232] Minusinsk havzası Karasuk kültürü ve Altay bölgesi Karasuk kültürü. Altay bölgesinde Karasuk seramikleri, tabanları düz ve şekil itibariyle Andronova kültürü seramikleri ile bazı benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte, desenleri açısından Altay seramikleri, Minusinsk havzasındaki Karasuk desenleriyle paralellikler taşımaktadır.[233]

Arkeolog M.P. Gryaznov, Altay Karasuk kültürüne ait desenlerin, Andronova kültüründe rastlanan motiflerle de benzerlik gösterdiğini belirtmiştir. Bu benzerlikler arasında; seramiklerde yatay veya çapraz şeritler, kapların iç kısımlarına bastırılarak yapılan "inci" veya bilye biçimli süslemeler, çapraz çizikler ve çimdik şeklinde motifler yer almaktadır. Bu bulgular, Karasuk kültürü ile Andronova kültürü arasındaki kültürel etkileşimin yanı sıra, seramik üretimindeki teknik sürekliliğin ve bölgesel varyasyonların anlaşılmasında önemli ipuçları

---

231 Veçaslav Molodin, *Baraba v Epohu Bronzı,* (Novosibirsk: Nauka, 1985), 130.

232 Mihail Gryaznov, *Drevniye Kulturı Altaya, Materyalı po İzuçeniyu Sibiri,* Cilt II, (Novosibirsk: Obşestvo İzuçeniya Sibiri Yayınları, 1930), 11.

233 Mihail Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Kazahstane", *Sovetskaya Arheolpgiya* 16 (1952): 152.

sağlamaktadır. Böylece, İrmenskaya kültürü seramiklerinin Minusinsk havzası Karasuk kültürü seramiklerinden belirgin farklılıklar gösterdiği ortaya çıkmıştır. Batı Sibirya'daki İrmenskaya kültürü kaplarının en göze çarpan özelliklerinden biri, tabanlarının çoğunlukla düz olmasıdır. Bununla birlikte, Batı Sibirya orman-step kuşağında nadiren de olsa yuvarlak tabanlı kaplara rastlanmaktadır. Örneğin, kültüre adını veren "İrmen I" yerleşiminde tabanları yuvarlak olan seramikler bulunmuştur. Ancak bu yuvarlak tabanlı kapların boyut oranları, Minusinsk ve Altay Karasuk seramikleri ile kıyaslandığında farklılık göstermektedir. İrmenskaya kültüründe kapların yüksekliği, genişliğinin neredeyse yarısı kadar olup, tabanları daha geniş ve düz yapıdadır. Bu durum, hem kullanım amacını hem de üretim tekniklerini yansıtan belirgin bir karakteristik özelliktir.

Minusinsk havzasına ait Karasuk seramiklerinde ise, Andronova kültüründe yaygın olan meandr desenleri, seramik kapların iç kısımlarına bastırılarak yapılan "inci" şeklindeki süslemeler, üçgen damgalar veya "balıksırtı" motifleri gibi detaylı süslemeler görülür. Ancak İrmenskaya kültüründe bu tip desenlere rastlanmamaktadır. Bu farklılık, İrmenskaya kültürünü Karasuk kültüründen açık bir şekilde ayıran temel seramiksel özelliklerden biri olarak değerlendirilmektedir.[234]

Arkeolog Natalya Çlenova, İrmenskaya kültürünü Karasuk kültüründen ayırırken, seramiklerin Andronova kültürü ile paylaştığı bazı benzer özellikleri vurgulamıştır. Ona göre, İrmenskaya kültürüne ait kapların tabanları düz, duvarları ise alt kısımdan üst kısıma doğru kalınlaşmaktadır. Ayrıca seramiklerin desenlerinde, balıksırtı formunu andıran iki kanatlı üçgen motifleri ve zikzak desenlerinin, Andronova kültüründe görülen meandr desenleriyle birlikte kullanıldığı belirlenmiştir. Bunun yanında, İrmenskaya kültürü seramiklerinde ince kamış dalları ile yapılmış yuvarlak baskılar ve diğer süsleme teknikleri, Andronova kültürüne ait bazı yerleşimlerde de gözlemlenmiştir.[235]

Bu bulgular, İrmenskaya kültürünün Karasuk kültürüyle genetik olarak doğrudan bağlantısı olmadığını; ancak Andronova kültürünün

---

[234] Aleksey Matveev, *İrmenskaya Kultura v Lesostepnom Priobye, İstoçniki. Problemı Periodizatsii i Hronologii, (*Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları, 1993), 101-104.

[235] Matveev, *İrmenskaya Kultura,* 110.

etkisiyle şekillendiğini ve Batı Sibirya orman-step kuşağında özgün bir yerel kültürel gelişim sergilediğini göstermektedir. Seramiklerin biçim, boyut ve süsleme özellikleri, kültürün hem işlevsel hem de estetik anlayışını yansıtmakta, ayrıca Batı Sibirya Geç Tunç Dönemi topluluklarının kültürel çeşitliliğini ve etkileşimlerini anlamada kritik veriler sunmaktadır. İrmenskaya kültürü seramik kaplarında, yapım tekniği olarak hamur şeritlerini bir araya getirme yöntemi yaygın biçimde kullanılmıştır. Özellikle "İrmen I" yerleşiminde yapılan kazılarda, seramik kapların üzerinde yatay düz çatlaklar gözlemlenmiştir. Bu bulgular, taban kısmının ayrı bir şekilde hazırlanmış olabileceğine dair değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Bazı İrmenskaya kültürü seramiklerinde ise taban kısmının kalın, kapların ağız kısmının ise düz kesilerek tamamlanması dikkat çekmektedir. Bu teknik ve biçimsel özellikler, İrmenskaya seramiklerinin Andronova kültürü etkisinde şekillendiğini ve kültürel bir süreklilik gösterdiğini düşündürmektedir.[236]

Arkeolog Çlenova, Karasuk kültürüne ait seramiklerin coğrafi çeşitliliğini de kapsamlı şekilde incelemiştir. Araştırmalarında Altay Karasuk kültürü ile Minusinsk havzası Karasuk kültürü arasında bazı benzerlikler olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Tomsk ve Novosibirsk bölgelerindeki Karasuk kültürü seramiklerinin, Altay Karasuk kültürüne yakınlık gösterdiği, ancak Minusinsk havzası Karasuk kültüründen uzaklaştığı tespit edilmiştir. Çlenova, Merkez Kazakistan, Tomsk ve Novosibirsk bölgelerindeki Karasuk tipi kültürlerin, genel anlamda Karasuk kültürü çerçevesinde değerlendirilebileceğini, ancak bu kültürlerin Minusinsk ve Altay Karasuk kültürlerinden farklı özellikler taşıdığını vurgulamıştır.

Çlenova, Altay bölgesi, Minusinsk havzası ve Merkez Kazakistan'a ait Karasuk kültürü seramiklerinin tipolojik, biçimsel ve yapım teknikleri açısından birbirinden farklılık gösterdiğini, dolayısıyla bu farklı kültürleri tek bir kültür adı altında toplamanın uygun olmayacağını ifade etmiştir. Bu değerlendirme, Karasuk kültürünün Batı Sibirya ve Orta Asya bozkırlarında yerel varyantlar ve bölgesel adaptasyonlar gösterdiğini, kültürel yayılımın homojen bir model yerine bölgesel farklılıklar içerdiğini ortaya koymaktadır.

[236] Çlenova, "O Kulturah" , 38-57.

Son dönem araştırmalar, Batı Sibirya'da İrmenskaya kültürünün, yalnızca kendi başına bir kültür olarak var olmadığını, aynı dönem içerisinde kendisine tipolojik ve genetik olarak yakın en az üç akraba kültür ile karşılıklı ilişkiler içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Merkez Kazakistan'da "Dandıbay" ve "Begazı" kültürleri; Doğu Kazakistan'da ise "Malokrasnoyarka", "Meçet" ve "Kanay" gibi yerleşimler, İrmenskaya kültürü ile yakın ilişkiler sergileyen örnekler olarak dikkate alınmıştır. Aynı şekilde, Karasuk Dönemi Altay grubuna ait arkeolojik buluntular da Batı Sibirya'da İrmenskaya kültürü ile bağlantılı görülmüştür.

Araştırmacılar, İrmenskaya kültürü üzerinde Andronova kültürünün güçlü etkisi bulunduğunu vurgulayarak, bu kültürü "Karasuk Dönemi İrmenskaya Kültürü" olarak adlandırmışlardır. Bu yaklaşım, Karasuk kültürünü yalnızca tek bir merkezde tanımlamak yerine, bölgesel varyantlar ve etki alanlarına göre "Karasuk Dönemi Kültürleri" şeklinde alt kategorilere ayırmayı mümkün kılmıştır. Böylece, farklı coğrafi bölgelerde ortaya çıkan yeni kültürler için özel adlar verilmiş ve kültürün etki alanları daha kapsamlı bir şekilde modellenmiştir.[237]

Buna karşın, bazı araştırmacılar bu süreçte Karasuk kültürünün etki gücünü yeterince vurgulamamış, aksine bölgedeki kültürleri daha çok kuzeyli kültürler gibi sunmuşlardır. Bu yaklaşım, Karasuk kültürünün etkisini ikinci plana itmiş ve özellikle etnik aidiyet konusundaki tartışmaları daha karmaşık hâle getirmiştir. Ayrıca, kültürün coğrafi yayılımı yerine, sınırlarının belirlenmesine odaklanılmış, oluşum ve sona erme noktaları yalnızca Minusinsk havzası ile sınırlandırılmıştır. Bu durum, Batı Sibirya ve çevresindeki kültürel ilişkilerin anlaşılmasında bazı eksiklikler yaratmış, İrmenskaya ve Karasuk kültürleri arasındaki etkileşim dinamiklerinin yorumlanmasını zorlaştırmıştır.

Bu kapsamlı yaklaşım, kültürler arasındaki etkileşimleri ve genetik bağlantıları analiz etme açısından önemli bir temel oluşturmakla birlikte, bölgesel farklılıkların ve yerel adaptasyonların göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir. İrmenskaya kültürünün Karasuk Dönemi çerçevesinde anlaşılması, yalnızca tek bir kültür merkezi üzerinden

[237] Çlenova, "O Kulturah", 54.

değil, birbirine bağlı ve eşzamanlı gelişen kültürel kompleksler üzerinden değerlendirilmelidir.

1.13.4. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Araştırmacılar, Geç Tunç Dönemi İrmenskaya kültürünü Batı Sibirya bölgesinde sistemli bir şekilde inceleyerek, defin gelenekleri ve kültürel materyalleri bir araya getirmiş ve kültürün temel karakteristik özelliklerini ortaya koymuşlardır. Yapılan detaylı ve ayrıntılı analizler, hem kültürün genel özellikleri hem de yerel varyasyonları hakkında önemli bilgiler sağlamıştır. Bu çalışmalar, İrmenskaya kültürünün sadece seramik, yerleşim ve araç-gereçler açısından değil, aynı zamanda ritüel ve sosyal yaşam ile ölüm gelenekleri bakımından da kendi özgünlüğünü koruduğunu göstermektedir.[238]

İrmenskaya kültürünün yayılma alanlarında defin gelenekleri oldukça homojen ve standart bir yapı sergilemektedir. Bununla birlikte coğrafi farklılıklar, kültürel pratiğin bazı nüanslarını ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, kültürün kuzey bölgelerinde cesedin yakılması geleneği gözlemlenirken, Baraba steplerinin güney kısmında bu gelenek neredeyse hiç uygulanmamıştır. Baraba steplerinde genellikle defin geleneği baskın olup, cesedin yakılması ancak %4 gibi çok düşük bir oranla kayda geçmiştir.[239]

Buna ek olarak, İrmenskaya kültüründe ikinci defnetme veya cesedin yalnızca kemik kısmı kaldıktan sonra yeniden gömülmesi gibi uygulamalara da rastlanmaktadır. Bu durum, ölüm sonrası ritüellerin sadece basit bir defin işlemi ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda belirli ritüel prosedürler ve yeniden gömme uygulamaları ile zenginleştirildiğini göstermektedir. Bu ritüel çeşitlilik, İrmenskaya kültürünün ölüye ve ölüm sürecine verdiği önemi ortaya koyarken, kültürün sosyal yapısı ve toplumsal değerleri hakkında da bilgi sunmaktadır.[240]

---

[238] Dmitriy Savinov ve Vladimir Bobrov, *Devniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri*, (Novosibirsk: Nauka, 1978), 47-62.

[239] Çlenova, "O Kulturah", 56.

[240] Olga Novikova ve Aleksandr Dudko, "Ritualnıye Kompleksı na Kurgannıh Mogilnikah İrmenskoy Kulturı", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Cilt 6, 2 (2015): 131-135.

Bu bulgular, İrmenskaya kültürünün Batı Sibirya'nın farklı bölgelerinde yayılırken yerel koşullara ve geleneklere uyum sağlayarak kültürel bir bütünlük içinde çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle kuzey-güney eksenindeki defin pratiklerindeki farklılıklar, toplulukların çevresel koşullara, ekonomik kaynaklara ve sosyal alışkanlıklara göre ritüel uygulamalarını esnek bir şekilde uyarladığını göstermektedir.[241]

Arkeologlar, İrmenskaya kültürünün yayılma alanını coğrafi ve iklimsel farklılıklar temelinde iki ana bölge olarak değerlendirmişlerdir. Birinci bölge, Batı Sibirya'nın güney-batı kesimini kapsamaktadır; bu alan Omsk ve İrtiş nehri civarı, Baraba stepleri, Ob nehri çevresi ve Barnaul yakınlarını içine almaktadır. İkinci bölge ise Batı Sibirya'nın kuzey-doğu kesimini temsil eder; bu alan Ob nehri civarı, Tomsk ve Novosibirsk ile Kuznetsk havzasını kapsamaktadır. Araştırmacılar, kültürü bu iki bölgeye ayırmalarının temel nedeninin doğal ve iklimsel koşulların farklılığı olduğunu belirtmişlerdir. Bir tarafta bozkır kuşağı ve step iklimi, diğer tarafta tayga kuşağının güneyi ve nemli orman-step koşulları yer almakta, bu farklılıkların hem yerleşim düzeni, hem ekonomik faaliyetler, hem de defin geleneklerinde belirgin varyasyonlara yol açmış olabileceği öne sürülmektedir.[242]

İrmenskaya kültüründe mezar uygulamaları, genellikle yüksek olmayan kurganlar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ölüler, sağ taraflarına yatırılmış ve dizleri öne doğru bükülmüş şekilde, kafaları çoğunlukla güney yönüne bakacak biçimde defnedilmiştir. Mezarlara ilişkin bulgular, bölgeye bağlı olarak farklılık göstermektedir; bazı mezarlarda taş veya ağaç konstrüksiyonlar ile mezarın üstü kapatılmış, böylece cesedin korunması amaçlanmıştır. Bu yapılar, mezarın hem ritüel hem de fiziksel dayanıklılığını artırmıştır.[243]

Mezarlarda bulunan envanterler, kültürel ve ekonomik bilgiler açısından önemli veriler sunmaktadır. Bazı mezarlarda bronz süs eşyaları, özellikle çivi şeklini andıran kolyeler ve bilezikler, ölü ile birlikte gömülmüştür. Bununla birlikte mezarların yaklaşık yarısında ölü

---

241 Molodin, *Baraba v Epohu*, 117.

242 Mihail Kosarev, *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri*,(Moskova: Nauka,1981), 172-180; V.İ.Matüşenko, *Drevnyaya İstoriya Naseleniya Lesnogo i Lesostepnogo Priobya (Neolit iBronzovıy Vek)* ,(Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1974), 196.

243 Sergey Kovalevskiy, "O Verovaniyah i Obryadah İrmenskogo Naseleniya", *Narodı i Religii Yevrazii*, 9/9, (2007): 30-42.

ile birlikte herhangi bir eşya bırakılmamıştır; bu durum, topluluk içinde sosyal statü, cinsiyet veya yaş gibi faktörlerin defin uygulamalarını etkilediğini düşündürmektedir. Ölü ile birlikte gömülen en yaygın materyal ise seramik kaplardır. Bu kaplar, çoğunlukla günlük kullanım kapları olmasına rağmen, bazı mezarlarda özellikle ritüel amaçlı üretildikleri düşünülen örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca bazı mezarlarda, el aletleri ve küçük taş aletler de ölü ile birlikte gömülen envanterler arasında yer almıştır. Bu durum, İrmenskaya kültüründe ölüm ritüelinin yalnızca sembolik değil, aynı zamanda günlük yaşamla bağlantılı bir pratik olarak sürdüğünü göstermektedir.

Bu bulgular, İrmenskaya kültürünün hem kuzey hem güney bölgelerinde ritüel çeşitliliği ve kültürel esneklik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Mezarlardaki varyasyonlar, kültürün yerel çevresel koşullara ve bölgesel geleneklere uyum sağlama yeteneği hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle seramiklerin ve bronz süs eşyalarının mezarlarda bulunması, ölüye verilen önemin ve toplumsal yapıdaki hiyerarşinin de bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.[244]

İrmenskaya kültüründe ölü defin uygulamaları oldukça çeşitli ve bölgesel farklılıklar göstermektedir. Ölüler bazen tek kişilik mezarlarda, bazen ise toplu mezarlarda gömülmüşlerdir. Bunun yanında, bazı mezarlarda ikincil gömülme uygulamasına da rastlanmıştır; bu uygulamada ceset çürüme sürecinden geçtikten ve yalnızca kemikler kaldıktan sonra defin gerçekleştirilmiştir. Ayrıca istisna olarak yakma geleneği de gözlemlenmiştir. Örneğin, "Juravlevo 4" ve "Kamen 1" mezarlarında mezar üstü toprakla kapatılarak kurgan oluşturulmuş, bu kurganlar mezarın üzerini koruma ve ritüel amaçlarla yükseltme işlevi görmüştür. Bazı mezarların etrafında derin olmayan hendekler kazılmıştır; bunlar çoğunlukla dörtgen veya çember şeklinde tasarlanmıştır. Hendeklerin çapı yaklaşık 10 metre olup, hendek boyunca dünya yönleri işaretlenmiştir. Mezar yerinin içinde veya çemberin ortasında, çok sayıda irili ufaklı çukurlara rastlanmıştır. Bu çukurların içinde çoğunlukla tahıl tohumları veya İrmenskaya kültürüne ait seramik kaplar bulunmuştur. Bu uygulamalar, ölü ile birlikte yaşamın ve ekonomik kaynakların sembolik bir bağlamda sunulduğunu göstermektedir.

[244] Molodin, Baraba *v Epohu*, 125.

İrmenskaya kültürü insanları, mezarlarını yerleşim yerlerinin yakınlarına yapmayı tercih etmiştir. Mezarlarda oluşturulan kurganlar genellikle yuvarlak toprak yığınları şeklinde olup, mezar içi düzenlemeler kişisel veya toplu definlere göre farklılık göstermektedir. Toplu mezarlarda ölüler yan yana yerleştirilmiş, bazen mezar etrafında veya iç kısmında ağaç konstrüksiyon duvarlar kullanılmış ve mezarın üstü kapatılmıştır. Ancak bu uygulama, Baraba bozkırlarında oldukça nadir görülmüştür.

Mezarların büyük çoğunluğu dikdörtgen formunda olup, genellikle tekli gömüler şeklindedir. İlginç bir şekilde, çoğu mezarda ölülerin yanına kurban edilmiş hayvan kemiklerine rastlanmamıştır. Bununla birlikte, bazı mezarlarda mezar içi ateş uygulamaları görülmektedir; bu, ölüye sunulan ritüel uygulamaların bölgesel olarak değiştiğini ve kültürel çeşitliliği yansıttığını göstermektedir. Mezar içi ateş kültü, İrmenskaya kültüründe belirli alanlarda uygulanmış ve bu uygulama, hem ritüel hem de sembolik bir işlev taşımıştır.[245]

Genel olarak, İrmenskaya kültüründe defin uygulamaları, hem toplumsal organizasyon hem de ritüel ve ekonomik sembolizm açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Mezarların yapısı, çevresel düzenlemeler ve gömü esnasında kullanılan malzemeler, bu kültürün ölüye saygı, ritüel düzen ve yaşamla ölüm arasındaki ilişki anlayışını ortaya koymaktadır.

İrmenskaya kültüründe mezar envanteri ve cinsiyet-yaş ilişkisi incelendiğinde, erkek, kadın ve çocuk mezarları arasında belirgin bir ayrım olmadığı görülmektedir. Mezar içinde bırakılan malzemeler genellikle seramik kaplar, tunç süs eşyaları ve taş veya kemikten yapılmış iş el aletleri şeklindedir. Aynı şekilde, mezar içi yapısal düzenlemeler (örneğin ağaç konstrüksiyonlar veya mezar çerçeveleri) da cinsiyet ve yaş farkı gözetilmeksizin eşit biçimde uygulanmıştır. Bununla birlikte, kadınlara ait süs eşyalarının dağılımında bölgesel farklılıklar gözlenmiştir: Kuznetsk havzası ve Yukarı Ob civarında kadın mezarlarında süs eşyaları yaygın olarak bulunurken, Baraba orman-steplerinde bu tür bulgular daha azdır. Bu durum, kültürel veya coğrafi faktörlerin mezar adetleri üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

İrmenskaya kültürü insanlarının ekonomik yaşamı büyük ölçüde hayvancılık üzerine kurulmuştur. Sürülerde ağırlıklı olarak koyun,

[245] Molodin, *Baraba v Epohu*, 125.

kuzu, inek ve at bulundurulmuş, atlar hem binek hayvanı olarak kullanılmış hem de et ve diğer ürünleri değerlendirilmiştir. Hayvancılık hiyerarşisinde küçükbaş hayvanlar birinci sırada, büyükbaş hayvanlar ise ikinci sırada yer almıştır.

Hayvancılığın yanı sıra İrmenskaya toplulukları, avcılık ve balıkçılık faaliyetlerinde de oldukça etkindir. Yaban hayvanı avcılığı kapsamında, ok ve yay ile tilki, samur, sansar gibi kürk hayvanları avlanmış, ayrıca çeşitli tuzaklar kurulmuş ve elde edilen kürkler ekonomik ve kültürel amaçlarla kullanılmıştır. Balıkçılık da önemli bir geçim kaynağıdır; yerleşim yerleri çevresindeki çok sayıda nehir ve göletlerden büyük balıklar avlanmış, bu balıkların kalıntılarına evlerin yanındaki atık çukurlarda rastlanmıştır. Bu tür balıkları avlamak için sadece ağ değil, özel zıpkınlar ve diğer av araçları kullanıldığı düşünülmektedir.

İrmenskaya kültürü topluluklarının ekonomisi hayvancılık ağırlıklı olmakla birlikte, avcılık, balıkçılık ve ek tarım faaliyetleri ile desteklenmiş, böylece Batı Sibirya'nın değişken iklim ve coğrafi koşullarında sürdürülebilir bir yaşam biçimi geliştirilmiştir. Bu ekonomik çeşitlilik, aynı zamanda mezar envanterine de yansımış ve toplumun günlük yaşam pratiği ile ritüel uygulamalar arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur.[246]

Batı Sibirya bölgesinde, Andronova kültürü ve Geç Tunç Dönemi kültürlerinin osteolojik verileri ve arkeolojik bulgular ışığında, Tunç Çağı toplumlarının ekonomilerinin ağırlıklı olarak hayvancılığa dayandığı anlaşılmaktadır. Orta Tunç Çağında bu toplumlar, hayvanlarını küçük sürüler halinde, yerleşim yerlerine yakın alanlarda (yaklaşık 2–3 km mesafede) yetiştirmiştir; bu yöntem bir nevi mera hayvancılığı olarak tanımlanabilir. Sürülerin büyümesi ve hayvan sayısının artmasıyla birlikte, toplumlar daha geniş yaylak alanlarına ihtiyaç duymuştur. Bu gereksinim sonucunda yerleşim yerleri birbirinden uzaklaşmış ve hayvan otlatma alanları yerleşimlerden ortalama 10 km civarına taşınmıştır.[247]

Coğrafi farklılıklar, hayvancılık uygulamalarında belirgin değişiklikler yaratmıştır. Güney bölgelerinde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği baskınken, Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerinde büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde artış gözlenmiştir. Andronova kültürünün

---

[246] Molodin, *Baraba v Epohu*, 135-140.

[247] Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 225.

kuzeyde yayıldığı alanlarda büyükbaş hayvanların oranının artması, bölgenin ekolojik koşullarıyla da desteklenmektedir; otlak ve iklim koşulları büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine elverişli olmuştur. Bunun yanı sıra, Batı Sibirya'nın kuzey kesimlerinde tüketici ekonomiye sahip toplumlar (avcı-toplayıcılar ve balıkçılar), orman ve tayga kuşağında geyik, karaca gibi memeli türlerinin yanı sıra, bazı yaban atı ve vizon türlerini avlamışlardır. Andronova kültürünün kuzeye doğru ilerlemesi, bölgedeki tunç kullanımının yaygınlaşmasına katkı sağlamış, aynı zamanda hayvancılık faaliyetlerinin sistemli ve yaygın hale gelmesine zemin hazırlamıştır.

Andronova toplumunun kuzeye doğru genişlemesi, bölgedeki nüfusun hem teknolojik ilerlemelerle tanışmasına, hem de süt ve et üretiminde artış yaşamasına olanak tanımıştır. Bu gelişmeler, bölgedeki demografik büyümeyi tetiklemiş ve sürdürülmesi için yeni mera alanlarının keşfini zorunlu hale getirmiştir. İklim değişimleri ve doğal çevre koşullarının değişimiyle birlikte, toplumların belirli aralıklarla göç etmek zorunda kaldığı, böylece hayvancılık ve yerleşim yerlerinin uyumlu bir şekilde yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Tunç Çağı Andronova ve Geç Tunç Dönemi kültürlerinin Batı Sibirya'daki ekonomik ve demografik dinamikleri, hayvancılık merkezli ekonomik sistemler, iklim ve coğrafya koşulları, ve teknolojik yenilikler arasında sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu durum, bölgedeki yerleşik ve yarı yerleşik toplulukların hareketliliklerini, nüfus dağılımını ve kültürel etkileşimlerini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır.[248]

Bölgede büyük toplumsal ve ekonomik değişimlerin yaşandığı dönemler, literatürde genellikle "geçiş dönemleri" olarak adlandırılmaktadır. Batı Sibirya özelinde bu geçiş dönemleri Neolitik, Tunç Çağı ve Demir Çağı olarak sıralanmaktadır. Geçiş dönemlerinde, iklim değişimleri, demografik artışlar ve toplumsal hareketlilikler birbirini etkilemiş ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısında belirgin dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönemlerde, Batı Sibirya'ya Güney Sibirya'dan gelen yeni nüfuslar, yalnızca bölgeye yerleşmekle kalmamış, beraberinde yeni teknolojiler, üretim teknikleri ve kültürel gelenekler getirmiştir. Bu nüfus hareketleri, geldiği bölgede bir demografik patlama yaratmış ve sonuç olarak yeni alanlara yayılma ihtiyacı doğmuştur. Özellikle Geç Tunç Dönemi yaklaştıkça, bu toplumlar yayılma alanlarını

[248] Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 220.

olabilecek en kuzey bölgelere kadar genişletmiş, ancak kuzeyde daha fazla yerleşim için uygun alan kalmamıştır.[249]

Kuzey bölgelerde, yaygın hayvancılık faaliyetleri için iklim koşulları elverişli değildi. Tayga kuşağına özgü soğuk iklim, bataklıklar ve ormanlık alanlar, mera hayvancılığı için sınırlı alan sunuyordu. Ayrıca, bu kuzey bölgelerde hâkim olan tüketici ekonomiye bağlı avcı ve balıkçı toplulukların varlığı, yerleşim için ek bir sınırlayıcı unsur oluşturmuştur. Bu koşullar, kuzeyde yerleşimin yaygınlaşmasını zorlaştırmış ve ekonomik faaliyetlerin doğasını değiştirmiştir. Bu bağlamda, kuzeye doğru ilerleyen toplumlarda mera hayvancılığı giderek azalmış, yerine tarımsal faaliyetler önem kazanmaya başlamıştır. Tarım, sınırlı hayvancılık alanlarının yetersiz kaldığı bölgelerde, nüfusun hayatta kalmasını ve ekonomik üretkenliğini sürdürmesini sağlayan temel geçim kaynağı haline gelmiştir. Böylece, geçiş dönemlerinde Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerinde ekonomik adaptasyon ve yerleşim stratejileri iklim, coğrafya ve demografik baskılar doğrultusunda şekillenmiştir.[250]

M.Ö. VIII. yüzyıla gelindiğinde, Batı Sibirya'da yeniden belirgin iklim değişimleri gözlemlenmiş, artan kuraklık ve bölgesel ekolojik krizler, Tunç Çağı toplumlarının ekonomik ve sosyal yapılarında ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Bu çevresel değişiklikler, Tunç Çağı'nın geleneksel kültürlerini sürdürememesi ve Demir Çağı'na geçişi zorunlu kılmıştır. Tunç Çağı'ndan kalmış olan kültürel oluşumların büyük çoğunluğu, Demir Çağı'nın başlamasıyla birlikte varlıklarını sürdürememiş; özellikle ara kültürler bu süreçte yok olmuştur.[251]

Bu dönüşüm sürecinde, Batı Sibirya'nın güneydoğu ve doğu bölgelerinden yeni bir göç dalgası meydana gelmiştir. Yeni gelen nüfuslar, bölgedeki demografik boşlukları doldurmuş ve ekonomik sistemleri yeniden organize etmiştir. İrtiş, İşim ve Tobol nehirleri civarı, Baraba bozkırları ve Kuzey Kazakistan bölgeleri, bu göç dalgasından doğrudan etkilenmiş ve Sargatskaya kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır.

---

[249] Mihail Kosarev, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti*, (Moskova: Nauka, 1984), 243.

[250] Pavel Kosintsev, *Migratsii v Drevnosti: Tipologiya i Klasifikatsıya, Paleodemografiya i Migratsıonnıye Protsesı v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye*, (Barnaul: İlimler Akademisi, 1994), 10-12.

[251] Lionid Pogodin, *Perehodnıy Period (K Voprosu o Migratsıyah v Lesostepnom Priirtışye v I tısyaçeletye do Naşey Erı)Smena Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987), 31-34.

Sargatskaya kültürü, Demir Çağı'nın başlangıcında yeni toplumsal ve ekonomik yapılar ortaya koymuş, yerleşim yerlerinde hem hayvancılık hem de tarım faaliyetlerini içeren karma bir ekonomik model geliştirmiştir. Bu kültür, Batı Sibirya'nın hem nehir havzalarındaki verimli alanlarını hem de bozkır kuşağını kapsayan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Göçmen grupların kültürel ve teknolojik katkıları, bölgedeki toplulukların Demir Çağı'na adaptasyonunu hızlandırmış ve böylece Batı Sibirya'da yeni bir kültürel dönemin temelleri atılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BATI SİBİRYA'DA ERKEN DEMİR ÇAĞI VE SARGATSKAYA KÜLTÜRÜ

2.1. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Demir Çağı

Sibirya'nın Demir Çağı, kronolojik olarak oldukça geniş bir dönemi kapsamaktadır; M.Ö. VIII. yüzyılda başlayıp M.S. I. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu uzun süreç, Avrasya bozkırlarının arkeolojik ve tarihsel verilerine göre Erken Demir Çağı bağlamında iki ana evreye ayrılmaktadır: İskit dönemi ve Hun dönemi. Bu terimler, tüm Sibirya coğrafyası için mutlak bir sınıflandırma olarak kullanılmasa da, farklı bölgelerdeki sosyal ve ekonomik ilişkilerin çeşitliliği göz önünde bulundurularak, tarih platformunda karşılaştırmalı analizler yapmak amacıyla kabul görmüş adlandırmalar olarak değerlendirilebilir.

Demir maddesinin kullanımı Sibirya'nın farklı bölgelerinde eş zamanlı gerçekleşmemiştir. Özellikle Demir Çağı'nın ilk dönemi, yani İskit dönemi boyunca, Güney Sibirya'da tunç hâlâ önemli bir üretim ve kullanım malzemesi olmuştur. Bunun başlıca nedeni, bölgede kaliteli tunç kaynaklarının mevcut olması ve gelişmiş tunç işleme tekniklerinin demirden yapılan eşyalardan daha üstün bir kalite sunmasıdır. Tunç üretim merkezleri, hammaddeleri sağlamada ve metal işçiliğini yürütmede kritik bir rol oynamış, bu durum demirin geniş çaplı kullanımının gecikmesine neden olmuştur.[252]

Bu dönemde, Sibirya toplulukları tunçtan üretilen alet ve silahlarla günlük yaşamlarını sürdürmüş, demirin daha sınırlı ve yüksek değerli araç-gereçlerde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Demirin yaygınlaşması, bölgesel olarak sosyal ve ekonomik yapının değişmesiyle doğrudan bağlantılıdır; yeni metalin kullanımı yalnızca teknik ve üretim altyapısının gelişmesiyle mümkün olabilmiştir. Böylece İskit dönemi, Sibirya'da hem Tunç Çağı mirasının devamını hem de Demir Çağı'nın başlangıç aşamalarını bir arada yansıtan bir kültürel ve teknolojik geçiş

[252] Ludmila Çindina, *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1994), 113.

dönemi olarak önem kazanmıştır. Batı Sibirya'da demirin kullanımına geçiş, güney bölgeleri ile paralel bir süreçte gerçekleşmiştir. Ancak kuzey bölgelerinde metal hammaddesinin büyük ölçüde güneyden temin edilmesi, bu bölgelerin ekonomik olarak güney bölgelerine bağımlı olduğunu göstermektedir. Güney bölgelerindeki teknolojik gelişmeler veya yeni metal kullanımındaki değişimler, kuzey bölgelerini doğrudan etkilemiş ve kuzey halkları da bu değişiklikleri zaman kaybetmeden uygulamaya başlamıştır. Bu durum, Batı Sibirya kuzey bölgelerinde ekonomik ve teknolojik bağlantıların güneyle ne denli güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Minusinsk havzasında demirin yaygın kullanımı M.Ö. III. yüzyılda, Altaylar'da ise M.Ö. V–IV. yüzyıllar arasında başlamıştır. M.Ö. VIII–VI. yüzyıllar, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş süreci olarak tanımlanmakta ve bu dönem, hem teknolojik hem de toplumsal açıdan bir geçiş evresi olarak önem kazanmaktadır.[253]

Erken Demir Çağı'nda Sibirya'nın orman-step ve bozkır bölgelerinde yarı göçebe ve göçebe hayvancılık ekonomisi belirgin bir şekilde gelişmiştir. Bu süreçte, ilk göçebe kabile birlikleri ortaya çıkmış, topluluklar arasında hareketlilik ve yer değiştirme artmıştır. Bu göçler yalnızca göçebe toplulukları değil, kuzeyde yerleşik olarak yaşayan halkları da etkilemiş, bölgede etnik ve kültürel çeşitliliğin artmasına yol açmıştır. Öte yandan, bazı toplumların tüketim ekonomisine dayalı yaşam biçimi ve sınırlı teknik becerileri, Demir Çağı'nın yeni ekonomik ve teknolojik gereksinimlerine uyum sağlayamamalarına neden olmuş ve bu toplulukların zamanla ortadan kalkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, Batı Sibirya'nın kuzey ve güney bölgeleri arasındaki teknolojik ve ekonomik ilişki, bölgenin Demir Çağı'na geçişini belirleyen en önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, hem demirin yayılma hızı hem de göçebe toplumların ekonomik ve sosyal yapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

İklim koşulları, toplumların temel ekonomik faaliyetlerini belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Batı Sibirya'da, Tunç Çağı'nda şekillenen ekonomik yapılar, Demir Çağı'nda da belirgin biçimde varlıklarını sürdürmüştür. Bölgede kuşakları birbirinden ayıran doğal engellerin yokluğu ve coğrafyanın büyük ölçüde düzlüklerden oluşması,

[253] Ya. İ.Sunçugayev, *Drevnyaya Metalurgiya Hakasii-Epoha Jeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1979), 165.

bozkır ve orman-step kuşaklarında yaşayan toplulukların ekonomik, tarihi ve siyasi gelişmelerden eş zamanlı olarak etkilenmesine yol açmıştır. Böylece, geniş bir alan üzerinde birbirine bağlı bir bölgesel ekonomik sistem oluşmuş, Orta Asya, Kazakistan, Ural ve Batı Sibirya bölgeleri, farklı çağlarda farklı göçler ve nüfus hareketleri yaşamış olsalar da, arkeolojik ve etnografik veriler bu devasa alanın tarihî döngülerinin benzer şekilde aktığını ve adeta birlik halinde hareket ettiğini göstermektedir.[254]

Bu bölgeler arasında tarihî ve kültürel bir bağlayıcı unsur, Tunç Çağı'nda Andronova kültürü olmuştur. Andronova kültürü, geniş coğrafyada ekonomik ve kültürel bir sürekliliğin sağlanmasına hizmet etmiş, kültürel etkileşimleri ve göçebe-adaptasyon süreçlerini yönlendirmiştir. Erken Demir Çağı'nda bu görevi, bölgede ortaya çıkan göçebe kültürleri devralmış, ekonomik ve sosyal düzenin sürekliliğini sağlamışlardır. Takip eden dönemlerde, bu göçebe kültürler bir boylar birliği çatısı altında toplanmış ve bu yapı, Sibirya'nın devletler dönemine geçişini mümkün kılmıştır.

Araştırmalar, M.Ö. I. binyılda Batı Sibirya'nın Tobol–İrtiş bölgesinde Demir Çağı'nın hâkim kültürünün Sargatskaya kültürü olduğunu ortaya koymaktadır. Sargatskaya kültürü, M.Ö. V. yüzyılda ortaya çıkmış ve gelişim sürecinin zirveye ulaştığı dönemde, demirin yoğun olarak kullanıldığı bir evreye denk gelmiştir. Bu kültürün kökenleri, Tunç Çağı ile Demir Çağı arasındaki geçiş dönemine dayanmaktadır; demir cevherinin kullanıma girmesiyle birlikte, ekonomik ve toplumsal sistemlerde köklü değişimler meydana gelmiş, yeni ekonomik temeller bu geçiş sürecinde atılmıştır.

Sargatskaya kültürü, yalnızca demir işçiliği ve üretim teknikleri açısından değil, aynı zamanda yerleşim düzenleri, hayvancılık ve tarımsal faaliyetler ile mezar gelenekleri açısından da Batı Sibirya'nın toplumsal yapısını yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte, göçebe ve yarı göçebe grupların birbirleriyle etkileşimi, etnik çeşitliliği artırmış ve bölgenin ekonomik esnekliğini güçlendirmiştir. Böylece, Demir Çağı'nın başlangıcında Batı Sibirya, geniş bir coğrafyada ekonomik ve kültürel sürekliliğin sağlandığı bir bölge olarak öne çıkmıştır.

[254] Çindina, *Oçerki Kulturageneza*, 116.

2.2. Geçiş Döneminde İklim Değişiklikleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kültür Alanları

Avrasya'nın M.Ö. VIII–VII. yüzyılın ikinci yarısı, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş dönemi olarak tanımlanmaktadır.[255] Bu dönem, Batı Sibirya'da mevcut kültürlerin çözülmesi, yeni göç dalgalarının etkisi ve ekonomik-toplumsal yeniden yapılanmanın başladığı bir evreyi temsil eder. Tunç Çağı'nın son dönemlerinde Batı Sibirya orman-step kuşağında, kuzey-batı bölgelerde Mejovskaya kültürü, güney-doğu bölgelerde ise İrmenskaya kültürü hâkim olmuştur. Her iki kültür de, kendi bölgelerinde sosyal ve ekonomik yapıların sürekliliğini sağlamış, hayvancılık ve sınırlı tarım temelli ekonomik modellerini sürdürmüştür.

Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecinde, kuzeyden tayga ve orman-step kuşağına doğru yayılan göçebe kültürlerin etkisi görülmeye başlanmıştır. Bu etkileşim, özellikle haç-damgalı desenlere sahip "Lozvinsko-Altımskya" kültürü seramikleri ile kendini göstermiştir. Lozvinsko-Altımskya kültürü, orman-step kuşağına ilerlerken, kuzeydeki tayga bölgesinin güneyinde bulunan kültürleri kısa süreli olarak etkilemiş, ancak bu etki kalıcı bir kültürel dönüşüm yaratmamıştır.

Mejovskaya ve İrmenskaya kültürleri, M.Ö. VII–VI. yüzyıllarda güneyden gelen göçebe kültürlerin baskısı altında kalmıştır. Bu baskı, söz konusu kültürlerin son bulmasına ve ardından yeni kültürlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bölgenin batısında, geçiş döneminde İtkulskaya ve Baitovskaya kültürleri, güneyden gelen göçebe etkisi sonucunda Gorohovskaya kültürünü doğurmuştur. Doğuda ise İrmenskaya kültürü, benzer biçimde güneyden gelen göçebe kültürlerin etkisiyle Sargatskaya ve Bolşereçenskaya kültürlerinin oluşumuna öncülük etmiştir.[256]

M.Ö. VII–VI. yüzyıllarda Sibirya'nın batı kesimlerinde iklim koşullarının görece ılıman olması, bölgeyi güney Sibirya'dan gelen göçebe halklar için cazip hâle getirmiştir. Ancak Batı Sibirya'nın bozkır ve orman-step bölgelerinin tamamen göçebe kültürlerin hâkimiyeti altına girmesi, ancak yaklaşık M.Ö. V. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu süreç, bölgedeki eski yerleşik ve yarı yerleşik kültürlerin çözülmesi, yeni

[255] Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 63.

[256] Natalya Polosmak, *Baraba v Epohu Rannego Jeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1987), 92.

ekonomik modellerin (özellikle göçebe hayvancılık ve yaylak kullanımı) yerleşmesi ve Demir Çağı toplumlarının ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. [257]

Orman-step kuşağı halkları, Tunç Çağı boyunca kendi kültürel geleneklerini sürdürmüş, ekonomik ve sosyal yapılarında önemli bir süre süreklilik sağlamışlardır. Ancak M.Ö. V. yüzyıl civarında güneyden gelen göçebe kültürlerin Batı Sibirya'ya ilerlemesiyle birlikte, bölgedeki kültürel manzara önemli ölçüde değişmiştir. Bu göçler sonucunda Batı Sibirya'nın batı bölgelerinde Gorohovskaya, doğu bölgelerinde ise Sargatskaya kültürleri ortaya çıkmıştır. Bu iki kültür, hem yerel halkların mirasını hem de göçebelerin ekonomik ve toplumsal etkilerini birleştiren karma yapılar olarak gelişmiştir.

Araştırmalar, bu göçebe toplulukların Batı Sibirya'ya ulaşmadan önce Orta Asya ve Kazakistan bozkırları, Kuzey ve Kuzey-Doğu Türkistan ile Moğolistan coğrafyalarını kapsayan geniş bir alandan geldiklerini göstermektedir. Bu bulgular, arkeolojik kazılar, antropolojik veriler ve göç yollarına ilişkin analizlerle desteklenmiştir. Göçebe kültürlerin batıya hareketini tetikleyen başlıca faktör yalnızca politik baskılar değil, aynı zamanda iklim değişiklikleri olmuştur.[258] Özellikle Çin, Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde M.Ö. VIII. yüzyılda başlayan şiddetli kuraklık, göçebelerin hayvancılık temelli geçim kaynaklarını olumsuz etkilemiş ve onları sulak ve daha ılıman iklime sahip bölgelere doğru göç etmeye zorlamıştır.[259]

M.Ö. I. bin yılın başlarında ise sıcaklıkların hızlı artışı, Batı Sibirya'nın güneyinde ve Kuzey Kazakistan'da yağış ortalamasının azalmasına neden olmuş,[260] Baykal Gölü ve çevresinde ise kuraklığın zirve noktasına ulaşmıştır (M.Ö. II. sonu – M.Ö. I. bin yılların başı).[261]

---

[257] Aleksandr Tairov, *İzmeneniya Klimata Stepey i Lesostepey Tsentralnoy Yevraazii v II-I Tısyaçiletiya do Naşey Erı: Materyalı k İstoçnikam Rekonstruktsiyam,* (Çelyabinsk: Rifey Yayınevi, 2003), 48,49.

[258] Aleksandr Tairov, *Koçevniki Uralo-Kazahstanskih Stepey v VII-VI bekov do naşey Erı,* (Çelyabinsk: Yujno Uralskiy Gosudarstvenniy Üniversitet 2007), 61.

[259] Valeriy Klimov, *Klimat Severnoy Yevrasii v Pozdnelednekovye i Golotsene (Po Palinologiçeskim Dannım),*(Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1996), 41.

[260] Aleksandr Tsıbirtarov, *Burytya v Drevnosti. İstoriya (s Drevnih Vremen do XVII Veka),*(Ulanude: Buratskiy Gosudarstvennıy Üniversitet:1999), 100-110.

[261] İ.V. İvanov, S.S. Çernyanskiy, *Voprosı Arheologiçeskogo Poçvovedeniya i Nekotorıye Rezultatı Paleopoçvennıh İssledovaniy v Zapovednike Arkayim, Arheologiçeskiy İstoçnik*

Buna karşılık, Moğolistan bozkırlarında bu belirgin kuraklık dönemi, M.Ö. I. bin yılın başında yerini daha nemli ve elverişli iklim koşullarına bırakmıştır. Bu değişim, göçebe toplulukların verimli alanlara yönelmesini sağlamış ve söz konusu bölgelerde yeni göçebe kültürlerin oluşumunu kolaylaştırmıştır.[262]

Altayların güney-batısında M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru hâkim olan nemli hava koşulları ve yıllık ortalama yağışın artması, bozkır alanlarını daraltmış ve ormanlık alanların genişlemesine yol açmıştır.[263] Kuzey Kazakistan ise M.Ö. VIII. yüzyılda hızlı bir iklim değişimi yaşamış, karasal iklim koşulları hâkim olmuş ve yağış oranları günümüz ortalamalarına yaklaşmıştır. [264]M.Ö. I. bin yılın başlarında, Güney Aral Gölü ve çevresinde iklim, Moğolistan ve Kuzey Kazakistan'dan önce olumlu yönde değişmiş; sıcaklık düşmüş, yağış miktarı artmış ve çöl alanları yerini verimli bozkırlara bırakmıştır. [265]Buna karşılık Orta Asya kuzeyi ve Üst-Yurt bölgesinde M.Ö. II. bin yılın başında, insanlar için elverişli yaşam ortamları ve hayvanlar için zengin otlak alanları yer yer kurak ve sıcak iklimle birlikte çölleşmeye uğramıştır.[266]

Bu iklimsel ve ekolojik değişimler, göçebe kültürlerin yer değiştirme yönünü ve zamanlamasını doğrudan etkilemiş, Batı Sibirya'da Orman-step kuşağı halkları ile güneyden gelen göçebeler arasında kültürel etkileşimin ve yeni kültürel sentezlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak, Gorohovskaya ve Sargatskaya kültürleri, hem yerel hem de göçebe mirası birleştirerek, Tunç Çağı'ndan Demir

---

iodelirovaniye Drevnih Tehnologiy,(Çelyabinsk, Ural Bölümü Rusya İlimler Akademisi:2000), 3-13.

262 Nikolay Bokovenko, *Naçalo Skifo-Sakskoy Epohi v Tsentralnoy Azii: Problemı Hronologii i Kulturnoy İntegratzıı, Sovremennıye Problemı Arheologii Rosii,* Cilt II, (Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Rusya İlimler Akademisi 2006), 3.

263 G.İ. Nenaşeva, *Rastitelnost i Klimat Golotsena Mejgornıh Kotlavan Tsentralnogo Altaya* (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları,2013),116-125; Nikolay Mihaylov vd, "Vpadını Yugo Zapadnogo Altaya v Srednem i Pozdnem Golotsene", *Vestnik Sankt Peterscburskogo Gosudarstvennogo Üniversitet, Jeologiya, Geografya,* 1 /7(1992): 88-92.

264 İ.V. İvanov, *Evolyutsıya Poçv Stepnoy Zonı kak İndikator İzmeneniy Klimatiçeskih Usloviy v Golotsene, Paleoklimatı Poslelednikovya i Golotsena,* (Moskova: Nauka 1989), 68-75.

265 Evgeniy Gluşko, *Geografiya i Prirodnıye Resursı, Tsıkliçnost Lanşaftoobrazovaniya Yujnogo Priaralya v Golotsene,* Cilt 4, (Novosibirsk: Nauka 1996), 30-35.

266 Aleksey Vinogradov, *Drevniye Ohotniki i Rıbolovı Sredneazeatskogo Mejdureçya*, Moskova: Nauka 1981,19-46; Eldar Mamedov, *İzmeneniya Klimata Sredneaziatskih Pustın v Golotsene, Kolebaniya Uvlajnennosti Aralo-Kaspiyskogo Regiona v Golotsene,* (Moskova: Nauka 1980), 98, 170– 171.

Çağı'na geçişte Batı Sibirya'nın kuzey ve güney bölgelerinin tarihsel dokusunu şekillendirmiştir.

Aynı dönemde Batı Sibirya'da da önemli iklimsel değişimler yaşanmıştır. Araştırmacılar, iklim değişimlerinin Holosen Dönemi'nin Boreal evresinde başladığını ve Atlantik ile Subboreal geçişlerinde belirginleştiğini ifade etmektedirler. Avrasya'nın kuzey bölgelerindeki Subboreal ve Subatlantik dönemler, Holosen'in tek bir dönemi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu dönemde Batı Sibirya'da, Atlantik Dönemi'ne kıyasla ortalama hava sıcaklıklarının düşüş gösterdiği, geniş yapraklı ağaçlar ve çam ormanlarının azaldığı gözlemlenmiştir. Tayga kuşağında ise bataklıkların oluşumu başlamış, suyun birikmesiyle birlikte sulak alanlar genişlemiştir.[267]

Topografik ve paleoiklim verileri, Batı Sibirya ile Kuzey Kazakistan'da iklim değişikliklerinin özellikle Subboreal döneminde gerçekleştiğini göstermektedir.[268] Bu dönemde daha nemli iklim koşulları, bozkır ile orman-step arasında ve orman-step ile tayga kuşağı arasında yer alan sınırların kuzeye doğru kaymasına neden olmuştur.[269] Araştırmacılar, Orta ve Geç Tunç Çağı'nı (M.Ö. II. – M.Ö. I. binyılın başı) Subboreal dönemiyle eşleştirmektedir.[270] Dönemin karakteristik özellikleri, onu bir sonraki kurak ve ılıman iklim döneminden ayırmaktadır; Subboreal dönem, kserotermik ve karasal iklime sahip olup, sıcaklık ortalamaları günümüz değerlerinden 2-4 °C daha

---

267 Nikita Hotinskiy, *Golotsen Severnoy Evrazii,* (Moskova: Nauka 1977), 163-165,180; Nikita Hotinskiy, Viktoriya Nemkova ve Tatyana Surova, "Glavnıye Etapı Razvitiya Rastitelnosti i Klimata Urala v Golotsene", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Severa Evrazii*, *Voprosı Arheologii Urala*, 16 (1982): 150-151.

268 Subboreal, Holosen'de (Holosen: yaklaşık 12 bin yıl önce Pleistosen'in yerini alan ve günümüze kadar devam eden Kuvaterner'in modern jeolojik dönemi) mevcut olandan hemen önceki iklim dönemidir. 3710'dan MÖ 450'ye kadar sürmüştür.

269 Mihail Kosarev, *Drevniye Kulturı Tomsko-Narımskogo Priobya*, (Moskova:Nauka 1974), 24-27.
Maral Habdulina ve Genadiy Zdanoviç., *Bronzovıy Vek Uralo-İrtişskogo Mejdureçya,* (Çelyabinsk: Başkurdistan Devlet Üniversiytesi 1984), 150.

270 Kserotermik Dönem-Kseros-kuru: termos-ılık, dönem. Genel karakteristiği ılıman ve kuru iklimdir. Kuzebatı Avrupanın Holosen Subboreal fazı ile eşdeğerdedir. Faz M.Ö 3710 ile 450 yıllar arasında sürmüştür. Kserotermik Dönemde çöllerin oluşumu, göl seviyelerin düşmesi, bataklıkların kuruması ve step kuşağının orman-step kuşağına ilerlemesi ile tanımlanmaktadır. K.N.Paffengolts, *Jeoloji Sözlüğü,* Cilt II, (Moskova: Nedra 1978).

yüksektir.[271] Bölgede bu olumlu iklim koşulları, bitki örtüsünün verimlilik süresini uzatmış, otlakların ve su kenarlarının besin kapasitesini artırmıştır. Ural ve Altay arasındaki alan, farklı bitki örtüsü tipleri ve nehir kenarlarındaki zengin otluklar sayesinde, hayvancılıkla uğraşan göçebe topluluklar için son derece elverişli yaşam koşulları sunmuştur. Bu durum, Tunç Çağı boyunca bölgedeki göçebe halkların çevresel koşullara uyum sağlamasını kolaylaştırmış ve onların ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmiştir. Aynı zamanda, bölgede gözlemlenen bu iklimsel ve ekolojik denge, göçebe toplulukların kültürel pratiklerini şekillendirmiş ve göç yolları boyunca yeni tip kültürlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, Subboreal dönemde Batı Sibirya'da iklim koşullarının nispeten ılıman ve verimli olması, hayvancılık, tarım ve topluluk yerleşimi üzerinde doğrudan etkili olmuş; Tunç Çağı toplumlarının ekonomik ve kültürel yapılarının gelişmesini desteklemiştir. Bu dönemdeki iklimsel avantajlar, göçebe kültürlerin bölgeye uyum sağlamasında ve yerel kültürel sentezlerin oluşmasında kritik rol oynamıştır.

Kazakistan'ın Kuzey ve Merkez bölgelerinde, M.Ö. II. bin yılın sonu ile M.Ö. I. bin yılın başında, bozkır kuşağı ikliminin kurak geçmesi ve toprak yapısındaki değişimler, bölgedeki doğal yaşam alanlarını doğrudan etkilemiştir. Bitki örtüsünün kuzeye doğru orman-step bölgesine kaymasıyla birlikte, bozkır bölgelerinin meralarının verimliliği hızla düşmüş ve hayvan otlatma alanları kuzeye doğru kaymak zorunda kalmıştır. Bu durum, göçebe toplulukların ekonomik ve sosyal organizasyonlarını yeniden şekillendirmiştir.[272]

Doğu Türkistan ve Moğolistan coğrafyasından batıya doğru gerçekleşen göçler, muhtemelen birkaç aşamada olmuştur. Göçlerin ilk aşaması M.Ö. IX. yüzyılın son yılları ile M.Ö. VIII. yüzyılın başında, dağlık Altay bölgesine doğru gerçekleşmiştir. İkinci aşama ise daha büyük bir dalga halinde, M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar arasında iki ana yönden ilerlemiştir. Bu ikinci aşamanın bir grup göçmeni, Cungarya Kapısı üzerinden Yedisu bölgesine ve Aral gölü çevresine ulaşmıştır. Diğer grup ise, daha önce geçtikleri Cungarya Kapısı'ndan ve İrtiş Nehri güzergahından batıya yönelmiştir.

[271] Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 28.

[272] Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 25.

Ural–Kazakistan bozkır kuşağında genetik bağları olan göçebeler, M.Ö. VII. yüzyılda yeni kültürlerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu dönemde ortaya çıkan kültürlerden en büyük ve en belirgin olan üçü; Kuzey Kazakistan'da "Ulubayevsko-Tasmolinskaya" kültürü, Merkez Kazakistan'da "Tasmolinskaya Kültürü" ve Güney Kazakistan'da "Bobrovsko-Tasmolinskaya" kültürü olmuştur. Bu kültürlerin ortak özellikleri arasında, yaylak-göçebe sistemi olarak bilinen mevsimlik su kaynakları ve otlakların paylaşımı sistemi öne çıkmaktadır. Bu sistem, göçebe toplulukların geniş alanlarda hayvancılık yapabilmesine ve sürülerini verimli otlaklara yönlendirmesine imkân tanımıştır. Yaylak-göçebe sistemi, aynı zamanda bu kültürlerin sosyal ve ekonomik ilişkilerini güçlendirmiştir. Ural–Kazakistan göçebeleri, Orta Asya ve Aral Gölü civarındaki göçebe topluluklarla sürekli temas hâlinde olmuş, karşılıklı ticaret, kültürel etkileşim ve bilgi aktarımı sağlanmıştır. Benzer şekilde, bu göçebeler, Zauralye ve Batı Sibirya orman-step kuşağındaki halklarla da temas halinde kalarak bölgesel kültürel ve ekonomik ağları genişletmişlerdir. Böylece, bu dönemde göçebeler yalnızca batıya doğru göç etmekle kalmamış, aynı zamanda farklı coğrafyalardaki kültürlerin oluşumuna ve etkileşimine önemli katkılar sağlamışlardır.[273]

Araştırmacılara göre, göçebe kültürlerin Zauralye ve Batı Sibirya'ya yönelmelerinin bir diğer önemli nedeni, M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında Ahamenîler'in Orta Asya politikasının yarattığı baskıdır. Pers İmparatorluğu olarak da bilinen Ahamenîler'in Orta Asya'daki genişleme ve egemenlik politikaları, bölgedeki göçebe toplulukların kuzeye, Üstyurt platosu ve Batı Sibirya'ya doğru hareket etmesine neden olmuştur. Bu döneme ait arkeolojik bulgular, önceki dönemlerde rastlanmayan, yeni tip göçebe kültürlerine ait kalıntıların ortaya çıkmasıyla bu göçlerin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu nüfus hareketleri, Batı Sibirya'da iki önemli kültürün ortaya çıkmasını tetiklemiştir: Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürleri.[274] Araştırmalar, bu kültürlerin M.Ö. V–III. yüzyıllar arasında şekillendiğini ve özellikle orman-step ve bozkır kuşağında İskit etkisinin yayılmasını sağladığını göstermektedir. Sargatskaya kültürü, doğuda

[273] Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 35.

[274] Tairov, *Koçevniki Uralo*, 62.

Baraba stepleri ve İrtiş civarında ortaya çıkarken, Gorohovskaya kültürü Batı Sibirya'nın batı kesiminde hâkim olmuştur.[275]

Batı bölgesinde gelişen Gorohovskaya kültürü, zamanla çevresindeki daha küçük ve izole kültürel grupları etkilemiş ve bir anlamda onları kendi yapısı içinde eritmiştir. Buna karşın, doğuda Sargatskaya kültürü, Baraba steplerinden başlayarak orta Tobol bölgesine doğru hızla yayılmış ve kısa sürede bölgedeki baskın kültürel yapı hâline gelmiştir. Bu yayılma, yalnızca coğrafi bir hakimiyet değil, aynı zamanda göçebe kültürlerin sosyal, ekonomik ve teknolojik özelliklerinin çevre topluluklar üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.[276] Dolayısıyla, Ahamenîlerin Orta Asya politikaları, iklimsel ve çevresel faktörlerle birleşerek Batı Sibirya'nın kuzey ve doğu bölgelerinde kültürel dönüşümlere yol açmış, bu süreç Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürlerinin ortaya çıkışını ve yayılmasını sağlamıştır. Bu kültürlerin kısa sürede baskın hale gelmesi, bölgedeki kültürel homojenliği artırmış ve Erken Demir Çağı boyunca göçebe ve yarı göçebe toplumların sosyal-ekonomik yapısını belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur.[277]

Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürleri, çevrelerinde bulunan küçük yerel etnik grupları hızla bünyelerine katmış ve kısa sürede bölgesel baskın kültür hâline gelmişlerdir. Bu süreç, Sargatskaya kültüründe Gorohovskaya kültürüne kıyasla daha hızlı ve etkin bir şekilde gerçekleşmiştir. İki kültürün genişlemesi, yalnızca coğrafi bir yayılma değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik bir hegemonya sürecini de beraberinde getirmiştir. Gorohovskaya kültürü doğuya doğru ilerlerken, Sargatskaya kültürü batıya doğru yayılmış ve bu yayılma sonucu Sargatskaya kültürünün batıya ilerlemesi, Gorohovskaya kültürünün doğuya doğru ilerleyişini sınırlandırmıştır. M.Ö. V. yüzyılın sonları ile M.Ö. IV. yüzyılın başlarında, Orta Tobol civarında Sargatskaya kültürünün hızlı bir şekilde ilerlemesiyle birlikte, bu bölgedeki Gorohovskaya kültürüne ait yerleşimlerin yerini

---

[275] Vladislav Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra, Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo – Sarmatskoye Vremya*, (Moskova: Nauka 1992), 296.

[276] Ludmila Koryakova, Galina Beltikova ve Viktor Borzunov, "Nekotorıye Problemı Arheologii Rannego Jeleznogo Veka Zauralya i Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii Urala*, 20 (1991): 102-112.

[277] Natalya Matveyeva, *Problemı Pozdney Bronzı i Perehoda k Epohe Jeleza na Urale i Sopledelnıh Territoriyah,* (Ufa: İlimler Akademisi, 1991), 84-87.

Sargatskaya kültürü almaya başlamıştır. Arkeolojik kazılarda, bu bölgede hem Gorohovskaya hem de Sargatskaya kültürüne ait kalıntılar bir arada bulunmuş, kültürler arasındaki geçiş ve etkileşim süreçleri somut olarak gözlemlenmiştir.[278]

Sargatskaya kültüründeki göçlerin başlıca nedeni nüfus yoğunluğu olarak değerlendirilmektedir. Doğuda hayvancılıkla uğraşan toplulukların sayısının artması, batıda daha verimli ve uygun meralar arayışını zorunlu kılmıştır. Bunun yanı sıra batıya ilerlemede diğer bir motivasyon kaynağı da Ural Dağları civarında bulunan zengin metalurji merkezlerine daha yakın olma arzusudur. Bu durum, Sargatskaya kültürünün sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik bir yayılma gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Sargatskaya kültürünün batıya doğru ilerlemesi ve Gorohovskaya kültürüne uyguladığı baskı, Gorohovskaya ve Baitovskaya kültürlerinin bir kısmını kuzeye doğru göçe zorlamış, kalan kısmı ise asimile ederek Sargatskaya kültürüne dâhil etmiştir. Bu süreç, bölgedeki kültürel homojenleşmeyi hızlandırmış, Sargatskaya kültürünü Batı Sibirya'nın doğu ve orta kesimlerinde baskın kültür hâline getirmiştir. Dolayısıyla, Sargatskaya kültürünün yayılma dinamikleri hem nüfus ve ekonomik faktörlerle hem de çevresindeki kültürlerle olan etkileşimlerle şekillenmiş ve Erken Demir Çağı boyunca Batı Sibirya'nın kültürel ve sosyal yapısını belirleyen temel etkenlerden biri olmuştur.

2.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü

Batı Sibirya Erken Demir Çağ kültürleri arasında Sargatskaya kültürü, kapsamlı arkeolojik araştırmaların en çok odaklandığı kültürlerden biridir. Kültür adını, İrtiş Nehri'nin sol kıyısında ve günümüz Omsk şehrinin yaklaşık 100 kilometre kuzeyinde yer alan "Sargatka" köyünden alır. Bu bölge, Sargatskaya kültürüne ait yerleşimlerin ve mezarların yoğun olarak bulunduğu alanlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Sargatskaya kültürü ile ilgili ilk sistemli kazıları, 1927 yılında V.P. Levaşova gerçekleştirmiştir. Levaşova, Om Nehri ve Baraba orman-step

[278] Ludmila Koryakova, *Ranniy Jeleznıy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura)*,(Sverdlovsk: Ural Üniversitesi Yayınları, 1988), 163.

bölgelerinde yaptığı kazılarda kültürel katmanları ortaya çıkararak, Sargatskaya kültürünün karakteristik özelliklerini tanımlamıştır. Levaşova'nın bulgularına göre, kültüre ait seramik kapların tabanları yuvarlak, yüzey desenleri ise kesik çizgiler şeklindedir; mezar yerleri genellikle oval biçimli olup, ölülerin büyük kısmı başı kuzey veya güneye bakacak şekilde yatırılmıştır. Mezarlar tekli olarak yapılmış, çift gömülere nadiren rastlanmıştır. Arkeolojik envanterlerde gözlemlenen eşya tipleri ise "İskit kültürü" ile benzerlik göstermektedir.[279] Buna ek olarak, P.A. Dmitriyev, Tümen civarında "Mıs" kasabası yakınlarında gerçekleştirdiği kazılarda, Erken Demir Çağı Batı Sibirya kurganlarının ortak özelliklerini belirlemiştir. Dmitriyev'in gözlemlerine göre, ölülerin kafaları kuzey yönüne yatırılmış, mezarlara konulan envanterler arasında belirgin bir standartlık görülmüştür. Ayrıca, Tümen, Tobol, Omsk, Baraba bozkırları ve Zauralye bölgelerindeki kurganlar arasındaki yapısal ve defin benzerliklerine dikkat çekmiştir.[280] Dmitriyev, bu kurganların Sarmatlara ait olabileceğini öne sürmüş ve bölgedeki defin geleneklerinin birbirine olan tutarlılığına vurgu yapmıştır.

Sargatskaya kültürüne ilişkin bu erken çalışmalar, kültürün Batı Sibirya'daki yayılımını ve sosyal-organizasyon yapısını anlamada temel oluşturmuştur. Kültürün seramik, mezar ve defin gelenekleri, sadece yerel halkın yaşam biçimini değil, aynı zamanda kuzeydeki Zauralye ve güneydeki Sarmat kültürü ile olan olası etkileşimlerini de ortaya koymaktadır. Böylece Sargatskaya kültürü, hem bölgesel bir kültürel bütünlük hem de Avrasya'nın geniş coğrafyasında Erken Demir Çağı toplumlarının etkileşim ağlarının önemli bir örneği olarak değerlendirilmektedir.[281]

II. Dünya Savaşı sırasında Batı Sibirya arkeolojisi ciddi bir duraklama yaşamış, birçok kazı ve saha araştırması askıya alınmıştır. Savaşın sona ermesiyle birlikte arkeolojik çalışmalar yeniden aktif bir

---

[279] Valentina Levaşova. "Predvaritelnoye Soobşeniye ob Arheologiçeskih İssledovaniyah Zapadno-Sibirskogo Muzeya v 1926-1927 godah", *İzvestiya Zapadno- Sibirskogo Muzeya,* 1 (1928): 159-160.

[280] Pavel Dmitriyev, "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii.* 4(1929): 187,188.

[281] Ludmila Koryakova, "İz İstorii İzuçeniya Sargatskoy Kulturı", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Dereva Evrazii*. 16 (1982): 113.

şekilde yürütülmeye başlanmıştır.[282] Bu dönemde özellikle V.N. Çernetsov ve V.İ. Moşinskaya öne çıkan araştırmacılar olmuştur. Çernetsov, Orta İrtiş civarındaki kurganlar ile Sargatka ve Kokonovka köylerinde bulunan kurganlar arasında büyük benzerlikler olduğunu ortaya koymuş ve bu yapıları, bölgedeki göçebe Ugor kabilelerinin mirası olarak değerlendirmiştir. Çernetsov'a göre, bu kurganlar özellikle Proto-Macar kökenli "Savır" kabilesine ait izler taşımaktadır ve Sargatskaya kültürünün oluşumunda bu etken belirleyici olmuştur.[283]

1960'lı ve 1970'li yıllarda V.F. Gening, V.Ye. Stoyanov, V.A. Mogilnikov ve G.B. Jdanoviç gibi araştırmacılar bölgeye yoğun arkeolojik keşifler ve kazılar gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmalar sonucunda Kokonovka ve Sargatskaya kurganlarından çıkan materyaller sistemli bir şekilde incelenmiş, belgelenmiş ve yayınlanmıştır.[284] Söz konusu çalışmalar, Sargatskaya kültürünün genel tanımının yapılmasına, karakteristik özelliklerinin ayrıntılı biçimde ortaya konmasına ve kültürel katmanların sınıflandırılmasına önemli katkı sağlamıştır.[285]

V.N. Çernetsov'un Sargatskaya kültürünü Ugor kökenli kabilelere bağlayan görüşü, sonraki araştırmalar tarafından geniş ölçüde desteklenmiştir.[286] Araştırmacıların çoğunluğu, Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya'nın Erken Demir Çağı toplumları içinde Ugor kökenli gruplarca yaratıldığı ve sürdürüldüğü kanaatindedir. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün İranî veya Samodiy[287] etnik

---

[282] Valeriy Çernetsov, *Drevnyaya İstoriya Nijnego Priobya, Meterialı İssledovaniya Po rheologii SSSR*, (Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1953), 224,240.

[283] Koryakova, "İz İstorii",114.

[284] Vladislav Mogilnikov, *Pamyatniki Yujnogo Priuralya i ZapadnoySibiri Sarmatskogo Vremeni*, (Moskova: Nauka 1972), 119-133.

[285] Vladislav Mogilnikov, *Pereodizatsıya Kultur Epohi Jeleza Srednego Priirtışya, Materyalı Konferentsii"Etnogenez Narodov Severnoy Azii"* (Novosibirsk, İlimler Akademisi 1969),136-138.

[286] Vladimir Gening, *Yujnoye Priuralye III-VII naşey Erı: Problemı Etnosa i Ego Proishojdeniye Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1972), 278.

[287] Samodiytsı, Samoyedı - Avrasyanın kuzeyinde bulunan ve Samodiy dillerini kullanan toplum(Nenetsler, Entsler, Nganaslar, Selkuplar ve yok olmuş olan Altay Samodiyler)(ayrıca daha önce Samodiy dillerini konuşan Kamasinler, Taygiyler, Matorlar, Karagaslar ve Soyotlar)) Samodiy grubu dillerini konuşan bu halklar Fin-Ugor Ural dil ailesini oluşturmaktadır. Nenetsler, Entsler, Hganasanlar ve Selkuplar halkları Arhangelsk Bölgesi Yamalo-Nenets Atonom Bölgesinde bulunmaktadırlar.

gruplarına ait olabileceğini öne sürmüşlerdir; ancak bu görüşler, eldeki arkeolojik ve antropolojik kanıtlarla yeterince desteklenmemiştir ve akademik literatürde yaygın kabul görmemiştir.[288]

Savaş sonrası dönemde yapılan kazılar ve araştırmalar, Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya'daki yerleşim ve mezar örüntülerini, seramik, metal ve diğer taşınabilir kültürel objeleri ayrıntılı olarak ortaya koymuş ve kültürün etnik kökeni, göçebe Ugor kabileleri ile bağlantılı olduğu yönünde güçlü bir bilimsel kanıt oluşturmuştur. Bu çalışmalar, Sargatskaya kültürünü Batı Sibirya Erken Demir Çağı'nın en iyi belgelenmiş ve tanımlanmış kültürlerinden biri hâline getirmiştir.

Kazı çalışmaları ilerledikçe Sargatskaya kültürü hakkında yeni arkeolojik veriler toplanmış ve bu veriler doğrultusunda pek çok bilimsel yayın yapılmıştır. Yirminci yüzyılın 1960'lı yıllarının ikinci yarısında, Sargatskaya kültürü terimi bilim camiasında genel kabul görmüş ve standart bir adlandırma hâline gelmiştir. Bu kabul, kültüre ait arkeolojik verilerin sistematik bir şekilde sınıflandırılması ve analiz edilmesi ile mümkün olmuştur.

Sargatskaya kültürü adı altında toplanan materyaller, Erken Demir Çağı'na tarihlenen ve İşim ile İrtiş nehirleri civarındaki orman-step kuşağında bulunan yerleşim ve mezar alanlarından elde edilmiştir. Bu alanlarda yapılan kazılar, birbirine benzer ev yapıları, seramik kaplar, taş ve tunç aletler, bronz süs eşyaları ile defin geleneklerini kapsamlı biçimde ortaya koymuştur. Yerleşim yerlerinde tespit edilen mimari yapılar, genellikle toprak veya ahşap temelli, dört odalı ve dar koridorlarla birbirine bağlanan evlerden oluşmakta olup, günlük yaşam ve ekonomik faaliyetler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.[289]

Seramikler, kültürün sanatsal ve teknolojik seviyesini gösteren en temel buluntular arasında yer almaktadır. Sargatskaya kültürüne ait

---

Hepotezlere göre altı bin yıl önce Samodiy grupları Fin-Ugor toplumundan ayrılarak Ob ve Yenisey nehirler arasında olan bölgeye gelerek Türkler, Tungus-Mançurya ve Yenisey halklarıyla karıştıklarını düşünmektedirler. "Kulayskaya Arkeolojik Kültürün onlar tarafında bırakıldığı ve M.S ilk yıllarında Kamasinler ve Matorlar güney-doğuya Sayan doğların civarına göç etmişlerdir. Samodiylerin diğer kısmı ise Yenisey nehrin kuzeyine ilerleyerek Taymır'dan Peçora bölgesine yerleşmişlerdir.
Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Valentin Gusev, (Moskova: BRE Yayınları, 2015), "Samodiyskiye Narodı" maddesi, 288.

[288] Koryakova, "İz İstorii", 115.

[289] Koryakova, "İz İstorii", 117.

seramikler, çoğunlukla yuvarlak tabanlı, ince duvarlı ve düzgün yüzeyli kaplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli geometrik desenlerle süslenmiş olan bu kaplar, hem günlük kullanım hem de defin ritüellerinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca mezar alanlarında rastlanan seramik kaplar, ölü ile birlikte gömülen envanterin bir parçası olarak, kültürün dini ve ritüel uygulamalarına ışık tutmaktadır.

Defin adetleri de Sargatskaya kültürünü karakterize eden önemli bir unsurdur. Mezarlarda ölülerin genellikle başları kuzey veya güney yönüne yatırılarak tekli veya nadiren çift olarak gömüldüğü tespit edilmiştir. Mezarlarda yer alan kurganlar, ölüye ait bir bireyi veya toplu mezarları barındırmakta, bazı alanlarda ise taş veya ahşap konstrüksiyonlar kullanılarak mezarın üstü kapatılmıştır. Mezarların içinde bronz ve tunç süs eşyaları, seramik kaplar ve bazı iş aletleri bulunmuş, ancak ölü ile birlikte herhangi bir envanterin bulunmadığı mezarlar da yaygın bir şekilde tespit edilmiştir.[290]

Tüm bu arkeolojik bulgular bir araya getirildiğinde, Sargatskaya kültürü Erken Demir Çağı Batı Sibirya'sında hem mimari hem de ritüel açıdan belirgin özelliklere sahip bir kültür olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kültürün tanımlanması ve sistematik olarak sınıflandırılması, bölgedeki diğer çağdaş kültürlerle karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasını mümkün kılmış ve Batı Sibirya arkeolojisinin temel referans noktalarından biri haline gelmiştir.

2.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Dönemleri

Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün ortaya çıkış tarihini M.Ö. V–IV. yüzyıllar olarak tahmin etmişler, kültürün yayılma ve etkinlik döneminin ise M.S. III–IV. yüzyıllara kadar sürdüğünü kabul etmişlerdir. Sargatskaya kültürünün gelişim süreci, arkeolojik veriler ışığında farklı dönemlere ayrılmıştır.

Arkeolog V.A. Mogilnikov, kültürün defin adetleri ve mezar envanterini temel alarak Sargatskaya kültürünü M.Ö. IV. yüzyıl ile M.S. III–IV. yüzyıllar arasına tarihlendirmiş ve bu süreçte kültürü üç ana döneme ayırmıştır:

- **Birinci aşama:** M.Ö. IV–III. yüzyıllar,

[290] Koryakova, "İz İstorii", 125.

- **İkinci aşama:** M.Ö. II. yüzyıl – M.S. II. yüzyıl,
- **Üçüncü aşama:** M.S. III–IV. yüzyıllar. [291]

Mogilnikov'un çalışmasını takiben, arkeolog N.V. Polosmak, Batı Baraba bölgesindeki Sargatskaya kültürüne ait yerleşim ve mezar alanlarını incelemiş ve kültürün kronolojisi üzerine farklı bir yorum geliştirmiştir. Polosmak'a göre, Sargatskaya kültürünün birinci etabı M.Ö. V–III. yüzyılları kapsamakla birlikte, kültürün oluşum süreci daha erken bir döneme, yani M.Ö. VII–VI. yüzyıllara çekilebilir. İkinci etabın M.Ö. II–I. yüzyıllar arasında şekillendiği, üçüncü etabın ise M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında geliştiği öne sürülmüştür. Bu kronolojik yeniden değerlendirme, Sargatskaya kültürünün ortaya çıkışı, yayılımı ve dönüşüm süreçlerinin daha geniş bir zaman dilimine yayıldığını göstermektedir.

Araştırmacı N.P. Matveeva, Sargatskaya kültürünün batıya doğru yayılımını ve Orta Tobol civarına ulaştığı dönemi kronolojik olarak incelemiş ve kültürün tarihsel evrimini üç aşamada tasnif etmiştir. Matveeva'ya göre, Tobol'un batı kesiminde Sargatskaya kültürünün ilk aşaması M.Ö. III–II. yüzyıllara tarihlenir ve bu dönemin başlıca arkeolojik örnekleri, "Tyurinskiy" mezarındaki altıncı ve dokuzuncu kurganlardır. İkinci aşama M.Ö. II. yüzyıldan M.S. I. yüzyıla kadar süren dönemi kapsamaktadır; bu dönemin temsilcileri "Savinovskiy" mezarındaki buluntularla belirlenmiştir. Üçüncü aşama ise M.S. I–II. yüzyıllar arasında şekillenmiş olup, örnekleri "Tyutrinskiy" mezarındaki birinci ve beşinci kurganlardır. Bu kronolojik tasnif, Sargatskaya kültürünün batıya doğru yayılım dinamiklerini ve Tobol bölgesinde kültürel sürekliliğini ortaya koymaktadır.[292]

Buna paralel olarak, arkeolog L.N. Koryakova, Sargatskaya kurganlarında ortaya çıkan defin adetleri, mezar envanteri ve kültürlerarası etkileşim süreçlerini analiz ederek, kültürün varlık süresini daha geniş bir perspektife taşımış ve dört döneme ayırmıştır. Koryakova'ya göre birinci dönem, M.Ö. V–IV. yüzyıl ile M.Ö. III. yüzyıl arasını kapsamaktadır ve Sargatskaya kültürünün oluşum süreci olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde mezar tipleri ve envanterler arasında

[291] Vladislav Mogilnikov, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov,* (Moskova: Nauka 1972), 67.

[292] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 5, 88-90.

belirgin bir standartlaşma gözlemlenmiş, kültürün temel karakteristik özellikleri oluşmaya başlamıştır.

İkinci dönem, M.Ö. III–II. yüzyıllar arası olarak belirlenmiş olup, Sargatskaya kültürünü tanımlayan karakteristik hatların ve desenlerin belirginleştiği, kültürel kimliğin güçlendiği bir dönemdir. Üçüncü dönem, M.Ö. II.–M.S. II. yüzyıllar arasında gelişmiş ve kültürün zirveye ulaştığı evredir; bu dönemde mezar envanterleri, defin adetleri ve seramikler kültürün yüksek standartlarını yansıtmaktadır. Son olarak dördüncü dönem, M.S. II.–IV/V. yüzyılları kapsamakta olup, kültürün dağılış ve etkinliğinin azaldığı, Sargatskaya kültürünün tarih sahnesinden çekilmeye başladığı bir dönem olarak tasnif edilmiştir.

Bu dört dönemli kronoloji, Sargatskaya kültürünün hem coğrafi yayılımını hem de kültürel gelişim ve değişim süreçlerini anlamada kritik öneme sahiptir. Ayrıca, mezar tipleri, defin adetleri ve envanterler bağlamında yapılan analizler, kültürün komşu topluluklarla olan etkileşimlerini ve Batı Sibirya'da ortaya çıkan toplumsal organizasyon yapısını aydınlatmaktadır. Söz konusu kronolojik çerçeve, Sargatskaya kültürünün oluşum, gelişim ve dağılış süreçlerini sistematik biçimde değerlendirmek için sağlam bir temel oluşturmaktadır.[293]

2.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Konumu

Erken Demir Çağı, tarihsel süreç içerisinde özellikle toplumsal dönüşümlerin ve etnik yeniden yapılanmanın belirginleştiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde, ilkel toplumların çözülmesi ve yok oluşu, Avrasya'nın etnik haritasının yeniden şekillenmesine doğrudan etki etmiştir. İlkel toplumların kendi içlerinde gözlenen sosyo-ekonomik eşitsizlikler, aynı zamanda daha karmaşık devlet yapılarının baskısı, Demir Çağı boyunca büyük göç hareketlerinin ve etnik karışımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece, bu dönem sadece bölgesel değişimlerin değil, aynı zamanda Orta Çağ'a geçişi hazırlayan sosyo-politik dönüşümlerin de temelini oluşturmuştur.

M.Ö. ilk bin yıl, Avrasya tarihinin "büyük değişimler çağı" olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde göçebe hayvancılık önemli bir ekonomik faaliyet hâline gelmiş, toplumlar arasında dinamik ilişkiler

[293] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 10-14.

gelişmiş ve toplulukların hareket etme kapasitesi büyük ölçüde artmıştır. Kabilelerin bir araya gelerek daha büyük göçebe kültürlerini oluşturması, yalnızca kendi bölgelerini değil, aynı zamanda uzak komşularını da etkileyen bir politik ve kültürel etkileşim zincirini başlatmıştır. M.Ö. I. bin yıl ile M.S. I. bin yılları arasında, arkeolojik bulgular bu sürecin sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarına dair önemli bilgiler sunmaktadır.[294]

Tobol–İrtiş nehirleri arasında yapılan kapsamlı araştırmalar, Sargatskaya kültürünün oluşumunda, kabilelerin bir araya gelmesi ve sosyal birlikteliklerinin temel bir rol oynadığını göstermektedir. Kültürün etkileşim alanı ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan birçok Sibirya kültürünün kökenleri, Sargatskaya kültürüne dayanmaktadır. Yapılan sistematik kazılar ve arkeolojik analizler, Sargatskaya kültürüne ait yerleşim ve mezarların konumlarını ve sınırlarını belirlemede temel verileri sağlamıştır.

Günümüze kadar yapılan araştırmalar, Sargatskaya kültürüne ait 600'den fazla arkeolojik noktanın tespit edildiğini göstermektedir. Bu sayı, bölgede bilinen diğer kültürlere ait arkeolojik kalıntılardan oldukça fazladır ve kültürün yayılım alanının büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Coğrafi açıdan incelendiğinde, Sargatskaya kültürünün buluntu yoğunluğu özellikle orman-step kuşağında yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, kültürün bazı gruplarının kuzeye doğru ilerleyerek tayga sınırına kadar sızdığı; diğer yandan, güneyde bozkır kuşağına kadar yayıldığı görülmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün hem coğrafi esnekliğini hem de farklı ekolojik koşullara uyum sağlama kapasitesini göstermektedir.[295]

Sargatskaya kültürünün coğrafi yayılımı belirli doğal sınırlar ve ekolojik kuşaklarla ilişkilendirilmiştir. Kültürün kuzey sınırı, Tobol Nehri'nin doğu kıyısından Baraba havzasının batı kesimlerine, Om Nehri'nin ortalarına kadar uzanmaktadır. Güney sınırı, Kazakistan bozkırlarının yaklaşık 55. enlem hattında belirlenmiş olup, batı ve güneybatı sınırları ise Tobol, Pışma, Tavda, İset ve Mias nehirlerinin çizgisini takip etmektedir. Bu sınırlandırma, Batı Sibirya'nın orman-step

[294] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 18

[295] Natalya Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye Strukturı Naseleniya Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke (Lesostepnaya i Podtayejnaya Zonı),*(Novosibirsk: Nauka 2000), 19-20.

kuşağı ile bozkır kuşağının kuzey kesimleri ve orman kuşağının güney bölgelerini kapsamaktadır.

Arkeolojik veriler, Sargatskaya kültürüne ait buluntuların yoğun olarak İrtiş, İşim ve Tobol nehirleri çevresinde toplandığını göstermektedir. Bununla birlikte, kültüre yakın tip ve gruplara bu yoğun bölgenin dışında da rastlanmıştır.[296] Bu bağlamda, Sargatskaya kültürü coğrafi olarak dört ana bölgeye ayrılmaktadır: İrtiş, Baraba, İşim ve Tobol çevresi. Bu bölgeler arasında bazı farklılıklar gözlemlenmektedir; özellikle seramik desenleri, ev yapım teknikleri ve bazı gömülme biçimleri alanlar arasında değişiklik göstermektedir. [297]Bu farklılıklar, ilgili bölgelerde diğer kültürel gruplarla etkileşim, iklim ve çevresel koşulların değişkenliği ile açıklanmaktadır.

İrtiş Nehri civarında bulunan büyük kurganlar ve bu kurganlardan çıkan zengin envanterler, bölgenin sosyo-politik yapısının güçlü kabile reisleri etrafında örgütlendiğini düşündürmektedir. Aynı bölgede yerleşim alanlarının bulunması, İrtiş civarını Sargatskaya kültürünün merkezî bölgesi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Kültürün bu merkezden batıya doğru İşim çevresine, doğuya ise Om ve Baraba orman-bozkır alanlarına yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu yayılma süreci, hem toplumsal örgütlenme hem de ekonomik ve çevresel koşullarla doğrudan ilişkilidir.

Bölgesel farklılıklar, Sargatskaya kültürünün coğrafi yayılımında merkezi bir bölge ile çevresel ekotoplar arasında kültürel adaptasyon ve çeşitlenmeyi göstermektedir. Seramik ve mezar yapılarına ait varyasyonlar, kültürün hem kendi içinde hem de komşu gruplarla etkileşim halinde dinamik bir gelişim süreci geçirdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Sargatskaya kültürü sadece bir coğrafi yayılım modeli değil, aynı zamanda Batı Sibirya'nın farklı ekolojik kuşaklarında uyum sağlayabilen ve kültürel çeşitlilik gösterebilen bir Erken Demir Çağı toplumu olarak değerlendirilmelidir.

---

[296] Ludmila Koryakova, "Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri", *Vestnik Arheologii Urala*, 17(1984): 61-79; Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*,239.

[297] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 31-36.

2.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Oluşum süreci ve Etnik Aidiyeti

Batı Sibirya'nın Tunç Çağından Demir Çağına geçiş dönemi, mevcut Tunç Çağı kültürlerinin çözülmesi veya diğer kültürlerin etkisi altında kalarak yeni Demir Çağı kültürlerinin ortaya çıkmasıyla şekillenen karmaşık ve uzun süreli bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu süreç, yalnızca kültürel dönüşümleri değil, aynı zamanda bölgedeki üretici güçlerin –özellikle hayvancılık temelli ekonomilerin– artışını ve yeniden örgütlenmesini de kapsamaktadır.[298]

Geçiş dönemi sürecinde Batı Sibirya, özellikle İrtiş Nehri civarındaki orman-step kuşağında, özgün ve köklü gelenekler üzerine inşa edilmiş, gelişmiş ekonomik yapıya sahip Sargatskaya kültürünü ortaya çıkarmıştır. Arkeolojik veriler, Geç Tunç Dönemi ve geçiş döneminde bölgede varlık gösteren toplulukların nispeten istikrarsız ve zayıf yapılar sergilediğini göstermektedir. İlginç bir şekilde, Batı Sibirya'daki hiçbir Geç Tunç Dönemi kültürü, Erken Demir Çağına doğrudan devam edememiştir; bilinen en büyük ve yaygın kültürler bu dönemde ortadan kaybolmuştur. Özellikle İrtiş ve çevresinde, geçiş döneminde var olan küçük ölçekli kültürlerin çeşitliliği, Sargatskaya kültürünün ortaya çıkışıyla birlikte sona ermiş ve bu küçük kültürel gruplar ya asimile olmuş ya da yok olmuştur.

Sargatskaya kültürünün oluşumu ve kökeni hâlen tam olarak net değildir; coğrafi olarak kültürün ortaya çıktığı bölge kesin olarak belirlenememektedir. Bununla birlikte, Sargatskaya kültürünün batısında, arkeolojik bulgular, bazı defin adetleri, seramik yapısı ve desenleri bakımından büyük benzerlikler gösteren Gorohovskaya kültürünün "aniden" ortaya çıkması dikkat çekicidir. Bu durum, her iki kültürün ortak bir kültürel veya oluşum temelinden türediğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürleri, Batı Sibirya'nın geçiş dönemi sosyo-kültürel ve ekonomik yapısındaki dönüşümlerin, hem bölgesel etkileşimlerin hem de üretici güçlerin yeniden düzenlenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabileceğini göstermektedir.

Hatırlatmak gerekirse, Batı Sibirya'nın Tunç Çağı döneminde bölgeye Karasuk temelli kültürlerin gelmesi, orman-step kuşağındaki

[298] Mihail Kosarev, *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri*, (Moskova: Nauka 1981), 189.

tüm kültürleri tek bir ekonomik sistem altında toplamıştır. Bu ekonomik yapı, hem üretim tarzı hem de hayvancılık temelli faaliyetleri ile bölge topluluklarının ortak yaşam biçimini şekillendirmiştir. Benzer şekilde, Erken Demir Çağı'nda da bu ekonomik istikrar ve düzen, Sargatskaya kültürünün ortaya çıkması ve geniş alanlara yayılmasında belirleyici olmuştur. Ekonomik ve ekolojik açıdan istikrarlı koşullar, özellikle İrtiş, İşim ve Tobol nehirleri çevresinde yoğunlaşan yerleşimlerin oluşmasını ve kültürün batıya ve doğuya doğru etkin bir şekilde genişlemesini mümkün kılmıştır.[299]

Batı Sibirya'nın doğu kültürleriyle sürdürdüğü etkileşimler, bölgedeki kültürlerin gelişiminde ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. M.Ö. I. bin yılın sonlarına doğru Batı Sibirya'da toplumsal ekonomik faaliyetler iki ana eksen üzerinden şekillenmiştir: Güney ve orta kuşaklarda, bozkır ve orman-step kuşağında hayvancılıkla uğraşan üretici ekonomiler; kuzey bölgelerde ise orman ve tayga kuşağında avcılık ve balıkçılıkla geçinen tüketici ekonomiler. Bu iki ekonomik sistem, kendi iç dinamiklerine sadık kalarak yan yana varlığını sürdürmüş, birbirlerinin alanlarına doğrudan müdahale etmemiştir.

Bölgede meydana gelen göç hareketleri sırasında, hayvancılık temelli toplumlar orman ve bataklık kuşaklarına nüfuz etmemiş, benzer şekilde avcı ve balıkçı gruplar da güney ve doğudaki hayvancılık kuşaklarına yönelmemiştir. Ancak, hayvancılık kültürüne mensup topluluklar, uygun olmayan alanlara girdiklerinde, kültürel etkilerini bırakmış, bölgede kendi geleneklerini baskın hâle getirmişlerdir. Zamanla, hayvancılıkla uğraşan bu göçebe toplumların nüfusu arttıkça, mevcut yaylak alanları yetersiz hâle gelmiş ve yeni otlak arayışları başlamıştır. Bu süreç, Sargatskaya kültürünün hem coğrafi yayılımını hem de bölgesel etkileşim kapasitesini artırmış, Batı Sibirya'nın ekonomik ve kültürel haritasının yeniden şekillenmesine katkı sağlamıştır.[300]

Diğer yandan, Sargatskaya kültürünün etnik aidiyeti konusu, arkeologlar, tarihçiler ve ilgili diğer disiplinlerden araştırmacılar arasında uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Bu konuya ilişkin mevcut araştırmaların ayrıntılarına girmeden, Rusya'daki ilim adamları,

---

[299] Pogodin, *Perehodnıy Period*, 32-34.

[300] Ludmila Çindina, *Smenı Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1987), 34-36.

Zauralye bölgesi orman-step kuşağında yer alan Erken Demir Çağı kültürlerinin etnik kökeni hakkında dört temel hipotez öne sürmüşlerdir. Bu hipotezlere göre, Sargatskaya kültürünün etnik kökeni ya İranî,[301] ya Ugor,[302] ya Samoyed[303] ya da Ugor-İranî[304] karışımı kavimlere dayandırılmaktadır. Bununla birlikte, bu önerilen hipotezlerin hiçbiri, kesin kanıtlar ve net arkeolojik argümanlar temelinde doğrulanmamış olup, günümüzde hâlen varsayımsal nitelik taşımaktadır.[305]

Batı Sibirya orman-step kuşağında, doğuda Geç Tunç Çağı'nda varlığını sürdüren İrmenskaya kültürü, Karasuk kültürünün parçalanması sonucunda ortaya çıkan ve İrmenskaya adıyla adlandırılan bir kültür olarak bilinmektedir. Buna karşın Sargatskaya kültürü, Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı arasındaki geçiş döneminde, iklim koşullarındaki belirgin değişimlerin etkisiyle şekillenmiştir. Bu kültürün oluşumunda, Güney Sibirya'dan gerçekleşen yeni göç dalgaları ve Kuzey Kazakistan bölgesinde M.Ö. I. binyıl civarında gelişmiş olan "Djetıasarskaya" arkeolojik kültürünün (İskitler) etkisinin belirleyici olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, Sargatskaya kültürü, hem ekolojik değişimlerin tetiklediği nüfus hareketlerinin hem de bölgedeki etkileşim ve kültürel etkileşimin bir ürünü olarak ortaya çıkmış, Batı Sibirya orman-step kuşağında özgün bir ekonomik ve kültürel yapı oluşturmuştur.

2.7. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründeki Kabilelerin Yerleşim Yerleri

Sargatskaya kültürü toplumunun yerleşim yerleri, genellikle nehir kenarlarına yakın, su taşkınlarından etkilenmeyecek yükseklikteki

[301] V.A. Mogilnikov, *Etniçeskiye Protsessı na Urale i v Zapadnoy Sibiri v Pervobıtnuyu Epohu,* (İjevsk: Udmursk Devlet Üniversitesi yayınları 1983),30; Dmitriyev, "Mısovskiye Stoyanki", 187-188.

[302] Valeriy Çernetsov ve Stanislava Venda Moşinskaya, *Po Sledam Drevnih Kultur*, (Moskova, Nauka 1953), 191; Z.L.Sokolova, *Etnogenez i Etniçeskay İstoriya Narodov Severa,* (Moskova: Nauka 1975), 189; Petr Vereş *Etnokulturnaya İstoriya Naseleniya Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1978), 107-108.

[303] Koryakova, "İz İstorii" s.122; V.İ.Vasilyev, *Problemı Formirovaniya Severo-Simodiyskih Narodnostey,* (Moskova: Nauka 1979), 33-39.

[304] Konstantin Smirnov, *Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov,* (Moskova, Nauka 1964), 273.

[305] Ludmila Koryakova, "İz İstorii", 120.

toprak terasları ve yükseltiler üzerine konumlandırılmıştır. Bu tercih, hem taşkın riskine karşı güvenlik sağlamakta hem de çevrenin geniş bir şekilde gözetlenmesine imkân vererek savunma açısından stratejik bir avantaj sunmaktadır. Yerleşimler, Tobol, İşim ve İrtiş nehirleri ile bu nehirlerin kolları olan İset, İk, Tur, Tar ve Om civarında yoğunlaşmıştır. Arkeolojik veriler, bu yerleşimlerin genetik bağı olan birkaç kabile grubunun bir araya gelerek küçük mikro bölgeler oluşturacak şekilde düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Bölgede yerleşim düzeninin kabile temelli olması, Türk dünyasında görülen geleneksel toprak kullanım örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Örneğin, Başkurt kabilelerinde bir arazi, kullanım hakkı babadan oğula ve nesilden nesle aktarılmak suretiyle kabileler arasında devredilmez bir şekilde korunur. Sargatskaya kültüründe de benzer bir sistemin var olduğu, toprak kullanımının belirli kabileler arasında sabit ve korunmuş bir düzen çerçevesinde sürdürüldüğü düşünülmektedir. Bu uygulama, göçebe ve yarı göçebe topluluklarda sıkça gözlemlenen bir düzen olarak karşımıza çıkmaktadır.[306]

Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya orman-step kuşağına gelişi ise kademeli bir süreçle gerçekleşmiştir. Arkeolojik bulgular, kültürün geç Tunç Dönemi'nden itibaren bölgeye nüfuz etmeye başladığını ve büyük nehirler boyunca yayıldığını göstermektedir. Zamanla bu yerleşimler büyümüş, küçük mikro bölgeler oluşturmuş ve bu mikro bölgeler güçlendikçe, merkezlerinde gorodişeler (küçük şehirler) veya kasaba tipi yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Bu yapılar, hem ekonomik hem de sosyal organizasyon açısından bölgenin gelişiminde merkezi rol oynamış ve Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya'da etkili bir kültürel ve toplumsal yapı olarak yerleşmesini sağlamıştır.[307]

L.N. Koryakova'nın tespitlerine göre Sargatskaya kültürüne ait yerleşimler, büyük nehirlerin çevresinde yoğunlaşmış ve bu bölgelerde 11 mikro bölge olarak sınıflandırılmıştır.[308] Buna karşın N.P. Matveeva, araştırmalarında aynı alanda 18 mikro bölgeyi belirlemiştir.[309] Mikro bölgeler, genellikle küçük yerleşimlerin birbirine olan uzaklığı ve çevresel olanaklar dikkate alınarak saptanmıştır. Sargatskaya kültüründe

306 Ludmila Koryakova, "İz İstorii", 130.
307 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 32.
308 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 34.
309 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 31-36.

küçük yerleşimler, büyük yerleşimlerin yaklaşık 4 ila 8 km uzağında konumlanmıştır. Bununla birlikte, yerleşimlerin kendi yakın çevresindeki 5-6 km çapındaki alanları yoğun şekilde kullandıkları arkeolojik verilerle anlaşılmaktadır.[310]

Yerleşimlerin dağılımına bakıldığında, en verimli alanlarda yer alan gorodişelerin etrafında küçük yerleşimlerin büyüyerek mikro bölgeleri oluşturduğu görülmektedir. Zamanla bu mikro bölgeler, avantajlı konumdaki merkez yerleşimlere katılarak gorodişelerin büyümesine ve güçlenmesine katkı sağlamıştır. Neredeyse tüm büyük yerleşimlerin etrafında bu tür küçük yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir. Büyük yerleşimlerden uzak olan yerleşimler, ortalama 5 ila 8 km mesafede bulunurken, yakın olan yerleşimler genellikle 1 ila 3 km civarında konumlanmıştır.[311] Arkeolojik bulgular, bu yerleşimlerin süreli ve taşınabilir yapılar şeklinde olduğunu, yani çadır veya obalar biçiminde düzenlendiğini göstermektedir. Bu durum, yerleşimlerin büyük olasılıkla yaz aylarında hayvan otlatmak ve kışlık yem hazırlamak amacıyla kullanıldığını düşündürmektedir. Örneğin, "Rafaylovo" gorodişesine yakın olan "Rafaylovo" yerleşimi ve "Kolovskoye" gorodişesine yakın "Kolovskoye 1, 2, 3 ve 4" yerleşimleri bu düzeni açıkça ortaya koymaktadır.

Hayvancılıkla uğraşan nüfusun büyük nehirlerin civarında yoğunlaşmasının en önemli nedeni, bol otlak alanlarının bulunmasıdır. Büyük yerleşimlerin çevresinde süreli, geçici yerleşim izleri, çadır tipi yerleşimler olarak tespit edilmiştir. Bu tür yerleşimlerde arkeolojik envanter açısından neredeyse hiç bulgu bulunmamaktadır; bu da yerleşimlerin kısa süreli ve pratik kullanım amaçlı olduğunu doğrulamaktadır.[312]

Sargatskaya kültürüne ait yerleşim yapıları incelendiğinde, farklı tip yerleşimlerin bir arada bulunduğu görülmektedir. Kültürün ev yapıları, kimi yerlerde kalıcı ve geniş yerleşimleri, kimi yerlerde ise süreli çadır yerleşimlerini içermektedir. Bu durum, nüfusun ekonomik faaliyetlerine ve ihtiyaçlarına göre yerleşimlerin şekillendiğini ve hayvancılık temelli

---

310 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 29.

311 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 36.

312 Evgeniy Volkov, "Osobennosti Landşafnoy Priuroçinnosti Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı Tobolo-İsetskogo Mejdureçya", *Ekologiye Drevnih i Sovremennıh Obşestv*, 2 (2003): 110-111.

üretici ekonomiye göre esnek bir yerleşim düzeninin oluşturulduğunu göstermektedir. Sargatskaya kültürü yerleşimleri, yapısal özelliklerine ve kullanım sürelerine göre iki ana gruba ayrılmaktadır: güçlendirilmiş (sabit, sürekli) yerleşimler ve güçlendirilmemiş (süreli, geçici) yerleşimler. Arkeolojik tespitler, sürekli yerleşimlerde 20'den fazla yapının bir arada bulunduğunu göstermektedir. Bu yapılar, bir ailenin veya geniş aile grubunun yılın büyük bölümünü geçirdiği ve kalıcı yurt olarak kullanıldığı alanlardır. Süreli yerleşimlerde ise ortalama 5 ile 10 yapının bir arada bulunduğu belirlenmiştir ve bu yerleşimlerin muhtemelen çadır tipi yapılar olduğu düşünülmektedir.[313]

Sürekli yerleşimlerin, ekonomik ve sosyal açıdan merkeze yakın bir konumda olması, yerleşik nüfusun hayvancılık ve diğer üretici faaliyetlerini düzenli bir şekilde yürütmesini sağlamıştır. Ancak bu özelliğin tüm yerleşim birimleri için geçerli olduğu söylenemez; bazı yerleşimler, özellikle ekonomik faaliyetlerin doğası gereği, yılın farklı dönemlerinde farklı yoğunluklarda kullanılmıştır. Örneğin, Başkurtlar örneğinde görüldüğü gibi, yaz aylarında yaylaklarda kullanılan ev tiplerinin plan ve yapısı, kış aylarında ikamet edilen evlerin yapısıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu durum, Sargatskaya kültüründe güçlendirilmiş yerleşimlerin, belirli bir süreli kullanım biçiminden kalıcı yerleşime evrilebileceğini göstermektedir.[314]

Güçlendirilmiş yerleşimler, yalnızca taşınmaz yapılar olarak değil, aynı zamanda yerleşim planı, savunma ve toplumsal hiyerarşi açısından da merkezi özellikler taşımaktadır. Bu yerleşimlerde kış aylarında muhtemelen yaşlılar, hasta bireyler, kadınlar ve çocuklar bulunmakta, tarımsal ve hayvancılık faaliyetlerini yürütmeye uygun olmayan nüfus gruplarını barındırmaktadır. Öte yandan güçlendirilmemiş yerleşimler, yıl boyunca hareketli bir hayat süren, hayvancılık temelli yaylak-kışlak düzenine bağlı toplum kesimini temsil etmektedir. Bu yerleşimler, göçebe ekonomik faaliyetleri destekleyen esnek yapıları sayesinde nüfusun yıl içinde kaynakların bulunduğu farklı alanlara yayılmasına olanak tanımıştır.

Bu iki yerleşim tipi arasındaki farklılıklar, Sargatskaya kültürünün sosyal ve ekonomik organizasyonunu anlamak açısından önemlidir.

---

313 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 25-26.

314 Zifa Hasanova, "Vremennıye Letniye Jilişa Başkir İnzerskogo Baseyna v Kontse XIX - Naçale XXI vekov", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 2/37(2017): 127-130.

Güçlendirilmiş yerleşimler kültürün merkezi ve organize kesimini temsil ederken, süreli yerleşimler ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini sağlayan ve nüfus hareketliliğini yönlendiren unsurlar olmuştur. Böylece, Sargatskaya kültürü, hem yerleşik hem de göçebe hayat tarzını bir arada barındıran karmaşık bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

2.7.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Büyük Yerleşim Yerleri Gorodişeler

Sargatskaya kültürüne ait arkeolojik bulguların büyük çoğunluğu, günümüz Zauralye bölgesindeki orman-step kuşağında yoğunlaşmıştır. Bu yerleşim alanları genellikle nehir kenarlarında, doğal yükseltilerde ve taşkın riskinden uzak alanlarda konumlanmıştır. Yerleşimlerin mekânsal örgütlenmesi, kültürün sosyo-ekonomik yapısını ve toplumsal organizasyonunu yansıtmaktadır. Araştırmalar, Sargatskaya kültüründe yerleşimlerin merkezi birimler etrafında organize olduğunu, merkezlerde "gorodişe" adı verilen büyük yerleşim birimlerinin bulunduğunu ve bu merkezlerin etrafında daha küçük yerleşim birimlerinin konumlandığını göstermektedir.

Gorodişeler, sadece yerleşim merkezi olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal düzenin sağlandığı alanlar olarak işlev görmüştür. Bu merkezlerde mal ve hammadde değiş tokuşu, alışveriş ve genel olarak toplumsal düzenin sürdürüldüğü gözlemlenmiştir. Yerleşim birimleri, belli bir plan doğrultusunda ya düz bir çizgi üzerinde ya da dairesel olarak bir yapının etrafında büyüyerek merkezden yayılan bir hiyerarşik sistem oluşturmuştur. Merkezlerden yaklaşık 6 km uzaklıkta bulunan yerleşimler, kendi aralarında hareketli bir alışveriş ve hammadde dolaşım sistemine sahipti. Bu sistemde, alt birimlerden merkezlere doğru mal ve hammadde akışı merkez vasıtasıyla sağlanmıştır; böylece sosyal ve ekonomik koordinasyon merkezi üzerinden yürütülmüştür.[315]

Bugüne kadar Sargatskaya kültürüne ait 65 gorodişe tespit edilmiştir. Bu gorodişeler, genellikle nehir kenarlarında, göl ve nehirlerin oluşturduğu toprak yükseltilerinde veya taşkın riski bulunan alanlardan uzakta kurulmuştur. Özellikle nehir burunlarında inşa edilen

[315] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 29.

gorodişeler, burun şeklini takip ederek üçgen formda planlanmıştır. Bu tip konumlanma, inşaat ve savunma açısından son derece ekonomiktir; çünkü gorodişelerin üç tarafı doğal su kütleleriyle çevrili olduğundan, yalnızca tek taraflı olarak yapısal savunma önlemleri alınması yeterli olmuştur. Örnek olarak "Rafaylovo", "Karganskoye", "Krasnoozerskoye" ve "Sazık IV" gibi gorodişeler, nehir kıyılarında konumlanmış ve bu özellikleri sayesinde hem güvenlik hem de su kaynaklarına erişim açısından avantajlı olmuştur. Bu yerleşim düzeni, Sargatskaya kültürünün ekonomik organizasyonunun, askeri stratejisinin ve toplumsal ilişkilerinin bir bütün olarak düşünülebileceğini göstermektedir. Gorodişelerin merkezi rolü, çevresindeki küçük yerleşim birimleri ile etkileşim halinde, kültürün geniş coğrafyada yayılmasını ve toplumsal yapıların sürekliliğini sağlamıştır.[316]

Sargatskaya kültürüne ait tek katmanlı yerleşimlerin (yani altlarında başka kültürlere ait arkeolojik katman bulunmayan yerleşimlerin) oldukça nadir olduğu tespit edilmiştir. Çoğu yerleşim, Sargatskaya kültürü öncesinde bölgede var olan daha eski kültürlerin oluşturduğu arkeolojik katmanların üzerinde inşa edilmiştir. Örneğin, "Duvanskoye II" yerleşiminde bir önceki kültürlere ait katmanlar gözlenirken, en alt tabakadaki Eneolitik Çağa ait katman ise tamamen dağıtılmıştır. Bu durum, Sargatskaya kültürünün bölgedeki yerleşim alanlarını seçerken önceden var olan yerleşim kalıntılarını değerlendirdiğini ve kimi zaman bu alanları yeniden düzenlediğini göstermektedir.[317]

Zauralye bölgesinde Sargatskaya kültürü katmanı genellikle Demir Çağına ait diğer kültürlerin bulgularıyla birlikte bulunmuştur. Yerleşimlerin arkeolojik katmanlarındaki bulgu yoğunluğu her noktada eşit değildir; bazı alanlarda daha yoğun, bazı alanlarda daha seyrek bulgular tespit edilmiştir. Bu farklılık, yerleşimlerin sürekli mi yoksa geçici mi kullanıldığını; ayrıca o dönemdeki iklim ve çevresel koşulların üretkenlik açısından ne derece elverişli olduğunu anlamaya yardımcı olmaktadır. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinin ve özellikle gorodişelerin büyük çoğunluğu Orta İrtiş'in sağ kıyısında, orman-step kuşağında yer almaktadır. Orman kuşağı içerisinde bazı ufak gorodişeler tespit edilmiştir; ancak bunların sayısı az ve araştırma düzeyi yetersiz

[316] Volkov, "Osobennosti Landşafnoy" , 112.

[317] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 35.

olduğundan, bu yerleşimlerin Sargatskaya kültürüne ait olup olmadığı kesin olarak belirlenememektedir. Bu nedenle, kültürün coğrafi yayılımını belirlerken, ağırlığın orman-step kuşağı ve büyük nehir havzaları üzerinde olduğu kabul edilmektedir.[318]

Nehirler açısından bakıldığında, Sargatskaya kültürü yerleşimlerinin büyük bir bölümü İrtiş nehri boyunca yoğunlaşmıştır. İşim nehri boyunca, Kuzey Kazakistan'daki Ak-Tau ve Zauralye bölgesinde; Tobol nehri civarında da çeşitli gorodişeler tespit edilmiştir. Ayrıca Aşağı İset nehri, Tur ve Nitsa nehirleri civarındaki yerleşimlerde de Sargatskaya kültürüne ait seramik parçalarına ve diğer arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Bu dağılım, Sargatskaya kültürünün ekonomik, sosyal ve stratejik olarak nehir havzalarını merkez alan bir yerleşim ve etkileşim ağı kurduğunu göstermektedir.[319]

Sargatskaya kültürüne ait yerleşimlerin dağılımı ve arkeolojik katman yapısı, bu kültürün bölgedeki nüfus hareketliliği, yerleşim sürekliliği ve çevresel koşullara adaptasyonu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kültürün nehir kenarlarına yoğunlaşması ve gorodişeler etrafında organize olması, hem güvenlik, hem su kaynaklarına erişim hem de ekonomik değiş tokuş açısından stratejik bir planlamanın varlığını ortaya koymaktadır.[320]

Sargatskaya kültürüne ait gorodişelerin büyük çoğunluğu kültür alanının doğu kısmında yoğunlaşmıştır. Bu yerleşim birimleri arasında hiyerarşik bir dağılım gözlemlenmektedir; büyük yerleşimler görece daha yüksek toprak yükseltilerine ve stratejik noktalara inşa edilirken, gorodişelere bağlı daha küçük yerleşimler genellikle bu ana merkezlerin etrafında, daha alçak ve dağınık araziler üzerinde konumlanmıştır. Küçük yerleşimlerin bu şekilde dağınık ve alçak araziler üzerine inşa edilmesi, hem ana yerleşimlerle ekonomik ve sosyal bağları sürdürmelerini hem de tarımsal veya hayvancılıkla ilgili faaliyetler için geniş alanlara yayılmalarını sağlamıştır.

Yerleşim alanlarının büyüklüğü coğrafi konuma bağlı olarak değişiklik göstermektedir. İrtiş nehrinin civarında yer alan küçük yerleşimlerin ortalama alanı yaklaşık 6.000 m² iken, İşim bölgesinde bu

---

318 Ludmila Koryakova, "Drevniye Poseleniya Urala, Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii i Urala,* 17 (1984): 68.

319 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 22.

320 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 23.

alan 7.000 m²'ye, Tobol civarında ise 8.000–9.000 m²'ye ulaşmaktadır. Bununla birlikte, bazı yerleşimlerin alanının 13.000–18.000 m²'ye kadar çıktığı görülmektedir. Bu veriler, Sargatskaya kültürünün nehir havzalarını merkez alarak oldukça geniş alanlara yayıldığını, ayrıca kültürün batıya doğru ilerledikçe yerleşimlerin daha büyük ve geniş arazilere yayıldığını göstermektedir.

Tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürünün batı kısımlarında, özellikle Tobol bölgesinde geç dönemde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum, batıya doğru ilerleyen nüfusun daha geç dönemlerde yerleşimlerini genişlettiğini ve yoğun nüfus merkezlerinin kurulduğunu düşündürmektedir. Böylece, kültürün doğu ve batı alanları arasındaki yerleşim dinamikleri, nüfus hareketliliği, kaynakların kullanım stratejileri ve ekonomik ilişkiler açısından bir bütünlük ve süreklilik sergilemektedir.

Sargatskaya kültürünün yerleşim planlaması, büyük merkezler ile bunlara bağlı küçük yerleşim birimleri arasındaki hiyerarşik ve mekânsal ilişkiler, hem stratejik hem de ekonomik nedenlerle şekillenmiştir. Kültürün nehir kenarlarına yoğunlaşması, mikro bölgeler aracılığıyla yerel yönetim ve değiş tokuş sistemlerinin oluşmasını sağlamış, yerleşimlerin büyüklük ve dağılım farklılıkları ise nüfus artışı ve coğrafi yayılım süreçlerinin tarihsel evrimini yansıtmaktadır.

2.8. SargatskayaArkeolojik Kültürü Toplumunda Kabileler ve Gruplar Sayısı

İklim koşulları ve ekonomik yapılar, tarih boyunca toplumların belirli bir alana yerleşmesinde belirleyici faktörler olmuştur. Batı Sibirya orman-step kuşağı, bu bağlamda göçebe toplumlarla uzun süreli geleneksel ilişkiler kurmuş ve ekonomik yaşamlarını hayvancılığa dayandıran toplumlar için doğal bir yerleşim alanı olarak öne çıkmıştır. Araştırmacılar, Sargatskaya kültürü toplumunun ekonomik faaliyetlerinin tamamen hayvancılıkla ilişkili olduğu konusunda hemfikirdir.[321]

Batı Sibirya düzlükleri, iklimin kararsız ve değişken yapısıyla karakterize edilmektedir. Bölgede düzensiz düşen yağış miktarı,

[321] Mihail Kosarev, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti*, (Moskova: Nauka 1984), 122-123.

tekrarlayan kuraklıklar ve kuruyan ardından yeniden oluşan göller, yerel flora üzerinde belirgin bir etkide bulunmuştur. Ağaçlık ve ormanlık alanlar sabit olmayıp birbirinden ayrık bir biçimde dağıldığından, bölge tipik bir karasal iklim profili göstermektedir. Orman-step kuşağındaki nehirler ise mevsimsel olarak büyük farklılıklar göstermektedir; bahar aylarında taşkınlar yaşanırken, diğer mevsimlerde akış miktarları ciddi şekilde azalmaktadır. Bu durum, yerleşim ve hayvancılık faaliyetlerinin planlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca Batı Sibirya iklim koşulları dönemsel değişiklikler göstermiştir. Bu değişimler, yalnızca çevresel koşulları değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve etnik-kültürel yapıları da etkilemiştir. M.Ö. I. bin yılın başlarında, bölgedeki iklimin nemli ve ılıman bir seyir izlemesi, hayvancılık için son derece elverişli koşullar yaratmıştır. Bu dönemde verimli otlaklar, nehir çevresindeki alanlar ve göl havzaları, Sargatskaya kültürü topluluklarının yoğunlaşmasını ve kabile birliklerinin oluşumunu kolaylaştırmıştır.[322]

Ancak bu nemli ve ılıman koşullar M.S. I. yüzyıla kadar devam etmiş, ardından bölge tekrar soğuma eğilimine girmiştir. İklimdeki bu değişimler, Sargatskaya kültürünün doğudan batıya doğru ilerleyişinde belirleyici olmuştur. Doğu bölgelerinde, özellikle Orta İrtiş civarında, kabile birliklerinin örgütlenmesi, ekonomik faaliyetlerin planlanması ve yerleşimlerin konumlandırılması doğrudan iklim koşullarına bağlı olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla, Batı Sibirya orman-step kuşağındaki toplumsal yapı, yalnızca kültürel ve etnik dinamiklerle değil, aynı zamanda iklim ve ekonomik çevrenin sağladığı olanaklarla da biçimlenmiştir.

Sargatskaya kültürü, yayıldığı coğrafyanın doğu kısmında, özellikle İrtiş nehri kıyısında, yaklaşık 200 kilometrelik bir hat boyunca, 8–10 kilometre aralıklarla birbirine bağlı yerleşim birimleri oluşturmaktadır. Bu bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar, doğu grubuna ait yaklaşık 25 yerleşimin tespit edildiğini göstermektedir. [323]Ayrıca, Sargatskaya kültürüne ait diğer doğu grubu yerleşimleri, Om nehri civarı ile "İk" ve "Yaman" gölleri çevresinde yoğunlaşmış olup, bu alanlarda süreli yerleşimlere, yani büyük olasılıkla çadırlardan oluşan göçebe

[322] Genadiy Zdanoviç, Maral Habdulina, *Bronzovıy Vek Uralo - İrtişskogo Mejdureçya*, (Çelyabinsk: Çelyabinsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1984), 152-154.

[323] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 147.

yerleşimlere rastlanmıştır. İşim nehri çevresinde, özellikle Abatskiy ve İşimskiy bölgelerinde, benzer biçimde 10 kilometre aralıklarla yerleşimler tespit edilmiştir; bu bölgede yaklaşık 20 yerleşim bulunması, kabilelerin düzenli ve sistematik bir şekilde alanı kullandığını göstermektedir.

Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde de Sargatskaya kültürüne ait seramik parçaları bulunmakla birlikte, bu alanların esas olarak İşim kabile grubuna ait olduğu düşünülmektedir. Tobol ve İşim nehirleri arasında yer alan yerleşimler ise kültürün diğer kabile grupları tarafından oluşturulmuştur. Batı kısmı, özellikle Tobol nehri ve çevresinde ise en az beş farklı kabile grubunun yerleşimler kurduğu tespit edilmiştir. Bu veriler ışığında, Sargatskaya kültürü içinde kendi coğrafi alanında yaklaşık on bir kabile grubunun faaliyet gösterdiği söylenebilir.[324]

Türk tarihi literatüründe kabile yapısı, büyüklüğüne ve sosyal örgütlenme biçimine göre farklı terimlerle ifade edilmiştir; bunlar arasında il (el), budun, ulus, taife, boy, aşiret, urug, cemaat, oymak ve oba gibi kavramlar yer almaktadır. Her boyun başında "boy beyi" olarak adlandırılan bir lider bulunurken, oymaklar boy beyinin ailesinden seçilen reisler tarafından yönetilmiştir. Kabileler, ekonomik faaliyetlerinin niteliğine bağlı olarak, yerleşik hayata geçmiş olsalar dahi temel yapısal özelliklerini ve örgütlenme biçimlerini korumaya çalışmışlardır.[325]

Bu çerçevede Sargatskaya kültürü toplumunda gözlemlenen kabile birlikleri, ekonomik ve sosyal yapıları açısından, bozkır kültürlerinde görülen boy birlikleri ile yüksek derecede benzerlik göstermektedir. Söz konusu benzerlik, hem yerleşimlerin coğrafi dağılımı, hem de kabilelerin kendi içlerinde uyguladıkları organizasyon, ekonomik faaliyet ve sosyal hiyerarşi ile açıkça ortaya konmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürünün, ekonomik temeli hayvancılığa dayanan göçebe toplumların sosyal örgütlenme modelini yansıttığını göstermektedir.

---

[324] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 34.

[325] İslam Ansiklopedisi, Casim Avcı ve Recep Şentürk, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, "Kabile" maddesi.

2.9. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev Planlaması; Eklemeli Evler, Yerleşimlerde Ev Planlama ve Tipleri

Günümüzde bilinen Sargatskaya kültürü ev tipleri, sayıları, boyutları ve yapısal özellikleri, büyük ölçüde arkeolojik kazılarda toprak üzerinde tespit edilen izler ve kalıntılar üzerinden tahmin edilmektedir. Evlerin inşasında kullanılan malzemeler, ocak yerleri, temel izleri ve diğer karakteristik unsurlar bir araya getirilerek yapıların tipolojisi oluşturulmaktadır. [326]Literatürde, ev yapımında en önemli belirleyici faktörlerden birinin bölgenin iklim koşulları olduğu vurgulanmaktadır. İklim, toplumun ekonomik faaliyetleri ve hayat tarzıyla doğrudan ilişkili olduğundan, Sargatskaya kültüründe yerleşimler, sürekli ve süreli (mevsimlik) olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır.[327]

Ev tipleri açısından Sargatskaya kültürü, farklı malzeme ve konstrüksiyon tekniklerini yansıtan çeşitli formlara sahiptir. Kullanılan temel yapı malzemeleri arasında tomruklar, hafif ağaç konstrüksiyonlar ve çadır tipi yapı elemanları öne çıkmaktadır. Evler, zemin tipine göre de toprak üzerine inşa edilen düz zeminli veya toprak tabanlı olarak sınıflandırılmaktadır. Arkeolojik bulgular ışığında, Sargatskaya kültürüne ait başlıca altı ev tipi tespit edilmiştir:[328]

1. Toprak üzerine inşa edilmiş yuvarlak temelli çadır evler: Boyutları genellikle 200 m² civarına ulaşabilen bu yapılar, mevsimlik yerleşimlerin bir göstergesi olarak değerlendirilmekte ve çadır tipli göçebe evler olduğu düşünülmektedir.

2. Toprak üzerine inşa edilmiş, konstrüksiyon izleri belirsiz, küçük yuvarlak evler: Alanları sınırlı olan ve temel konstrüksiyon izleri neredeyse yok denecek kadar az görünen bu yapılar da muhtemelen çadır tipi yerleşimlere aittir.

3. Dikdörtgen veya dörtgen planlı, toprak zeminde tomruk izleri görülen evler: Bu tip evler, daha kalıcı yerleşimlerde kullanılmış olup, tomruk konstrüksiyonlarının temel izleri üzerinden tespit edilmektedir.

4. Sadece dikey olarak yerleştirilmiş tomruklardan izler kalan, konstrüksiyon biçimi belli olmayan evler: Bu yapılar, temel tomruk izleri

[326] Koryakova, *Drevniye Poseleniya,* 77-78; Matveyeva, *Satsıalno-Ekonomiçeskiye,* 38-41.
[327] Zoya Sokolova, *Jelişe Narodov Sibiri (Opıt Tipologii*),(Moskova, Nauka 1998), 144-154.
[328] Çindina, *Oçerki Kulturogeneza* Cilt I, 32.

dışında herhangi bir konstrüksiyon detayı vermemekte, dolayısıyla sınırlı bir kalıcılık ve basit inşa tekniğini göstermektedir.

5. Toprak zeminli dikdörtgen evler, kenarlarında tomruk izleri bulunan yapılar: Bu evler, özellikle sürekli yerleşimlerde görülmekte ve tomruk kenar izleri, yapının daha sağlam ve uzun ömürlü olduğunu göstermektedir.

6. Farklı derinliklerde, dikdörtgen planlı ve toprak temelli, konstrüksiyon izi olmayan evler: Bu yapı tipi, büyük ölçüde zemin kazıları ve toprak tabanlarının derinlik farklılıkları ile belirlenmiş olup, hem süreli hem de sürekli yerleşimler için kullanıldığı düşünülmektedir.

Bu altı ev tipi, Sargatskaya kültürünün yerleşim yerlerindeki esnek yapılaşma ve ekonomik faaliyetlere göre şekillenen yerleşim stratejilerini ortaya koymaktadır. Özellikle çadır tipi ve süreli yerleşimlerin varlığı, kültürün hayvancılığa dayalı göçebe hayat tarzını sürdürdüğünü göstermektedir. Öte yandan tomruk konstrüksiyonlu ve daha kalıcı evlerin varlığı, belirli merkez yerleşimlerde nüfus yoğunluğunun ve ekonomik istikrarın arttığını işaret etmektedir.[329] Bu veriler, Sargatskaya kültüründe yerleşimlerin hem geçici hem de sürekli kullanım için planlandığını ve yerleşimlerin iklim, topografya ve ekonomik faaliyetler doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymaktadır.[330]

Sargatskaya kültüründe birden fazla ev tipinin bulunması, coğrafi olarak güneydeki çağdaş kültürlerle karşılaştırıldığında beklenen ve doğal bir durumdur. Örneğin, Güney Sibirya'da M.Ö. I. binyılın sonları ile M.S. I. binyılın başlarında varlığını sürdüren Tagarskaya kültüründe, Sargatskaya kültüründe olduğu gibi aynı dönemde hem konik şekilli çadır tipli evler hem de tomruk yapılar ve taş evler kullanılmıştır. Benzer biçimde, İrmenskaya kültüründe de hem tomruk evler hem de ağaç konstrüksiyonlu evler yaygın olarak görülmüştür. Bu durum, Sargatskaya kültürünün, Tunç Çağı kültürlerinden miras kalan yerleşim ve yapı geleneğini devralıp, kendi ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına göre uyarladığını göstermektedir.[331]

---

[329] Muslim Absalyamova, *O Tipah Jiliş Na Tagarskih i Tagarsko - Taştıkskih Poseleniyah,* (Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları 1977), 34-42.

[330] Matveyev, Aleksey ve Evgeniy Sidorov, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*, (Tümen: Tümen Devlet Üniversitesi Yayınları 1985), 29-53.

[331] Çindina, *Oçerki Kulturogeneza,* Cilt II, 259-275.

Sargatskaya kültüründe ev yapım geleneğinin ayırt edici özelliklerinden biri, evlerin ön kısmında oluşturulan avlu alanlarıdır. Bu avlular, muhtemelen hayvancılık faaliyetleri ve günlük yaşamın düzenlenmesi için tasarlanmış alanlar olarak işlev görmüştür. Ayrıca, farklı tipte evlerin bir arada bulunması, toplulukların esnek yerleşim düzenine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle çadır tipi evlerin varlığı, göçebe veya yarı göçebe topluluklarda sık görülen, kurulup sökülmesi pratik olan yapılarla bağlantılıdır. Örneğin, "Duvanskaya" yerleşiminde bulunan bir seramik fragmanında, çadır biçimli bir yapının tasviri tespit edilmiştir. Bu bulgu, Sargatskaya kültüründe mobilitenin ve hayvancılık faaliyetlerinin önemini gösteren somut bir örnek olarak değerlendirilmektedir.[332]

Ev yapım geleneğinde görülen çeşitlilik, Sargatskaya kültürünün hem geçmişten gelen gelenekleri sürdürdüğünü hem de bunları kendi ekonomik ve sosyal koşullarına uyarladığını ortaya koymaktadır. Tomruk evler, ağaç konstrüksiyonlar ve çadır tipi yapılar, hem yerleşik hem de hareketli yaşam biçimlerinin bir arada yürütüldüğünü göstermektedir. Bu yapı çeşitliliği, Sargatskaya toplumunun esnek sosyal yapısına, göçebe hayat tarzına ve hayvancılık odaklı ekonomisine ışık tutmaktadır.

Yarı toprak temelli evler çoğunlukta olmakla birlikte, toprak üstüne inşa edilmiş konut örnekleri de tespit edilmiştir. Birkaç odadan oluşan bu yapılarda, müştemilat benzeri yan birimler bulunmakta; mekânsal organizasyon içinde en işlek alan, ocağın yer aldığı merkez oda olarak işlev görmektedir. En yaygın konut tipini, kare ya da dikdörtgen planlı temele sahip evler oluşturmaktadır.

Yapı malzemesi ağırlıklı olarak ahşap konstrüksiyondur. Kare ya da dikdörtgen planlı bu evlerde, taşıyıcı tomruklara ve bunları birbirine bağlayan yatay ahşap elemanlara ait izler saptanmıştır. Çatıların tek yönlü, iki yönlü ya da dört yönlü olarak düzenlenmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Yuvarlak ya da yuvarlağa yakın temel izleri ise büyük olasılıkla çadır tipi yapılara ait kalıntılar olarak değerlendirilmiştir.

Ev içi mekân organizasyonu, yapıların yaz veya kış mevsiminde kullanımına bağlı olarak şekillenmiştir. Etnografik veriler, bu yapıların kullanım amacına göre konut, ahır ya da her iki işlevi bir arada

[332] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 41.

barındıracak şekilde düzenlenmiş olabileceğini göstermektedir. Bazı durumlarda mekânların bir bölümünün yaz, diğer bölümünün ise kış aylarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sargatskaya kültürünün ayırt edici özelliklerinden biri, ana yapıya bitişik biçimde ek odaların inşa edilmesidir. Bu ek mekânlar ya doğrudan yapıya eklemlenmiş ya da bir koridor aracılığıyla ana mekâna bağlanmıştır. Özellikle giriş bölümlerinin uzun koridorlarla düzenlenmesi, Sargatskaya kültürüne özgü bir mimari unsur olarak öne çıkmaktadır.[333]

Etnografların genel değerlendirmelerine göre, toplumlarda en hızlı değişime uğrayan unsurlar teknoloji, ihtiyaç maddeleri ve aletlerken; en az değişen unsur konut tipleridir. [334]Bu bağlamda, Sargatskaya kültüründe eklemeli ve çok işlevli odalara sahip ev tiplerinin görülmesi, sosyo-ekonomik yapının gelişmişliğine işaret etmektedir. Benzer mimari düzenlemeler ve gelişim çizgisi, Saltovo-Mayatskaya kültüründe de gözlemlenmektedir. Bu kültürde de konutların yanına farklı işlevlere sahip yardımcı mekânların eklendiği bilinmektedir.[335]

Sargatskaya kültüründe çadır tipi yapıların yaygın biçimde kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Buna karşılık, yarı toprak temelli ya da doğrudan toprak üzerine inşa edilmiş evlerin, önceki İrmenskaya geleneğinden devralındığı ortaya konulmuştur. Eğer bu kültürler bütünüyle farklı etnik kökenlere ve geleneklere sahip olsaydı, sonraki kültürün önceki yapı geleneğini sürdürmesi beklenmezdi. Ayrıca, Sargatskaya kültüründe ev içi mimaride ocağın bulunduğu merkezi odanın temel mekân olarak kullanılması, göçebe kültürlerle belirgin bir benzerlik göstermektedir. Eklemeli konut geleneğinin Saltovo kültüründe de görülmesi, bu yakınlığı bir kez daha desteklemektedir.

---

[333] Koryakova, *Drevniye Poseleniya,* 61-79; S.Ya. Zdanoviç, "Jilişa Poseleniya Finalnogo Bronzovogo Veka Sargarı v Severnom Kazahstane", *Drevniye Kulturı Povoljya i Priuralya; Nauçnıye Trudı,* 221 (1978): 35-37.

[334] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 41.

[335] Svetlana. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam, Saltovo-Mayatskaya Kultura*, (Moskova: Nauka 1967), 57-61.

2.9.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Evlerin İç Planlaması

Sargatskaya kültürüne ait yerleşimlerde, konutların çevresinde müştemilat niteliğinde yardımcı yapıların bulunduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların, günlük üretim faaliyetleri, depolama ya da hayvancılıkla ilgili ihtiyaçlar doğrultusunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle yakın akraba gruplarına ait yerleşimlerde, konut ve yardımcı yapıların belirli bir plan dâhilinde değil, çoğu zaman çembervari ve gelişigüzel bir dağılım göstererek geliştiği gözlemlenmektedir. Bu durum, yerleşim düzeninin katı bir mimari şemadan ziyade, akrabalık ilişkileri ve gündelik ihtiyaçlara göre şekillendiğini göstermektedir.

Sargatskaya kültürü konutları genel olarak tek odalı ve çok odalı olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Aynı yerleşim içerisinde farklı boyutlarda, farklı planlara sahip yapıların bir arada bulunması, toplum içindeki sosyal statü, aile büyüklüğü ve ekonomik kapasiteye bağlı farklılaşmayı yansıtmaktadır. Konutların sayısı, büyüklüğü ve yapım tekniği, hane halkının sosyo-ekonomik konumuyla doğrudan ilişkilidir. Bu duruma örnek olarak, "Duvanskoye II" yerleşiminde birkaç ailenin birlikte yaşadığı büyük bir yapıda, başlangıçta yalnızca merkez odanın bulunduğu, zamanla ihtiyaçlara bağlı olarak ek odaların inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu ek odaların duvarlarının, ana yapıya kıyasla daha hafif malzemelerden yapıldığı ve üst üste yatay şekilde dizilmiş, kolayca sökülüp yeniden kurulabilen uzun ağaç parçalarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Benzer bir mimari gelişim "Rafaylovo" yerleşiminde de gözlemlenmiş, burada da ana yapı içerisine farklı konstrüksiyonlara sahip ek bölümler ilave edilmiştir. Bazı durumlarda bu ek odalar, ana mekâna "T" biçiminde uzanan koridorlarla bağlanmış; kimi yerlerde ise duvar içerisine açılan kapılar aracılığıyla doğrudan oda eklemeleri yapılmıştır.[336]

Bu veriler, Sargatskaya kültüründe konut alanının genişletilmesinin, yeni ve bağımsız yapılar inşa etmekten ziyade mevcut yapıya oda ekleme yöntemiyle gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Ev içi düzenlemeler ve mekânsal organizasyon ev tiplerine göre farklılık gösterse de, kültürün temel mimari ve yaşamsal geleneklerine büyük ölçüde sadık kalındığı anlaşılmaktadır. Duvar kenarları genellikle temiz tutulmuş, bazı alanlar uyku mekânı olarak ayrılmıştır. Zeminlerin ise

[336] *Tipı Traditsıonnogo Selskogo Jilişa Narodov Yugo-Vostoçnoy i Tsentralnoy Azii*, (Moskova: Nauka 1997), 332.

büyük olasılıkla hayvan postları veya keçe ile örtüldüğü düşünülmektedir. Bu tür iç mekân düzenlemeleri, göçebe ve yarı göçebe topluluklar arasında yaygın bir uygulama olup, çok sayıda etnografik veriyle de belgelenmiştir.[337]

Benzer uygulamalar, göçebe halkların yanı sıra Tatar topluluklarında da görülmektedir. Bu toplumlarda ev girişlerine ev gereçleri yerleştirilmiş, duvar kenarlarında ahşap yataklar bulunmuş ve yatak yüzeyleri hayvan postlarıyla kaplanmıştır. Bu bağlamda, Sargatskaya kültüründe ev tipleri farklılık gösterse dahi, iç mekân kullanım ve düzenleme anlayışının büyük ölçüde ortak olduğu söylenebilir.

Sargatskaya kültürü konutlarında dikkat çeken bir diğer önemli unsur ise, ev girişinin tam karşısındaki duvar dibinin kutsal alan olarak değerlendirilmesidir. Bu bölümde kutsal sayılan eşyaların muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Benzer bir anlayışın, Altay ve Tuva bölgelerindeki göçebe topluluklarda da yaygın olduğu bilinmektedir; bu kültürlerde giriş kapısının tam karşısı ya da karşısındaki yan bölüm, evin en temiz ve en kutsal alanı olarak kabul edilmiştir.[338] Dolayısıyla Sargatskaya kültürü konutlarının iç mekân organizasyonu, hem işlevsel hem de sembolik açıdan Altay–Tuva göçebe gelenekleriyle belirgin benzerlikler göstermektedir. Bu mimari ve mekânsal benzerlikler, Sargatskaya kültürünün yalnızca maddi yaşam biçimini değil, aynı zamanda inanç sistemleri ve kültürel kodları da büyük ölçüde göçebe kültür dünyasıyla paylaştığını ortaya koymaktadır.

2.9.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev-Içi Ocaklar

Sargatskaya kültürü toplumunda ev içi düzenin anlaşılmasında en belirleyici unsurlardan biri ocak yerleri ve ocakların mekânsal konumlanışıdır. Ocaklar, yalnızca ısınma ve yemek pişirme gibi gündelik işlevleri yerine getiren yapısal unsurlar değil, aynı zamanda konutun planlanmasında ve iç mekân organizasyonunda belirleyici rol oynayan temel öğeler olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Sargatskaya kültürüne ait evlerde iç düzenlemelerin büyük ölçüde giriş kapısı ve ocakların konumuna göre şekillendiği anlaşılmaktadır.

---

337 *Türskiye Narodı Sibiri*, (Moskova: Nauka 2006), 65.

338 *Savyan Vanşteyn*, Mir Koçevnikov Tsentra Azii, (*Moskova, Nauka 1991), 86,91.*

Genel olarak Sargatskaya kültürü evlerinde, giriş kapısının hemen karşısında ve evin merkezine yakın bir konumda ocak yer aldığı tespit edilmiştir. Bu merkezi konum, ocağın ev içindeki yaşamsal faaliyetlerin odak noktası olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı konutlarda duvar diplerine yerleştirilmiş ocaklara da rastlanmaktadır. Bu tür ocakların, özellikle ısınma amaçlı bir sistem olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ancak bu ocakların yapım tekniği ve kullanım biçimine dair veriler sınırlı olduğundan, işleyiş mekanizmalarını kesin olarak tanımlamak güçtür.[339]

Tek odalı evlerde genellikle bir ocak bulunmakla birlikte, daha nadir olarak iki ya da üç ocağın bir arada kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Bu durum, ev içindeki işlevlerin çeşitlenmesine ya da aynı mekânın farklı zaman dilimlerinde farklı amaçlarla kullanılmasına işaret edebilir. Buna karşılık, ekleme odalarında ve müştemilat yapılarında düzenli ocaklara nadiren rastlanmaktadır. Bu alanlarda toprak üzerinde görülen ateş izleri, sürekli kullanımda olan ocaklardan ziyade, geçici ya da ikincil amaçlı ateş yakma faaliyetlerine işaret eden istisnai bulgular olarak değerlendirilmektedir.

Toprak temelli konutlarda, ocağın genellikle oda ortasında konumlandığı görülmektedir. Bu yerleşim biçimi, hem ısının mekân geneline eşit şekilde yayılmasını sağlaması hem de ev içindeki sosyal yaşamın merkezinde ocağın yer alması açısından işlevsel bir düzen sunmaktadır. Nitekim "İnberen IV" ve "Uzlovskogo" yerleşimlerinde, duvar diplerine yerleştirilmiş ocakların varlığı belgelenmiştir. Bu ocakların kullanım biçimi ve teknik özellikleri tam olarak anlaşılamamakla birlikte, benzer ısınma sistemlerinin İrmenskaya kültüründe de görülmesi, Sargatskaya kültürünün bu alanda önceki yerel geleneklerden etkilendiğini düşündürmektedir.

Sargatskaya kültürü konutlarında ocakların konumu ve sayısı, yalnızca mimari tercihleri değil, aynı zamanda yaşam biçimi, mekânın mevsimsel kullanımı ve kültürel sürekliliği yansıtan önemli göstergeler sunmaktadır. Ocak merkezli mekân anlayışı, Sargatskaya kültürünün hem göçebe hem de yerleşik unsurları bir arada barındıran karma yaşam modelinin ev içi organizasyonuna doğrudan yansıdığını ortaya koymaktadır.

---

[339] Koryakova, *Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri,* (Sverdlovsk: Ural Devlet Üniversitesi 1984), 76.

Sargatskaya kültürüne ait konutlarda tespit edilen ocaklar, biçim ve yapım teknikleri açısından çeşitlilik göstermektedir. Ev içindeki ocaklar genel olarak yuvarlak ya da dikdörtgen planlı olup, farklı derinlik ve konumlarda inşa edilmiştir. Arkeolojik bulgular, toprak üstünde, sığ çukurlar içinde ve derin çukurlara açılmış ocak tiplerinin bir arada kullanıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle derin çukurlarda yer alan bazı ocakların, işlev ve yapıları itibarıyla tandır benzeri sistemler olabileceği düşünülmektedir.[340]

Toprak temelli evlerin merkezinde, hafif bir yükselti üzerine inşa edilmiş ve sürekli kullanıldığı anlaşılan ocaklara "Rozanova" ve "Dunskiye" yerleşimlerinde rastlanmıştır. Bu ocakların çevresinde, Baraba bozkırlarında görülen örneklerle benzerlik gösteren, yuvarlak ya da dikdörtgen biçimli olukların yer aldığı tespit edilmiştir. Söz konusu olukların, ocak çevresindeki kül, atık ya da yanma artıklarıyla ilişkili işlevsel düzenlemeler olduğu değerlendirilmektedir.

Bazı yerleşimlerde ise, özellikle Kokonovka örneğinde olduğu gibi, yer yüzeyinden yaklaşık 30–40 cm derinlikte açılmış çukurlar içinde ocaklara rastlanmıştır. Bu tür ocakların da tandır benzeri bir kullanım biçimine sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Dikkat çekici bir diğer özellik, ocakların çevresinde mutlaka yuvarlak, dikdörtgen ya da birbirine paralel iki oluk sisteminin bulunmasıdır. Bu düzenleme, ocak kullanımının belirli kurallara ve yerleşik bir geleneğe dayandığını göstermektedir.[341]

Ocakların yakın çevresinde, özellikle duvar diplerinde ya da duvar köşelerine yakın alanlarda, atık çukurları tespit edilmiştir. Bu çukurların içinde hayvan kemikleri, seramik parçaları ve çeşitli günlük kullanım kalıntıları bulunmuştur. Atık çukurlarının konumu, ev içi mekânsal organizasyonda temizlik, kullanım alanları ve işlevsel ayrımların bilinçli şekilde planlandığını düşündürmektedir.[342]

Sargatskaya kültüründe ev içi ocak geleneği ve özellikle tandır benzeri ocakların varlığı, kuzey bozkır ve orman-bozkır kuşağında yaşayan topluluklar açısından alışılagelmiş bir uygulama değildir. Bu durum, söz konusu ocak tiplerinin güney kökenli kültürel etkileşimlerin

340 *Polosmak,* Baraba v Epohu, 140.
341 *Polosmak,* Baraba v Epohu, 144.
342 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 27-28.

ya da daha önceki yerel geleneklerin devamı olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Sargatskaya kültüründe ocaklar, yalnızca günlük yaşamın bir parçası değil, aynı zamanda kültürel süreklilik ve etkileşimlerin izlerini taşıyan önemli arkeolojik göstergeler olarak değerlendirilmelidir.

2.10. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Sargatskaya kültürüne ait mezarlar, kurganlar, yerleşimler ve bu yerleşimler içerisinde yer alan gorodişeler (büyük ve tahkimli yerleşimler) ile daha küçük yerleşim birimleri, genellikle yüksek kıyı terasları üzerinde konumlandırılmıştır. Bu tercih, hem savunma hem de çevresel koşullara uyum açısından bilinçli bir yerleşim stratejisine işaret etmektedir. Çoğu durumda, gorodişelerin çevresinde daha küçük yerleşim birimlerinin kümelendiği görülmekte olup, bu durum merkez–çevre ilişkisine dayalı bir yerleşim örgütlenmesini düşündürmektedir. [343] Gorodişeler, muhtemelen hem idari hem de ekonomik ve savunma işlevleri üstlenirken, çevresindeki küçük yerleşimler bu merkezlerle doğrudan bağlantılı yaşam alanları olarak değerlendirilmelidir.[344]

Batı Sibirya'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Sargatskaya kültürüne ait buluntuların farklı ekolojik kuşaklara göre çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymuştur. Özellikle orman kuşağı ile orman-step kuşağı arasında yer alan alanlarda ele geçen seramik kaplar, orman-step bölgesine özgü belirgin tipolojik ve teknik özellikler taşımaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü toplumunun yaşadığı doğal çevreye uyum sağladığını ve üretim geleneklerini bulunduğu coğrafi koşullara göre şekillendirdiğini göstermektedir.

Sargatskaya kültürüne ait seramik kaplar üzerine yapılan uzun soluklu araştırmalar, bu seramiklerin hamur bileşimi, yapım teknikleri ve süsleme gelenekleri açısından ayrıntılı biçimde incelenmesine olanak tanımıştır. Bu çalışmalar sonucunda yalnızca tipolojik değil, aynı zamanda teknolojik özellikler de değerlendirilmiştir. Seramiklerin yapımında kullanılan hamurun hazırlanma tarifleri, katkı maddeleri,

[343] Vladislav Mogilnikov, *Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifskoye Vremya*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1992), 254.

[344] Dmitriyev. "Mısovskiye Stoyanki", 187,188.

şekillendirme yöntemleri, yüzeylerin düzeltilmesi ya da parlatılması gibi işlemler ile pişirme (termal işlem) teknikleri özel bir önem taşımaktadır.

Bu teknik unsurlar, Sargatskaya kültürü seramik geleneğinin yerleşik bir bilgi birikimine dayandığını ve üretimin rastlantısal değil, belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca seramik teknolojisindeki bu tutarlılık, kültür içindeki bilgi aktarımının sürekliliğine ve toplumsal geleneklerin korunmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda seramikler, yalnızca günlük kullanım eşyaları değil, aynı zamanda Sargatskaya kültürü toplumunun ekonomik yapısı, çevreyle ilişkisi ve kültürel kimliği hakkında önemli veriler sunan arkeolojik belgeler olarak değerlendirilmektedir.[345]

2.10.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Baraba bozkırları ile İşim ve İrtiş havzalarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen seramik malzemenin ayrıntılı analizi, Sargatskaya kültürüne ait seramik kapların hamur bileşimi ve üretim teknikleri hakkında önemli veriler sunmuştur. Elde edilen bulgulara göre, Baraba ve İrtiş bölgelerinde seramik hamurunun üç farklı tarifle hazırlandığı tespit edilmiştir. Bu tariflerin dağılımı, üretimde belirli bir standardın yanı sıra bölgesel tercihlere de işaret etmektedir.

İlk grup, toplam buluntuların yaklaşık %50'sini oluşturmaktadır ve bu grupta seramik hamuru çamur, şamot ve organik katkı maddelerinin bir araya getirilmesiyle hazırlanmıştır. Organik katkıların kullanımı, pişirme sırasında hamurun esnekliğini artırarak çatlamayı azaltan ve kapların dayanıklılığını yükselten bir unsur olarak değerlendirilmektedir. İkinci grup, buluntuların %38,9'unu kapsamakta olup, hamur bileşimi yalnızca çamur ve şamottan oluşmaktadır. Bu tür seramiklerin daha sade bir teknolojiyle üretildiği, ancak yine de belirli bir teknik bilgiye dayandığı anlaşılmaktadır. Üçüncü grup ise %11,1'lik daha sınırlı bir oranla temsil edilmekte ve bu grupta çamur, şamot ve kum birlikte kullanılmıştır. Kum katkısının, özellikle kapların mekanik dayanıklılığını artırmaya yönelik bir tercih olduğu düşünülmektedir.

---

[345] Svetlana Şarapova, "Traditsii İzgotovleniya Keramiki i ornamentalnıye Stili Naseleniya Zauralya v Rannem Jeleznom Veke", *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 4/20 (2004): 130.

Tobol bölgesinde ise Sargatskaya kültürünün batıya doğru yayılması sürecinde, burada yer alan ve akraba bir kültür olarak değerlendirilen Gorohovskaya kültürüyle etkileşim sonucunda seramik üretiminde farklı bir uygulamanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bölgede seramik hamuruna talk maddesinin katıldığı tespit edilmiştir. Talk[346], seramik kapların termal işlemlere karşı direncini artıran ve pişirme sırasında dağılmayı engelleyen önemli bir katkı maddesidir. Diğer bölgelerde seramiklerin dayanıklılığını artırmak amacıyla farklı katkı maddeleri kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, talk kullanımının bölgesel bir teknik yenilik ya da kültürlerarası etkileşimin somut bir göstergesi olduğu söylenebilir.[347]

Sargatskaya kültürü seramikleri, yapım teknikleri açısından genel olarak iki ana bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler çoğu zaman birbirinden ayrı olarak şekillendirilmiştir. Seramiğin üst kısmı ağız ve boyun bölümünü kapsarken, alt kısım gövde ve tabandan oluşmaktadır. Üretim sürecinde genellikle önce üst bölümün şekillendirildiği, ardından alt kısmın eklenerek birleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu yöntem, seramik üretiminde belirli bir ustalık ve teknik bilginin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, bazı bölgelerde seramik kapların tek parça hamurdan yapıldığı da gözlemlenmiştir. Tek hamur parçasından üretilen kapların çoğunlukla küçük boyutlu olduğu ve genellikle 8 cm'yi geçmeyen ölçülere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu tür küçük kapların, günlük kullanım, ritüel amaçlar ya da özel işlevlere yönelik olarak üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu çeşitlilik, Sargatskaya kültürü seramik geleneğinin hem teknik hem de işlevsel açıdan esnek ve çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Sargatskaya kültürüne ait seramik kapların tamamı, şerit eklemeli el yapımı üretim tekniğiyle hazırlanmıştır. Bu teknikte, öncelikle yaklaşık 3–5 cm genişliğinde hamur şeritleri oluşturulmuş, ardından bu şeritler alt alta bindirilerek birbirine eklenmiştir. Böylece kapların gövdesi kademeli olarak yükseltilmiş ve istenen form elde edilmiştir. Bu yöntem,

---

[346] Talk- Bir Mineral maddedir. Doğada Tabakalar halinde bulunan talk minerali yumuşak yapısı dolayısıyla rahatlıklar ufalanmaktadır. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Mihail Generalov, (Moskova, BRE Yayınları, 2016), "Talk" maddesi, 613

[347] Natalya Matveyeva, Svetlana Berlina, ve T.N. Rafikova. *Kolovskoye Gorodişe (Drevnosti İngalskoy Dolını: Arheologopeleoekologiçeskoye İssledovaniye)* (Novosibirsk: Nauka 2008), 124.

seramik üretiminde çark kullanımının bulunmadığını, buna karşın belirli bir ustalık ve teknik sürekliliğin söz konusu olduğunu göstermektedir.

Sargatskaya kültürü seramik yapım geleneğinde taban kısmı istisnasız biçimde yuvarlak olarak şekillendirilmiştir. Seramik yapım sürecinde, taban bölümüne küçük hamur parçaları eklenerek adeta yama yapılmış, bu sayede tabanın hem sağlamlaştırılması hem de yuvarlak formunun korunması sağlanmıştır. Bu uygulama, kapların zemine doğrudan oturtulmak yerine yumuşak yüzeyler ya da özel desteklerle kullanıldığını düşündürmektedir.[348]

Seramik kapların yüzey işleme teknikleri iki ana gruba ayrılmaktadır. İncelenen buluntuların %52,4'ünde, kap yüzeyleri basit yöntemlerle düzeltilmiş ve pürüzsüz bir görünüm kazandırılmıştır. Bu gruptaki kaplar, yüzey işlemenin daha özenli yapıldığını ve estetik kaygının ön planda tutulduğunu göstermektedir. Buna karşılık, buluntuların %47,6'sında ise yüzey düzeltme işlemi dalgalı ve kaba bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemde, kabın yüzeyinin tamamında hafif dalgalanmalar görülmekte, yüzey işçiliğinin daha gelişigüzel uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu farklılıklar, kapların kullanım amacına ya da üretim hızına bağlı olarak değişen uygulamalara işaret edebilir.

Seramiklerin desenlendirme işlemi, yüzeylerin düzleştirilmesinden sonra gerçekleştirilmiştir. Desenlerin yüzey işlemesinden sonra yapılması, bezemelerin daha belirgin ve kalıcı olmasını sağlamıştır. Sargatskaya kültürü seramiklerinin tamamında, hem yapım tekniği hem de bezeme anlayışı bakımından belirli ve tekrar eden bir standart gözlemlenmektedir. Bu durum, seramik üretiminin bireysel tercihlerden ziyade, kültürel olarak aktarılan kurallara bağlı olduğunu göstermektedir.

Sargatskaya kültürünün tüm evreleri boyunca seramik kapların tabanlarının yuvarlak olması temel bir gelenek olarak devam etmiştir. Bununla birlikte, kültür içerisinde çok az sayıda düztabanlı kap da tespit edilmiştir. Bu istisnai örnekler, ya farklı kullanım amaçlarına ya da komşu kültürlerle olan etkileşimlere bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir.

---

[348] Lidiya Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı Keramiki Sargatskoy Kulturı Kak İndikator Kulturnoy Adaptatsii i İzmençivosti", *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Arheologiya, Etnografiya,* 13/5 (2014): 148.

Erken, orta ve geç dönemlerde hem yerleşim hem de mezar seramikleri için kendine özgü biçimsel standartların varlığı dikkat çekmektedir.

Bu standartlar çerçevesinde seramik kapların genel morfolojik özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Boyun kısımları genellikle alçak ve orta yükseklikte, boğaz kısmı ise çoğu zaman belirsiz durumdadır; omuzlar hafif çıkıntılı bir görünüm sergilemektedir. Bazı kaplarda ağız çapının gövde çapından daha küçük olduğu, bu nedenle şişe formuna yaklaşan örneklerin üretildiği görülmektedir. Bu tip kaplarda omuzlar belirgin değildir ve gövde yapısı daha basık bir formdadır. Genel olarak seramiklerin gövdeleri alta doğru daralarak, çoğu zaman yumurta biçimli bir görünüm almaktadır.

Sargatskaya kültürünün geç dönemlerinde, yerleşim alanlarından ve mezarlardan ele geçirilen seramiklerin form ve şekil açısından neredeyse ayırt edilemez hale geldiği tespit edilmiştir. Zaman içerisinde farklı biçimlerde üretilen seramik kapların, giderek tek tip bir forma yöneldiği anlaşılmaktadır. Bu durum, üretimde standartlaşmanın arttığını ve kültürel geleneğin daha belirgin ve kalıplaşmış bir hâl aldığını göstermesi bakımından önemlidir.[349]

2.10.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler

Sargatskaya kültürüne ait mezarların yaklaşık %53,5'inde seramik kaplara rastlanmıştır. Bu oran, kültürün yayıldığı tüm coğrafi alanlar göz önünde bulundurulduğunda büyük ölçüde istikrarlı olup, seramik kaplarla birlikte gömme geleneğinin Sargatskaya kültürünün ortak ve yaygın bir uygulaması olduğunu göstermektedir. Seramik kapların mezarlara bırakılması, yalnızca yerel bir alışkanlık değil, kültür genelinde paylaşılan ritüel bir davranış biçimi olarak değerlendirilebilir.

Mezarlarda bulunan seramik kap sayısı sabit olmayıp, gömüden gömüye değişiklik göstermektedir. Bazı mezarlarda tek bir kap bulunurken, bazılarında iki, dört ya da beş adet seramik kapla birlikte gömü yapıldığı tespit edilmiştir. Bu farklılık, gömülen bireyin yaşı, toplumsal konumu, ailesinin ekonomik durumu ya da mezarın ait olduğu döneme bağlı olarak değişen uygulamalara işaret edebilir.

[349] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.

Dolayısıyla kap sayısındaki çeşitlilik, mezar ritüellerinin tek tip olmadığını, belirli sosyal ve sembolik anlamlar taşıdığını düşündürmektedir.

Seramik kapların mezar içindeki konumları, bölgesel farklılıklar göstermesi bakımından özellikle dikkat çekicidir. Tobol bölgesindeki mezarlarda seramik kapların genellikle ölünün başucuna, İşim bölgesinde ise ayakucuna yerleştirildiği görülmektedir.[350] İrtiş bölgesinde ise her iki geleneğin bir arada uygulandığı; seramik kapların hem başucuna hem de ayakucuna konulduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Sargatskaya kültürü içerisinde ortak bir gömme anlayışı bulunmakla birlikte, yerel inanç sistemleri veya ritüel vurguların mezar uygulamalarına yansıdığını göstermektedir.

Mezarlarda ele geçirilen seramik kapların tamamı elde yapılmış olup, seramik duvar kalınlıklarının 0,3 cm ile 1,5 cm arasında değiştiği belirlenmiştir. En yaygın duvar kalınlığı ise 0,5–0,8 cm aralığındadır. Bu ölçüler, kapların hem günlük kullanım hem de mezar bağlamında işlevsel olacak şekilde üretildiğini; aşırı ince ya da kaba üretimden özellikle kaçınıldığını göstermektedir. Duvar kalınlığındaki standartlaşma, seramik üretiminde belirli teknik kuralların benimsendiğini ortaya koymaktadır.

Sargatskaya kültürü mezarlarında bulunan seramik kapların %92'si boyunlu kaplardan oluşmaktadır. Geriye kalan %8'lik kısmı ise şişe formundaki kaplar ve tabaklar oluşturmaktadır. Bu dağılım, boyunlu kapların hem günlük yaşamda hem de ölüm ritüellerinde öncelikli ve simgesel bir yere sahip olduğunu düşündürmektedir. Şişe ve tabak gibi formların az sayıda bulunması, bunların özel amaçlı ya da belirli bireylere özgü kullanım eşyaları olabileceğine işaret edebilir.[351]

Genel ölçülere bakıldığında, Sargatskaya kültürü seramik kaplarının ortalama yüksekliklerinin 10–19 cm, genişliklerinin ise 10,7–15,9 cm arasında değiştiği görülmektedir. Bu ölçüler, kapların çoğunlukla taşınabilir, günlük kullanımda pratik ve mezar içine yerleştirilmeye uygun boyutlarda üretildiğini göstermektedir. Mezar seramiklerinin, günlük hayatta kullanılan kaplardan tamamen farklı olmadığı; aksine

[350] Ludmila Koryakova, *Arheologiçeskiye İssledovaniya na Urale i v Zapadnoy Sibiri,* (Sverdlovsk: İlimler Akademisi Yayınları 1977), 148.

[351] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 94.

gündelik yaşamın bir parçası olan eşyaların ölüyle birlikte gömüldüğü anlaşılmaktadır.

Seramik kapların yaklaşık %70'inde bezeme bulunduğu tespit edilmiştir. Desenli kapların oranı, kültürün yayıldığı tüm bölgelerde genel olarak benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, her bölgenin kendine özgü desen tercihleri ve süsleme gelenekleri bulunmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü içerisinde hem ortak bir estetik anlayışın hem de yerel üretim geleneklerinin bir arada var olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mezar seramikleri, yalnızca ritüel objeler olarak değil, aynı zamanda bölgesel kimlik ve kültürel çeşitliliğin yansıtıldığı önemli arkeolojik göstergeler olarak değerlendirilebilir.[352]

Sargatskaya kültürüne ait mezarlarda ele geçirilen seramik kapların bezemeleri ağırlıklı olarak geometrik desenlerden oluşmaktadır. Bu kültürde en yaygın kullanılan süsleme motifleri; üçgenler ve fistonlar, zikzak çizgiler ile yatay çiziklerden meydana gelmektedir. Söz konusu bezeme repertuvarı, karmaşık olmayan ve belirli bir standarda dayanan bir desenleme geleneğini yansıtmaktadır. Bu gelenek yalnızca Sargatskaya kültürüne özgü olmayıp, Erken Demir Çağı boyunca Batı Sibirya orman-step kuşağında ve özellikle Tobol–İrtiş havzasının tamamında yaygın olarak kullanılan ortak bir süsleme anlayışının parçasıdır.

Desenleme teknikleri temel olarak çizme ve oyma yöntemlerine dayanmaktadır. Seramik yüzeyler üzerinde tekrarlanan motiflerin oluşturulmasında belirli desenleme aletlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu işlemler genellikle tahta çubukların uç veya sırt kısımları ile gerçekleştirilmiştir. Tahta çubuk yardımıyla yapılan bezemeler çoğunlukla damgalama tekniğini andırmakta olup, yüzey üzerinde düzenli ya da kimi zaman gelişi güzel yerleştirilmiş basit geometrik izler şeklinde görülmektedir. Bu durum, seramik bezemesinde estetik kaygı ile birlikte pratik ve hızlı üretimin de önemli olduğunu göstermektedir.

Teknik açıdan değerlendirildiğinde, seramik kaplar üzerindeki bezemelerin %40'ı kesilerek, %16'sı çukurlu teknikle, %12'si sivri bir alet yardımıyla yapılmıştır. Taraklı bezemeler ise oldukça sınırlı bir orana sahip olup yalnızca %2 düzeyinde kayda alınmıştır. Bunun yanı sıra,

[352] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 98.

seramik kapların yaklaşık üçte birinde (%33 civarında) farklı tekniklerin bir arada kullanıldığı desen kombinasyonları tespit edilmiştir. Bu kombinasyonlar, bezeme geleneğinin her ne kadar sade olsa da belirli bir çeşitliliğe izin verdiğini ortaya koymaktadır.

Seramik kaplar üzerinde bezemenin en yoğun olarak uygulandığı bölge, %47,7 oranıyla omuz kısımlarıdır. Omuz bölgesi, kabın hem biçimsel olarak en belirgin alanlarından biri olması hem de görsel algıyı güçlendirmesi nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. Desenlemenin ikinci en yoğun görüldüğü alan ise boyun ve omuzun birlikte bezendiği bölge olup bu oran %21,3 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, seramiğin ağız kenarlarının bezendiği örnekler oldukça sınırlıdır ve tüm bölgelerde bu oran yalnızca %3,1 düzeyindedir. Bu dağılım, bezemenin daha çok kabın gövde ile boyun arasındaki geçiş alanına odaklandığını göstermektedir.[353]

Biçimsel açıdan değerlendirildiğinde, en yoğun şekilde desenlenen kapların dikey elips formuna sahip seramikler olduğu görülmektedir. Geniş ve dar ağızlı kapların %78'inin bezemeli olması, süslemenin belirli kap tipleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle ağzı dar olan kaplarda, bezeme alanının daha geniş bir yüzey sunması nedeniyle desenlemenin daha yoğun uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, hem estetik tercihlerin hem de kap formunun bezeme düzenini doğrudan etkilediğini göstermektedir.[354]

Genel olarak değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürü seramik bezemeleri sade, tekrarlayan ve standartlaşmış bir karaktere sahiptir. Desen çeşitliliğinin sınırlı olması, bu kültürde seramiğin öncelikle işlevsel ve ritüel amaçlarla üretildiğini, bezemenin ise ikincil ancak sembolik bir unsur olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Buna rağmen, bezeme teknikleri ve motiflerin sistemli biçimde uygulanması, Sargatskaya kültürü toplumunun köklü ve süreklilik gösteren bir seramik geleneğine sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sargatskaya kültürüne ait seramikler, gerek desen çeşitliliği gerekse desenleme teknikleri bakımından genel olarak sade ve sınırlı bir karakter sergilemektedir. Kültürün yayıldığı geniş coğrafya boyunca ele geçen

---

353 Vladislav Mogilnikov, *Etnogenez Narodov Severnoy Azii: Meteryalı Konferentsii,* (Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 1969), 136-138.

354 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 100; Vladislav Mogilnikov *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov, K Voprosu o Sargatskoy Kulture,* (Moskova: Nauka 1972), 79.

seramiklerde birbirine büyük ölçüde benzeyen bezeme repertuvarına rastlanması, bu geleneğin güçlü bir standartlaşmaya sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle seramik kapların boyun ile gövde arasında yer alan yatay düz çizgi, Sargatskaya kültürü bezeme anlayışının vazgeçilmez ve ayırt edici unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çizgi, hem görsel bir sınır işlevi görmekte hem de bezeme alanlarını düzenleyen temel bir kompozisyon öğesi olarak kullanılmaktadır.

Kronolojik açıdan değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürünün erken dönemlerinde seramik bezemelerinde en sık karşılaşılan motifler üçgenlerdir. Buna karşılık, geç dönemlerde, özellikle M.S. I. yüzyıldan itibaren, seramikler üzerinde dörtgen motiflerin görülmeye başlanması, bezeme repertuvarında sınırlı da olsa bir değişim ve dönüşüm yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu durum, kültürün iç dinamiklerine ya da çevre kültürlerle olan etkileşimlerine bağlı bir gelişim süreci olarak değerlendirilebilir.[355]

Erken döneme ait seramiklerde, özellikle boyun ve omuz hizasında yoğunlaşan bezemeler dikkat çekmektedir. Bu dönemde düz çizikler, parmaklarla yapılmış dikey baskılar, yuvarlak inci biçimli çıkıntılar, zikzak motifleri ve asılı üçgenler yaygın olarak kullanılmıştır. Desenlerin boyutu ve sıklığı, kabın genel ölçülerine bağlı olarak değişmekte; bazı kaplarda iri ve tekil motifler tercih edilirken, bazılarında ise aynı motifin düzenli biçimde tekrarlandığı kompozisyonlar görülmektedir.

Orta dönem seramikleri incelendiğinde, kapların yaklaşık üçte birinin bezemesiz olduğu tespit edilmiştir. Bezeme bulunan örneklerde ise erken dönemin geleneksel motiflerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda üçgenler, yan çizikler, çukurlar ve literatürde "çekirdek baskı" olarak adlandırılan bezeme türleri yaygın şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum, orta dönemin bezeme anlayışının büyük ölçüde erken dönem geleneğini sürdürdüğünü, ancak bezemesiz kap oranının artmasıyla birlikte işlevselliğin daha ön plana çıktığını düşündürmektedir.

Geç dönemde ise seramik bezemelerinde belirgin bir yoğunlaşma ve çeşitlenme gözlemlenmektedir. Bu dönemde kapların ağız, boyun ve omuz olmak üzere üç ana bölgesi bezemeye dâhil edilmiştir. Kullanılan motifler arasında üçgenler ve asılı üçgenler, oval baskılar, çizikler,

[355] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 102.

parmak baskıları ve çukurcuklar öne çıkmaktadır. Her ne kadar bu dönemde seramiklerin yaklaşık %20'si bezemesiz olsa da, kalan örneklerin bir kısmı oldukça yoğun ve özenli biçimde desenlenmiş, estetik açıdan daha dikkat çekici bir görünüm kazanmıştır.[356]

Bu tür yoğun ve şık bezemeli seramiklere, yerleşim alanlarında çok nadir rastlanması dikkat çekicidir. Buna karşılık, bu kapların büyük çoğunluğunun mezar bağlamlarında ele geçirilmesi, bezemenin gündelik kullanımdan ziyade ritüel ve sembolik amaçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mezar seramiklerinin, yerleşim seramiklerine kıyasla daha özenli bir üretim sürecinden geçtiği anlaşılmaktadır.[357]

Geç dönem seramiklerinde ayrıca ağız kenarlarında dalgalı bezemeler, omuz kısımlarında ise zikzaklar, üçgenler ve nadiren gelişi güzel, düzensiz çizikler görülmektedir. İstatistiksel olarak değerlendirildiğinde, seramiklerin yaklaşık %30'unda yalnızca omuz bölgesinin bezemelendirildiği, %10'unda ise tabana yakın alanların ve çok az sayıda örnekte doğrudan taban kısmının da bezeme kapsamına alındığı tespit edilmiştir.[358]

Genel çerçevede bakıldığında, Sargatskaya kültürü seramik bezemeleri, sadelik, tekrar ve standartlaşma ilkeleri üzerine kuruludur. Buna karşın, kronolojik süreç içerisinde bezeme alanlarının genişlemesi ve bazı motiflerin ön plana çıkması, kültürün durağan değil, kontrollü bir gelişim süreci yaşadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu özellikler, Sargatskaya kültürünün seramik geleneğini hem bölgesel Erken Demir Çağı kültürleriyle ilişkilendirmekte hem de onu kendi içinde tanımlanabilir ve ayırt edilebilir bir arkeolojik kimliğe kavuşturmaktadır.[359]

2.10.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Yapım Aşamasında Teknolojik Aşamaları

Sargatskaya kültürü alanı içerisinde yer alan Baraba bozkırları ile İrtiş ve Tobol bölgelerinden elde edilen veriler ve seramik parçaları

---

356 Polosmak, *Baraba v Epoha,* 144.

357 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 107-112.

358 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 115.

359 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 145-150.

üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, bölgesel ve yerel özellikler belirlenmiştir. Sargatskaya kültürü seramiklerinde tüm bölgelerde yerel toprakların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, kültürün batıya doğru yayılımı sırasında Tobol bölgesinde seramik hamuruna talk minerali katılmaya başlandığı görülmektedir. Doğu bölgelerinde ise seramik üretiminde doğal katkı maddeleri tercih edilmiştir. Bu katkılar arasında şamot (kilin çamur hâline getirilip termal işlemden geçirildikten sonra tamamen kurutularak toz hâline getirilmesiyle elde edilen malzeme), kum ve organik maddeler yer almaktadır. Seramik hamurunda bulunan kumun form tutmasını sağlamak amacıyla çeşitli organik katkı maddeleri kullanılmıştır. İrtiş çevresindeki bölgelerde ise seramik hamurunda neredeyse hiç organik katkı maddesine rastlanmamaktadır. Tobol bölgesinde ise ayırt edici unsur olarak talk katkısı öne çıkmaktadır. Seramik kapların taban kısmına yuvarlak form kazandırmak amacıyla, üretime genellikle kabın üst kısmından başlanmış, ardından uzun hamur şeritleri eklenerek gövde oluşturulmuştur. Bu üretim tekniğine neredeyse tüm arkeolojik alanlarda rastlanmaktadır. Kabın alt kısmı, en son aşamada tek parça bir "yama" ile kapatılarak yuvarlak bir form verilmiştir.[360]

Seramik kaplarda üst bölüm maksimum genişliğe ulaştıktan sonra alt kısım eklenerek birleştirilmiştir. Aynı teknikle düz tabanlı kapların da üretildiği görülmektedir. Bu tür kaplarda taban kısmı tek parça hamurdan yapılmış, ardından üst gövde bu tabana eklenmiştir. Seramiklerin yüzey işlemlerinde ise tahta ya da kemik parçalarının kullanıldığı belirlenmiştir. Yerleşim alanları ve mezarlardan ele geçen seramik kaplar arasındaki temel fark, yerleşimlerde kullanılan kapların yüzeylerinin daha özenli biçimde işlenmiş olmasıdır. Yerleşim seramiklerinin yüzeyleri genel olarak pürüzsüzdür. Ancak Sargatskaya kültürünün geç dönemlerinde yerleşim ve mezar seramikleri arasındaki bu fark büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Sargatskaya kültürü seramiklerinde uygulanan desen teknikleri incelendiğinde, çizilerek yapılan desenlerin oranının %82, bastırılarak yapılan desenlerin oranının ise %57 olduğu tespit edilmiştir. Taraklı desen tekniğine Sargatskaya kültürü seramiklerinde nadiren rastlanmaktadır. Bu tür desenler daha çok kültürün batı sınırlarında

[360] Vladimir Matyuşenko ve Larisa Taurova, *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtişye*, (Novosibirsk: Nauka 1997), 38-42.

görülmektedir. Doğu bölgelerinde ve Baraba bozkırlarında ise taraklı desenler, "Grişkina Zimka" gibi bazı arkeolojik alanlarda %1 oranında kullanılmıştır.[361]

Taraklı desenlerin genellikle kuzey kökenli topluluklar tarafından yaygın biçimde kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle, Sargatskaya kültürü kapsamında söz konusu desenlerin yalnızca batı kesimlerde görülmesi, kültürün batı ve kuzeybatı yönünde ilerlediği süreçte yaşanan etkileşimlerin seramik geleneği üzerinde bıraktığı izler olarak değerlendirilmektedir.[362]

2.10.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Hamur Hammaddesi

2.10.4.1. Zauralye Bölgesi

Zauralye bölgesinde seramik üretiminde kullanılan hamurun, temel olarak iki ana tarif doğrultusunda hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu tariflerden ilki, çamur (toprak), kum ve şamotun bir araya getirilmesiyle oluşturulan hamurdur. İkinci tarif ise çamur (toprak), şamot, kum ve organik katkı maddelerinin birlikte kullanıldığı daha karmaşık bir bileşime sahiptir. Her iki tarifte de şamotun hamura eklenmesi, seramik kapların pişirme sürecinde çatlamasını önlemek ve mekanik dayanıklılığını artırmak amacıyla bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte, bazı arkeolojik yerleşimlerde seramik hamuru içerisinde kum oranının belirgin biçimde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, kumun söz konusu bölgede toprağın doğal bileşeni olarak yaygın şekilde bulunmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla, kum katkısının her zaman bilinçli olarak eklenmediği, bazı durumlarda doğal olarak hamurun bünyesine dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, seramik hamuru tarifleri değerlendirilirken yalnızca kasıtlı katkılar değil, yerel toprak özellikleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu veriler doğrultusunda Zauralye bölgesinde kullanılan seramik hamuru tariflerinin ikiyle sınırlı olmadığı, doğal koşulların etkisiyle çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu nedenle, yukarıda belirtilen iki

[361] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 155.
[362] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 121.

ana tarifin yanı sıra, çamur (toprak) ve şamot karışımından oluşan daha sade bir tarif ile çamur (toprak), şamot ve organik maddelerin birlikte kullanıldığı bir başka tarifin de varlığı kabul edilmelidir. Böylece Zauralye bölgesi seramik üretim geleneğinde, hem bilinçli teknolojik tercihler hem de yerel çevresel koşulların belirleyici olduğu çok katmanlı bir hamur hazırlama pratiğinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2.10.4.2. İrtiş Bölgesi

İrtiş ve çevresi bölgesinde seramik üretiminde kullanılan hamur tarifleri, yerel doğal kaynakların yanı sıra üretim geleneği ve teknik tercihler doğrultusunda çeşitlilik göstermektedir. Arkeolojik veriler, bu bölgede seramik hamurunun birden fazla reçeteye göre hazırlandığını ortaya koymaktadır.[363]

Bunlar arasında en yaygın olarak kullanılan tarif, çamur (toprak), kum ve şamotun birlikte kullanıldığı bileşimdir. Bu tarifin yaygınlığı, hem kumun bölge topraklarında doğal olarak bulunması hem de şamot katkısının seramik kapların dayanıklılığını ve pişirme sürecindeki stabilitesini artırmasıyla açıklanabilir. Şamotun hamura eklenmesi, özellikle yüksek ısıya maruz kalan kaplarda çatlama ve deformasyon riskini azaltan önemli bir teknolojik unsurdur.

İkinci tarifte ise çamur (toprak) ve kumun birlikte kullanıldığı, daha basit bir hamur bileşimi söz konusudur. Bu tür seramiklerin genellikle günlük kullanım amaçlı, kısa ömürlü ya da düşük teknik beklentiye sahip kaplar olduğu düşünülmektedir. Kumun, hamurun plastikliğini dengeleyerek formun korunmasına katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü tarif, çamur (toprak) ve şamot karışımından oluşmaktadır. Bu tür hamur bileşimi, kumun doğal ya da bilinçli olarak eklenmediği durumları yansıtmaktadır. Şamotun tek başına katkı maddesi olarak kullanılması, üreticilerin pişirme sürecine yönelik teknik bilgiye sahip olduklarını ve kapların dayanıklılığını artırmayı hedeflediklerini göstermektedir.

Son olarak, çamur (toprak), kum ve şamot içeren ancak arkeolojik buluntular arasında en az rastlanan tarif, muhtemelen belirli işlevlere yönelik özel kapların üretiminde kullanılmıştır. Bu tarifin sınırlı

[363] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 135.

kullanımı, ya hammaddelere erişimdeki farklılıklarla ya da belirli dönemsel ve yerel üretim tercihleriyle ilişkilendirilebilir.[364]

Genel olarak İrtiş ve civarı bölgesindeki seramik hamuru tarifleri, hem çevresel koşulların hem de kültürel ve teknolojik birikimin seramik üretim sürecini doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, bölgede tek tip bir üretim anlayışı yerine, ihtiyaca ve koşullara göre şekillenen esnek bir seramik teknolojisinin varlığına işaret etmektedir.

2.10.4.3. Tobol Bölgesi

Tobol ve civarı bölgesinde seramik üretiminde kullanılan hamur tarifleri, hem yerel hammadde kaynaklarının niteliğini hem de Sargatskaya kültürünün bölgesel etkileşimlerini yansıtan önemli veriler sunmaktadır. Arkeolojik bulgular, bu bölgede seramik hamurunun üç temel bileşim üzerinden hazırlandığını göstermektedir.[365]

En yaygın kullanılan hamur tarifi, çamur (toprak), kum ve şamotun birlikte kullanıldığı bileşimdir. Bu tarif, Tobol bölgesinde seramik üretiminin temel teknolojik geleneğini temsil etmektedir. Kum, bölge topraklarında doğal olarak bulunan bir bileşen olup hamurun form tutmasını sağlarken; şamot katkısı, seramik kapların pişirme sürecinde ısıl dayanıklılığını artırmakta ve çatlama riskini azaltmaktadır. Bu bileşimle üretilen kapların, özellikle günlük kullanım ve mezar bağlamlarında yaygın olarak tercih edildiği anlaşılmaktadır.

İkinci hamur tarifi, çamur (toprak) ve kumdan oluşan daha sade bir bileşimdir. Şamot katkısının bulunmadığı bu kapların, teknik açıdan daha düşük dayanıklılığa sahip olduğu düşünülmektedir. Bu tür seramiklerin, kısa süreli kullanım amacıyla ya da yerel, hızlı üretim süreçleri kapsamında üretilmiş olabileceği değerlendirilmektedir. Kumun, hamurun plastikliğini dengeleyen temel katkı maddesi olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Üçüncü ve Tobol bölgesi açısından ayırt edici nitelik taşıyan hamur tarifi ise çamur (toprak), kum, şamot ve talk mineralinin birlikte kullanıldığı bileşimdir. Talk katkısı, Tobol bölgesinde Sargatskaya

---

[364] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 137.

[365] (Sargatskaya kültürü sınırların batı kısımları N.P Matveyeva tarafından açılmış olan Rafaylovo ve Kolovskogo yerleşim seramiklerine göre verilmiştir).

kültürünün batıya doğru ilerleyişi sırasında, bölgedeki Gorohovskaya kültürü ile kurulan etkileşimin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Talk minerali, seramik kapların termal işlemlere karşı dayanıklılığını artıran, çatlamayı ve dağılmayı engelleyen önemli bir katkı maddesidir. Bu özelliğiyle talklı hamur, özellikle yüksek ısıya maruz kalan ya da uzun süreli kullanım amaçlı kaplarda tercih edilmiştir.[366]

Tobol ve çevresinde kullanılan seramik hamuru tarifleri, bölgenin hem doğal çevresel koşullarını hem de kültürel temaslarını yansıtan teknolojik bir çeşitliliğe işaret etmektedir. Özellikle talk katkılı seramikler, Tobol bölgesini Sargatskaya kültür alanı içinde ayırt edici bir konuma yerleştirmekte ve bu bölgenin kültürlerarası etkileşim açısından önemini ortaya koymaktadır.

Böylece seramik hamuru tarifinde, toprağın yapısında doğal olarak bulunmayan ancak teknolojik açıdan vazgeçilmez olan mineral katkı maddeleri kullanılmıştır. Bu bağlamda mineral katkı olarak özellikle talk tercih edilmiştir. Talk katkısının bulunmadığı seramik hamurlarında ise, aynı işlevi görecek biçimde kum kullanıldığı tespit edilmiştir. Mineral katkı maddeleri arasında ince taneli nehir kumu öne çıkarken, organik katkılar olarak ufalanmış kemik, şamot, çok nadir olmak üzere kömür parçaları ve gözle seçilmesi zor olan organik maddeler belirlenmiştir. Bu son gruba dâhil edilen katkı maddelerinin, büyük olasılıkla kurumuş hayvan dışkısı (tezek) kökenli olabileceği düşünülmektedir.[367]

Sargatskaya kültürü seramik hamurunun temel ve değişmez bileşeni yerli toprak olmuştur. Buna ek olarak, doğu bölgelerinde seramik hamuruna ağırlıklı olarak şamot katkısı yapılırken, batı bölgelerinde kum katkısının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Organik katkı maddelerinin ise en yoğun biçimde Baraba bozkırlarında kullanıldığı, diğer bölgelerde ise bu tür katkıların daha sınırlı düzeyde kaldığı tespit edilmiştir. Tobol bölgesinde, Gorohovskaya kültürü ile kurulan kültürel etkileşim sonucunda seramik hamuruna talk katkısının eklenmeye başlandığı belirlenmiştir. Ufalanmış kemik katkısı ise Sargatskaya kültür alanının özellikle Batı Tobol ve Zauralye kesimlerinde tespit edilmiştir.[368]

[366] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 135.
[367] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.
[368] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 146.

Sargatskaya kültürünün tüm kronolojik süreci boyunca seramik hamuru tariflerinde temel bir değişiklik yaşanmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, kültür alanı içerisinde ele geçen ithal seramiklerin hamur tariflerinin, Sargatskaya kültürüne özgü seramik hamurlarından belirgin biçimde farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Seramik hamurlarının oluşum süreci, bölgesel çevre koşulları ve hammadde kaynaklarına bağlı olarak gelişmiş olup, tamamen doğal bir adaptasyon sürecinin ürünü olarak değerlendirilmektedir.

2.10.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerlerinde Seramikleri

Yerleşim yerlerinden ele geçen seramik kaplar, mezarlarda bulunan seramiklerde olduğu gibi, boyun kısmı bulunan ve bulunmayan kaplar ile bunların alt tipleri çerçevesinde tasnif edilebilmektedir. Yerleşim seramikleri, form, çeşitlilik, desenleme ve genel dış görünüm açısından Sargatskaya kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde büyük ölçüde benzer özellikler sergilemektedir. Bu kaplar, tamamen el yapımı olup genellikle gri ve gri tonlarında, kaba yapılı seramiklerdir. Seramik kapların ortalama duvar kalınlığı 0,7–0,9 cm arasında değişmektedir. Yapım sürecinde şerit (şerit eklemeli) yöntem kullanıldığı için taban, gövde ve boğaz kısımlarında belirgin kalınlaşmaların oluştuğu gözlemlenmektedir.

Yerleşim alanlarında ele geçen seramik kapların büyük bir bölümü yuvarlak tabanlıdır. Bununla birlikte, her yerleşimde sınırlı sayıda olmak üzere düztabanlı kaplara da rastlanmaktadır. İrtiş ve İşim bölgelerindeki yerleşimlerden elde edilen seramik kapların hamur yapısı incelendiğinde, bu kapların kum katkılı, sıkı bir hamurdan ziyade daha "yağlı" olarak tanımlanan doğal çamurdan üretildiği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde katkı maddesi olarak ağırlıklı biçimde şamot kullanılmış, hatta bazı örneklerde iri şamot parçalarına rastlanmıştır.[369]

Tobol bölgesinde ise seramik kapların, yerel özellikler taşıyan kumlu topraktan üretildiği tespit edilmiştir. Bu durum, seramik kapların yüzeylerinde pütürlü bir dokunun hissedilmesine neden olmuştur. Tobol bölgesi seramiklerinde şamot katkısına ek olarak çeşitli organik maddelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu katkılar arasında yanmış

[369] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 106.

ve ufalanmış kemik parçaları, kül, talk ve mika (kayaç) yer almaktadır. Yerleşim yerlerinde ele geçen seramik kapların büyük çoğunluğu yuvarlak tabanlı olmakla birlikte, düztabanlı kaplara en yoğun biçimde İrtiş bölgesinde rastlanmıştır.[370]

Hem yerleşim alanlarında hem de mezarlarda bulunan seramik kapların yaklaşık %70'inin desenlendirildiği tespit edilmiştir. Desenlendirme oranının en yüksek olduğu bölge İrtiş havzasıdır. En düşük desenlendirme oranı ise, "Duvanskoye II" yerleşimi istisna tutulduğunda, Tobol bölgesinde gözlemlenmektedir. İşim bölgesi, seramik kapların desenlendirilme oranı bakımından İrtiş ve Tobol bölgeleri arasında bir konumda yer almaktadır. Sargatskaya kültürü seramiklerinde geleneksel desen olarak kabul edilen ">" motifinin, bölgesel farklılık gözetilmeksizin yerleşim yerlerindeki seramik kapların tamamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, yatay çizik motiflerinin daha çok batı bölgelerinde tercih edildiği belirlenmiştir.[371]

2.10.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramik Kapları Desenlendirme Gelenekleri

Sargatskaya kültürü seramik kapları üzerinde kullanılan desenlendirme araçları ve teknikleri büyük ölçüde standartlaşmış bir karakter sergilemektedir. Seramik kapların yüzeylerinde en yaygın olarak dikey ve yatay ">" motifleri, üçgenler, zikzaklar, düz ve eğik çizikler, baskı desenleri (çekirdek ve dikdörtgen formunu andıran baskılar), çukurlar, yarım küre biçimli "inci" çıkıntılar, parmakla yapılan çimdikleme izleri, asılı üçgenler ve boyun kısmında yer alan düz çizgiler tespit edilmiştir. Bu desenler, belirli kalıplar çerçevesinde uygulanmış olup, hem teknik hem de kompozisyon açısından tutarlı bir gelenek yansıtmaktadır.[372]

Sargatskaya kültürü seramik kapları üzerindeki çizilerek yapılmış desenlerin tamamının, Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Geç İrmenskaya ve Andronoid kültürlerinde de kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu durum, desen repertuvarının büyük ölçüde daha önceki kültürel geleneklerden devralındığını göstermektedir. Bununla birlikte,

[370] Poloskmak. *Baraba v Epohu*, 32-40.
[371] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 107-112.
[372] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 102.

Sargatskaya kültürüne özgü sayılabilecek bazı motiflere de sınırlı sayıda rastlanmıştır. Dalgalı çizgiler ve ördek biçimini andıran figüratif desenler, geç döneme tarihlenen örneklerde ve yalnızca kuzey bölgelerinde, tekil buluntular halinde tespit edilmiştir.

Seramik kapların boyut ve formuna bağlı olarak belirli desen takımlarının tercih edildiği anlaşılmaktadır. Omuzları fazla çıkık olmayan, dar ve orta genişlikte boğazlı kaplarda, özellikle erken dönemde, asılı üçgen motiflerine sıklıkla rastlanmıştır. Taban kısmı yumurtayı andıran formlardaki kaplar üzerinde ise üçgen biçimli baskılar kullanılmıştır. Bu baskıların, kabın üst kısımlarında daha düzenli bir biçimde sıralandığı, alt kısımlarda ise daha gelişigüzel uygulandığı gözlemlenmektedir. Söz konusu desen tipinin genel kullanım oranının düşük olduğu ve farklı kap formlarında da sınırlı sayıda örneğe rastlandığı anlaşılmaktadır.[373]

Düztabanlı seramik kaplarda ise taban yüzeyinin baskılarla süslendiği ya da taban çemberi boyunca çizik motiflerin uygulandığı tespit edilmiştir. Sargatskaya kültürü seramik desenlendirmesinde belirgin bir "bölgesel kural" olduğu görülmektedir. Buna göre, bazı motiflerin kapların belirli bölümlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, zikzak, üçgen ve ">" motifleri genellikle kabın boyun kısmında, kimi örneklerde ise omuz hizasında yer almaktadır. Asılı üçgenler çoğunlukla omuz bölgesini süslemekte, tabana yakın alanlarda ve taban kısmında ise düzensiz çekirdek baskılar ya da çizik motifler uygulanmaktadır. Gövde ve boyun kısımlarında yapılan çizik ve baskılar çoğunlukla yatay şeritler hâlinde düzenlenmiştir. Boyun ile omuz arasındaki geçiş bölgesinde ise yatay düz çizgilerin kullanımı yaygındır.[374]

İşim, İrtiş ve Tobol bölgelerinde gerçekleştirilen araştırmalar, bu üç bölgenin seramik desen repertuvarında kendine özgü bazı özellikler barındırdığını ortaya koymuştur. Sargatskaya kültürünün erken dönemlerinde Baraba bozkırlarında yarım küre biçimli inci çıkıntılarının ve çukur desenlerin kullanım oranının oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde inci motifleri neredeyse tamamen ortadan kalkmış, çukur desenler ise az sayıda örnekle varlığını sürdürmüştür. İrtiş bölgesinde ise Sargatskaya kültürünün geç

[373] Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.

[374] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 38-41.

döneminde inci ve çukur desenlerin yeniden kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bu motiflerin çoğunlukla daha önce uygulanmış desenlerin üzerine eklenerek yapıldığı anlaşılmaktadır.[375]

Orta dönemlere gelindiğinde, Baraba ve İrtiş çevresindeki bölgelerde kısa çizik motiflerin kullanımının arttığı, buna karşılık inci desenlerin tamamen ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde zikzak motiflerinin ve boğaz bölgesinde yer alan ">" desenlerinin daha yaygın hâle geldiği anlaşılmaktadır.

Sargatskaya kültürünün daha geç dönemlerinde ise seramik desenlerinde Orta Asya etkilerinin belirginleştiği görülmektedir. M.S. I–II. yüzyıllarda güney bölgeleriyle kurulan daha yoğun ilişkiler sonucunda, desen repertuvarında bölgesel farkların büyük ölçüde ortadan kalktığı, asılı üçgen motiflerinin yeni varyantlarının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu süreçle bağlantılı olarak "kuş motifli fistonlar" olarak tanımlanan süsleme unsurları seramikler üzerinde görülmeye başlanmıştır.[376]

Tobol bölgesinde Sargatskaya kültürünün geç dönemlerinde, batıdaki Gorohovskaya kültürüyle etkileşim sonucu bu kültüre özgü desenlerin seramik kaplar üzerinde kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Tobol'un kuzey kesimlerinde sınırlı sayıda taraklı desen örneğine rastlanmış olsa da, genel olarak Tobol bölgesinin tamamında geç dönemde seramik kaplardaki desen çeşitliliği ve yoğunluğunun oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Tobol bölgesi, desen repertuvarı açısından Sargatskaya kültürü alanları içinde en fakir bölgelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bölgede geleneksel Sargatskaya üçgen motiflerinin daha çok dikey düzenlemeler hâlinde uygulanmaya başlandığı tespit edilmiştir.

Sargatskaya kültürü tüm dönemleri boyunca seramik kaplar üzerindeki desenlerin büyük çoğunluğunun çizilerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra sivri aletlerle bastırma yoluyla oluşturulan desenler de yaygın olarak kullanılmış, taraklı desenler ise en az tercih edilen teknikler arasında yer almıştır. Taraklı desenlerin

---

[375] Lionid Pogodin, *Keramika Pozdnih Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı, Keramika Kak İstoriçeskiy İstoçnik,* (Tobolsk: Tobolsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1996), 67-69.

[376] Pogodin, *Keramika Pozdnih*,75.

özellikle kuzey bölgelerinde daha sık görülmesi, bu tekniğin bölgesel etkileşimler yoluyla sınırlı ölçüde benimsendiğini göstermektedir.

2.11. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Sargatskaya kültürü mezar kompleksleri, yerleşim düzeni açısından tekil, zincir hâlinde ya da grup biçiminde düzenlenmiş kurganlardan oluşmaktadır. Bu mezar alanları genellikle İşim, İrtiş, Oka, Tobol, İset, Miyass, Pışma ve Tura nehirlerinin yüksek kıyı terasları ve doğal yükseltileri üzerinde konumlandırılmıştır. Mezarların tercih edildiği bu alanlar, hem su kaynaklarına yakınlık hem de çevreye hâkim konumlarıyla dikkat çekmektedir.[377]

Sargatskaya kültürüne ait kurganların boyutları küçük, orta ve büyük ölçekli olmak üzere değişkenlik göstermektedir. Küçük ve orta boyutlu mezarların çapı genellikle 7–20 metre arasında değişirken, daha az sayıda olmakla birlikte çapı 20 metreyi aşan büyük kurganlara da rastlanmaktadır. Mezar üstü yapıların genel olarak alçak profilli olduğu, yuvarlak ya da oval planlı biçimde düzenlendiği ve üst yüzeylerinin çoğunlukla düzleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu yapılar yüksekliklerine göre arkeologlar tarafından alçak, orta ve yüksek kurganlar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bölgesel dağılım dikkate alındığında, Tobol bölgesinde küçük kurganların ağırlıkta olduğu, İşim bölgesinde orta boyutlu kurganların yaygınlaştığı, İrtiş bölgesinde ise orta ve büyük boyutlu kurganların daha sık görüldüğü tespit edilmiştir.[378]

Bazı küçük kurganlarda mezar üstü yapıların bulunmadığı, mezar çukurundan çıkarılan toprağın yarım çember ya da tam çember biçiminde mezar alanını çevreleyecek şekilde düzenlendiği gözlemlenmiştir. Orta ve büyük kurganlarda ise mezar üstüne toprak yığılarak sıkıştırıldığı ve bu alanlarda yer yer ateş izlerine rastlandığı kaydedilmiştir. Bazı mezarlarda, özellikle merkez mezarların üzerinde, dikdörtgen planlı bir temel üzerine oturtulmuş ahşap konstrüksiyonların

[377] Mihail Obıdenov, *Pozdniy Bronzovıy Vek Yujnogo Urala,* (Ufa, İlimler Akademisi 1986), s.20.

[378] Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 139.

varlığı tespit edilmiştir. Bu tür yapılara "Strejevo II" ve "İsakovka III" kurganlarında örnekler sunulmaktadır.[379]

Sargatskaya kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde, bazı mezarlarda mezar üstünün ağaç, tahta, çalı, kamış ya da ot balyalarıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın özellikle büyük kurganlarda daha karmaşık biçimlerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin Omsk bölgesinde, çapı 80 metreye ulaşan büyük kurganlarda mezar üstü yapıların çalı, çırpı, ot ve kamış katmanlarından oluşan çokgen planlı düzenlemeler şeklinde inşa edildiği tespit edilmiştir.[380]

İrtiş ve İşim çevresinde bulunan bazı mezarlarda, mezar üstünde özenle hazırlanmış sıkıştırılmış çamur tabakalarına rastlanırken, Tobol bölgesinde bu tür düzenlemelere daha sınırlı ölçüde rastlanmıştır. Tobol bölgesindeki mezar üstü yapıların, genel karakterleri bakımından İşim bölgesi mezarlarıyla benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Mezar üstünde oluşturulan bu alanların, hem dini ve törensel ritüeller için kullanılmış olabileceği hem de mezar üstü yapının dayanıklılığını artırma işlevi gördüğü düşünülmektedir. Nitekim bu alanlarda tespit edilen ateş izleri, mezar ritüellerinde ateş kullanımının önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

Söz konusu mezar üstü yapı geleneğinin, farklı malzemelerle uygulanmış olmakla birlikte, İskit kültürlerinde görülen taş dolgulu mezar üstü düzenlemeleriyle yapısal benzerlikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü mezar mimarisinin, Erken Demir Çağı bozkır toplumlarının ortak ritüel ve mimari anlayışı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.[381]

Sargatskaya kültüründe mezar üstü mimarinin bir diğer önemli unsuru, "çadır" biçiminde tasarlanmış mezar üstü yapılardır. Bu tür yapılar, özellikle İşim havzasında tespit edilen örnekler aracılığıyla daha iyi anlaşılabilmektedir. Nitekim İşim civarında yer alan "Berlik 6" kurganında, mezarın üzerinde çamurdan oluşturulmuş bir yükselti bulunmakta olup, bu yapının yaklaşık 9 metre çapında ve 0,5 metre

[379] Ludmila Çindina, Oçerki *Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy*, Cilt II, (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1994), 140-144.

[380] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 47.

[381] Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 149.

yüksekliğinde olduğu belirlenmiştir.[382] Söz konusu yükseltinin etrafına çokgen planlı bir çadır yapısının kurulduğu, bu çadırın ise yaklaşık 13 metre çapa ulaştığı hesaplanmıştır. Bu durum, mezar üstü düzenlemenin yalnızca bir örtüleme işlevi taşımadığını, aynı zamanda bilinçli bir mimari ve ritüel tasarımın parçası olduğunu göstermektedir.[383]

Mezar üstü çadır yapıları, M.Ö. V.–III. yüzyıllar arasında Avrasya bozkırlarında özellikle zengin mezarlarda sıkça karşılaşılan bir uygulama olarak bilinmektedir. Kuzey Kazakistan'da "çadır kurganları" olarak adlandırılan mezar tiplerinin erken örneklerine M.Ö. VI–V. yüzyıllarda, geç dönem örneklerine ise M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında rastlanmaktadır. Bu mezar üstü yapıların çadır formunda inşa edilmesinin, belirli bir dini inanış ve ritüel anlayışıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Büyük olasılıkla bu uygulama, sosyo-etnik temellere dayanan ve birbirine yakın kabile gruplarının ortak ideolojik ilkeleri çerçevesinde şekillenmiş bir gelenektir.[384]

Sargatskaya kültürüne ait kurganların yaklaşık yarısında, mezarların etrafının çember ya da oval planlı hendeklerle çevrildiği görülmektedir. Bu hendekler çoğunlukla bir ya da iki karşılıklı girişe sahiptir. Mezarın hazırlanması sırasında, hendeklerden çıkarılan toprağın mezarın merkezine doğru taşınarak hafif bir yükselti oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulama, mezar alanının hem mimari hem de sembolik olarak vurgulanmasını sağlamış olmalıdır.[385]

Bölgesel dağılıma bakıldığında, İrtiş ve çevresinde bulunan mezarların büyük çoğunluğunda hendeklerin mevcut olduğu, buna karşılık Tobol ve çevresinde hendekli mezarların daha az sayıda bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Tobol ve İşim bölgelerinde hendeklerin çoğunlukla kapalı, yani girişsiz olduğu, İrtiş bölgesinde ise bir ya da iki girişe sahip hendeklerin yaygın olduğu tespit edilmiştir.

---

382 Maral Habdulina, *Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekovye Uralo-İrtışskogo Mejdureçya,* (Çelyabinsk: İlimler Akademisi Yayınları 1987), 3-25.

383 *Stepi Evropeyskoy Çasti SSSR v Skifo-Sarmatskoye Vremya*,(Moskova: Nauka 1989), 54-57,69-70.

384 Genadiy Zdanoviç, İ.V.İvanov ve Maral Habdulina, "Opıt İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennıh Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)", *Sovetskaya Arheologiya*, Sayı 4,(1984): 41-43.

385 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza* 136-145; Aleksandr Kolesnikov ve Andrey Kuybışev, Rabotı v Priirtışye, Arheologiçeskiye Otkrıtiya za 1976 God, (Moskova: Nauka 1977), 225.

Benzer uygulamalara İskit kurganlarında da rastlanmakta olup, bu kurganlarda mezarların etrafının taş dizileriyle çevrildiği ya da alçak çitlerle sınırlandığı bilinmektedir. Bu tür yapıların, mezar alanını belirginleştirmek ya da mezar üstü yapının stabilitesini artırmak amacıyla inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.[386]

Sargatskaya kültüründe hendeklerin işlevi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu geleneğin Bolşereçenskaya kültüründe yaygın olduğu ve genel olarak İskit dünyasında sıkça uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü mezar mimarisinin, Erken Demir Çağı bozkır kültürlerinin ortak ritüel ve mimari gelenekleriyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.[387]

Sargatskaya kültüründe hem tekli hem de çoklu mezar uygulamaları görülmektedir. Merkezi mezarın etrafına yapılan ek definler "çoklu mezarlar" olarak tanımlanmaktadır. Bu tür mezarlarda merkezî mezar, mezar alanının tam ortasında yer almakta olup, diğer mezarlara kıyasla daha büyük ve daha derin olarak düzenlenmiştir. Çoklu mezar komplekslerinde, merkez mezarın etrafında on beşe kadar defin yapılan örnekler tespit edilmiştir. Ayrıca az sayıda olmakla birlikte, bazı hendeklerin içinde de definlere rastlanmıştır.[388]

Kültürün yayıldığı tüm bölgelerde, defin geleneği açısından ingumasyonun, yani ölülerin gömülerek defnedilmesinin esas uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü mezar ritüellerinde belirgin bir sürekliliğin varlığına işaret etmektedir.[389]

2.11.1. Mezar İçi Şekil ve Yapıları

Mezar çukurlarının farklı tipolojik biçimlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, mezar çukurları dört ana grupta değerlendirilebilir. İlk grubu, yan duvarları tamamen dik olarak açılmış mezar çukurları oluşturmaktadır. İkinci grupta ise duvarları dik olmayan, alt kısımlara doğru daralan mezar çukurları yer almaktadır. Üçüncü tip, toprak yüzeyine yakın seviyede basamak biçiminde bir çıkıntıya sahip olan ve literatürde "apoletli mezar" olarak adlandırılan

386 Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 66.
387 Polosmak, *Baraba v Epohu*, 93-94.
388 *Stepi Evropeyskoy*, 54-57.
389 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 33.

örneklerdir. Dördüncü grubu ise mezar çukurunun içinde, başucuna yakın konumda çeşitli eşyaların yerleştirilmesi amacıyla raf işlevi gören nişlere sahip mezarlar oluşturmaktadır.

Mezar çukurlarının planı genellikle dikdörtgen biçimindedir. Bununla birlikte, bazı mezarlarda taban kısmında oluklara rastlanmıştır. Mezar içi ağaç konstrüksiyonun bulunduğu örneklerde, bu olukların ahşap yapıyı sabitlemek ve taşımak amacıyla açıldığı düşünülmektedir. Bu tür mimari düzenlemeler, mezarın yalnızca bir gömü alanı olarak değil, ölen kişinin öteki dünyadaki "evi" olarak algılandığını göstermektedir.[390]

Bu anlayış doğrultusunda, mezar içinde ölünün yatırıldığı alanın altına ağaç kabukları ya da otlardan oluşan bir katman serildiği tespit edilmiştir. Özellikle İrtiş ve çevresindeki mezarlarda, mezar içi ağaç konstrüksiyonun alt ve yan kısımlarının tahta parçalarıyla desteklendiği görülmektedir. Bu durum, mezar mimarisinde ahşabın bilinçli ve sistemli bir biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Mezarların boyutları belirgin farklılıklar göstermektedir. Büyük mezarların yaklaşık %13'ünün ölçüleri ortalama 1,5 × 2,5 metre olarak tespit edilmiştir. Orta boyutlu mezarlar, büyük ve küçük mezarlar arasında yer almakta olup en yaygın grubu oluşturmaktadır; bu tip mezarların görülme oranı %76,7'dir. Küçük mezarlar ise toplamın %11'ini oluşturmakta ve ortalama 1,5 × 0,6 metre ölçülerindedir.

Derin çukurlu mezarların çoğunlukla merkez mezarlara ait olduğu anlaşılmaktadır. Merkez mezarın çevresinde konumlanan definlerin ise, merkez mezara kıyasla toprak yüzeyine daha yakın ve daha sığ çukurlara açıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, merkez mezarın mezarlık içerisindeki ayrıcalıklı konumunu ve özel statüsünü açıkça ortaya koymaktadır.

Sargatskaya kültürüne ait her mezarlığın, genel gelenekler çerçevesinde ortak özellikler taşımasına rağmen, kendi içinde özgün ayrıntılara sahip olduğu görülmektedir. Mezar alanlarının büyüklüğü ve mezar mimarisinin karmaşıklığı, mezara gömülen bireyin sosyal statüsü ile doğrudan ilişkilidir. Mezar alanı genişledikçe, mezarın uzunluk ölçülerinde görece daha sınırlı bir değişim yaşandığı, buna karşılık

[390] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 49.

genişlik ve iç düzenlemede belirgin farklılıkların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Sargatskaya kültürüne ait zengin mezarlarda, mezar duvarlarının ağaç konstrüksiyonla desteklendiği örnekler yaygındır. Bu tür mezarların yaklaşık üçte birinde taban veya yan duvarlarda ahşap döşemelere rastlanmıştır. Mezar kapaklarının ise genellikle 10–20 cm genişliğinde, iki ya da üç sıra halinde yerleştirilmiş ahşap plakalarla kapatıldığı belirlenmiştir. Ahşap kapaklar düzenli bir sıra halinde döşenmiş, üzerleri ot, kuru ot veya ağaç kabuklarıyla örtülerek mezar üstü yapının sağlamlaştırılması amaçlanmıştır.

Özellikle İrtiş Nehri ve çevresinde, ağaçtan yapılmış mezar kapaklarının apoletli mezarlarda yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu tür mezarların yaklaşık %86'sında ahşap kapaklara rastlanmıştır. Diğer mezar tiplerinde ve tipolojik olarak kesin olarak sınıflandırılamayan mezarlarda ise ahşap kapak kullanım oranı yaklaşık %40 olarak tespit edilmiştir. Bu veriler, ahşap kullanımının hem mezar tipine hem de gömülen bireyin statüsüne bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. [391]

Sargatskaya kültürü mezarları, genel olarak açık ve kapalı olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Kapalı mezarlar kendi içinde iki temel tipe ayrılmaktadır. Birinci grup, üstü kapakla örtülmüş düz ve basit mezarlardır. İkinci grup ise oda biçiminde düzenlenmiş mezarlar olup, bu tip mezarlarda ölü bireyin ahşap konstrüksiyon üzerine yatırıldığı tespit edilmiştir.

Mezarların çeşit ve tipleri farklılık gösterse de, Sargatskaya kültüründe defin geleneğinin ortak özelliği, ölülerin doğrudan mezar çukuru içerisine gömülmesidir. Mezarların iç yapısı incelendiğinde, ahşap konstrüksiyon kullanımının yaygın olduğu ve bu uygulamanın, dönemin konut mimarisinde kullanılan ahşap ev yapım teknikleriyle büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Sargatskaya kültürünün yayıldığı geniş coğrafyada, her bölgenin kendine özgü defin ayrıntıları geliştirdiği görülmektedir.[392]

---

[391] Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 145.

[392] Natalya Matveyeva, *İstoçniki Etnokulturnoy İstorii Zapadnoy Sibiri,* (Tümen, Tümen Devlet Üniversitesi 1991), 17.

İşim bölgesinde mezarların çoğunlukla düz duvarlı, içi ahşap konstrüksiyonlu ve kapaklı olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede ahşap kullanımına dayalı farklı yapım teknikleri gözlemlenmiş; çerçeve tipi, sandık (kutu) tipi ve tomruklardan oluşturulmuş ahşap konstrüksiyonlar yaygın olarak kullanılmıştır. Buna karşılık Baraba bozkırlarında ahşap malzemenin daha sınırlı ölçüde tercih edildiği anlaşılmaktadır.

İşim bölgesinde ayrıca apoletli mezarlar, nişli mezarlar, içi ahşap konstrüksiyonlu mezarlar ve ahşap mezar kapakları bir arada görülmektedir. Orta Tobol bölgesinde ise mezar içi dikey ahşap konstrüksiyonlara daha sık rastlanmaktadır. Bu veriler, bölgeler arasında defin geleneklerinin temel unsurlar bakımından benzerlik gösterdiğini, ancak ayrıntı düzeyinde her bölgenin kendine özgü uygulamalar geliştirdiğini ortaya koymaktadır.[393]

Sargatskaya kültürü mezarları, defin sayısına göre tekli, çiftli ve çoklu mezarlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. Çoklu mezarların oluşum süreci ve amacı her zaman net biçimde açıklanamamaktadır. Örneğin, "Gornaya Bitaya" köyünde yer alan 1 numaralı kurganın merkez mezarında kafatası bulunmayan iskeletlere rastlanmış, buna karşılık bir kafatası mezar alanının dışında, toprak yüzeyine yakın bir konumda ve darbe izleri taşıyan şekilde tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu uygulamanın bilinçli bir ritüel ya da özel bir defin pratiğiyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.[394]

Kafatasının bedenden ayrılması ve farklı bir bağlamda değerlendirilmesi, Avrasya bozkır kültürlerinde zaman zaman karşılaşılan bir uygulamadır. Antik kaynaklarda, özellikle Herodotos'un aktardığı İskit geleneklerinde, düşman kafataslarının ritüel veya sembolik amaçlarla kullanıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Benzer uygulamalara Hunlar, Yüe-çiler ve Göktürkler gibi çeşitli bozkır topluluklarında da rastlandığı bilinmektedir. Tarihsel kaynaklar, kesik başın kimi zaman kült objesi, kimi zaman ise askerî başarı ve kahramanlık simgesi olarak algılandığını göstermektedir.

Bu bağlamda, Sargatskaya kültürüne ait bazı mezarlarda kafatası eksikliği ya da kafatasının mezar alanı dışında bulunması, bölgesel inanç sistemleri, ritüel uygulamalar veya sosyo-politik sembolizm

[393] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 15.

[394] Mogilnikov, *Problemı Arheologii*, 72.

çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ancak bu tür bulguların, doğrudan etnik ya da kültürel süreklilik iddiası ile değil, karşılaştırmalı ve temkinli bir arkeolojik yaklaşımla ele alınması gerekmektedir.[395]

2.11.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Şekilleri

Her arkeolojik kültürde olduğu gibi, Sargatskaya arkeolojik kültüründe de ölülerin belirli kurallar çerçevesinde gömüldüğü anlaşılmaktadır. Defin uygulamalarında, ölünün mezar içindeki yatırılma biçimi, yönlenmesi ve mezara bırakılan eşya türleri açısından belirli ortaklıklar olduğu kadar bölgesel ve dönemsel farklılıklar da gözlemlenmektedir. Bu durum, kültürün homojen bir yapıdan ziyade, geniş coğrafyada yerel geleneklerle şekillenen bir defin sistemi benimsediğini göstermektedir.

Sargatskaya kültürü insanı, ölülerini genel olarak mezar çukuruna sırtüstü, düz pozisyonda yatırmıştır. Ölülerin yatırılma biçiminde farklı pozisyonlara oldukça sınırlı sayıda rastlanmaktadır. Nadir örneklerde bükülmüş veya yan yatırılmış definlere rastlanmış olup, bu tür uygulamaların istisnai olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, "Mısov" kurganında kadın ve erkeğe ait ortak bir mezarda, erkeğin sırtüstü ve düz şekilde, kadının ise yan tarafa yatırılmış ve bükülmüş pozisyonda defnedildiği tespit edilmiştir. Bu durum, defin ritüellerinde cinsiyet, sosyal statü ya da özel ritüel uygulamaların etkili olabileceğini düşündürmektedir.[396]

Ölüler, mezar çukurunda genellikle ahşapla kaplanmış tabanlar üzerine yatırılmıştır. Bu ahşap tabanların üstüne ot, kuru bitki örtüsü ve ağaç kabuklarının serildiği görülmektedir. Bazı mezarlarda ise ölülerin doğrudan huş ağacı kabuğuna sarıldığı ya da üzerlerinin huş kabuğu ile örtüldüğü tespit edilmiştir. Huş ağacının hem dayanıklılığı hem de bozkır kültürlerinde taşıdığı sembolik anlamlar göz önünde

[395] Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev.Musa Yaşar Sağlam,(Ankara: Bilgesu, 2011),32-35

[396] Matveyeva, *İstoçniki Etnokulturnoy*, 43.

bulundurulduğunda, bu uygulamanın yalnızca pratik değil, aynı zamanda ritüel ve inanç temelli bir tercih olduğu düşünülebilir.[397]

Sargatskaya kültürü mezarlarında ölülerin yönlenmesi de dikkat çekici bir diğer unsurdur. Genel eğilim, ölülerin kuzey yönüne doğru yatırılması şeklindedir. Ancak doğu ve güney bölgelerinde, güney başta olmak üzere farklı yönlere yönlendirilmiş definlere de rastlanmaktadır. Özellikle merkez mezarların büyük çoğunluğunun kuzey ve kuzeybatı yönelimli olduğu tespit edilmiştir. Kuzey ve kuzeybatı yönlü defin geleneği, Merkez Kazakistan'da yaygın olan Tasmolinskaya kültürü ile İskit defin pratiklerinde de sıkça görülmektedir. Bu benzerlik, Sargatskaya kültürünün Avrasya bozkır dünyasındaki ortak inanç ve sembolik yönelimlerle bağlantılı olduğunu göstermektedir.[398]

Sargatskaya kültürü kurganlarında ölüler, çoğu zaman çeşitli mezar eşyaları ile birlikte gömülmüştür. Bununla birlikte, mezarların yaklaşık yarısında hiçbir envanter bulunmamıştır. Kurganların bir kısmının antik çağlardan itibaren soyulmuş olduğu dikkate alındığında, envantersiz mezarların oranının yaklaşık üçte bire karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Envanteri olmayan mezarlar genellikle basit yapılı, küçük boyutlu ve toprak yüzeyine yakın mezarlardır. Bu durum, mezar eşyalarının varlığının büyük ölçüde gömülen bireyin sosyal statüsü ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir.[399]

Birçok mezarda, ölü ile birlikte kurban edilmiş hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır. Bu kemikler çoğunlukla ölünün omuz, bel veya ayak hizasında yer almaktadır. Hayvan kemiklerinin yanında sıklıkla bıçak bulunması, kurban ritüelinin mezar içinde ya da defin sırasında gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. En yaygın hayvan kalıntıları at ve küçükbaş hayvanlara aittir; daha nadir olmakla birlikte yaban kuşlarına ait kemikler de tespit edilmiştir. Bu bulgular, hayvan kurbanı geleneğinin Sargatskaya kültüründe ölü kültü ve öte dünya inançlarıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

---

[397] Gening, Vladimir. F ve Vladimir. V Gening. Gening, *Metod Opredeleniya Drevnih Traditsıy Orienterovok Pogrebennıh Po Storonam Sveta, Arheologiya i Metodı İstoriçeskih Rekonstruktsıy*, (Kiev: Naukova Dumka 1985), 136-152.

[398] Alkey Margulan vd, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana:* (Almatı, İlimler Akademisi 1966), 311-370.

[399] *Stepi Evropeyskoy*, 57- 79.

Mezarlarda seramik kaplara %53,4 oranında rastlanmıştır. Tek seramik kap bulunan mezarların oranı %48,0, iki seramik kap bulunan mezarların oranı %44,4, dört ve beş kap bulunan mezarların oranı ise %4,1'dir. Seramik kapların mezar içindeki konumları bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Tobol bölgesinde seramik kapların başucunda yer aldığı mezarlar %22,7 oranında görülürken, ayakucunda seramik bulunan mezarlara %21,3 oranında İşim bölgesinde rastlanmıştır. Bu farklılıklar, bölgesel defin geleneklerinin ve ritüel uygulamaların çeşitliliğini yansıtmaktadır.[400]

Sargatskaya kültüründe ölülerin ağırlıklı olarak kuzey-batı ve kuzey yönlerine yatırılması, mezarların iç yapısı ve mekânsal düzeni, ölülerin yanına bırakılan kurban edilmiş hayvan kemikleri ile özellikle ata atfedilen merkezi önem, Sargatskaya kültürü insanının İskit kültür dünyasıyla olan yakın ilişkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu defin yönelimi ve mezar içi düzen, Avrasya bozkırlarında İskit topluluklarında yaygın olarak gözlemlenen sembolik yön anlayışıyla örtüşmektedir.

Mezar içlerinde görülen ahşap konstrüksiyonlar, mezarın bir "yaşam mekânı" olarak tasarlanması ve ölüye öte dünyada eşlik etmesi amacıyla yerleştirilen hayvan kalıntıları, İskit defin geleneğinde de sıkça karşılaşılan unsurlardır. Özellikle at kemiklerinin mezarlarda belirgin şekilde yer alması, atın yalnızca ekonomik bir unsur değil, aynı zamanda sosyal statü, askerî güç ve ritüel değer taşıyan bir varlık olarak algılandığını göstermektedir. Bu bağlamda at, hem öte dünyaya yapılan yolculukta ölünün refakatçisi hem de gömülen bireyin toplum içindeki konumunu simgeleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Sargatskaya kültüründe hayvan kurbanı geleneğinin mezar ritüellerinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmesi, İskit kültüründe görülen ölü kültü ve at merkezli inanç sistemiyle paralellik göstermektedir. Mezarların planlanışı, defin yönelimi ve kurban uygulamaları birlikte değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürünün yalnızca coğrafi komşuluk yoluyla değil, ideolojik ve ritüel düzeyde de İskit kültürel alanı ile etkileşim içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlikler, Sargatskaya kültürünün Avrasya bozkır kuşağında gelişen

[400] Çindina, *Oçerki Kulturogeneza*, 150.

göçebe–yarı göçebe toplulukların ortak kültürel mirası içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

2.11.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ateş Kültü

Sargatskaya kültürü defin gelenekleri, kültürün yayıldığı geniş coğrafyada temel unsurlar açısından büyük ölçüde benzerlik göstermesine rağmen, bölgesel uygulamalara bağlı olarak bazı ayrıntılarda farklılıklar ortaya koymaktadır. Bu farklılıkların başında, mezar ritüelleriyle ilişkili olan ateş kültünün[401] kullanım sıklığı ve uygulanma biçimi gelmektedir. Yapılan araştırmalar, Sargatskaya kültürüne ait kurgan ve mezarların yaklaşık yarısında ateşle ilişkili izlere rastlandığını göstermektedir. Ateş uygulamalarının büyük bölümü mezarların üst yapısı veya yüzeye yakın alanlarında tespit edilmiştir; bu durum, ateşin doğrudan defin işleminin bir parçası olmaktan ziyade, mezar kapatma ya da defin sonrası ritüellerle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Bölgesel dağılıma bakıldığında, Sargatskaya kültürünün doğu bölgelerinde mezarların yaklaşık %50'sinde, batıda yer alan Tobol bölgesinde ise %40'ında ateş kültüne dair bulgulara rastlanmıştır. Mezar toprağında kömür parçalarının bulunması yaygın bir uygulama olmakla birlikte, bazı kurganlarda ateş kullanımına dair herhangi bir iz tespit edilmemiştir. Bu durum, ateş ritüelinin zorunlu bir defin pratiği olmadığını, ancak belirli mezar tipleri ya da bireylerin sosyal konumlarıyla bağlantılı olarak uygulanmış olabileceğini göstermektedir.

Ateşin doğrudan ceset üzerinde uygulanması ise oldukça sınırlıdır. Araştırmalar, mezarların yalnızca %14'ünde cesetle temas etmiş ateş izlerine rastlandığını ortaya koymaktadır. Bu oran, Sargatskaya

---

[401] Kült- eski kültürlerde dini inanış ve tapınma ile alakalı ve kutsal değerleri ifade etmektedir. Türklerde ateş, ağaç, demir gibi objeler birer kült halini alıp Tanrı tarafından insanlara verilen değerli varlıklar olarak düşünülmüştür. İnsanların ateşle tanışmaları ise çok eski zamanlara dayanmaktadır. Eski insanların ateşin yakıcı özelliğin olması ayrıca ateşten korkmaları ve saygı göstermeleri, onu tapınma unsuru olarak seçmişlerdir. Ateşin yok edici, yakıcı özelliği ayrıca kötü ruhlardan arınma onu temizlenme aracı olarak kullanmışlardır.
Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, (Ankara: Bilge Su Yayınevi, 2011), 31.;Baheddin Ögel, Türk Mitolojisi, (Ankara:Türkiye Tarih Kuruma Basılvi,1995), 495.

kültüründe yakma ya da yarı yakma uygulamasının yaygın bir defin biçimi olmadığını, ateşin daha çok sembolik ve arındırıcı bir unsur olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Ateş izlerinin görüldüğü mezarlarda, kömür ve kül kalıntılarına ek olarak mineral toz veya tebeşir (kireç taşı) kullanımına da rastlanmıştır. Araştırmacılar, göçebe kültürlerde mineral toz ve tebeşirin kötü ruhlardan korunma, mekânın arındırılması veya ritüel sınır oluşturma amacıyla kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. Bu uygulamanın, Avrasya bozkırlarında diğer göçebe topluluklarda da yaygın biçimde görülen bir gelenek olduğu bilinmektedir.[402]

Bölgesel karşılaştırmalar, ateş ritüelinin uygulanış biçiminde belirgin farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. İrtiş Nehri ve çevresindeki mezarlarda, ateş izleri genellikle kül, tebeşir ve yanmış organik kalıntılarla birlikte görülmektedir. Buna karşılık Kuzey Kazakistan ve çevresinde, tamamen yanmamış kömür parçalarının mezar toprağına karıştırılarak üzerinin kapatıldığı örneklere rastlanmıştır. Ayrıca bazı mezarlarda ateş uygulamasının yalnızca mezar kapaklarıyla sınırlı kaldığı, mezar içinin ve cesedin doğrudan ateşten etkilenmediği tespit edilmiştir. Bu durum, ateşin mezarın mühürlenmesi ya da defin ritüelinin tamamlanmasına yönelik sembolik bir işlem olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Sargatskaya kültüründe tespit edilen bu ateş uygulamaları, İskit dünyasına ait mezar ritüelleriyle önemli paralellikler göstermektedir. Araştırmalara göre İskit mezarlarının yaklaşık %27'sinde, Sargatskaya kültürü mezarlarının ise %18,5'inde ateş izlerine rastlanmıştır. Her iki kültürde de ateşin mezar içinde, mezar kapaklarında ya da sınırlı sayıda ceset üzerinde uygulanmış olması, ritüelin işlevsel ve sembolik açıdan benzer bir anlam taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, tebeşir ve mineral toz kullanımı Sargatskaya kültüründe İskitlere kıyasla daha sınırlı düzeyde kalmıştır.[403]

Sargatskaya kültürü defin pratiklerinde ateş kültü merkezi fakat zorunlu olmayan bir ritüel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ateşin kullanımı, bölgesel gelenekler, mezar tipi ve muhtemelen gömülen bireyin toplumsal konumuna bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu

[402] Nina. Suvorova,"K Voprosu ob Elitarnıh Pogrebeniyah Antiçnogo Vremeni na Nijnem Donu", *Bosforskiye İssledovaniya*, 38 (2019): 164.

[403] Çindina, *Oçerki Kulturogeneza*,Cilt II., 143.

uygulamalar, Sargatskaya kültürünün İskit kültürel çevresiyle olan ideolojik ve ritüel bağlarını yansıtırken, aynı zamanda kültürün kendi iç dinamikleri doğrultusunda şekillenmiş özgün uygulamalara da sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[404]

Sargatskaya kültürü mezarlarında tebeşir (kireç taşı) kullanımına yalnızca Orta İrtiş bölgesindeki mezarlarda rastlanmıştır. Bu bölgedeki bazı mezarlarda, diğer bölgelere kıyasla hem kömür parçalarının hem de tebeşirin birlikte ve daha yoğun biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle henüz tam olarak yanmamış kömür parçaları ile külün, mezar toprağıyla karıştırılarak üzerinin kapatıldığı defin uygulamaları Orta İrtiş havzasında yaygındır. Bu uygulamanın en belirgin örneklerinden biri, "Yavlenka" kurganı olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu kurganda, ateş ritüelinin doğrudan cesetle ilişkili olmaktan ziyade, mezar alanının kutsanması ve arındırılmasına yönelik sembolik bir işlem olduğu anlaşılmaktadır.

Mezar kapakları üzerinde ateş uygulanmış örneklerin oranı oldukça düşüktür ve bu tür uygulamalara yalnızca %4 oranında rastlanmıştır. Bu durum, ateş kültünün Sargatskaya kültüründe ikincil ve seçici bir ritüel unsur olarak kullanıldığını göstermektedir. Nitekim karşılaştırmalı değerlendirmeler, Sargatskaya kültüründe ateş kültünün Sarmatlara kıyasla daha sınırlı ölçüde uygulandığını ortaya koymaktadır.[405]

Birçok araştırmacı, İskit kültürel çevresinin Sargatskaya kültürünün oluşumunda belirleyici bir rol oynadığı konusunda hemfikirdir. Ateş kültü, İskit dünyasında olduğu gibi daha geniş anlamda Türk ve Avrasya bozkır kültürlerinde de sık karşılaşılan bir gelenektir. Bu bağlamda ateş, yalnızca maddi bir unsur değil; aynı zamanda arınma, kutsama ve kötü ruhlardan korunma işlevi gören sembolik bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokatta, Türklerin ateşe büyük saygı gösterdiklerini belirtirken, onların yalnızca göğün ve yerin yaratıcısına dua ettiklerini ve bu yüce varlığı Tanrı olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir. Benzer şekilde Yunan tarihçi Menandros, Türk büyücülerinin Roma elçilerini alevlerin arasından geçirerek arındırdıklarını aktarmaktadır.[406]

---

404 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 50.

405 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 148.

406 Roux, *Eski Türk*, 31.

Bu tür anlatımlar, ateşin Orta Asya ve bozkır toplumlarında ritüel arınmanın temel unsurlarından biri olduğunu göstermektedir. Ateşle arındırma geleneği, zaman içinde büyük ölçüde değişmeden varlığını sürdürmüş ve hem yaşayanlar hem de ölüler için uygulanmıştır. Bazı durumlarda ölülerin yakılması ya da ateşe maruz bırakılması, bedenin ve ruhun arındırılması amacıyla gerçekleştirilen bir ritüel olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, Sargatskaya kültüründe ateş ve tebeşir kullanımının sınırlı ancak anlam yüklü bir uygulama olması, kültürün İskit–Türk inanç dünyasıyla olan ideolojik bağlarını açık biçimde yansıtmaktadır.

2.11.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Geleneğinde At Kültü

Sargatskaya kültürü defin geleneklerinde, mezarların bir bölümünde ölüyle birlikte çeşitli mezar eşyalarının gömüldüğü, ancak mezarların yaklaşık yarısında herhangi bir eşya bırakılmadığı tespit edilmiştir. Envanter içermeyen bu mezarlar, genellikle basit yapılı, yalnızca toprakla örtülmüş ve yüzeye yakın konumlandırılmış sıradan defin alanlarıdır. Bu durum, Sargatskaya topluluklarında mezar donanımının zorunlu bir uygulama olmadığını, aksine bireyin sosyal statüsü, yaşı veya toplumsal rolüyle doğrudan ilişkili olduğunu düşündürmektedir.[407]

Ölüyle birlikte eşya bırakılan mezarlarda ise, çoğu zaman ölünün omuz, bel ya da ayak hizasında yerleştirilmiş kurban edilmiş hayvanlara ait kemikler tespit edilmiştir. Bu hayvan kalıntılarının büyük çoğunluğunu at kemikleri oluşturmaktadır; bunu daha düşük oranlarda küçükbaş hayvanlar izlemekte, yabani hayvanlar ve kuşlara ait kemikler ise oldukça nadir olarak görülmektedir.[408] At kemiklerinin bu belirgin ağırlığı, Sargatskaya kültüründe atın yalnızca ekonomik bir unsur değil, aynı zamanda sembolik ve ritüel değeri yüksek bir hayvan olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bölgesel karşılaştırmalar, İrtiş nehri havzası ve Kuzey Kazakistan mezarlarında at kemiklerine daha sık rastlandığını, Orta İşim çevresinde ise bu oranın görece daha düşük olduğunu göstermektedir. Bununla

[407] Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 1145.
[408] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 51.

birlikte, genel çerçevede değerlendirildiğinde Sargatskaya kültürü mezarlarında ölüyle birlikte gömülen kurban hayvanlarının sayısı ve türleri, kültürün güney komşularında görülen defin uygulamalarıyla büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün Avrasya bozkır dünyasında paylaşılan ortak ritüel pratiklerin bir parçası olduğunu düşündürmektedir.[409]

At ile birlikte gömülme geleneği, özellikle "Pivlino", "Duvanskoye" ve "Preobrajenka" gibi kurganlarda açık biçimde belgelenmiştir. Bu örneklerde, hayvan kemiklerinin çoğunlukla mezarın hemen yakınında açılmış ayrı bir çukur içine yerleştirildiği görülmektedir. Gömülen at kafalarının batı yönüne bakacak şekilde yan yatırılmış olması, uygulamanın rastlantısal değil, belirli bir ritüel düzen ve yönelim çerçevesinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.[410] Ayrıca "Duvanskoye I" Mezarlığı, Kurgan No: 3'te ölünün yanında hem at hem de köpek kemiklerinin bulunmuş olması, bazı mezarlarda çoklu hayvan kurbanı uygulamalarının da varlığına işaret etmektedir.

Tüm bu veriler, Sargatskaya kültüründe hayvan kurbanı geleneğinin, özellikle at merkezli olmak üzere, ölünün statüsünü vurgulayan, öte dünya inancıyla bağlantılı ve bozkır toplumlarının ortak ideolojik çerçevesine uyumlu bir ritüel uygulama olduğunu göstermektedir.

"Krasnogorskiy Borok", "Krasnogorskiy I", "Tutrenskiy" ve "Rafaylovskiy" mezarlıklarında yapılan kazılarda, Sargatskaya kültürü defin gelenekleri kapsamında at kemiklerine düzenli biçimde rastlanmıştır. Bu mezarlarda özellikle atın ön bacak kemikleri, kürek kemiği ve omurga parçalarının daha sık bulunduğu, buna karşılık arka bacak, leğen kemiği ve kafa bölgesine ait kemiklerin daha sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, hayvanın tamamının değil, belirli anatomik bölümlerinin seçici bir ritüel anlayış çerçevesinde mezara bırakıldığını göstermektedir.[411]

Atın yanı sıra büyükbaş ve küçükbaş hayvanların da kurban edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, "Tutrinskiy" mezarlığında, Kurgan 5'te koyun kemiklerine; "Krasnogorskiy I" mezarlığında 3 numaralı

[409] Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 148.

[410] Natalya Matveyeva, *Sargatskaya Kultura Na Srednem Tobole*, (Novosibirsk: Nauka 1993), 135,139.

[411] Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 55.

kurganda at kemiklerine; "Rafaylovo" kurganında ise at ve iki buzağıya ait kemiklere rastlanmıştır. Bu örnekler, Sargatskaya kültüründe hayvan kurbanı uygulamasının tek tip olmadığını, mezarın niteliğine ve muhtemelen gömülen bireyin toplumsal konumuna göre çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Baraba bozkırlarında yer alan "Markovo I" mezarlığında sekiz mezarda inek omurga ve omur kemikleri, "Abramovo IV" mezarlığında ise yabani kuşlara ait kemikler tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra diğer mezarlarda da koyunlara ait leğen ve kaburga kemikleri ile atlara ait omurga kemiklerinin bulunduğu bilinmektedir. Yabani kuş kemiklerinin nadir de olsa mezarlarda yer alması, Sargatskaya kültürü defin pratiklerinde simgesel anlam taşıyan istisnai ritüellerin de varlığına işaret etmektedir.

Erken Demir Çağı İskit defin gelenekleri ile karşılaştırıldığında, Sargatskaya kültüründe gözlemlenen hayvan kurbanı uygulamalarının bu gelenekle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. İskit mezarlarında da sıklıkla evcil hayvan kemiklerine, özellikle koyun ve at kurbanlarına rastlanmaktadır. İskitlerde ölüyle birlikte kurban edilen hayvanların etlerinden yemekler hazırlanarak, bu yiyeceklerin ölünün yanına bırakıldığı bilinmektedir. Bu uygulama, kurbanın yalnızca sembolik bir sunu değil, aynı zamanda ölünün öte dünya yolculuğu için gerekli besin olarak algılandığını göstermektedir. Sargatskaya kültüründe tespit edilen hayvan kemikleri de benzer bir inanç sisteminin varlığına işaret etmektedir.[412]

Öte yandan, Sargatskaya kültürüne ait bazı mezarlarda ölüyle birlikte herhangi bir envanterin bulunmaması, topluluk içinde sosyal açıdan farklı grupların varlığını düşündürmektedir. Eşyasız gömülen bu bireylerin mezarları genellikle basit yapılı, yalnızca toprakla örtülmüş ve yüzeye yakın defin alanlarıdır. Bu durum, Sargatskaya toplumu içinde sosyal statüsü düşük ya da belirli bir ayrıcalığa sahip olmayan bireylerin farklı defin pratiklerine tabi tutulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mezar donanımı ve kurban geleneği, yalnızca dini bir uygulama değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşinin arkeolojik yansıması olarak da değerlendirilebilir.[413]

---

412 Polsmak, *Baraba v Epohu*, 30.

413 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza*, 143.

Hayvan kemikleri, Sargatskaya kültürü defin gelenekleri kapsamında çoğunlukla mezarın hemen yanında açılmış ayrı çukurlar ya da mezarı çevreleyen hendeklerin içerisine yerleştirilmiştir. Bu alanlarda at, öküz ve koyun gibi evcil hayvanlara ait kafatasları ile birlikte, hayvan vücudunun belirli bölümlerine ait kemiklere sıkça rastlanmakta; bazı durumlarda ise hayvanın tamamının gömüldüğü örnekler de tespit edilmektedir. Bu uygulama, hayvan kurbanının yalnızca sembolik parçalarla sınırlı kalmadığını, kimi zaman bütüncül bir ritüel anlayışı çerçevesinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Hayvan kemiklerinin bulunduğu bu çukurların ve hendeklerin dolgusu içerisinde, sıklıkla seramik kap parçalarına ya da nadiren kırılmamış, bütün kaplara rastlanmıştır. Seramiklerin bazen mezar toprağına karışmış hâlde, bazen de kemiklerle birlikte bilinçli olarak yerleştirilmiş olması, bu buluntuların rastlantısal olmadığını ortaya koymaktadır. Araştırmacılar, hayvan kemikleriyle birlikte bulunan kırık seramik parçalarının ve kap kalıntılarının, dini ritüelin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve kurban töreni sırasında gerçekleştirilen yemek sunuları ya da libasyon uygulamalarıyla bağlantılı olabileceğini ileri sürmektedir. Kapların bilinçli olarak kırılması ise, ritüelin tamamlanmasını ve nesnelerin kutsal bağlamdan dünyevi kullanımdan çıkarılmasını simgeleyen bir davranış olarak yorumlanmaktadır.[414]

Bu ritüel pratiklerin merkezinde yer alan at, eski Türk inanç sisteminde yalnızca bir binek hayvanı değil, insanın en yakın yoldaşı, ruhu ve bedeniyle bütünleşmiş kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir. At, Tengri'ye sunulan en değerli kurban olarak görülmüş; yeryüzü ile gökyüzü arasında bir aracı olduğuna ve kökeninin göksel âleme dayandığına inanılmıştır. Bu nedenle at, hem kozmik düzenin hem de insanın kaderinin simgesel bir unsuru hâline gelmiştir.

Eski Türk inançlarına göre atın, sahibine ölümden sonra da öte dünyada eşlik ettiği düşünülmekteydi. Bu inanç, atın mezar ritüellerindeki merkezi konumunu açıklamakta ve hayvanın ya bütün olarak ya da seçilmiş vücut parçalarıyla birlikte gömülmesini anlamlandırmaktadır. Yazılı kaynaklarda da atın bu sembolik rolü açık biçimde görülmektedir. Kutadgu Bilig'de at, zamanın akışıyla ilişkilendirilen bir zaman simgesi olarak karşımıza çıkarken; Kâşgarlı

[414] Çindina, *Oçerki Kulturogeneza*, 150.

Mahmud'un Divânu Lügati't-Türk adlı eserinde ise at, hız, hareket ve kutsallıkla bağlantılı olarak "uçan at" simgesiyle betimlenmiştir. Bu anlatımlar, atın yalnızca maddi bir varlık değil, aynı zamanda mitolojik ve kozmolojik bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır.[415]

Dolayısıyla, mezar çevresinde hayvan kemikleri ve seramik kaplarla birlikte gerçekleştirilen bu uygulamalar, Sargatskaya kültüründe ölüm olgusunun yalnızca biyolojik bir son olarak değil, ritüel, inanç ve kozmik düzenle iç içe geçmiş bir geçiş süreci olarak algılandığını göstermektedir. Hayvan kurbanı ve ona eşlik eden seramik sunular, bu geçişin kutsal bir törenle düzenlenmesini ve ölünün öte dünya yolculuğuna hazırlanmasını amaçlayan bütüncül bir defin anlayışının parçası olarak değerlendirilebilir.

2.12. Sargatskaya Kültürü Mezarlarında Bulunan Envanter

2.12.1. Kazanlar

M.Ö. I. binyıl boyunca Avrasya bozkırlarında gelişen göçebe ve yarı göçebe kültürlerin maddi ve manevi unsurlarında belirgin ortaklıklar gözlemlenmektedir. Bu ortaklıklar özellikle atlı savaş kültürü, silah teknolojisi ve hayvan üslubuna dayalı süsleme geleneği üzerinden somutlaşmaktadır. Araştırmacılar, söz konusu benzerlikleri sistematik biçimde değerlendirmiş ve başta at koşum takımları, silahlar ile süs eşyaları olmak üzere üç temel unsurun bir araya gelmesiyle oluşan bu bütünlüğü ilerleyen dönemde "İskit Triadası" ya da "İskit Üçlüsü" kavramı altında tanımlamışlardır. Bu triada, Avrasya bozkır dünyasının ortak ideolojik ve maddi kültür kodlarını yansıtan temel bir ölçüt olarak kabul edilmektedir.[416]

Tüm bozkır kültürlerinde olduğu gibi, Sargatskaya kültüründe de İskit Triadası'nın unsurlarının mevcut olduğu arkeolojik buluntularla ortaya konulmuştur. At koşumlarına ait metal parçalar, silahlar ve hayvan üslubunda bezemelere sahip süs eşyaları, Sargatskaya kültürünün yalnızca bölgesel bir oluşum olmadığını; aksine geniş Avrasya bozkır kültürleri çemberi içerisinde yer aldığını göstermektedir.

---

[415] Roux, *Eski Türk*, 27.

[416] Bronz Kazanlar-"Bronz" kazanların adını tamamen görsel olarak Bakırdan yapıldığı hissiyatı uyandırdığı için verilmiş bir isimdir. Kazanların hangi metalden yapıldığı hakkında kapsamlı araştırmalar henüz yapılmamıştır.

Bu durum, Sargatskaya kültürünün hem bozkır hem de orman-step kuşağına özgü unsurları bir arada barındıran geçişsel ve etkileşimci bir karaktere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bozkır ve orman-step kuşaklarına ait topluluklar arasında ortak maddi kültür öğelerinin bulunması, bu iki ekolojik alan arasında yoğun ve süreklilik arz eden ilişkilerin varlığına işaret etmektedir. Söz konusu ilişkiler, ticaret, evlilik bağları, askeri ittifaklar ve kültürel etkileşimler yoluyla şekillenmiş; sonuç olarak her iki kuşağın maddi kültür repertuarında benzer objelerin ve tekniklerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Sargatskaya kültürü bu bağlamda, bozkır dünyası ile orman-step toplulukları arasında aracı ve bütünleştirici bir konumda değerlendirilebilir.

M.Ö. I. binyılda Avrasya göçebe kültürlerinde dikkat çeken önemli maddi kültür unsurlarından biri de tunç kazanların kullanımıdır. Tunç kazanlar, yalnızca gündelik yaşamda değil, aynı zamanda ritüel ve törensel bağlamlarda da önemli bir yere sahip olmuş; bu yönüyle Avrasya bozkırlarının pek çok kültüründe yaygın biçimde kullanılan bir eşya hâline gelmiştir. Sağlam yapıları ve dayanıklılıkları sayesinde tunç kazanların, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Orta Çağ'a, hatta bazı bölgelerde yakın dönemlere kadar kullanımda kaldığı bilinmektedir. Bu uzun süreli kullanım, kazanların hem işlevsel hem de sembolik değerinin yüksek olduğunu göstermektedir.[417]

Batı Sibirya coğrafyasında, özellikle Sargatskaya kültürü yayılım alanı içerisinde, tunç kazanlar kısmen mezar buluntusu olarak, kısmen de tesadüfi buluntular şeklinde ele geçirilmiştir. Ancak Sargatskaya kültürüne ait tunç kazanların sayısının oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Araştırmacılar, bu durumun temel nedenini, kazanların yer aldığı mezarların büyük ölçüde soyulmuş olması ile açıklamaktadır. Özellikle değerli metalden üretilmiş bu tür eşyaların, mezar soygunlarının başlıca hedefleri arasında yer aldığı düşünülmektedir.

Dolayısıyla tunç kazanların az sayıda ele geçmiş olması, Sargatskaya kültüründe bu objelerin kullanımının sınırlı olduğu anlamına gelmemekte; aksine, kazanların yüksek statü göstergesi olarak belirli bir sosyal tabakaya ait mezarlarda yer almış olabileceğini

[417] N.A. Bokovenko, *Problemı Zapadnosibirskoy Arheologii, EpohaJeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1981), 46.

düşündürmektedir. Bu bağlamda tunç kazanlar, Sargatskaya toplumunda hem sosyal hiyerarşinin hem de bozkır kültürleriyle olan ortak ideolojik ve ritüel geleneğin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Yapımı teknik bilgi ve yüksek düzeyde ustalık gerektiren tunç kazanlar, metal işçiliğinin en karmaşık ürünleri arasında yer almaktadır. Büyük hacimli olmaları, tek parça hâlinde dökülmeleri ve çoğu zaman bezemeli kulp ve gövde detaylarına sahip olmaları, bu objelerin üretimini son derece zahmetli bir sürece dönüştürmüştür. Bu nedenle tunç kazanlar, göçebe ve yarı göçebe topluluklar için yalnızca işlevsel bir eşya değil, aynı zamanda yüksek değer taşıyan prestij objeleri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle yerleşik metal üretim merkezlerine sınırlı erişimi olan göçebe halklar açısından kazanların maddi ve sembolik değeri daha da artmıştır.[418]

Başlangıçta tunç kazan üretiminin Asya bozkırlarında yer alan belirli metal işleme merkezlerinde gerçekleştirildiği düşünülmekteydi. Ancak Batı Sibirya, Kazakistan, Baykal Gölü çevresi, Tuva ve Moğolistan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda yaklaşık 75 farklı kazan tipinin tespit edilmesi, bu görüşün yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Aynı tipolojik çeşitliliğin Minusinsk Havzası'nda da bulunması, bu bölgenin Erken Demir Çağı boyunca önemli bir metalurji ve kazan üretim merkezi olduğu yönündeki görüşleri güçlendirmiştir. Araştırmacılara göre Minusinsk Havzası'nda üretilen kazanlar, geniş bozkır coğrafyasına buradan yayılmış; böylece Avrasya bozkır kültürleri arasında ortak bir maddi kültür unsurunun oluşmasına katkı sağlamıştır. [419]

Erken Demir Çağı Batı Sibirya araştırmalarında, L. N. Koryakova tarafından Tobol ve İşim havzalarında toplam altı tunç kazan tespit edildiği belirtilmiştir. N. P. Matveyeva ise Tobol çevresinde bulunan üç tunç kazandan söz etmektedir. [420]Bu kazanların yalnızca mezar bağlamında değil, aynı zamanda yerleşim alanlarında ve ayin ya da kurban törenlerinin gerçekleştirildiği kutsal mekânlarda da ele geçirilmiş olması dikkat çekicidir. Buluntuların büyük çoğunluğunun günümüze kırılmadan, bütün hâlde ulaşmış olması; bazı örneklerin ise yalnızca

[418] Bokovenko, *Problemı Zapadnosibirskoy,50*

[419] Bokovenko, *Problemı Zapadnosibirskoy, 47*.

[420] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 78.

küçük deformasyonlar göstermesi, kazanların kullanım ve muhafaza biçimlerine verilen önemi ortaya koymaktadır.[421]

Araştırmacılar, tunç kazanların hem gündelik yaşamda hem de dini ve ritüel pratiklerde kullanıldığı görüşünde birleşmektedir. Özellikle sosyal statüsü yüksek bireylere ait mezarlarda ve büyük kurganlarda kazanlara rastlanması, bu objelerin sembolik ve törensel işlevlerine işaret etmektedir. Ayrıca kaya resimleri ve yazıtlarında kazan tasvirlerinin bulunması, kazanların yalnızca maddi değil, aynı zamanda kozmolojik ve ritüel anlamlar taşıyan kutsal nesneler olarak algılandığını düşündürmektedir.[422]

Kuzey Kazakistan ve Batı Sibirya'da, Orta Tobol bölgesi dâhil olmak üzere ele geçirilen kazanların tipik özelliklerinden biri, kavisli kulplar ve bu kulplar üzerinde yer alan çivi biçimli süslemelerdir. Bunun yanı sıra gövde üzerinde ya da üst kısımda yer alan dik kulplar, bu bölge kazanlarının ayırt edici özellikleri arasında yer almaktadır. Dikey kulplu kazanların benzerlerinin güney bölgelerde de bulunması, Batı Sibirya'nın güney kesimlerinin Erken Demir Çağı boyunca kültürler arası temas ve etkileşim alanı olduğunu düşündürmektedir. Bu durum, kazan tipolojisinin kültürel etkileşimleri yansıtan önemli bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır.[423]

Tobol çevresinde bulunan tunç kazan tipleri genel hatlarıyla üç ana grupta değerlendirilmektedir. Birinci tip kazanlar yarım küre biçimli gövdeye, konik tabana ve üzerinde tek çivi şeklinde süs bulunan iki dik kulba sahiptir. Bu tip kazanlara Krasnogorskiy-1 kurganında rastlanmış olup, benzer örnekler M.Ö. VIII–VII. yüzyıllarda Avrasya bozkırlarının geniş bir bölümünde yaygın olarak kullanılmıştır.[424]

İkinci tip kazanlar da yarım küre formunda olup, tabanları huni şeklinde tamamlanmaktadır. Bu tipte yatay kulplar bulunmakta; kazan gövdesi dört dikey bölüme ayrılarak süslenmiş ve bu bölümler dalgalı

---

421 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* s.116; N.P.Matveyeva, *Voyennoye Delo Drevnego Naseleniya Sredney Azii,* (Novosibirsk: Nauka 1987), 60-67.

422 Nikolay Bokovenko, "Tipologiya Bronzovıh Kotlov Sarnatskogo Vremeni v Vostoçnoy Evroppe", *Sovetskaya Arheologiya*, 4 (1977): 228-229.

423 Ludmila Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturı,* (Moskova: Nauka 1967), 108.

424 Elena Ryabina, *Arheologiya Srednego Pritobolya i Sopredelnıh Territoriy,* (Kurgan: Kurgansk Devlet üniversitesi, Yayınları, 2016), 52.

motiflerle birbirine bağlanmıştır. Bezemelerin alt kısmında fiston benzeri süsleme unsurları yer almaktadır. Bu tip kazanlara Savinovskiy mezarlığı, 7. alan, 2. kurgan gömüsünde rastlanmıştır. Benzer dekorasyon anlayışı İskit ve Kuzey Çin bölgelerinde görülmekte; süsleme üslubu açısından Hunlar ve Güney Sibirya örnekleriyle paralellik göstermektedir.

Üçüncü tip kazanlar ise yarım küre gövdeli ve yuvarlak kesitli dik kulplara sahiptir. Tesadüfi buluntular arasında yer alan bu tip kazanların benzerleri İskit, Hun ve Usun kültürlerinde tespit edilmiştir. Bu kazanların yaklaşık olarak M.Ö. I. binyılın son çeyreğinde kullanıldığı düşünülmektedir.[425]

Genel olarak kazanlar yarım küre gövdeli ve kesik konik tabanlıdır. Üzerlerindeki bezemeler çoğunlukla düz yatay çizgilerden oluşmaktadır. Hun kazanlarında ise gövdenin daha silindirik bir form kazandığı ve kulpların dikdörtgen biçimli olduğu görülmektedir. Daha geç dönemlerde, çivi biçimli süslemelere sahip kulpların kullanıldığı kazanların M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında Volga ve Kuban havzalarında da ortaya çıkması, bu formun geniş bir coğrafyada benimsenerek uzun süreli bir gelenek hâline geldiğini göstermektedir.[426]

Türk kültür dünyasında kazan, yalnızca gündelik kullanım eşyası olarak değil, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve sembolik anlamlar yüklenen son derece önemli bir nesne olarak değerlendirilmiştir. Kazanlar, hem maddi değerleri hem de işlevsel özellikleri nedeniyle değerli eşya statüsünde kabul edilmiş; bu durum, sözlü kültür ürünleri ve destan anlatılarında da açık biçimde yansıtılmıştır. Türk destanlarında altı ve yedi kulplu kazanlardan söz edilmesi, bu objelerin olağan kullanımın ötesinde, olağanüstü güç, bolluk ve hâkimiyet gibi kavramlarla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Çok kulplu kazanlar, yalnızca teknik bir ayrıntı değil; aynı zamanda topluluğun birliğini, paylaşımı ve merkezi otoriteyi simgeleyen unsurlar olarak algılanmıştır.

Türk kültüründe kazan, bireyin ve topluluğun sosyal konumunu belirleyen semboller arasında yer almıştır. "Kazan demirini tuttu" şeklindeki ifade, bir kişinin toplum içinde mevki ve itibar sahibi olduğunu, belirli bir sorumluluk ve yetki üstlendiğini anlatan mecazi bir

[425] Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 175.
[426] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 78.

anlatımdır. Bu bağlamda kazan, yalnızca yemek pişirilen bir araç değil; toplumsal düzenin, güç ilişkilerinin ve otoritenin somut bir göstergesi olarak görülmüştür. Benzer şekilde "kazancı" kelimesi, bir yandan aşçı anlamına gelirken, diğer yandan kazan sahibi olmayı, dolayısıyla belirli bir ekonomik ve sosyal güce sahip olmayı da ifade etmektedir.

Kazanların hem değerli hem de fiziksel olarak ağır objeler olması, onların sıradan bireylerin kullanımına açık olmadığını göstermektedir. Bu nedenle arkeolojik kayıtlarda kazanlara sınırlı sayıda rastlanmaktadır. Özellikle göçebe yaşam tarzına sahip toplumlarda taşınması güç olan bu tür objelerin, yalnızca elit kesimlere, liderlere veya törensel merkezlere ait olduğu düşünülmektedir. Bu durum, kazanların mezarlarda ya da kutsal alanlarda bulunmasını daha da anlamlı kılmaktadır.

Batı Sibirya'da ele geçirilen tunç kazanların kronolojik ve kültürel dağılımı, bu objelerin farklı dönemlerde farklı topluluklar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Araştırmacılara göre bulunan kazanların bir bölümü Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürü dönemine tarihlenmekte; bir kısmının ise Kavimler Göçü sürecinde Hunlar tarafından bu coğrafyada bırakıldığı düşünülmektedir. Bu durum, kazanların uzun süreli kullanımda olan, kuşaktan kuşağa aktarılan ve farklı kültürler tarafından benimsenen ortak bir bozkır geleneğinin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece kazan, yalnızca belirli bir kültüre ait bir eşya olmaktan ziyade, Avrasya bozkırlarında geniş bir coğrafyaya yayılan ortak sembolik ve maddi kültür unsuru olarak değerlendirilmelidir.[427]

2.12.2. Yaylar

Sargatskaya kültürü mezar arkeolojik bulguları arasında, özellikle erkeklere ve sınırlı sayıda kadınlara ait mezarlarda çeşitli silahların yer aldığı görülmektedir. Bu durum, toplumda silah taşımanın yalnızca cinsiyete değil, aynı zamanda sosyal statü, rol ve kimlik ile de ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Mezar envanterleri arasında ok uçları, yaylar, zırh plakları, mızraklar, kılıçlar ve sadak çengelleri yer almakta

[427] Ögel, *Türk Mitolojisi*, 585.

olup, bu çeşitlilik Sargatskaya kültürü insanının savaş ve savunma pratiğine verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.[428]

Silah türleri arasında ok uçlarının hem yerleşim alanlarında hem de mezarlarda oldukça sık ele geçirilmesi, bu silahın Sargatskaya kültüründe en yaygın ve temel savaş aracı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık mızrak ve kılıç gibi yakın dövüş silahlarının daha sınırlı sayıda bulunması, bu tür silahların muhtemelen belirli bir zümreye, özellikle savaşçı elit kesime ait olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda yay ve ok, yalnızca avcılıkta değil, aynı zamanda savaşta da temel silah olarak kullanılmış; hareketli bozkır yaşam tarzına en uygun silah türü olarak öne çıkmıştır.

Mezarlarda ele geçirilen yaylara ait kemik ekleme plakaları**,** Sargatskaya kültürü toplumunun teknik açıdan gelişmiş kompozit yaylar kullandığını ortaya koymaktadır. Bu yaylar, farklı malzemelerin (ahşap, boynuz, sinir ve kemik) bir araya getirilmesiyle üretilmiş olup, yüksek atış gücü ve dayanıklılığı ile bilinmektedir. Bulgular, yalnızca yerel kompozit yayların değil, aynı zamanda Hun tipi kompozit yayların da kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün Hun dünyasıyla olan kültürel ve askerî temaslarını açık biçimde yansıtmaktadır.[429]

Yay kemik ekleme plakalarının yanı sıra mezarlarda bulunan ok uçları da bu kültürel etkileşimi desteklemektedir. Üç kenarlı ve üç yapraklı tunç, kemik ya da demir ok uçları, Hun ve genel bozkır savaş geleneğinin karakteristik unsurları arasında yer almaktadır. Bu tür oklar, hem delici güçleri hem de farklı zırh türlerine karşı etkili olmaları nedeniyle tercih edilmiştir. Sargatskaya kültürü mezarlarında bu tip okların bulunması, söz konusu toplumun Avrasya bozkır savaş

---

[428] Vladislav Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra, Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo – Sarmatskoye Vremya*, 1992), 302.

[429] *Kompozit Yay (eklemeli yay- composite bow)* - Ağaç, kemik plakları ya da boynuz parçaları gibi farklı malzemeleri bir araya getirilerek birbiriyle yapıştırılarak ortaya çıkmış olan Kompozit yaylar (kemik eklemeli) zaman içinde gelişerek en yüksek verimliliğe ulaşmıştır. Asya Kompozit yayların temelinle ağaçtan olup üzerine eklenen parçalar yapıştırılarak güçlendirilmiştir. Boyutları aynı olan Kemik eklemeli kompozit yaylarla sıradan, sadece ağaçtan yapılmış yaylardan daha dayanıklı ve sağlam olduğu ispatlanmıştır.
Boris Litvinskiy, *Slojnosostavnoy Luk v Sredney Azii (K Probleme Evolütsii Luka na Vostoke)*, "Sovetskaya Arheologiya" (4), 1966: 51-69

teknolojisi geleneği içerisinde yer aldığını ve bu geleneği aktif biçimde benimsediğini göstermektedir.[430]

Tüm bu silah buluntuları birlikte değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürü insanının askerî donanımı, bozkır göçebe kültürlerinin genel özellikleriyle uyumlu olup; hareketlilik, atlı savaş ve uzak mesafeden saldırıya dayalı bir savaş anlayışını yansıtmaktadır. Bu yönüyle Sargatskaya kültürü, hem İskit hem Hun askerî gelenekleriyle güçlü bağlar kuran bir kültürel yapı olarak değerlendirilebilir.

2.12.2.1. Yay Ekleme Plakları (Kemik)

Sargatskaya kültürü mezarlarında ele geçen silah buluntuları arasında, özellikle kompozit yaylara ait kemik ekleme plakları ile ok uçlarının belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Bu tür silah unsurlarına yaklaşık olarak her on mezardan birinde rastlanması, kompozit yayların Sargatskaya kültürü toplumunda temel ve yaygın bir silah türü olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Kompozit yaylara ait alt, yan ve yaklaşık 20–25 cm uzunluğundaki orta ekleme kemik plakları, bu silahın teknik açıdan gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Arkeolog V. A. Mogilnikov, Hun tipi kompozit yayların Sargatskaya kültürü toplumunda en geç M.Ö. III. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını ileri sürmektedir. Bu görüşü destekleyen en önemli arkeolojik kanıtlar, mezarlarda yay kemik ekleme plaklarıyla birlikte bulunan ve Hunlara özgü olduğu bilinen ok uçlarıdır. Özellikle M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen üç kenarlı ve üç yapraklı ok uçlarının yanı sıra, daha geç dönemlerde ortaya çıkan ıslıklı kemik ok uçlarının da bu eklemeli yaylarla birlikte ele geçirilmesi, Hun askerî teknolojisinin Sargatskaya kültürü üzerindeki etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır.[431]

Hun tipi yaylar ya da diğer adıyla kompozit (eklemeli kemik plaklı) yaylar, M.S. ilk yüzyıllardan itibaren son derece geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılan bir silah türü hâline gelmiştir. Bununla birlikte, bu yayların bilinen klasik formuna ulaşması, genel olarak M.Ö. I. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Bu kronolojik çerçeve, Sargatskaya kültüründe ele geçen yay buluntularının, Hun askerî

[430] Natalya Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy Vek Priişimya*, (Novosibirsk: Nauka 1994), 145-150.
[431] Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*,155.

geleneğinin erken evreleriyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.[432]

Eklemeli kemik plaklı yayların Hunlara ait olduğu yönündeki görüş, ilk kez 1930'lu yıllarda J. Werner ve A. Alföldi tarafından sistemli biçimde ortaya konulmuştur. Bu araştırmacılar, Avrasya bozkırlarında ve hatta Orta Avrupa'da yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen kompozit yaylara ait kemik ekleme plaklarının, Kavimler Göçü sürecinde Hunlar tarafından bırakıldığı tezini savunmuşlardır. J. Werner, özellikle Baykal Gölü çevresinde ele geçen Hun Dönemi yaylarını, Avrasya'nın farklı bölgelerinde bulunan benzer yaylarla karşılaştırmış; bu karşılaştırmalar sonucunda, Avrasya ve Avrupa'daki kompozit yay tiplerinin Hun kökenli olduğu görüşü büyük ölçüde kabul görmüştür. Werner'e göre, bu yaylar yalnızca Hunlar tarafından değil, aynı zamanda Hunlarla siyasi, askerî ve kültürel ilişkiler içinde olan topluluklar tarafından da kullanılmıştır.[433]

Sargatskaya kültürü mezarlarında bulunan yay ekleme kemik parçalarının belirli ortak özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu plakların genişliği genellikle 1,5–3 cm arasında değişmekte olup, iç yüzeyleri pütürlü, dış yüzeyleri ise dikkatle düzeltilmiş ve pürüzsüzdür. Plakların dış yüzeyleri boyunca hafif bir kavis bulunmaktadır; bu özellik, yayın esnekliğini ve dayanıklılığını artırmaya yönelik bir teknik ayrıntı olarak değerlendirilmektedir. Birkaç parçadan oluşan kemik ekleme plakları çoğu zaman hafif eğik formdadır; alt plakların alt kısımlarında ise bağlama amacıyla açılmış kesiklere rastlanmaktadır. Yayın orta bölümüne ait plaklar, diğer parçalara kıyasla daha geniştir ve bu durum, yayın merkez kısmının güçlendirilmesine yönelik bilinçli bir tasarımı yansıtmaktadır. Mezar buluntularında bu plakların büyük çoğunluğu kırık ya da parçalanmış hâlde ele geçirilmiştir.

Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültüründe kullanılan kompozit yayların kökeninin Güney Sibirya olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu bölge, hem Hun askerî teknolojisinin şekillendiği hem de Avrasya bozkırlarına yayıldığı başlıca merkezlerden biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Sargatskaya kültürü yay

---

[432] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 65.

[433] "Archaeologia Hungarica (Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici edd. L. Marton und N. Fettich) Band 9. Budapest 1932. (Erişim Tarihi 08 Şubat, 2020),90 https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/germania/article/view/35520/29169

buluntuları, yalnızca askerî donanımı değil, aynı zamanda kültürün Hun ve genel Avrasya bozkır dünyasıyla olan yoğun etkileşimini de yansıtan önemli arkeolojik kanıtlar arasında yer almaktadır.

Sargatskaya kültürü mezarlarında ele geçen kompozit yaylara ait alt ve orta kemik ekleme plakları, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. III. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman dilimi boyunca kesintisiz biçimde temsil edilmektedir. Bu uzun kronolojik süreç içerisinde, yay ekleme plaklarının boyut ve sayılarında belirgin bir gelişim gözlemlenmiştir. Özellikle M.Ö. III–I. yüzyıllara tarihlenen erken dönem örneklerinde, alt ve orta ekleme plaklarının daha küçük boyutlu olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık M.Ö. I. yüzyıldan M.S. III. yüzyıla kadar uzanan geç dönemde, bu plakların belirgin biçimde daha büyük ölçülerde üretildiği anlaşılmaktadır.

Yay ekleme plaklarının zaman içerisinde büyümesi, yalnızca teknik bir değişim değil, aynı zamanda yayın genel yapısının güçlendiğini, çekiş kapasitesinin arttığını ve menzilinin uzadığını göstermektedir. Bu gelişim, Sargatskaya kültüründe kullanılan yayların teknolojik açıdan sürekli iyileştirildiğini ve askeri ihtiyaçlara göre uyarlandığını ortaya koymaktadır. Yapılan karşılaştırmalı analizler, Sargatskaya kültürü yay kemik ekleme plaklarının biçim, işlev ve yerleşim düzeni bakımından tüm dönemlerde Hun tipi kompozit yaylarla birebir örtüştüğünü açıkça göstermektedir.[434]

Hun dünyasında kompozit yayların gelişimi incelendiğinde, M.Ö. III–II. yüzyıllarda bu yayların yalnızca iki adet alt kemik ekleme plakasına sahip olduğu görülmektedir. Ancak M.Ö. I. yüzyıldan itibaren başlayan ve M.S. II–III. yüzyıllara kadar devam eden süreçte, yayların yapısal karmaşıklığı artmış; kemik ekleme plaklarının sayısı yediye kadar yükselmiştir. Aynı teknolojik gelişimin, eş zamanlı olarak Sargatskaya kültüründe de yaşandığı anlaşılmaktadır. Erken dönem Sargatskaya mezarlarında sınırlı sayıda bulunan yay ekleme plakları, yay yapısının gelişmesine paralel olarak artmış; M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II–III. yüzyıllar arasında mezarlarda yedi parçalı ekleme sistemine sahip yaylara rastlanmıştır.

Bu dönemde standart hâle gelen yapı şu şekildedir: Yayın alt kısmında ikişer adet olmak üzere dört kemik ekleme plakası, orta

[434] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 302.

bölümde ise üç adet ekleme plakası yer almaktadır. Orta bölümde bulunan plaklardan ikisi uzun ve ince formda olup, tam merkezde yer alan plaka ise dikdörtgen ve daha uzun bir yapıdadır. Bu çok parçalı kemik ekleme sistemi sayesinde yay, hem dayanıklılık hem de esneklik açısından maksimum performansa ulaşmıştır. Kemik plaklarla güçlendirilmiş bu kompozit yaylar, çağdaşları tarafından adeta "döneminin en güçlü ölüm makinesi" olarak nitelendirilmiştir.

Yay teknolojisindeki bu gelişime paralel olarak, ok uçlarında da belirgin bir büyüme ve çeşitlenme gözlemlenmektedir. Özellikle M.Ö. I. binyılın son yüzyıllarına doğru kemik ok uçlarının boyutlarının büyüdüğü, bunların yanında demir ok uçlarının da yaygın biçimde kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. M.Ö. IV–III. yüzyıllara kıyasla, M.Ö. II. yüzyılda mezarlarda bulunan büyük kemik ok uçlarının sayısında önemli bir artış görülmektedir. Bu durum, artan çekiş gücüne sahip yayların, daha büyük ve ağır okları etkin biçimde kullanabildiğini göstermektedir.[435]

Hun silah teknolojisi, özellikle askerî başarılar üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kompozit yaylar ve ıslıklı oklar, hedefi yüksek isabet oranıyla vurabilen son derece etkili silahlar olarak öne çıkmaktadır. Bu silah sistemleri zaman içerisinde hem biçim hem işlev bakımından sürekli gelişim göstermiştir. Hun yayının temel yapısını oluşturan ana gövde, "kibit" olarak adlandırılan ağaç iskeletten meydana gelmektedir. Yayı daha sağlam ve dayanıklı hâle getirmek amacıyla kemik ekleme parçaları, kibitin üzerine özel yapıştırıcılarla monte edilmiştir.

Yayın orta ve alt bölümlerine yapıştırılan kemik plakların, üst kısımlara göre daha uzun olması dikkat çekicidir. Orta yan parçalar daha geniştir ve kenarları eğimli biçimde kesilmiştir. Bu yapısal düzenleme, yayın bir yönden aşırı eğilmesini engelleyerek dengeli bir bükülme sağlamış, aynı zamanda dayanıklılığı artırmıştır. Yay üzerinde en fazla baskıya maruz kalan bölümler orta ve alt kısımlar olduğundan, bu alanların kemik plaklarla güçlendirilmesi bilinçli bir mühendislik tercihini yansıtmaktadır. Buna karşılık yayın omuz kısımları, esnek ve

[435] Valeriy Nikonorov ve Yuliy Hudyakov, *Svistyaşiye Strelı Maodunya i Marsov Meç Attilı; Voyennoye Delo Aziatskih Hunnu, Evropeyskih Gunnov*, (Moskova: Filometis 2004),45-55.

kolay eğilebilen yapıları sayesinde okun yüksek hız ve doğrulukla ileri fırlatılmasına olanak tanımıştır.[436]

Hun tipi kompozit yayların yaklaşık bir buçuk metre uzunluğunda olduğu bilinmektedir. Kibitin genel uzunluğu, bu yayların uzak mesafeden hedefi vurabilmesini sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Ancak bu kadar uzun bir yayın at üzerinde kullanımı belirli zorluklar doğurduğundan, pratik çözümler geliştirilmiştir. Bu bağlamda, yayın alt kısmı üst kısmına göre daha kısa yapılmıştır. Bu nedenle bir yay üzerinde yer alan üst ve alt kemik ekleme plakları, uzunluk ve form açısından birbirinden farklıdır; üst ekleme plakları alt plakalara kıyasla daha uzun üretilmiştir. Bu asimetrik yapı, atlı okçuluk için daha dengeli ve işlevsel bir kullanım sağlamıştır.

Sargatskaya kültürü yay buluntuları, Hun askerî teknolojisinin yalnızca benimsenmediğini, aynı zamanda bölgesel koşullara uyarlanarak etkin biçimde kullanıldığını göstermektedir. Yay ekleme plaklarındaki kronolojik gelişim, Sargatskaya kültürünün Avrasya bozkır dünyasının askerî ve teknolojik dönüşüm süreçlerine doğrudan dâhil olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hun yayının tip ve şekil özelliklerindeki çeşitlilik, bu silahın kendi dönemi içinde sürekli bir teknolojik gelişim ve uyarlama süreci geçirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Araştırmacıların genel kanaatine göre, göçebe bozkır dünyasında Hun yayı uzun soluklu bir evrimin ürünüdür ve kendisinden önce kullanılan, daha çok tasvirlerden tanınan "İskit yayı"nın daha karmaşık ve işlevsel hâle getirilmiş bir devamı niteliğindedir. Bu süreçte yay gövdesinin yapısı, ekleme plaklarının sayısı ve biçimi ile kullanılan malzemeler giderek geliştirilmiş; böylece hem dayanıklılık hem de atış gücü artırılmıştır. Hun yayında gözlemlenen bu teknik yenilikler, göçebe savaş taktiklerinin ihtiyaçlarıyla doğrudan ilişkilidir ve özellikle hareketli süvari birliklerinin etkinliğini artırmaya yönelik çözümler sunduğunu göstermektedir.

Arkeolojik ve deneysel çalışmalar, Hun yaylarının boyutlarının oldukça uzun olduğunu ve yaklaşık bir buçuk metre civarında bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu uzunluk, Hun yaylarını dönemin en etkili ve korku uyandıran silahları arasına sokmuştur. Hafif silahlı atlı

[436] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 302.

okçular tarafından kullanılan bu yaylar, hem yüksek çekiş gücü hem de uzun menzil sağlaması bakımından askerî üstünlüğün temel unsurlarından biri olmuştur. Hunların komşuları olan Çinliler, bu yayların uzak mesafelerden dahi hedefini isabetle vurabilmesi nedeniyle onları "uzun yay" olarak adlandırmış ve bu özelliklerini kroniklerinde özellikle vurgulamışlardır.

Hunlar tarafından kullanılan silahlar, yalnızca arkeolojik bulgularla değil, yazılı ve görsel kaynaklarla da desteklenmektedir. M.Ö. 109–91 yılları arasında kaleme alınan ve Çin tarih yazımının temel eserlerinden biri kabul edilen *Shiji* (Büyük Tarihçinin Kayıtları), Hunlardan açıkça "yay kullanan askerler" olarak söz etmektedir. Bu kaynaklarda Hun ordusunun esas gücünü ok ve yay taşıyan atlı birliklerin oluşturduğu, bunun yanı sıra kılıç ve mızrak gibi yakın dövüş silahlarının da kullanıldığı belirtilmektedir. Çin yıllıklarını kayda geçiren kronikçiler, Hunları sıklıkla "yaylılar" ya da "yayları gerdiren atlılar" şeklinde tanımlamış ve bu tanımlamalar Hun askerî kimliğinin yay merkezli karakterini açık biçimde yansıtmıştır.[437]

Hunların savaşçı kimliği ve yay kullanımındaki ustalıkları, kaya resimleri (petroglifler), Çin resimleri ve heykel sanatında da görsel olarak temsil edilmiştir. Özellikle Moğolistan'da Hanın-Had Dağı ve Yamanı-Us geçidinde bulunan petrogliflerde Hunlar, at üzerinde yay kullanan süvari savaşçılar olarak betimlenmiştir. Bu görsel veriler, yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirildiğinde, Hun yayının yalnızca teknik bir silah değil, aynı zamanda Hun askerî kültürünün ve bozkır savaş geleneğinin merkezinde yer alan simgesel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.[438]

---

[437] Shiji veya "Büyük Tarihçinin Kayıtları" MÖ 109 - MÖ 91 yılları arasında yazılmış tarih konulu eserdir. Sima Qian'ın başyapıtı olan eser, Sarı İmparator zamanından yazarın kendi zamanına kadarki Çin tarihini konu almaktadır. Sima Qian, Han Hanedanı'nın Büyük Fakihleri'nin başkanı idi. Sarı İmparator'dan Han Wudi'ye 2000 senelik Çin tarihinin genel bakışını veren Shiji adlı çok övülmüş eserinden dolayı Çin tarih yazımının atası olarak sayılır. Bu tanımlayıcı eseri, daha sonraki Çin tarih yazımına temel attı.
Vasiliy Alekseyev, *Kitay. Kitayskaya literatura,* (Moskova-Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, Yayınları 1940), 5.

[438] Yuliy Hudyakov, *Arheologiya Stepnoy Evrazii. İskusstvo Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*, (Moskova: Yurayt Yayınevi 2019), 25.

Shiji'nin 110. bölümünde Hunlarla ilgili şu bilgiler yer almaktadır; *Hunlar Hya-heu-shi kabilenin Shun-wei torunlarıdır. Tan ve Yuy hanedanı gelmeden önce Şan-Jun, Hyânyun ve Hunyun'lar bulunuyordu. Çin'in kuzey sınırın ötesinde bulunurlardı. Orada hayvanları ile birlikte bir otlaktan diğerine göçerek yaşamaktalar. Ev hayvanı olarak en çok atları ve büyük, küçükbaş hayvanları yetiştirmektedirler. Daha az deve, eşek ve atların diğer çeşitlerini yetiştirmektedirler. Bir yerden diğerine göç etmektedirler. Suyu ve otları bol yerleri seviyorlar. Şehirleri yoktur ve yerleşik değillerdir. Toprak ekmiyorlar; fakat her bir ailenin kendilerine ait arazileri vardır. Yazıları yok, kural ve kanunlarını sözlü olarak söylemektedirler. Doğan erkek çocukları koyun üzerinde oturabilir yaşa geldiğinde hemen yay'la kuş ve küçük hayvanları avlamaya başlar. Ustaca yay kullanan her erkek zırhlı at takımına alınır. Savaş olmadığı zamanlarda hayvan sürülerini güder. Açık alanlarda avcılık yapar kendini geliştirir. Başarılı akınlar yapabilmek için her erkek boş zamanlarda savaş becerilerini geliştirir. Bu özellikler onların kanında vardır. Uzun silah, onların ok ve yaylarıdır, kısa silahlar kılıç ve mızraktır. Savaşta başarılı olduklarında hücum eder, başarısız olduklarında kaçmaktan çekinmezlerdir. Açgözlülük gördüklerinde nezaketten uzaklaşırlar. Tüm halkı han'ları dâhil olmak üzere ev hayvanlarının etini yerler, hayvan derisinden faydalanır elbise yaparlar, yün ve kürk elbiseleri vardır. Güçlü gençler en iyisini ve en yağlı yemekleri yerler, yaşlılar ise gençlerden kalanını. Genç ve güçlü olanlara saygı gösterirler. Birbirlerine isimle seslenirler, takma adları ya da diğer adları yoktur*[439].

Hun yaylarının ünü, kısa sürede tüm göçebe dünyasına yayılmış ve Avrasya bozkır kuşağındaki hemen her göçebe topluluk üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Hunların askerî başarılarında belirleyici bir unsur olan bu yaylar, yalnızca teknik üstünlükleriyle değil, aynı zamanda sağladıkları taktik avantajlarla da öne çıkmıştır. Yüksek çekiş gücü, uzun menzili ve at üzerinde kullanım için son derece elverişli yapısı sayesinde Hun yayı, hareket kabiliyeti yüksek süvari birliklerinin etkinliğini en üst düzeye çıkarmış; bu durum Hunların kısa sürede geniş coğrafyalara hâkim olabilmesinde önemli bir rol oynamıştır.[440]

---

[439] Nikita Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitaayuşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, (*Moskova-Leningrad: SSCB İlmler Akademisi Yayınları 1951), s.72; Vladimir Taskin, *Materyalı po İstorii Sünnu,* (Moskova: Nauka 1973), 34-35.

[440] Nikonorov, *Svistyaşiye Strelı,* 68-69.

Avrasya bozkır kuşağında yaşayan göçebe kültürler, Hunların savaş alanındaki bu dikkat çekici başarısını yakından gözlemlemiş ve Hun yayını hem bir askerî model hem de teknolojik bir örnek olarak benimsemiştir. Böylece Hun yayı, yalnızca Hun toplumu ile sınırlı kalmamış; komşu ve ardıl göçebe topluluklar arasında da yaygınlaşarak ortak bir bozkır silah geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda Hun yayları, sonraki dönemlerde Orta Çağ göçebe kültürleri tarafından kullanılan yayların teknik ve biçimsel temelini oluşturmuştur. Orta Çağ boyunca Avrasya bozkırlarında görülen kompozit yay tipleri, gerek yapı özellikleri gerekse kullanım prensipleri bakımından Hun yay geleneğinin devamı niteliğindedir. Dolayısıyla Hun yayı, yalnızca kendi çağının en etkili silahlarından biri olmakla kalmamış, aynı zamanda göçebe askerî kültürün yüzyıllar boyunca süren silah teknolojisine yön veren kalıcı bir miras bırakmıştır.

2.12.3. Ok Uçları ve Mızraklar

Sargatskaya kültüründe ele geçen demir ve tunç ok uçlarının tipolojik özellikleri, Sarmat toplulukları tarafından kullanılan ok uçlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu durum, söz konusu kültürler arasında askerî teknoloji, silah üretimi ve muhtemelen savaş pratikleri açısından yakın ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Ok uçları genel olarak bakır alaşımlı, üç kanatlı ve düz üç kanatlı tipler şeklinde tasnif edilebilmektedir. Bu tipler arasında, ok şaftına takılma kısmı çıkıntılı olan üç kanatlı ok uçlarının en yaygın ve tercih edilen form olduğu anlaşılmaktadır.

Arkeolojik veriler, bu tür üç kanatlı ok uçlarının özellikle M.Ö. IV–III. yüzyıllar arasında geniş bir coğrafyada yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Benzer form ve özelliklere sahip ok uçlarına Kazakistan sahasında da aynı kronolojik aralıkta rastlanması, Avrasya bozkır kuşağında ortak bir silah geleneğinin varlığına işaret etmektedir. Üç kenarlı ok uçlarının M.Ö. IV. yüzyılda yoğun biçimde kullanıldığı, yaprak formunda olan üç kanatlı veya üç yapraklı ok uçlarının ise M.Ö. III. yüzyılda Orta Kazakistan ve Aral Gölü çevresinde yaygınlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, Güney Sibirya ve Altay bölgesinde bu tip ok uçlarının daha erken bir tarihte, M.Ö. VII–V. yüzyıllar arasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kronolojik farklılıklar, teknolojik

yeniliklerin bozkır coğrafyasında farklı yönlerden ve zaman dilimlerinde yayılım gösterdiğini düşündürmektedir.[441]

Kemik ok uçları ise biçimsel açıdan üç kenarlı ve dört kenarlı tipler halinde üretilmiştir. Bu tür ok uçlarının Erken Demir Çağı'nda özellikle Zauralye orman-bozkır kuşağında kullanıldığı bilinmektedir. Aynı dönemde bozkır ve orman-step bölgelerinde tunç ok uçlarının da yaygın olarak tercih edilmesi, malzeme kullanımında çevresel koşulların ve yerel geleneklerin etkili olduğunu göstermektedir. Tunç ok uçları, Altay, Sibirya ve Orta Kazakistan bölgelerinde M.Ö. VII–III. yüzyıllar arasında en yaygın kullanılan ok ucu türlerinden biri olmuştur.

Batı Sibirya'da M.Ö. V–II. yüzyıllar arasına tarihlenen, kemikten yapılmış dört yapraklı ve üst kısımları hafif toplu bir görünüme sahip ok uçları dikkat çekmektedir. Bu tip ok uçlarının çok sayıda benzer örneğine Tagarskaya kültüründe rastlanması, bölgesel kültürler arasında güçlü bir etkileşim ve ortak silah repertuvarının varlığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Sargatskaya kültüründe kullanılan ok uçları, yalnızca yerel bir silah tipolojisini yansıtmakla kalmamakta, aynı zamanda Avrasya bozkır dünyasında paylaşılan askerî teknolojinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. [442]

Demir ok uçları ile üç yapraklı ok uçlarının birebir benzerlerine Sarmat kültüründe M.Ö. III–II. yüzyıllara tarihlenen arkeolojik buluntular arasında rastlanmaktadır. Bu benzerlik, Sargatskaya ve Sarmat toplulukları arasında askerî donanım ve silah teknolojisi bakımından güçlü bir paralellik bulunduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle demirden imal edilmiş ve yaklaşık 5 cm uzunluğa ulaşan büyük boyutlu ok uçlarının M.Ö. III. yüzyılda Orta Asya ve Kazakistan sahasında yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zaman içerisinde ise hem küçük boyutlu hem de büyük boyutlu ok uçlarının eş zamanlı olarak kullanımda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, farklı işlevlere yönelik ok tiplerinin—avcılık, savaş ya da zırh delme gibi—aynı dönemde birlikte tercih edildiğini düşündürmektedir. Nitekim Sargatskaya kültüründe demir ok uçlarının biçimsel ve teknolojik gelişimi, Sarmat ok uçlarıyla büyük ölçüde paralel bir seyir izlemiştir.[443]

---

441 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 50.

442 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 61-65.

443 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 305.

M.S. I. yüzyıla gelindiğinde Batı Sibirya orman-step kuşağında ve Baykal Gölü çevresinde Hunlar tarafından kullanılan ıslıklı ok uçlarının görülmeye başlanması, bölgedeki askerî teknolojide yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Islıklı ok uçları, psikolojik etki yaratmaya yönelik işlevleriyle bilinen özel silahlar olup, orman kuşağında oldukça sınırlı sayıda ve genellikle tekil buluntular hâlinde ele geçmiştir. Aynı dönemde kademeli ya da katmanlı yapıya sahip ok uçlarının da varlığı tespit edilmiştir; bu durum Hun askerî geleneğinin Batı Sibirya'ya doğru yayılımının arkeolojik bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Sargatskaya kültüründe mızrak buluntuları ise ok ve yay ekipmanına kıyasla oldukça sınırlıdır. "Bogdanovskiy I" mezarlığının 1 numaralı kurganında ele geçen, gövdesinin sap takma kısmı uzun ve baş bölümü kısa olan sağlam demir mızrak, bu silah tipinin nadir örneklerinden biridir. Kokonovka ve "Bogdanovka" mezarlıklarında bulunan mızraklar ise genellikle at koşum takımları, hançerler ve tunç kazanlarla birlikte ele geçirilmiştir. Bu tür eşlik eden buluntular, mızrakların sıradan bir savaş aletinden ziyade belirli bir statü göstergesi olabileceğini düşündürmektedir.[444]

Diğer mezarlarda mızrakların çoğunlukla çürümeye uğramış ve yalnızca parça hâlinde bulunması, bu silahların hem az sayıda üretildiğini hem de sınırlı bir kesim tarafından kullanıldığını göstermektedir. Sarmat mezarlarında rastlanan benzer mızrak tipleri, bu silahların Avrasya bozkır dünyasında ortak bir ağır silah geleneğine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Oldukça nadir bulunan mızrakların, Sargatskaya kültüründe muhtemelen daha zengin ve sosyal statüsü yüksek bireyler tarafından taşındığı; buna karşılık ordunun büyük bölümünün hafif silahlı atlı okçulardan oluştuğu düşünülmektedir. Bu durum, Sargatskaya toplumunun askerî organizasyonunda hareketlilik ve okçuluğun temel rol oynadığını açık biçimde yansıtmaktadır.

2.12.4. Kılıçlar ve Hançerler

Sargatskaya kültüründe ele geçen kılıç ve hançer tiplerinin tamamı, M.Ö. IV–III. yüzyıllarda Kazakistan ve Orta Asya göçebe kültürleri arasında yaygın olarak kullanılan silah türleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün Avrasya bozkır

[444] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 68.

kuşağındaki askerî gelenekler ve silah teknolojileriyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Özellikle erken evreye tarihlenen kılıç ve hançerlerde, tutma yerlerinin baş kısmında C, X ya da düz çarpı biçiminde süslemelerin yaygın olduğu görülmektedir. Bu tür bezemeler, yalnızca estetik bir tercih olmayıp aynı zamanda belirli kültürel ve kronolojik aidiyetlerin göstergesi olarak değerlendirilmektedir.[445]

M.Ö. II. yüzyıldan itibaren ise silah tipolojisinde belirgin bir sadeleşme gözlemlenmektedir. Bu dönemde ve M.S. II. yüzyıla kadar uzanan süreçte, tutma yerlerinde O biçimli ya da şapka formunda başlıklara sahip kılıç ve hançerler yaygınlaşmış; bazı örneklerde ise herhangi bir süsleme unsuruna yer verilmemiştir. Bu değişim, hem üretim tekniklerindeki dönüşüm hem de askerî pratiklerin ve kullanım ihtiyaçlarının farklılaşmasıyla ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda Hun ve Sarmat dünyasında görülen tipolojik gelişmelerle paralellik göstermesi, Sargatskaya kültürünün silah üretimi dönemsel ve bölgesel etkileşimler çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.[446]

2.12.5. Sargatskaya Kültüründe Zırhlar

Sargatskaya kültüründe askerlerin savaş sırasında korunma amacıyla çeşitli savunma donanımları kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, giysi üzerine giyilen zırhlar ya da deri zemin üzerine dikilmiş küçük kemik zırh plakları, kesici ve delici silah darbelerine karşı temel bir koruma sağlamıştır. Arkeolojik veriler, özellikle deri üzerine dikilerek oluşturulan kemik plaklı zırhların M.Ö. IV–II. yüzyıllara tarihlenen mezar ve yerleşim alanlarında yaygın olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu tür zırhlar, hem hafiflikleri hem de hareket kabiliyetini kısıtlamamaları nedeniyle atlı savaşçılar için oldukça işlevsel bir savunma aracı olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmacılara göre, Sargatskaya kültüründe sıradan asker mezarlarına bütün bir zırh takımından ziyade zırhı temsil eden sınırlı sayıda parça bırakılmıştır. Bu parçaların sayısı genellikle bir ile dört arasında değişmekte olup, mezara konulan bu sınırlı örneklerin zırhın tamamını sembolik olarak temsil ettiği düşünülmektedir. Buna karşılık, tüm zırh parçalarının bulunduğu örnekler son derece azdır ve genellikle

[445] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 72.
[446] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 306.

sosyal statüsü yüksek, zengin bireylere ait büyük kurganlarda tespit edilmiştir. Bu bağlamda, "Bogdanovka II" kurganında yaklaşık 320 adet, "Saratovo" kurganında yaklaşık 150 adet ve "Krasnogorskoye I" merkezi kurganında çok sayıda kemik zırh plak parçası ele geçirilmiştir. Söz konusu zırh plaklarının, çoğunlukla cesedin baş hizasında ve mezarın köşelerine yerleştirilmiş olması, bunların belirli bir ritüel düzen içinde mezara konulduğunu düşündürmektedir.[447]

M.Ö. II. yüzyıla gelindiğinde ise kemikten yapılmış zırh plaklarının kullanımının giderek azaldığı ve yerini demir zırh plaklarına bıraktığı görülmektedir. Bu değişim, metal işçiliğindeki gelişmelerin yanı sıra askerî ihtiyaçların dönüşümüyle de ilişkilendirilmektedir. Demir zırh plaklarına ait buluntular, Sidorovka köyü yakınlarında yer alan bir kurganda tespit edilmiştir. "Sidorovka I" kurganı, zengin ve soylu bir askere ait olup, mezarda demir zırh plaklarının yanı sıra göğüs kısmına takıldığı düşünülen iki adet gümüş plaka da bulunmuştur. Bu gümüş plaklar üzerinde yer alan kanatlı ejderha tasviri, hem koruyucu hem de sembolik-anlamsal bir işleve sahip olup, Orta Asya ve bozkır ikonografisinde güç, iktidar ve askerî seçkinliği simgeleyen unsurlar arasında değerlendirilmektedir.[448]

Öte yandan, M.Ö. III–II. yüzyıllara tarihlenen "Kartaşovskiy II" mezarlığında, muhtemelen deri bir zemin üzerine dikilmiş kemik zırh plaklarına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Bu buluntu, kemik plaklı zırh geleneğinin bu dönemde hâlen sürdüğünü göstermektedir. Daha geç bir evreye, M.S. I–II. yüzyıllara tarihlenen Tutrinskiy kurganında ise ağaç malzemeden yapılmış ve demir zımbalarla güçlendirilmiş bir zırh örneğine rastlanmıştır. Bu örnek, Sargatskaya kültüründe savunma donanımlarının zaman içinde malzeme, teknik ve form açısından çeşitlendiğini ve geliştiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında Sargatskaya kültüründe sadak (ok kılıfı) ve kemer donanımlarının önemli bir parçasını kancalar oluşturmaktadır. Bu kancalar, sadakların kemere ya da giysiye sabitlenmesini sağlamakta ve özellikle atlı okçuların hareket hâlindeyken silahlarına hızlı ve pratik biçimde ulaşmalarına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla söz konusu metal kancalar, yalnızca basit bir askı aparatı

[447] Olga Lihaçeva, "Rekonstruktsıya Kompleksa Voorujeniya Znatnogo Voina Sargatskoy Kulturı (Po Materyalam Mogilnika Sidorovka)", *Narodı i Religii Evrazii,* 4/21, (2019): 47.

[448] Lihaçeva, "Rekonstruktsıya Kompleksa",35

değil, savaş teknolojisi ve askerî organizasyon açısından işlevsel bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Arkeolojik buluntulara göre kancaların bir kısmı metal bir çubuktan yapılmış olup, üst bölümleri ilmek ya da kavisli formda şekillendirilmiştir. Bu form, kancanın kemere daha sağlam tutunmasını sağlarken, sadak ya da kemer aksesuarlarının kolayca asılıp çıkarılmasına da olanak tanımaktadır. Kancaların üretiminde hem demir hem de tunç tercih edilmiştir. Tunç örneklerin daha erken dönemlerde yaygın olduğu, demir kancaların ise özellikle M.Ö. III–II. yüzyıllarda artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültüründe metal kullanımındaki kronolojik dönüşümü yansıtan önemli göstergelerden biridir.[449]

Tipolojik açıdan değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürüne ait kancaların M.Ö. V–IV. yüzyıllara tarihlenen Savromat göçebe kültürlerine ait kancalarla belirgin benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Gerek kavisli ilmek formu gerekse metal çubuk tekniği, bu iki kültür arasında doğrudan ya da dolaylı bir etkileşimin varlığına işaret etmektedir. Bu benzerlikler, Sargatskaya kültürünün askeri donanım ve kemer-silah aksesuarları bakımından Avrasya bozkır geleneği içinde yer aldığını ve Savromat–İskit dünyasıyla ortak bir teknik ve kültürel zemini paylaştığını göstermektedir.

Sadak ve kemer kancaları, Sargatskaya kültüründe yalnızca gündelik kullanım eşyası değil, aynı zamanda göçebe savaş kültürünün sürekliliğini ve kültürler arası etkileşimi yansıtan arkeolojik veriler arasında önemli bir yere sahiptir.[450]

2.12.6. Sargatskaya Kültüründe At Koşum Takımı

At koşum takımları; gemler, yanaklar ve tokalar gibi temel unsurlardan oluşmakta olup, Sargatskaya kültüründe kültürün tüm varlık süresi boyunca kesintisiz biçimde kullanılmıştır. Bu durum, atın Sargatskaya toplumu için yalnızca bir ulaşım ve savaş aracı değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşamın merkezinde yer alan vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermektedir. Arkeolojik veriler, at koşum

[449] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 229.
[450] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 303.

donanımının hem gündelik yaşamda hem de askerî faaliyetlerde aktif biçimde kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Sargatskaya kültürü mezarlarında at gemi parçalarına toplamda 30 mezarda rastlanmıştır. Bulunan gemlerin tamamı demirden yapılmış olup, tek halkalı, çift parçalı ve uçları hafif eğik formdadır. Bu tip gemler, Erken Demir Çağı Avrasya bozkırlarında yaygın olarak kullanılan, atın kontrolünü kolaylaştıran ve özellikle atlı savaş taktiklerine uygun donanımlar arasında yer almaktadır. Söz konusu gem tipleri, Sargatskaya kültürünün bozkır göçebe geleneğiyle doğrudan bağlantısını yansıtan önemli arkeolojik göstergelerdir.[451]

M.Ö. IV–III. yüzyıllarda gemlere takılan yanakların genellikle düz formda olduğu ve iki delikli demir ya da kemikten üretildiği anlaşılmaktadır. "Ust-Taraskiy" mezarlığında ele geçen yanaklarda, uç ve delik kısımlarında belirgin genişlemelerin bulunması, hem işlevselliği artırmaya yönelik bir tasarımı hem de yerel ustalığın gelişmişliğini göstermektedir. M.Ö. III–II. yüzyıllardan itibaren ise çapraz yanakların kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Araştırmacılara göre bu çapraz yanaklar, düz yanaklarla eş zamanlı olarak kullanılmış olup, farklı kullanım tercihlerini ya da bölgesel varyasyonları yansıtmaktadır.

M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II–III. yüzyıllar arasına gelindiğinde, at koşum sisteminde belirgin bir değişim gözlenmekte; bu dönemde yuvarlak yanakların kullanılmaya başlandığı ve dizginlere ek halkaların eklendiği tespit edilmektedir. Bu teknik yenilikler, at üzerindeki hâkimiyeti artırmaya yönelik gelişmeler olarak değerlendirilmektedir. Ancak Sayan–Altay bölgesinde bu gelişimden farklı bir gelenek sürdürülmüş; söz konusu bölgede düz yanak kullanımının devam ettiği görülmüştür. Bu durum, aynı kültürel çerçeve içinde dahi bölgesel uygulama farklılıklarının varlığına işaret etmektedir.[452]

At koşum takımlarına ait toka ve süs eşyalarına M.Ö. V–II. yüzyıllara tarihlenen bazı mezarlarda rastlanmıştır. Bu tokaların ve süs unsurlarının tamamının tunçtan yapılmış olması, metal işçiliğinin belirli bir estetik anlayışla birleştiğini göstermektedir. Özellikle "Bogdanovka I" kurganında ele geçen gümüş süs tokası ile hayvan üslubunda işlenmiş

[451] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* s.306: Polosmak, *Baraba v Epohu,* 25-29; Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 137.

[452] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, s.301

altın kaplama toka, at koşum donanımının yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda statü göstergesi taşıyan bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tür süslemeler, yüksek sosyal statüye sahip bireylerin mezarlarında yoğunlaşmaktadır.[453]

Genel olarak değerlendirildiğinde, Sargatskaya kültürü toplumunun, var olduğu süre boyunca kullandığı silahlar ve at koşum takımları, Kazakistan, Orta Asya ve eski Türk göçebe dünyasında yaygın olan donanımlarla birebir örtüşmektedir. Kaynaklarda Sargatskaya kültürünün, kuzeydeki komşu topluluklara özgü silah ya da at koşum takımlarını benimsediğine dair herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Aksine, mezar envanterlerinin tamamı, bu kültürün maddi dünyasının Avrasya bozkırlarının Türk–İskit–Hun gelenekleriyle güçlü bir bağ içerisinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Sargatskaya kültürü, hem askerî donanımı hem de at kültürü açısından eski Türk göçebe dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilebilir.

2.12.6.1. Demir Gemler

Düz demir çubuklardan imal edilmiş, halkalı ve çift parçalı gemler M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Avrasya bozkır kuşağında geniş bir coğrafyada yaygın biçimde kullanılmıştır. Bu gem tipi, sade yapısına rağmen işlevsel oluşu nedeniyle göçebe toplumlar arasında hızlı bir şekilde benimsenmiş ve uzun süreli bir kullanım geleneği oluşturmuştur. Özellikle atlı göçebe yaşam tarzında atın kontrolünün hayati öneme sahip olması, bu tür gemlerin tercih edilmesinde belirleyici olmuştur.[454]

Tek tip olarak tanımlanabilecek bu gemler, form açısından büyük değişiklikler geçirmeden yüzyıllar boyunca kullanımda kalmıştır. Bu durum, söz konusu gem tipinin hem dayanıklılığını hem de farklı at koşum sistemlerine kolayca uyarlanabilirliğini göstermektedir. Aynı zamanda bu süreklilik, Erken Demir Çağı'ndan itibaren bozkır kültürlerinde teknik çözümlerin muhafazakâr bir çizgide geliştiğini ve

[453] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, s.315
[454] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 55.

başarılı olan formların uzun süre terk edilmediğini ortaya koymaktadır.[455]

Sargatskaya kültürü bağlamında ele alındığında, düz demir çubuklu, halkalı ve çift gemlerin kullanımı, bu kültürün daha erken dönem bozkır gelenekleriyle olan güçlü bağını yansıtmaktadır. M.Ö. VI. yüzyılda yaygınlaşan bu gem tiplerinin, Sargatskaya kültüründe de benimsenmiş ve sonraki yüzyıllarda kullanılmaya devam etmiş olması, kültürel süreklilik ve etkileşimin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda söz konusu gemler, yalnızca teknik bir donanım unsuru değil, aynı zamanda Avrasya bozkır dünyasında ortak bir atlı kültür mirasının parçası olarak görülmelidir.

2.12.6.2. Demir Yanaklar (Atın Yanak Kısmına Gelecek Şekilinde Takılan Eşyadır)

Oval formlu, uçları halkalı demir çubuktan imal edilmiş yanaklar, her iki uçta halkaya doğru genişleyen bir yapıya sahiptir. Bu morfolojik özellik, yanakların hem dizgin bağlantısını güçlendirmeye hem de atın ağzındaki baskıyı daha dengeli dağıtmaya yönelik işlevsel bir tasarım taşıdığını göstermektedir. Benzer tipte yanaklara M.Ö. V–I. yüzyıllar arasında Güney Sibirya'da İskit kültürüne ait at koşum takımlarında sıkça rastlanmaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü ile İskit dünyası arasındaki teknik ve kültürel sürekliliğin at koşum ekipmanları üzerinden de izlenebildiğini ortaya koymaktadır.

Tutrinskiy mezarlığında tespit edilen uçları daralan yanaklar ise form açısından daha sade bir gelişim evresini temsil etmektedir. Bu tip yanakların M.Ö. I. yüzyılın sonlarına kadar kullanımda kalmış olması, erken dönemden itibaren benimsenen at koşum unsurlarının uzun süre korunarak kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda bu süreklilik, göçebe toplumlarda at koşum takımlarında köklü ve ani değişimlerden ziyade, işlevsel açıdan başarılı tiplerin yüzyıllar boyunca tercih edildiğini düşündürmektedir.[456]

"Bogdanovskiy" mezarlığında ele geçen çapraz, tek delikli yanaklar ise at koşum teknolojisinde daha gelişmiş ve karmaşık bir aşamayı

[455] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 42.
[456] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 62.

yansıtmaktadır. Çapraz form, dizginlerin daha kontrollü kullanılmasına olanak sağlarken, tek delikli yapı sade fakat etkili bir bağlama sistemine işaret etmektedir. Benzer çapraz ve halkalı yanaklara "Zoloto-Balkovskiy" ve "Ust-Labinskiy" mezarlarında da rastlanması, bu tipin belirli bir dönem ve coğrafyada yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca M.Ö. III–I. yüzyıllara tarihlenen Başkurt bölgesindeki "Starıye Kiişki" ve "Şipovskiy" mezarlarında da benzer yanakların bulunması, söz konusu tipin yalnızca Sargatskaya kültürüyle sınırlı kalmadığını, daha geniş bir Avrasya bozkır geleneğinin parçası olduğunu ortaya koymaktadır.[457]

Bu veriler ışığında, Sargatskaya kültüründe kullanılan yanak tiplerinin kronolojik ve tipolojik çeşitliliği, atlı göçebe yaşam tarzının ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişen ancak temel hatlarıyla İskit ve erken Türk bozkır dünyasıyla ortak bir teknik mirası yansıtan bir geleneğin varlığına işaret etmektedir.

2.12.6.3. Kemik Yanaklar

Kemikten yapılmış yanaklar genellikle tek parça hâlinde, çift delikli, düz formda ve alt kısımlara doğru hafifçe daralan bir yapıya sahiptir. Bu tip yanakların M.Ö. V–II. yüzyıllar arasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Form özellikleri, kemik yanakların hem üretim açısından görece pratik hem de kullanım sırasında dayanıklı ve işlevsel olduğunu göstermektedir.

Çift delikli yapı, dizginlerin gemle daha sağlam biçimde bağlantısını sağlarken, düz ve aşağıya doğru daralan form atın ağzında baskının dengeli dağılmasına olanak tanımıştır. Kemik malzemenin tercih edilmesi ise, metalin her zaman kolay temin edilememesiyle birlikte, hafiflik ve işlenebilirlik gibi avantajlara da işaret etmektedir. Bu tür yanaklar, özellikle Erken Demir Çağı bozkır ve orman-step kuşağında yaygın olan atlı göçebe kültürlerin ortak teknolojik birikiminin parçası olarak değerlendirilmektedir.[458]

Sargatskaya kültürü bağlamında kemik yanakların kullanımı, at koşum takımlarında metal ve kemik unsurların bir arada ve eş zamanlı

[457] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 65.
[458] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 70-72.

olarak tercih edildiğini göstermektedir. Bu durum, kültürün atlı yaşam tarzına dayalı askerî ve ekonomik yapısında, farklı malzemelerin işlevsel ihtiyaçlara göre esnek biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

2.12.7. Kemer Tokaları

Kemer tokaları ve diğer bağlantı elemanları, biçim ve işlev bakımından tüm Avrasya bozkır kuşağında yaygın olarak kullanılan örneklerle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Sargatskaya kültüründe M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında en yaygın tokalar, kemikten yapılmış, hareketsiz dilli ya da tamamen dilsiz formlardır. Bu tip tokaların kullanımının M.S. I–II. yüzyıllara kadar devam etmesi, söz konusu formların uzun süreli bir gelenek hâlinde benimsendiğini göstermektedir.

Buluntulara göre, dilsiz ve nispeten büyük boyutlu kemik tokaların işlevi yalnızca kemerle sınırlı değildir. Özellikle Bogdanovka kurganında bu tokaların at gem parçalarıyla birlikte ele geçmesi, söz konusu tokaların muhtemelen deri ya da dokuma bir kayışı sabitlemek amacıyla, at koşum takımlarının bir parçası olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Bu durum, kemer tokalarının hem gündelik giyim eşyalarında hem de atlı donanım içinde çok yönlü bir işleve sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[459]

M.Ö. III–II. yüzyıllar itibarıyla kemik tokaların yanı sıra demirden yapılmış, yuvarlak çerçeveli ve hareketli dilli tokaların kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Bu yeni tip tokalar, özellikle M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II–III. yüzyıllar arasında daha geniş bir kullanım alanı bulmuş ve kemer sistemlerinde standartlaşmaya doğru bir gelişimi yansıtmıştır. Aynı süreçte, M.Ö. II. yüzyıldan başlayarak M.S. I–II. yüzyıllarda demir ve tunçtan yapılmış yuvarlak düğmeli tokaların da ortaya çıktığı tespit edilmiştir.[460]

Tokalardaki bu malzeme ve form çeşitliliği, Sargatskaya kültüründe hem teknolojik gelişimi hem de bozkır dünyasıyla kurulan yoğun kültürel ve askerî ilişkileri açık biçimde yansıtmaktadır. Ayrıca kemik, demir ve tunç tokaların eş zamanlı kullanımı, toplumun ihtiyaçlara ve

[459] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 81.
[460] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 304.

imkânlara bağlı olarak farklı çözümleri birlikte değerlendirdiğini göstermektedir.

2.12.7.1. Kemik Tokalar

Kemikten yapılmış tokalar, biçimsel açıdan genellikle düz ve tek parça hâlindedir; bu tokalarda belirgin bir çıkıntı ya da kemerin sabitlenmesini sağlayan ayrı bir tutturma mekanizması bulunmamaktadır. Bu özellikleriyle söz konusu tokalar, daha çok kayışın veya deri şeridin basitçe geçirilip sabitlenmesine hizmet eden işlevsel unsurlar olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık dikdörtgen formlu tokalar, kemerin tutturulmasına imkân veren belirgin bir geçme yeri ve çıkıntıya sahip olup, daha gelişmiş bir bağlantı sistemi sunmaktadır.

Bu tip dikdörtgen tokaların hem giysi donanımında hem de at koşum takımlarında kullanılmış olması, tokaların yalnızca bireysel giyimle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda atlı kültürün ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Benzer tokalara M.Ö. V–III. yüzyıllarda Altay bölgesinde, M.Ö. II.–M.S. II. yüzyıllar arasında ise Başkurdistan sahasında rastlanması, bu formun Avrasya bozkır kuşağında geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman diliminde kullanıldığını ortaya koymaktadır.[461]

Sargatskaya kültüründe söz konusu kemik tokaların kullanım zaman aralığı M.Ö. II.–M.S. II. yüzyıllar olarak belirlenmektedir. Bu kronoloji, hem Altay hem de Başkurdistan örnekleriyle uyumlu olup, Sargatskaya kültürünün bozkır dünyasındaki ortak maddi kültür unsurlarını benimsediğini ve bölgesel etkileşim ağları içinde yer aldığını açıkça göstermektedir.

2.12.7.2. Tunç Tokalar

Tunç tokalar Sargatskaya kültüründe hem fonksiyonel hem de estetik bir değere sahipti ve farklı biçimlerde tasarlanmışlardır. Dikdörtgen, yuvarlak ve dışa bükük formda olan bu tokalar, M.Ö. III–II. yüzyıllardan başlayarak M.S. I. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Boyutları oldukça değişken olup, en küçük türleri çapı yalnızca 0,5–0,7 cm olan ve

[461] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 70-72.

dışa doğru bombeli orta kısmı ile kenarlarında delik bulunan örneklerdir. Biraz daha büyük boyutlu tokalar ise 1–1,5 cm çapında olup, Tagarskaya kültüründe M.Ö. II–I. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Yuvarlak tunç tokalar, dış yüzeyleri rölyefli şekilde işlenmiş ve hem tam ortasında hem de kenarlarda çıkıntılı süslemeler barındıran örneklerdir. Bu tokaların benzerleri hem "Taştık" hem de Tagarskaya kültürlerinde görülmektedir. Bunun yanı sıra, tunç yuvarlak tokalar üzerinde noktalı desenler yer almakta olup, bunlar da Erken Tagarskaya kültüründe yaygın şekilde kullanılmıştır.[462]

Buna ek olarak, iki bölümden oluşan ve çift olarak bulunan pirinç cevherinden yapılmış tokalar, M.Ö. II.–M.S. II. yüzyıllar arasında kullanımda olmuştur. Bu formda, özellikle keçi kafası figürü ile süslenmiş tokaların Hun dönemine (M.Ö. II–I. yüzyıllar) ait benzerleri de bulunmuştur. Bu durum, Sargatskaya kültüründe kullanılan tokaların yalnızca işlevsel birer bağlama aracı değil, aynı zamanda sosyal statüyü ve kültürel etkileşimi simgeleyen değerli objeler olduğunu göstermektedir.

2.12.7.3. Demir Tokalar

Yuvarlak ve hareketli dili olan demir tokalar ile oval şekilli ve hareketli dili bulunan tokalar, Sargatskaya kültüründe Sarmat döneminin etkisiyle kullanılmış olup, özellikle M.Ö. I. yüzyıldan M.S. I. yüzyıla kadar yaygınlık kazanmıştır. Bu tokalar, hem giysilerin hem de at koşum takımlarının bağlanmasında işlev görmüş, aynı zamanda sosyal statü ve zenginliği simgeleyen değerli eşyalar olarak kabul edilmiştir.

Hayvan üslubunda tasarlanmış tokalar, Erken Tagarskaya kültüründeki örneklerle birebir benzerlik göstermektedir. Bu tokaların üzerinde genellikle at, geyik, kuş veya diğer hayvan figürleri oldukça doğal ve gerçekçi bir biçimde işlenmiştir. M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında kullanılan bu tokalar, hem estetik hem de sembolik bir anlam taşımış, hayvan tasvirleri muhtemelen güç, cesaret ve koruyuculuk gibi kavramları temsil etmiştir.[463]

---

462 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 137-138.

463 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 70-77.

Kabartmalı olmayan, düz zemin üzerine işlenmiş kuş tasvirli tokalara M.Ö. III–II. yüzyıllar arasında Tagarskaya kültüründe rastlanmıştır. Bu tasvirler, Sargatskaya kültüründe hem göçebe toplulukların doğa ve hayvan kültü ile olan ilişkisini, hem de estetik ve sembolik anlayışlarını ortaya koymaktadır. Tokalar yalnızca günlük kullanım aracı değil, aynı zamanda kültürel kimliği, sanatsal anlayışı ve ritüel yaşamın bir parçası olarak da önemli bir yer tutmuştur.

2.12.7.4. Değerli Metallerden Yapılmış Tokalar

Elbise üzerine dikilmek amacıyla tasarlanmış altın tokalar, Sargatskaya kültüründe kültürün tüm dönemlerinde görülmektedir. Bu tokalar, hem dışa bombeli hem de düz yüzeyli olarak üretilmiş olup, işlevsel kullanımın yanı sıra estetik ve sembolik bir değer taşımaktadır. Altın kaplama ve yüzeyi rölyefle işlenmiş tokalar arasında, sekiz işaretini andıran bitki motifleri veya bitkisel desenler gibi sembolik tasvirlere de rastlanmıştır. Bu tür süslemeler, tokaların sadece giysi bağlama aracı değil, aynı zamanda sahiplerinin sosyal statüsünü ve kültürel kimliğini yansıtan değerli objeler olduğunu göstermektedir.[464]

Çift olarak bulunan bu değerli metal tokalar, Sargatskaya toplumunda uzun bir kullanım süresine sahip olmuş ve farklı dönemlerde hem günlük yaşamda hem de ritüel bağlamlarda işlev görmüştür. Altın tokaların hem estetik detayları hem de üretim materyali, toplumun zenginlik anlayışı ve metal işçiliğine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Bu tokalar, sadece giyim ve donanım aksesuarı olarak değil, aynı zamanda kültürel kimlik, statü ve sembolik değerleri ifade eden birer göstergedir.

2.12.8. Süs Eşyaları

Sargatskaya kültürüne ait mezar ve yerleşimlerde bulunan süs eşyalarının büyük bir kısmı bronzdan üretilmiştir. Daha az sayıda olmakla birlikte gümüş, altın ve demirden yapılmış eşyalar da tespit edilmiştir. Mezarlarda, elbise tokaları, küpeler, bilezikler, büyük yüzükler ve boyun süsleri gibi çeşitli kişisel süslemeler bulunmuştur. Erkek, kadın ve çocuk mezarlarında rastlanan taş ve cam boncuklar ile

[464] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 305.

boncuklu süs eşyaları, genellikle M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında tarihlendirilmektedir.

M.Ö. V-III. yüzyıllara tarihlenen buluntular arasında özellikle halka biçiminde küpeler dikkat çekmektedir. Bu halka küpelerin içine boncuk gibi küçük süslemeler geçirilmiş olarak bulunmuştur. Ayrıca, altın, gümüş ve bronzdan yapılmış büyük yüzüklerde, mavi cam üzerine beyaz ve sarı renkte şeritler işlenmiş; bu süslemeler, göz boncuğunu andıran estetik bir tasarım sunmaktadır. Bu döneme ait diğer süs eşyaları arasında, akik ve kireç taşından yapılmış küre biçimli boncuklar da yer almaktadır.[465]

M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında, bronz ve altından halka küpeler kullanımını sürdürmüş, cam boncuklara renk katılarak çizgiler oluşturulmuş, göz boncukları ve oluklu altın boncuklar yaygın olarak kullanılmıştır. Bu dönemde ayrıca, küçük boyutlu, içi altın kaplama silindir ve dairesel boncuklar da süslemelerde tercih edilmeye başlanmıştır.

Mezarlarda nadir olarak görülen altın boyun süslemeleri, tek parça halinde veya tel spiral örgü şeklinde tasarlanmış "Grivna" adı verilen örnekler şeklindedir. Grivnalarla birlikte, aynı döneme ait düz veya içe bükük aynalar da mezarlarda bulunmuştur. Bu buluntular, Sargatskaya kültüründe metal işçiliği ve süsleme sanatının gelişmişliğini ve mezar ritüellerinde estetik ile statü unsurlarının önemini ortaya koymaktadır.[466]

M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında Sargatskaya kültüründe kullanılan küpelerin takma yerleri genellikle çivi veya çengel formunda tasarlanmıştır. Bu dönemde boncuk çeşitliliği artmış; mavi göz boncukların boyutları küçülmüş ve mavi, yeşil, renksiz olmak üzere çeşitli renklerde, yuvarlak, oval ve silindir biçimli boncuklar kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca, içi altın kaplama küçük akik boncuklar, üzerinde şekiller işlenmiş damla biçimli boncuklar olarak süslemelerde yer almıştır.

Bilezikler, çoğunlukla metalden üretilmiş olup kalın tel veya tel örme tekniği ile yapılmış ve kenarları birbirine kavuşmayan bir biçimde tasarlanmıştır. Dönemin diğer süs eşyaları arasında çengelli iğneler ve ortasına doğru konik bir yükselme bulunan "Sarmat tipi" aynalar dikkat

[465] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 301.
[466] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 305.

çekmektedir. Tutrino'daki ikinci kurganda, deri kılıf içerisinde bir ayna ile birlikte allık ve küçük bir bıçak bulunmuş; bunlar, mezar sahiplerinin kişisel bakım ve süslemeye verdiği önemi göstermektedir. Bu buluntulara ek olarak, tarak biçiminde saç tokaları da tespit edilmiştir; tokaların üst kısmı çoğunlukla at figürü ile süslenmiştir.[467]

Sargatskaya kültüründe defineciler tarafından soyulmamış kadın mezarlarında ise zengin bir süs eşyası koleksiyonu yer almaktadır. Bu mezarlarda küpeler, grivna (boyunluklar), bilezikler ve yüzüklerin yanı sıra, elbiselerin süslenmesinde kullanılan düğmeler, tokalar ve süs plakları da bulunmuştur. Tokalar, süs plakları ve saç tokalarının çoğu, hayvan figürleri veya bitki motifleri ile işlenmiş olup, bu buluntular kültürel estetik anlayış ve sembolik değerlerin mezar ritüellerine yansımış olduğunu ortaya koymaktadır.

2.12.9. Aynalar

2.12.9.1. Yüzeyi Düz Aynalar

Ayna kulpunu tutturmak amacıyla deliklerle donatılmış, yüzeyi düz aynalar mezarlarda genellikle parçalar halinde bulunmuş olup, tamamlanmış halleri nadiren tespit edilmiştir. Bu durum, aynaların orijinal boyutlarını kesin olarak belirlemeyi güçleştirmektedir. Arkeolojik bulgular, yüzeyi düz aynaların M.Ö. IV–II. yüzyıllar arasında kullanılmaya başlandığını, ancak yaygınlıklarını daha çok M.Ö. I. yüzyılın sonlarına doğru kazandıklarını göstermektedir.

Özellikle Tobol bölgesinde yer alan "Şikayevka" kurganında, soylu bir kadına ait mezarda dikkat çekici bir buluntu ortaya çıkarılmıştır. Mezarda kadının sağ elinin parmak kemikleri, aynayı tutacak şekilde bükülmüş pozisyonda bulunmuş ve bu elinde düz yuvarlak bir ayna tespit edilmiştir. Aynanın çapı 13,8 cm, kulpunun uzunluğu ise 2,3 cm'dir. Aynanın yüzeyi pürüzleştirilmiş olup, kenarlarında toplam 14 delik yer almaktadır; bu delikler, kulpunun veya ek süslemelerin sabitlenmesi amacıyla kullanılmış olabilir.[468]

---

[467] Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 145-150; Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 143,146.

[468] Tamila Potemkina, *Problemı Arheologii: Ural i Zapadnaya Sibir, (*Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi Yayınları 2007), 156.

Aynanın kendisi, huş ağacı kabuğundan yapılmış bir kılıfın içinde bulunmuştur. Bu durum, aynaların sadece kişisel bakım aracı olarak değil, aynı zamanda değerli ve korunması gereken nesneler olarak da değerlendirildiğini göstermektedir. Parçalar halinde bulunması, muhtemelen mezar soygunları, zamanın etkisi veya organik malzemelerin bozulması ile açıklanabilir. Şikayevka kurganındaki örnek, Sargatskaya kültüründe aynaların hem estetik hem de sosyal statü simgesi olarak önemini ortaya koymakta, mezar sahiplerinin yaşam tarzı ve kişisel süsleme anlayışı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

2.12.9.2. Yüzeyi İçe Bükük Aynalar

İçe bükük aynaların boyutları genellikle 10–11 cm arasında değişmekte olup, kenarları hafifçe kalkık ve kenarında kulp yer almaktadır. Bu tür aynalar, düz aynalar ile kenarları bordürlü olan aynalar arasında geçiş niteliği taşımaktadır. Fonksiyonel ve estetik açıdan ara bir form sunan içe bükük aynalar, kullanım teknikleri ve süsleme anlayışı bakımından Sargatskaya kültüründe özgün bir yer edinmiştir.

Benzer örnekler, Orta Asya'daki arkeolojik buluntularla karşılaştırıldığında, bu tip aynaların geniş bir coğrafi alanda kullanıldığını ve kültürel etkileşimlerin göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır. Sargatskaya kültüründe içe bükük aynalar, çoğunlukla ufak yeşil boncuklar, hareketli dil tokalar ve tunç ok uçları ile birlikte mezarlarda bulunmuştur. Bu eşya birlikteliği, aynaların yalnızca kişisel bakım amacıyla değil, aynı zamanda mezar ritüellerinde sembolik ve dekoratif bir işlev taşıdığını göstermektedir.[469]

Arkeolojik bulgular, içe bükük aynaların Sargatskaya kültüründe M.Ö. III–I. yüzyıllar arasında kullanıldığını göstermektedir. Bu zaman dilimi, aynaların biçim, boyut ve süsleme tekniklerinde belirli bir standartlaşma sürecine girdiğini ve Sargatskaya toplumunda estetik kaygı ile sosyal statü göstergesi olarak önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

[469] Elena Tigeyeva ve Ludmila Belonogova, "Zerkala Sargatskoy Kulturı Tobolo-İşimskogo Mejdureçya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, Sayı 4/43, (2018): 84-90.

2.12.9.3. Kenarı Bordürlü Olan Aynalar

Kenar kısımlarında bordürü bulunan aynalar, ortasına doğru hafifçe bombeli bir biçim alan aynalar olarak tanımlanmaktadır. M.Ö. IV–III. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan bu aynalar, Sargatskaya kültüründe M.S. I. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüştür. Bordürlü aynalar, düz ve içe bükük aynalar ile birlikte değerlendirildiğinde, Sargatskaya toplumunda aynaların biçimsel çeşitliliğini ve estetik tercihlerdeki zenginliği ortaya koymaktadır.

Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe bazı süs eşyalarının yalnızca yerel üretim olmadığını, bunun yerine ticaret veya savaş ganimeti yoluyla topluma dahil olduğunu öne sürmektedirler. Özellikle akik taşından yapılmış boncuklar ve boncuk kolyeler gibi yüksek değerli süs eşyalarının yapım merkezlerinin Ön Asya veya Karadeniz çevresinde yer aldığı düşünülmektedir. Genel olarak, başka bölgelerden temin edilen bu ithal eşyaların Sargatskaya kültürünün güney ve doğu bölgelerine ulaştığı kabul edilmektedir.[470]

Sargatskaya kültürü kadınlarının, kendilerine yakın gördükleri Orta Asya kadınlarının taktığı altın, boncuk ve diğer süs eşyalarını benimsemek istedikleri görülmektedir. Bu tercih yalnızca günlük yaşamda değil, ölümden sonra da sürdürülmüş; kadınlar, değer verdikleri süs eşyalarıyla birlikte gömülerek, hem sosyal statülerini hem de estetik anlayışlarını mezar ritüellerine yansıtmışlardır. Bu durum, Sargatskaya kültüründe süs eşyalarının hem kimlik, hem statü, hem de kültürel etkileşim göstergesi olarak önemli bir işlev taşıdığını ortaya koymaktadır.

2.12.10. Kült Ve Sanat Eşyaları

Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe yerleşim ve mezar alanlarında yaygın olarak kullanılan bazı objeleri kült eşyası olarak değerlendirmektedirler. Bu objeler arasında, taş ve topraktan yapılmış tütsülükler ile tabaklar özellikle ön plana çıkmaktadır. Kült eşyaları genellikle çeşitli desenlerle süslenmiş topraktan tabakların yanı sıra, küçük kaplar içinde kömür veya benzeri yanıcı maddelerle birlikte

[470] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 77-78.

bulunmuştur; bu durum, söz konusu objelerin ritüel amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir.[471]

Bilim insanları, İrtiş nehri çevresinde yaşayan toplulukların taş malzeme açısından sınırlı kaynaklara sahip olmaları nedeniyle kült eşyalarını üretirken toprak kullandıklarını öne sürmektedirler. Buna karşın Zauralye bölgesinde, kurban kesimi sırasında kullanılan taş bloklar, ayinlerde kullanılan tütsülükler ve tabaklar genellikle taş malzemeden üretilmiştir. Bu bulgular, Sargatskaya kültüründe ritüel nesnelerin üretiminde malzeme seçiminin coğrafi koşullara bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Taşın bol bulunduğu bölgelerde taş, sınırlı olduğu alanlarda ise toprak, aynı işlevi gören kült objelerinin yapımında tercih edilmiştir.

Topraktan yapılmış kült tabakları genellikle yuvarlak veya oval biçimde olup, çeşitli desenlerle ve küçük çakıl taşlarıyla süslenmiştir. Bu tabakların tütsülüklerle birlikte kullanıldığı ve muhtemelen benzer ritüel işlevleri gördüğü düşünülmektedir. Ayrıca, mezarlarda ve yerleşim alanlarında minyatür taş çekiçler de bulunmuştur; araştırmacılar, bu küçük çekiçlerin de kült ayinlerinde kullanılan ritüel eşyalar arasında yer aldığını öne sürmektedirler.[472]

Bu bulgular, Sargatskaya kültüründe ritüel nesnelerin hem estetik hem de işlevsel açıdan çeşitlilik gösterdiğini, malzeme seçiminde bölgesel farklılıkların ve yerel kaynakların belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Kült eşyalarının, günlük kullanım eşyalarından ayrılarak mezar ritüellerinde ve dini ayinlerde özel bir yer edindiği anlaşılmaktadır.

2.12.10.1. Kült İçin Topraktan Yapılmış Tabaklar

Sargatskaya kültüründe, tüm dönemlerde yaygın olarak bulunan toprak tabaklar, kült ve ritüel yaşamın önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Kültürün erken dönemine tarihlenen M.Ö. IV–III. yüzyıllara ait tabak örnekleri, özellikle "Mısov" kurganında tunç ok uçlarıyla birlikte bulunmuştur. Bu buluntu, tabakların yalnızca yemek ya

[471] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 305.
[472] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 83.

da günlük kullanım amacı taşımadığını, aynı zamanda ritüel ve törenlerde kullanıldığını göstermektedir.

Daha geç dönemlere ait tabaklar ise, "Kalaçevskiy" kurganında M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasına tarihlenen yerleşim ve mezarlarda tespit edilmiştir. Bu tabaklar, yalnızca biçimsel olarak değil, süsleme teknikleri bakımından da zengin bir çeşitlilik sunmaktadır. Bazı tabaklarda rölyefler, çizikler ve iğneleme yöntemiyle yapılmış desenler yer almakta; ayrıca beyaz deniz çakıl taşlarıyla süslenmiş tabaklar da dikkati çekmektedir. Bu süsleme teknikleri, tabakların estetik değerinin yanı sıra, kültürel ve sembolik anlamlar taşıdığını düşündürmektedir.[473]

Bazı tabakların yüzeyinde aşı boyası veya tebeşir (kireç) tozu izlerine rastlanması, tabakların ritüel süreçlerde kullanıldığını ve belirli törenlerde renkli veya sembolik işaretlemelerle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültüründe toprak tabakların, yalnızca fiziksel nesneler olarak değil, aynı zamanda dini ve kültürel pratiklerin bir parçası olarak değerlendirildiğini göstermektedir.[474]

Genel olarak, toprak tabaklar hem erken hem de geç dönemlerde Sargatskaya kültürünün ritüel ve günlük yaşamında önemli bir yer tutmuş; bulundukları mezar ve yerleşimlerdeki eşya birliktelikleri, tabakların kullanım amaçları ve kültürel değerleri hakkında bilgi sağlamaktadır.

2.12.10.2. Tütsülükler

Sargatskaya kültüründe, özellikle kadın mezarlarında tütsülüklere sıkça rastlanmaktadır. Tobol civarında yer alan Şikayevka kurganında yapılan kazılarda, cesedin güney-doğu köşesinde, ayakucunda ve cesetten yaklaşık 30 cm yükseklikte ters çevrilmiş bir tütsülük ile yanında kırmızı boya küpleri tespit edilmiştir. Tütsülüğün cesetten 30 cm yukarıda bulunması, muhtemelen mezara bir miktar toprak atıldıktan sonra yerleştirildiğini düşündürmektedir. Bu durum, tütsülüğün mezar ritüelinde özel bir işlevinin olduğunu ve ölüm sonrası koruyucu veya ritüel amaçlı kullanıldığını göstermektedir.

---

[473] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 86.

[474] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 91.

Söz konusu tütsülük, talk veya sabuntaşı olarak bilinen malzemeden üretilmiştir. Silindir biçimindeki tütsülüğün üst yüzeyi 9 cm, alt kısmı 9,5 cm ve yüksekliği 7 cm olup, üst kısmına yakın 1 cm çapında bir deliğe sahiptir. Araştırmalar, Sargatskaya kültüründe bulunan tüm tütsülüklerin genellikle ölünün ayakucuna yerleştirildiğini göstermektedir. Tütsülüklerin, doğrudan cesedin yanına değil, üzerine toprak örtüldükten sonra konulmuş olmaları, bu objelerin kötü ruhları uzak tutmak veya mezar alanını korumak amacıyla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.[475]

Topraktan yapılmış tütsülüklerin boyutları genellikle küçük olup, İrtiş, İşim ve Tobol bölgelerinde rastlanan tütsülükler çoğunlukla silindir şeklindedir. Bazı örneklerde, tütsülüklerin alt kısımlarında çıkıntılı delikler bulunmakta; Tutrinskiy mezarlığında ise alt kısmı konik şekilde tasarlanmış bir tütsülük kaydedilmiştir. Ayrıca, "Bogdanovo III", "Kartaşova II" ve "Starıy Sad" kurganlarında, İskit tipi dört ayaklı ve iki ayaklı tütsülükler ile "Kazakistan tipi" ayakları bulunan boya döveceği (havan benzeri objeler) tespit edilmiştir.[476]

Bu buluntular, Sargatskaya kültüründe tütsülüklerin ve ritüel araçların yalnızca mezar süslemelerinde değil, aynı zamanda ölüm sonrası ritüel ve korunma amacıyla da kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, İskit tipi ve diğer varyantların yaygınlığı, Sargatskaya kültürünün Kuzey ve Orta Kazakistan'daki İskit kabileleri ile yakın ilişkiler içinde olduğunu ve kültürel etkileşimler aracılığıyla bu objelerin tasarım ve kullanımının şekillendiğini ortaya koymaktadır.

2.12.10.3. Kaşıklar

Sargatskaya kültüründe insanların yemek için kaşık kullandıkları arkeolojik buluntularla anlaşılmaktadır. Yerleşim alanları ve mezarlarda, genellikle kemikten yapılmış kaşıklar tespit edilmiştir. Özellikle Kokonovka, Bogdanovka ve Voznesenskoye yerleşimlerinde ile Lihoçevo kurganında kemik kaşıklara rastlanması, bu gerecin günlük yaşamda yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Kaşıkların

[475] Potemkina, *Problemı Arheologii*, 157.

[476] Vladimir Matyuşenko ve Larisa Taurova., *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtışye*, (Novosibirsk: Nauka 1997), 69-70.

yapımında kemik malzemenin tercih edilmesi, hem dayanıklılık hem de kolay işlenebilirlik açısından avantaj sağlamış olmalıdır.[477]

Sargatskaya kültüründe hayvan üslubunda süslenmiş eşyalar da yaygın olarak görülmektedir. Bu eşyalardan bazıları bakır, altın veya kemikten yapılmış plakalar, kancalar ve diğer küçük objelerdir. Süslemelerde kurt, panter, ayı, at, koyun, keçi, kuşlar ve "grifon" gibi hayvan motifleri sıklıkla kullanılmıştır. Hayvan üslubuyla işlenen bu desenler, yalnızca estetik bir işlev taşımakla kalmayıp, aynı zamanda sembolik ve kültürel anlamlar da içermektedir.[478]

Sargatskaya kültürüne ait hayvan motifleri, Türk dünyasında süsleme sanatında ve destan geleneğinde yaygın bir biçimde görülmektedir. Özellikle kurt, ayı, at, keçi ve kuş gibi hayvanlar, Dede Korkut destanlarında insanlarla etkileşime giren ve çeşitli kutsal görevler üstlenen varlıklar olarak karşımıza çıkar. Bu durum, Sargatskaya kültüründe hayvanların yalnızca doğal varlıklar olarak değil, aynı zamanda ritüel, koruyucu ve sembolik işlevler taşıyan kutsal varlıklar olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Hayvan figürleri, estetik kaygının ötesinde, toplumun inanç sistemini, kültürel değerlerini ve mitolojik anlayışını mezarlara ve günlük yaşama taşımaktadır.

2.13. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Hayvan Üslübü

Hayvan üslubu, İskit dünyasında en yaygın ve en karakteristik sanat dallarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu sanat tarzının temel özelliği, hayvanları, hayvanların vücutlarının belirli kısımlarını veya birden fazla hayvanı bir arada tasvir etmesidir. Hayvan üslubu, kökenini Tunç Çağı'na dayandırsa da, asıl yaygınlık ve gelişimini Demir Çağı'nda kazanmıştır. Araştırmacılar, hayvan üslubunun ortaya çıkışını hayvan kültü ile doğrudan ilişkilendirmekte, zamanla hayvan tasvirlerinin motif

---

[477] Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, 306.

[478] "Griffon" veya "Griffin", genellikle aslan vücutlu, kartal kanatlı ve kafalı mitolojik yaratıktır. Farklı betimlemelerinde hayvanın 4 ayağı da aslan ayağı, yalnız arka ayakları aslan ayağı veya tüm ayakları kartal ayağı olabilir.
Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Leonid Taruaşvili, (Moskova, BRE Yayınları, 2007), "Griffon" maddesi, 23.

hâline geldiğini ve bu motiflerin eşyaların üzerinde süsleme sanatı olarak kullanılmaya başlandığını öne sürmektedir.[479]

Hayvan üslubu motifleri, doğanın hassas değişimleri, hayvan hareketleri ve hayvanların davranışları titizlikle gözlemlenerek geliştirilmiştir. Hayvanların savaş sahneleri, avlanma davranışları ve günlük aktiviteleri, metal, ağaç, kemik veya zaman zaman hayvan derisi ve keçe üzerine işlenen motiflerin temelini oluşturmuştur. Hayvan üslubunda en çok yırtıcılar, toynaklı hayvanlar, kuşlar ve mitolojik varlıklar (griffon gibi) tercih edilmiştir.

Bu sanat dalında hayvanların gerçekçi tasvirleri, süsleme yapılan eşyalar çerçevesinde hareketli ve dinamik bir biçimde aktarılmıştır. Koşan, saldıran, dinlenen veya bazen savaşan yırtıcı hayvanların şekilleri, yalnızca estetik bir değer taşımakla kalmamış, aynı zamanda eşyaların sembolik ve ritüel anlamını güçlendirmiştir. Hayvan üslubu, Sargatskaya kültürü dahil olmak üzere İskit coğrafyasında, hem günlük yaşamda kullanılan objelerde hem de mezar ve ritüel eşyalarda yaygın olarak uygulanmıştır. Bu durum, hayvan figürlerinin sadece doğal gözlemlerden türetilen estetik imgeler değil, aynı zamanda kültürel ve dini değerleri yansıtan sembolik araçlar olduğunu göstermektedir.[480]

Hayvan üslubu, kuzey Çin'den Orta Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada, özellikle bozkır ve orman-step bölgelerinde yaygınlık kazanmıştır. Bu geniş dağılım alanında, her bölge kendi içinde farklı ayrıntılar geliştirmiş olsa da, genel olarak tek bir stil hâkim olmuştur; bu stil, hayvanların duruş pozisyonları ve şekillerindeki temel tutarlılığıyla kendini göstermektedir. Hayvan üslubunda motiflerin ve detayların benzerliği, bu sanat formunun tek bir merkezden yayıldığı görüşünü akla getirmektedir.

Eski Türk göçebe toplumlarında hayvan üslubunda hayvan tasvirleri ön plandadır; insan figürlerine neredeyse hiç yer verilmemiştir. Hayvanların duruş biçimleri, hareketleri ve anatomik detayları, sanatın yayıldığı tüm bölgelerde şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir. Araştırmacılar, bu tutarlılığın ve değişmeden yayılmasının, hayvan

---

[479] Sergey Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya*, (Moskova, Leningrad: Nauka 1960), 245.

[480] Mihail Artamonov, *K Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva*, *Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja, (*Leningrad: Rusya İlimler Akademisi Yayınları 1962), 30-35.

üslubunun tek bir merkezden kaynaklandığı sonucunu doğurduğunu öne sürmektedir.

Özellikle Karadeniz bölgesinde gelişen İskit hayvan üslubu ile Minusinsk Havzası'nda ortaya çıkan hayvan üslubu arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Tagarskaya kültürü hayvan üslubu, önceki Karasuk kültürü hayvan üslubundan köken almıştır. Arkeologlar S.A. Teplouhov, E. Minnzom ve S.V. Kisilev, Tagarskaya ve Karasuk kültürlerinin hayvan üslubu sanatında genetik bir bağlantı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Karadeniz İskit hayvan üslubu ile Orta Asya hayvan üslubu, coğrafi olarak çok uzak mesafelerde bulunmalarına rağmen, kökenlerini Karasuk ve ona en yakın komşu kültürlerden aldığını göstermektedir. Minusinsk Havzası'nda ortaya çıkan "Minusinsk" hayvan üslubu adı verilen tarzın en yakın yayılma bölgesi güney-batısıdır. Bu durum, Minusinsk Havzası'nda hayvan üslubunda üretilmiş Erken Tagarskaya kültürü eşyalarının tamamının Karasuk tarzını yansıttığını ve bölgenin batısında yer alan Kazakistan ve Orta Asya hayvan üslubunun şekillenmesinde temel bir rol oynadığını düşündürmektedir.[481]

Bu veriler, hayvan üslubunun yalnızca estetik bir sanat formu olmadığını; aynı zamanda geniş coğrafi alanlarda kültürel etkileşimi, geleneksel motiflerin aktarımını ve göçebe toplumların kültürel sürekliliğini gösteren önemli bir göstergedir. Hayvan üslubu, farklı bölgelerdeki toplumların sanatsal anlayışlarını birbirine bağlayan bir kültürel köprü işlevi görmüştür.[482]

Bilindiği üzere, I. Petro döneminde (XVII. yüzyıl) Rusya'nın doğusuna gönderilen akademik seferler ve Rusya İlimler Akademisi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Sibirya ve Orta Asya coğrafyasında önemli buluntuların ortaya çıkarılmasına imkân sağlamıştır. İşim Nehri, Orta İrtiş ve Ob Nehri havzaları ile Altay bölgesinin bozkır ve orman-step kuşağında yürütülen kazılarda elde edilen bulgular, I. Petro'nun Altın Koleksiyonu'nda muhafaza edilmiştir.

Söz konusu buluntular arasında yer alan kemer tokalar, dikdörtgen veya yuvarlak biçimlerde olup, üzerlerinde bir ile dört arasında değişen sayıda hayvan tasviri yer almaktadır. Bu tasvirlerde, kurban

[481] Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya,* 107.
[482] Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya,* 110-145.

pozisyonunda olan toynaklı hayvanlar (at, deve, dağ keçisi vb.) ile saldıran pozisyonda tasvir edilmiş yırtıcı hayvanlar, kaplan, kulaklı kartal veya yılan figürleri görülmektedir. Araştırmacılar, bu tür objelerin M.Ö. V–III. yüzyıllara tarihlendiğini ve bulunma yerlerinin Sibirya'daki Sargatskaya, Tasmolinskaya, Pazırık ve diğer Doğu Kazakistan kültürlerine ait olduğunu belirtmektedir. Altın parçaların büyük çoğunluğunun doğu geleneğine bağlı Hun hayvan üslubu tarzında üretildiği anlaşılmaktadır.[483]

Sargatskaya kültürünün yayıldığı alanda, Rusların doğu bölgelerini işgali sırasında Batı Sibirya'da çok sayıda kurgan ve mezar defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Bu nedenle Sargatskaya kültürüne ait hayvan üslubu ile süslenmiş objelerin sayısı oldukça sınırlıdır. Ancak bölgeden elde edilen buluntular, büyük ölçüde M.Ö. IV–III. yüzyıllar ve M.Ö. III–II. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Sargatskaya kültürüne ait hayvan üslubu objaları arasında tokalar, süs eşyaları, iğneler ve benzeri kişisel aksesuarlar yer almakta olup, bunlar genellikle altın, bronz ve kemikten üretilmiştir. Eşyalarda tasvir edilen yırtıcı hayvanlar arasında birinci sırayı kurt, panter veya kaplan almaktadır. Ayrıca at, koyun ve diğer mitolojik hayvanlar ile kuş motifleri de sıkça işlenmiştir. Bu buluntular, Sargatskaya kültüründe hayvan üslubunun hem estetik hem de sembolik bir işlev taşıdığını, objelerin ritüel ve sosyal statü göstergesi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.[484]

İrtiş Nehri civarında, Sidorovka köyü yakınlarında yer alan Sidorovka kurganında, bir savaşçıya ait soyulmamış bir kurgan kazısı gerçekleştirilmiştir. Bu kurganda hem savaşçının kıyafeti hem de tüm metal eşyaları eksiksiz ve tam takım halinde bulunmuştur. Sargatskaya kültürüne ait bu kurganda en dikkat çekici buluntu, çift olarak yerleştirilmiş kemer tokalarıdır. Tokaların üzerinde kaplan ve ejderha figürleri savaş halinde tasvir edilmiştir. Bu tür hayvan üslubunda yapılmış eşyaların M.Ö. III–I. yüzyıllara tarihlendiği belirlenmiştir.

---

[483] Sergey Rudenko, "Sibirskaya Kollektsıya Petra I" *Svod Arheologiçeskih İstoçnikov*, 3/9 (1962): 7-37.

[484] Vladimir Matyuşenko ve Valentin Yaşin. *Pogrebeniye Voina iz Mogilnika u Derevni Sidorovka Omskoy Oblasti i Nekotorıye Aspektı Mirovozreniya Koçevnikov Stepey*, (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1989), 192-195.

Araştırmalar, tokaların Hun dünyası ile doğrudan bağlantılı olduğunu ve Hun hayvan üslubunda üretildiğini göstermektedir.

Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe kurt figürünün, hayvan kafası veya tüm vücut tasvirinin en sık rastlanan motiflerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültüründe "Kurt kültünün" yaygın olduğunu düşündürmektedir. Hun sanat geleneğinde, kemik, boynuz veya keçe gibi malzemeler üzerinde çeşitli hayvanların tüm vücutları ya da yalnızca kafaları tasvir edilmiştir. Sargatskaya kültüründe de kurt figürleri, kolye uçları, tokalar, at koşum takım tokaları, keçe, halı ve ipek gibi farklı materyaller üzerinde işlenmiştir. Bu tasvirler, yalnızca hayvanı betimlemekle kalmayıp, göçebe halkların dünya görüşü, kültürel değerleri ve ritüel inançları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. [485]

Arkeolojik bulgular, Pazırık, Tagarskaya ve İskit kültürlerinde kurt ve kurt başı motiflerinin M.Ö. VI–II. yüzyıllar arasında yaygınlık kazandığını ortaya koymaktadır. İskit hayvan üslubunda da kurt tasvirleri çeşitli eşyalar ve materyaller üzerinde işlenmiş olup, Hun hayvan üslubu ile bazı farklılıklar göstermektedir. Hun hayvan üslubunun üzerinde muhtemelen Çin etkisi gözlenmekte, tasvirlerde kurtlara zaman içinde boynuz ve kanatlar eklenmiş olsa da, temel özellikleri olan uzun çene ve sivri dişler korunmuştur. Hunlarda kurt tasvirleri, yalnızca estetik bir işlev taşımakla kalmayıp, birlik ve bir etnik grubu sembolize eden güçlü bir kültürel simge olarak kullanılmıştır.[486]

Bu bağlamda, Sidorovka kurganındaki buluntular, Sargatskaya kültüründe hayvan üslubu ve sembolik motiflerin kullanımının kapsamını ve Hun kültürü ile olan etkileşimlerini açıkça göstermektedir. Aynı zamanda, kurt figürünün kültürel ve ritüel önemi ile göçebe toplumların dünya görüşü arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.[487]

Sargatskaya kültürüne ait süs eşyalarında mitolojik ve hayvan motifleri, farklı yerleşim ve mezarlarda belirgin biçimde görülmektedir. Örneğin, Bogdanovka II kurganında bulunan kemer tokalarının

---

[485] Vladimir Kubarev ve Dmitriy Çeremisin, *Traditsıonnıye Verovaniya i Bıt Narodov Sibiri XIX –Naçalo XX vekov,(* Novosibirsk: Nauka, 1987), 98-117.

[486] Sergey Rudenko, *Kultura Hunnu i Noinulinskiye Kurganı*, (Moskova, Leningrad, Nauka 2006), 71.

[487] Mihail Haritonov, *Sotsıokulturnıye Aspektı Zoomorfnoy Simvoliki Narodov Tsentralnoy Azii,* (Ulan-Ude: Buryatya Devlet Üniversitesi 2001), 166.

üzerindeki mitolojik hayvan motifleri, M.Ö. V–III. yüzyıllara tarihlenmektedir. Benzer şekilde, Tutrinskiy mezarında[488] çıkan bir saç tokasında at kafası şekliyle süslemeler yer almakta; Kokonovka kurganında bulunan tokalarda ise koyun kafası figürleri işlenmiştir. Ayrıca, "Bogdanovo I" mezarında yer alan bronz tokaların üzerinde kaplan, koyun ve keçi kafası tasvirleri tespit edilmiştir. Baraba bozkırlarında yer alan "Protok" mezarlığında ise keçiye saldıran kaplan figürleri işlenmiş objelere rastlanmıştır.

Süs eşyalarının coğrafi dağılımı, benzer motiflerin farklı bölgelerde tekrarlandığını göstermektedir. Örneğin, Krasnoyarsk Kray bölgesi Ujursk ilçesinde, Tagarskaya kültürüne ait "Kosogolsk" hazinesinde bulunan kemer tokaları ile İrtiş civarındaki "Krasnoyarsk" kurganında bulunan dağ keçisi motifli tokalar arasında belirgin benzerlikler görülmektedir. Tokaların üzerindeki yırtıcı hayvan tasvirleri, özellikle kaplan figürleri, Altay ve Yukarı Ob bölgelerinde kullanılan tokaların tasarımları ile örtüşmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültüründe hayvan üslubunda süs eşyalarının bir kısmının yerli üretim olduğunu, ancak büyük bir kısmının İrtiş civarına muhtemelen Yenisey bölgesinden geldiğini düşündürmektedir. Tokaların bazıları, "jasper", "karnelyan" ve "lapis" [489] gibi değerli taşlarla zenginleştirilmiştir.

Sargatskaya kültüründe insan figürlü objelere nadir de olsa rastlanmıştır. Bu tür buluntular, "Uzlovo", "Bogdanovo", "Rafaylovskoye" ve "Rozanovskoye" yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Özellikle Bogdanovka I kurganında, bronz bir tokada yürüyen insan profili tasvirinin yer aldığı gözlemlenmiştir. İnsan figürlü bu objeler, hayvan motiflerinin yoğun olarak kullanıldığı Sargatskaya süs eşyaları arasında istisnai ve özel bir statüye sahip olduğunu göstermektedir.[490]

---

[488] *Aleksey Matveev ve Natalya Matveeva,* Drevniye Pogrebeniya Ob-İrtişya, *(Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi1991),84-98.*

[489] Jasper Taşı Kuvars grubundan bir Silikat mineralidir. Doğada kırmızı, yeşil, kahverengi ve sarı renkleri vardır. Bileşiminde bulunan Hematit, ona rengini verir ve bu renklerin dağılımlarına göre taşa: Okyanus, dalmaçya, hayalet, kırmızı gibi ismiler verilir. Karnelyan Taşı*Karnelyan* ya da Kırmızı Akik olarak ta bilinir.Lapis ya da Lapis lazuli veya laciverttaşı, çok eski çağlardan beri mücevher olarak kullanılan bir taş türü. Koyu mavi renkte, yarışeffaf-opak niteliğinde, özellikle Antik Mısır'da firavunlar tarafından çok önem verilmiş kıymetli bir taştır. Lapis lazuli bir mineral değil, kayadır. "Jasper taşı" , (Erişim Tarihi 22 Ekim, 2021). https://www.degerlitaslar.gen.tr/jasper

[490] Mogilnikov, *Sargatskaya Kultura,* 292.

Bu buluntular, Sargatskaya kültüründe süs eşyalarının yalnızca estetik bir işlev taşımadığını; aynı zamanda sosyal statü, ritüel ve kültürel simgeler olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, coğrafi dağılım ve tasarım benzerlikleri, bu kültürün komşu bölgeler ve diğer kültürlerle etkileşim içinde olduğunu, ticaret ve kültürel alışverişin de süs eşyaları aracılığıyla gerçekleştiğini düşündürmektedir.

Hayvan üslubu, bozkır kültürünün başlangıcı olarak kabul edilen M.Ö. 3000'den itibaren oluşmaya başlamıştır. Araştırmacı Graousset'e göre, hayvan üslubu Hunlar tarafından en olgun ve sistematik biçimine ulaştırılmıştır. Hunlar, günlük yaşam ve ritüel objelerinde hayvan figürlerini geniş bir yelpazede kullanmışlardır; bu figürler dokumalarda, keçelerde, kılıç, mızrak ve bıçaklarda, at koşum takımlarında, eyerlerde, kılıç saplarında, seramik kulplarda ve gövdelerinde hemen her alanda yer almıştır.[491]

Hayvan üslubu, özellikle Altaylar'da Hunlar arasında ortaya çıkmış, daha sonra Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya kadar yayılmıştır. Bu sanatın temel işlevlerinden biri, Türk kozmolojisi ve mitolojisinin sembolik anlamlarını vurgulamaktır. Hayvan tasvirleri, yalnızca estetik bir süsleme işlevi taşımamakta; aynı zamanda toplumun inanç sistemi, mitolojik anlayışı ve ritüel pratiği hakkında da bilgi vermektedir.

Hun hayvan üslubu, Orta ve İç Asya'da bozkır kültürüne sahip diğer topluluklarda da görülmekle birlikte, Hunlar bu sanatın en gelişmiş örneklerini sunmuşlardır. Hunlarda mitolojik hayvanlar arasında grifon, ejderha, tek boynuzlu at ve boynuzlu kurt figürleri sıkça kullanılmıştır. Hun hayvan üslubunun ayırt edici bir diğer özelliği, hayvan figürleri ile birlikte kullanılan ve literatürde "Kıvrak Dal Bitki Üslubu" olarak adlandırılan bitki motiflerinin iç içe kıvrılmış şekilde işlenmesidir. Bu üslup, hayvan motifleriyle bütünleşerek Hun hayvan üslubunun karakteristik ve özgün özelliğini oluşturmuştur.[492]

Eski Türkler, yaşadıkları ortamı dikkatle gözlemlemiş ve doğadan aldıkları ilhamı eşyaların üzerine işlemişlerdir. Basit gibi görünen desenlerin arkasında binlerce yıllık kültürel birikim ve mitolojik anlayış yer almaktadır. Gelenek ve görenekler, efsaneleştirilmiş hayvan figürleri

---

[491] René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* (İstanbul: Ötüken, 2009), 135.

[492] Sergei Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vrema (*Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1953.),250

ve inanç sistemi, süs sanatına aktarılmıştır. Sargatskaya kültüründe Hun tipi hayvan üslubunun görülmesi, bu toplumun Hunlarla komşu olmasının ötesinde, benzer bir inanç ve manevi sistem içerisinde yer aldığını düşündürmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün estetik ve ritüel seçimlerinin yalnızca yerel değil, aynı zamanda bölgesel kültürel etkileşimlerle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

2.14. Sargatskaya Arkeologik Kültürü Toplumunda Suni Yöntemlerle Deforme Edilmiş Kafatasları

Bozkır kültürleri geleneklerinde suni kafatası deformasyonu, M.Ö. II. binyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu uygulamanın yaygınlık kazanması ise M.Ö. I. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Araştırmacılar, orman-step kuşağındaki göçebe topluluklarda suni kafatası deformasyonunun genellikle sosyal statüsü yüksek bireylerde uygulandığını öne sürmektedir. Bu durum, deformasyon geleneğinin yalnızca estetik bir tercih değil, aynı zamanda toplumsal statü ve kimlik göstergesi olduğunu düşündürmektedir.

Avrasya bozkırlarında suni kafatası deformasyonunun yaygınlaştığı dönemde, antropolojide "Makrosefali" olarak adlandırılan ve halk arasında "Çember" olarak bilinen deformasyon türleri uygulanmıştır. Bu tür makrosefali şekillerine ulaşabilmek için, yeni doğmuş bebeklerin kafaları (henüz kafatası kemikleri tam olarak sertleşmediği ve kolayca form alabildiği dönemde) ense ile alın arasında kademeli şekilde kumaş şeritlerle sarılmış ve istenilen şekil elde edilmiştir.[493]

Demir Çağı'nda, orman-step ve bozkır kuşağındaki göçebe topluluklarda suni kafatası deformasyonu oldukça yaygın bir uygulama hâline gelmiştir. Bu gelenek, Sargatskaya kültüründe de belirgin biçimde görülmektedir. Sargatskaya kültürüne ait mezarlarda kafatası deformasyonuna uğramış bireylerin mezarları, Baraba bozkırlarından Tobol bölgesine kadar geniş bir alanda tespit edilmiştir. Özellikle Sargatskaya kültürünün yoğun olarak kazıldığı İrtiş ve İşim civarında, deformasyonun yaygınlığı dikkat çekmektedir. İşim civarında yer alan

[493] Evgeniy Jirov, *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı, K Soderjaniyu 8-go Vıpuska Kratkih Soobşeniy İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı*, (Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları 1940), 81-88.

"Abatskiy" mezarlığında, incelenen kafataslarının yaklaşık %30'unda suni deformasyon tespit edilmiştir.[494]

Sargatskaya kültüründe suni kafatası deformasyonunun yalnızca estetik bir uygulama değil, aynı zamanda sosyal statüyü göstermek ve toplumsal kimliği pekiştirmek amacıyla uygulandığını göstermektedir. Ayrıca deformasyon geleneğinin coğrafi yayılımı, Sargatskaya kültürünün bozkır ve orman-step kuşağındaki diğer göçebe topluluklarla kültürel etkileşim içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe kafatası deformasyonu uygulanmış erkek bireylerin, genellikle "merkezi mezarlar" olarak tanımlanan özel mezarların etrafına gömüldüğünü ve standart gömülme envanteri ile birlikte defnedildiklerini tespit etmişlerdir. Bu mezarlardaki yan envanter, bireyin sosyal statüsünü ve savaşçı kimliğini yansıtmaktadır; örneğin kılıç, ok uçları, kompozit yay kemik eklemeleri ve at koşum takımına ait gem düz yanakları gibi parçalar mezarlara dahil edilmiştir.[495]

İşim civarında yer alan "Abatskiy III" mezarlığında, kafatası deforme edilmiş bir kişi ile birlikte tunç kazan, bıçak, tunç ve demir tokalar, at koşum takımının bazı küçük parçaları, yarım küre düğmeler ve küpeler gibi çeşitli eşyalar bulunmuştur. Bogdanovka "İpkulskiy" mezarlığında ise, kafatası deforme edilmiş bazı bireylerde, muhtemelen savaş sırasında ok darbesi ile oluşmuş delikler tespit edilmiştir. Bu bulgular, Sargatskaya kültüründe merkezi mezarlara gömülen bireylerin hem ritüel hem de sosyal açıdan ayrıcalıklı bir konumda olduklarını göstermektedir.

Kadınlara ait mezarlarda da kafatası deformasyonuna rastlanmıştır. Bazı kadın mezarları, merkezi mezar niteliği taşımakta olup, üzerleri çadır şeklinde yapı ile örtülmüştür. Bu merkezi mezarların etrafında bulunan diğer mezarlar da benzer biçimde yapılandırılmıştır. Kadın mezarlarında bulunan yan envanter, bronz kazanlar, yaprak biçiminde altından yapılmış tokalar ve bronz tabaklar gibi eşyaları kapsamaktadır.

---

[494] Pavel Kruto ve Dmitriy Rajev, *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Lyudi,* (Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları 1997), 86-90.

[495] Ludmila Koryakova ve A.B.Buldaşeva., *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Pogrebalnaya Obryadnost,* (Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları 1997), 130-135.

Bu durum, Sargatskaya kültüründe merkezi mezarların, hem erkek hem kadın bireylerde, sosyal statüyü ve ritüel önemi vurgulayan bir mekânsal düzenleme olarak kullanıldığını göstermektedir.[496]

Kafatası suni deformasyonu uygulanmış erkek bireylerde, hayat tarzlarının daha hareketli ve mobil olduğu; buna karşın kafatası suni deformasyonu uygulanmış kadınların daha sakin ve yerleşik bir yaşam sürdüğü tespit edilmiştir. Bu gözlemler, suni kafatası deformasyonunun yalnızca estetik bir uygulama olmayıp, aynı zamanda toplumsal rol ve yaşam biçimiyle bağlantılı bir gelenek olduğunu düşündürmektedir.[497]

Aral Gölü'nün doğu kısmı ve Tagisken'in güneyinde, İskit kabilelerine ait ilk suni deformasyon örnekleri M.Ö. VII–V. yüzyıllarına tarihlenmektedir. M.Ö. V–II. yüzyıllarına ait "Çirik-Rabatskaya" kültürü mezarlarında da deformasyonlu kafatasları bulunmuştur. Benzer şekilde, Türkmenistan'ın kuzeybatısında göçebe topluluklara ait M.Ö. V–III. yüzyıla tarihlenen mezarlarda çember tipi deformasyonlar tespit edilmiştir. Daha erken örnekler, M.Ö. V–IV. yüzyıllara tarihlenen güney Türkmenistan'daki "Ya–Depe" yerleşiminde bulunmuştur.

Erken Demir Çağ'da çember deformasyonları, Aral Gölü doğusunda yer alan erken İskit kabileleri ile ilişkilendirilse de, M.Ö. III–M.S. I. yüzyıllar arasında kafatası deformasyonu uygulaması diğer kabileler arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır. Araştırmacılar, Avrasya bozkırlarında suni kafatası deformasyonunu kronolojik olarak üç farklı döneme ayırmışlardır: erken örnekler M.Ö. VII–V. yüzyıllara; orta dönem M.Ö. V–III. yüzyıllara; geç dönem ise M.Ö. III–M.S. I. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu sınıflama, çember deformasyonunun hem coğrafi hem de kültürel yayılımını ve zaman içindeki evrimini anlamak açısından önem taşımaktadır.[498]

Avrasya bozkırlarında kafatası deformasyonu geleneği, kronolojik olarak üç döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, M.Ö. VI–III. yüzyılları kapsamaktadır ve bu dönemde kafatası deformasyonlarına sürekli olarak rastlanmakla birlikte, görülme sıklığı oldukça azdır. Bu dönemde

---

[496] Natalya Matveyeva vd, *Kompleksnoye İzuçeniye Usloviy Jizni Drevnego Naseleniya Zapadnoy Sibiri, (*Novosibirsk: Sibirya Bölümü ilimler Akademisi 2005), 164

[497] Svetlana Şarapova,"İskusstvennaya Deformatsıya Çerepa v Sargatskoy Srede (Bioarheologiçeskiy Aspekt)", *Kratkiye Soobşeniya İnstitüsü*, 250 (2018): 243.

[498] Dmitriy Rajev, "Rasprostroneniye Obıçaya Prijiznennoy Deformatsii Golovı Sredi Naseleniya Sargatskoy Obşnosti", *Problemı İstorii, Filologii, Kulturı,* 21 (2008): 527.

deformasyona uğramış kafatasları hem yerleşik hem de göçebe grupların mezarlarında tespit edilmiştir. Araştırmacılar, bu dönemi göçebe toplumlarda kafatası deformasyon geleneğinin gelişmeye başladığı bir evre olarak değerlendirmektedir.

İkinci dönem M.Ö. II–M.S. II. yüzyılları kapsamakta olup, bu dönemde kafatası deformasyonlarının sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Toplum genelinde deformasyona uğramış bireylerin oranı yükselmiş, ancak toplam mezarların %30'unu geçmemektedir. Bu artış, kafatası deformasyonunun yalnızca seçkin bireylere özgü bir uygulama olmaktan çıkıp, daha geniş bir toplumsal katmanda benimsenmeye başladığını göstermektedir.[499]

Üçüncü dönem ise M.S. III–V. yüzyılları kapsamaktadır ve bu dönemde kafatası deformasyon geleneği en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bazı mezarlıklarda deformasyon oranı %100'e kadar yükselmiştir. Bu dönemde deformasyona uğramış bireylerin ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde hayvancılık üzerine yoğunlaşmış olup, söz konusu mezarlıkların göçebe topluluklara ait olduğu anlaşılmaktadır.[500]

Avrasya'da suni kafatası deformasyonu dört temel biçimde uygulanmıştır: birincisi, doğrudan ense ve kafatası alt kısımlarına uygulanan deformasyon; ikincisi, alın ve enseye uygulanan baskı ile yapılan deformasyon; üçüncüsü, yalnızca şakak bölgesine uygulanan baskı; dördüncüsü ise "çember" veya dairesel baskı yöntemi ile yapılan deformasyondur. Bu dört tipten "Çember" veya diğer adıyla "Hun tipi" deformasyon geleneğinin, Orta Asya'ya Merkez Asya'dan Hunlar tarafından taşındığı yaygın bir görüştür.

Kafatası çember deformasyonu geleneği, M.Ö. II. binyılda ortaya çıkmış ve M.Ö. I. binyılın başlarında da sürmüştür. M.Ö. I. binyılın ortalarından sonra yeniden ortaya çıkan bu uygulama, doğudan batıya doğru yayılma göstermiştir. Paleoantropolojik veriler ışığında, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısına tarihlenen mezarlarda yapılan incelemelerde, elde edilen 71 veriye göre mezarların %61'inde kafatası çember deformasyonu tespit edilmiştir. Bu bireylerin büyük çoğunluğunun hayvancılıkla uğraşan göçebe gruplara ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu

[499] Rajev, "Rasprostroneniye Obıçaya",520

[500] Telman Hodjayov, "Obıçay Prednamerennoy Deformatsii Golovı v Sredney Azii", *Antropologiçeskiye i Etnografiçeskiye Svedeniya o Naselenii Sredney Azii*, 2 (2000): 22-45.

bulgular, çember deformasyon geleneğinin yalnızca estetik veya ritüel bir uygulama olmadığını, aynı zamanda toplumsal kimlik, ekonomik faaliyet ve göçebe yaşam biçimiyle sıkı ilişkili olduğunu göstermektedir.[501]

"Çember" veya diğer adıyla "Hun tipi" kafatası suni deformasyon geleneğinin Batı Sibirya'ya nasıl ulaştığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Antropolog V.A. Dremov, bu geleneğin muhtemelen Kazakistan veya Orta Asya bozkırlarının göçebe kültürleri aracılığıyla Batı Sibirya'ya taşındığını öne sürmektedir. Daha sonraki dönemlerde deformasyona uğramış kafatasları üzerinde araştırma yapan G.F. Debets ise, Sargatskaya kültürü ile İskit kültürüne ait kafatasları arasında belirgin paralellikler olduğunu ve bu durumun çember deformasyon geleneğinin kültürlerarası etkileşimle yayıldığını göstermektedir.

Sargatskaya kültüründe çember tipi kafatası deformasyon geleneğinin ilk örnekleri, M.Ö. V–III. yüzyıllara tarihlenen Bogdanovka III mezarlığında ve İrtiş civarında tespit edilmiştir. Ancak bu geleneğin Sargatskaya kültüründe en yoğun biçimde uygulanması ve yaygınlık kazanması, M.S. I. yüzyıla denk gelmektedir.[502]

Araştırmalar, Sargatskaya kültüründe kafatası suni deformasyon geleneğinin, Aral Gölü doğusunda yer alan İskit kabileleri, özellikle Djetıasarskaya kültürü etkisi altında geliştiğini göstermektedir. İskit kabilelerinin etkisi altındaki bölgelerde ve Orta Asya göçebe toplulukları arasında Hun tipi kafatası deformasyonu yaygın olarak uygulanmıştır. Bu durum, Sargatskaya kültüründe çember deformasyon geleneğinin hem kültürel hem de coğrafi bir yayılım gösterdiğini ortaya koymaktadır.[503]

Sargatskaya kültürüne ilişkin genetik araştırmalar da bu bulguları desteklemektedir. Erken Demir Çağı'na tarihlenen Sargatskaya kültürü mensuplarının DNA kodları incelenmiş ve kültürün yayıldığı alanın güneyindeki bozkır bölgelerinden nüfus hareketleri olduğu tespit

---

501 Jirov, *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı*, 81.

502 Hodjayov, "Obıçay Prednamerennoy", 36.

503 Tatyana Kiyatkina, *Djetıasırskaya Kultura, Kraniologiçeskiye İssledovaniya iz Mogilnikov Altı-Nasar 4, Nizovya Sırdaryi v Drevnosti*, (Moskova: Rusya İlmler Akdemisi 1995), 224.; Galina Rıkuşina, "Odontologiçeskaya Harakteristika Çerepov iz Sklepov Djetıasırskoy Kulturı (altı-Nasar, Tompakasar, Kosasar-3)", *Nizovya Sırdaryi v Drennosti, Sklepı*, 2 (1993): 247 .

edilmiştir. Doğu bölgelerden gelen ve Hunlarla doğrudan genetik bağı olan grupların etkisiyle, Sargatskaya kültürü mensuplarının DNA yapısının şekillendiği ve kültürün karakteristik özelliklerinin bu genetik etkileşimler aracılığıyla belirlendiği ortaya konmuştur.

Bu veriler, çember tipi kafatası deformasyon geleneğinin yalnızca estetik veya ritüel bir uygulama olmadığını; aynı zamanda göçebe topluluklar arasındaki kültürel, sosyal ve genetik etkileşimlerin bir göstergesi olduğunu göstermektedir.[504]

2.15. SargatskayaArkeolojik Kültürü Giyim Gelenekleri

Eski dönemlerden günümüze kısmen ulaşabilmiş arkeolojik bulgular, giyim ve tekstil materyalleri açısından oldukça sınırlıdır. Bunun başlıca iki nedeni vardır: Birincisi, Batı Sibirya'daki sayısız kurganın defineciler tarafından soyulmuş olması; ikincisi ise tekstil ve dokuma malzemelerin zamanla çürüyerek yok olmasıdır. Bu nedenlerle, arkeolojik kazılarda Sargatskaya kültürüne ait giyim ve tekstil ile ilgili veri miktarı oldukça azdır.

Buna rağmen, Sargatskaya kültürüne ait kıyafet ve tekstil araştırmaları, hem erkek hem de kadın elbiselerine dair bazı ipuçları sunmaktadır. Mezar ve yerleşim alanlarında bulunan cesetlerin yanındaki metal aksesuarlar, tokalar, düğmeler ve diğer süs eşyaları, zamanla çürüyen kumaş ve tekstil parçalarının konumunu ve biçimini belirlemede önemli bir referans teşkil etmektedir. Bu şekilde, kıyafetlerin yapısı, kullanım biçimi ve bireyin sosyal statüsü hakkında dolaylı bilgiler elde edilebilmektedir. [505]

Araştırmacılar, metal parçaların toprağa bıraktığı izleri inceleyerek, Sargatskaya kültürüne ait kıyafetlerin genel tasarım ve kullanım özelliklerini yeniden kurgulamaktadır. Bu yaklaşım, doğrudan tekstil örneklerinin bulunamaması durumunda bile, hem günlük yaşamda hem de ritüel amaçlarla kullanılan giysi ve elbiselerin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla, ceset yanındaki metal ve süs eşyalar ile

---

[504] Veçaslav Molodin vd, *Kompleksnıy Podhod, Multidistsıplinarnıye Metodı v Arheologii: Noveyşiye İtogi i Perspektivı Materyalov Mejdunarodnogo Sempozyuma*, (Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 2017),159-165.

[505] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa*, 304.

tekstil fragmanlarının etkileşimi, Sargatskaya kültüründe giyimin işlevi, estetik anlayışı ve toplumsal rolü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

2.15.1. Sargatskaya Kültürü Kadın Giyimi

Sargatskaya kültüründe kadın giyimi, alt elbise, üst kıyafet (kaftan benzeri giysi) ve kafayı örten başlık ya da kalpaktan oluşmaktadır. Kadınların başlarını örttükleri bu başlıklar, günümüze tüm parçalarıyla ulaşmamış olmakla birlikte, Şikayevka ve Bogdanovka kurganlarında kadın ve erkek bireylere ait başlık kalıntıları tespit edilmiştir. Bu başlıklar genellikle kırmızı deri üzerine yerleştirilmiş bronz tokalar ve kenarlarında sağlanan süslemelerle şekillendirilmiştir.

Daha geç dönem mezarlarında kadınlara ait başlıklarda, üzerinde çeşitli objelerin dikildiği izler gözlemlenmiştir. Başlıkların kenarlarında boncuklar ve çift sayılı şekilde yerleştirilmiş süsler bulunması, bu giysilerin hem estetik hem de ritüel bir işlev taşıdığını göstermektedir. Örneğin, Strijevo II kurganında başlığın üzerinde 202 adet süs ve 76 adet boncuk tespit edilmiştir. Bu durum, Sargatskaya kültüründe kadın giysisinin süsleme anlayışının oldukça gelişmiş olduğunu ve bireyin sosyal statüsü ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.[506]

Sargatskaya kültürüne ait kıyafetlerin tasarım ve süsleme anlayışı, coğrafi olarak güneyde bulunan Djetıasarskaya kültürü ile yakın paralellikler göstermektedir. Bu benzerlikler, Orta Asya ve Batı Sibirya bozkır kültürleri arasında kültürel etkileşimlerin yoğun olduğunu ve özellikle kadın giyimi üzerinden estetik ve sembolik değerlerin paylaşıldığını düşündürmektedir.[507]

2.15.1.1. Sargatskaya Kültüründe Soylu Kadının Başlığı (Şikayevka Kurganı)

Kurganskaya bölgesi, Vargaşinsk ilçesi, Tobol Nehri sağ kıyısında yer alan Şikayevka kurganı No: IV, Sargatskaya kültürünün birinci etabı dönemine (M.Ö. V–III. yüzyıllar) tarihlenmektedir. Her ne kadar kurgan mezar soyguncuları tarafından kısmen açılmış olsa da, esas olarak

[506] Tamila Potemkina, *Problemı Arheologii Ural i Zapadnaya Sibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy*, (Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi 2007), 146-157.

[507] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 304.

yüksek statüye sahip bir kadına ait mezara ulaşılamamıştır. Mezar, çift katmanlı olarak inşa edilmiştir; üst katmanda sıradan bir askere ait mezar bulunurken, alt katmanda yüksek statüye mensup kadına ait mezar yer almaktadır. Soyguncular muhtemelen alt katmanın varlığını fark etmemiş ve bu nedenle kurgan, kadın kıyafetleri ve süs eşyaları açısından oldukça zengin bir veri kaynağı olarak günümüze ulaşmıştır.

Kurgan ve mezarlarda başlıklar nadir rastlanan eşyalar arasında yer almaktadır. Eski dönemler için başlıklar, İskit-Sarmat dünyası ve genel olarak Avrasya bozkırlarında gösterişli ve nadide parçalar olarak kabul edilmiştir. Sargatskaya kültürüne ait Şikayevka IV kurganında bulunan kadın başlığı, üç ayrı parçadan oluşmaktadır. Başlığın en alt katmanı muhtemelen astar veya ince kumaştan yapılmış bir kafa bandıdır. İkinci katmanı ise deriden veya keçe kumaştan imal edilmiş başlığın gövdesidir. Üçüncü ve en üst katman, başlığın tepesini süsleyen kuş figüründen oluşmaktadır.[508]

Bu yapı, Sargatskaya kültüründe başlıkların yalnızca işlevsel bir giysi unsuru değil, aynı zamanda ritüel ve estetik bir sembol olarak kullanıldığını göstermektedir. Üç katmanlı tasarım, başlığın hem koruyucu hem de süsleyici bir işlev taşıdığını ortaya koyarken, kuş figürü gibi motifler, toplumsal statü ve kültürel simgeler hakkında bilgi sunmaktadır. Böylece, Şikayevka IV kurganı, Sargatskaya kültürü kadın giysileri ve aksesuarlarının işlevi ile estetik anlayışı hakkında nadir ve değerli bilgiler sağlamaktadır.

Şikayevka IV kurganını inceleyen uzmanlar, burada bulunan kadın başlığının temel malzemesinin keçe olduğunu ve üzerine deri ile kaplandığını belirtmektedirler. Başlığın üst deri katmanı, estetik ve ritüel amaçlarla çeşitli süsler ve boncuklarla zenginleştirilmiştir. Başlığın alt çapı yaklaşık 18 cm olup, bu ölçü ortalama bir insan kafatasının çevresi ile uyumludur; antropolojik verilere göre bu çevre 55–56 cm civarındadır. Başlığın üst kısmı ise genişleyerek 24–25 cm arasında bir çapa ulaşmaktadır. Süslemeler daha çok başlığın ön ve hafif yan taraflarına yerleştirilmiş olup, arka tarafta başlığa eklenen bir örtü bulunduğu düşünülmektedir.[509]

---

[508] *Varvara İlyinskaya ve Aleksey Terenojkin,* Skifiya VII-IV vekov Do Naşey Erı, *(Kiev: Naukova Dumka 1983), 130-140.*

[509] Mihail Artamonov, *Sokrovişa Sakov, Amu-Daryinskiy Klad. Altayskiye Kurganı. Minusinskiye Bronzı, Sibirskoye Zoloto,* (Moskova: İskusstvo yayınları 1973), 62-66.

Bu başlık formu, beşinci Pazırık kurganında bulunan halılar üzerinde nakşedilmiş desenlerle karşılaştırıldığında belirgin benzerlikler göstermektedir. Başlıkta süs olarak kullanılan motifler arasında geyik ve kuş figürleri yer almakta olup, başlığın uste doğru genişleyen formu, Pazırık ve Ak-Alaha gibi kurganlarda da rastlanan bir tasarım özelliğidir.[510] Başlığın tepesindeki altın kaplama kuş motifleri ise özellikle Altay bölgesinde sıkça gözlemlenmektedir.[511]

Şikayevka kurganında tespit edilen başlıktaki süslemelerin toplam sayısı 142 olup, bunlar ağaç üzerine altın yapraklarla kaplanmış detaylardan oluşmaktadır. Benzer şekilde, Pazırık kurganlarında kadınlara ait taçlarda da ağaç üzerine kaplanmış altın yapraklar ve geyik boynuzlarını andıran figürler görülmektedir. Altay bölgesindeki başlık ve taçlarla Şikayevka IV başlığı arasındaki benzerlik sadece malzeme ve motiflerle sınırlı kalmamış; süslemelerin çift veya çift sayı ile yerleştirilmiş olması da ortak bir özellik olarak öne çıkmaktadır.

Bu veriler, Sargatskaya kültüründe kadın başlıklarının hem estetik hem de ritüel işlev taşıdığını, ayrıca Altay ve Orta Asya bozkır kültürleri ile güçlü kültürel bağlantılar içerdiğini ortaya koymaktadır. Başlıkların tasarımındaki detaylar, sadece bireysel süsleme anlayışını değil, aynı zamanda dönemin toplumsal statü ve ritüel anlayışını da yansıtmaktadır.

Başlıkların üzerinde yer alan ve "hayat ağacı" olarak adlandırılan motifler ile kuş figürleri, Sargatskaya kültüründe ve genel olarak Hun dönemi Avrasya bozkırlarında M.Ö. V ile M.S. V. yüzyıllar arasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu motifler, başlıkları süsleyen at, dağ keçisi ve diğer hayvan figürleri ile birlikte, hem estetik hem de sembolik bir işlev taşımaktadır. [512]Örneğin, Güney Kazakistan'da İskit kültürüne ait ve M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen "Issık" kurganında başlığın üst bölümleri, beş minyatür ağaç üzerine yerleştirilmiş kuş figürleri ve aralarına konumlandırılmış çift at ile dağ keçisi motifleri ile süslenmiştir.

---

[510] Natalya *Polosmak,* Vsadniki Ukoka, (*Novosibirsk, İNFOLİO-press yayınevi, 2001), 157-158.*

[511] Tamila Potemkina, *Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy*, (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi 2005), 112.

[512] Potemkina, *Problemı Arheologii*, 156.

Bu tasarım, hem ritüel hem de yüksek statüyü simgeleyen bir estetik anlayışı yansıtmaktadır.[513]

Sargatskaya kültürüne ait benzer örnekler, Yedisu bölgesinde, İli Nehri yakınlarında bulunan İskit kurganlarında tespit edilmiştir. Bu benzerlikler, Sargatskaya kültürü ile güney ve batı bozkır kültürleri arasında yoğun kültürel etkileşimlerin olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, başlıklardaki hayvan ve ağaç motiflerinin sembolik kullanımının, sadece bireysel süsleme değil, toplumsal statü ve dini-ritüel anlamlar taşıyan ortak bir bozkır kültürü geleneği olduğunu ortaya koyduğu söylenebilir.

2.15.1.2. Kadın Elbiseleri

Sargatskaya kültüründe kadın iç elbiseleri genellikle oldukça uzun olup, yaka kısmı ön tarafta kemikten yapılmış düğmelerle sabitlenmiş ve nakışla süslenmiştir. Yaka nakışları, Abatskiy III ve Bogdanovo III kurganlarında tespit edilmiştir. Strejevo II ve Bogdanovo III kurganlarında ise yaka ve göğüs bölgelerinde dikey nakışlar, elbisenin en alt kısımlarında ise zengin nakış detayları gözlemlenmiştir. Bu nakışlar kimi zaman kum boncuklarla zenginleştirilmiş olup, Abatskiy III kurganında bulunan bir elbisenin en alt kısmının tamamının altın iplikle nakışlandığı da kaydedilmiştir.[514]

Kadın mezarlarında, elbiselerle birlikte, deri veya kumaş üzerine işlenmiş, kum boncuklarla süslenmiş kemer parçaları da tespit edilmiştir. Bu kemerler arasında, Abatskiy III kurganında bulunan örnekler, demir tokalı Tütrino kurganı ve tunç ya da gümüş parçalarla süslenmiş Krasnogorskogo kurganı kemerleri yer almaktadır. Bu buluntular, Sargatskaya kültüründe kemerlerin hem estetik hem de statü belirleyici bir işlev taşıdığını göstermektedir.

Kadın giysisinin tamamlayıcı unsurlarından biri de ayakkabılardır. Ölülerin ayaklarında kullanılan ayakkabılar genellikle yumuşak yapıda olup, günlük kullanım ve göçebe yaşam koşullarına uygun olarak

---

[513] *Konstantin Smirnov,* Sarmatı, Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov, *(Moskova: Nauka 1964),145*.

[514] Vladislav Mogilnikov ve Aleksandr Kolesnikov, "Rabotı v Priirtışye", *Arheologiçeskoye Obşestvo* 1977, 226;*Stepnaya Polosa*,304; Vladimir Matyuşenko ve Valentin Yaşin. *İstoriçeskiye Çteniya Pamyati M.P. Çernova*, (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi 1987), 192.

tasarlanmıştır. Bu durum, Sargatskaya kültürü kadınlarının hem estetik hem de fonksiyonel ihtiyaçlarını dikkate alarak giyindiğini ortaya koymaktadır.[515]

Erken Demir Çağı'nda Sargatskaya kültürüne ait süs eşyalarının sayısı belirgin şekilde artmıştır. Mezarlarda standart süs eşyaları özellikle kadın mezarlarında gözlemlenmektedir; bunlar arasında çift küpe veya şakak bölgelerine yerleştirilmiş süslemeler öne çıkmaktadır. Zengin mezarlarda, kadının boynunu süsleyen tek parça çubuk altın kolye (grivna), büyük yüzükler, bir veya iki bilezik, ayrıca yaka ve göğüs bölgesinde ve elbisenin etek altlarında kum boncuklarla yapılmış nakışlar tespit edilmiştir. Saç ve örülmüş saçlara takılan süs tokaları da kadın mezarlarının karakteristik öğeleri arasındadır. Bu süs eşyalarının günümüze neredeyse bozulmadan ulaşabilmiş olması, Sargatskaya kültüründe kullanılan malzeme ve işçiliğin kalitesine işaret etmektedir.

Kadınların giyim tarzına dair buluntular, alt giysi olarak uzun şalvarlar giyildiğini düşündürmektedir. Abatskiy, Tutrino ve Kartaşevo kurganlarında, kadın cesetlerinin ayak bilekleri civarında tespit edilen nakış ve kum boncuk işlemeler, pantolon veya şalvar benzeri alt giysilerin varlığını akla getirmektedir. Üst giysi olarak ise kaftanlar kullanılmaktaydı; bu kaftanlar, boyutları kalça kemiğinin altına kadar uzanan uzunlukta olup, hem fonksiyonel hem de estetik bir işlev taşımaktadır.[516]

Kaftanların üst ve yaka kısımları, çeşitli metal tokalar ve süs objeleriyle zenginleştirilmiştir. Üzerlerine dikilmiş altın, gümüş ve bronzdan yapılmış süsler, özellikle üst bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında, bazı mezarlarda değerli metal yerine boncuk veya kum boncuklarla yapılmış nakış işlemelere rastlanmaktadır. Kaftanların bel kısmında ise, giysiyi vücuda tutturmak ve aynı zamanda estetik bir unsur sağlamak amacıyla, değerli metallerle süslenmiş kemerler kullanılmıştır.

Bu bulgular, Sargatskaya kültüründe kadın giyiminde hem işlevsellik hem de süsleme sanatının bir arada yürütüldüğünü, üst ve alt

---

[515] *Stepnaya Polosa*, 304; Lionid Pogodin, *Zolotoye Şitye Zapadnoy Sibiri (Pervaya Polovina I Tısyaçiletiya Naşey Erı),İstoriçeskiy Yejegodnik,* (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi 1996), 130-135.

[516] Matüşenko, *Mogilnik Sidorovka,* 74.

giysi ile süs eşyalarının bir bütün hâlinde, sosyal statüyü ve estetik anlayışı yansıtan bir kombinasyon oluşturduğunu göstermektedir.

Kış aylarında Sargatskaya kültürü kadınları, temel giysileri olan kaftanların üzerine veya yaka kısımlarına ek olarak kürk giymekteydi. Abatskiy III kurganında yapılan kazılarda, kadına ait mezarın boyun kemiklerinin arka kısmında tilki kürkü parçalarına rastlanmıştır. Bu bulgu, soğuk iklim koşullarında kıyafetlerin sadece estetik değil, aynı zamanda işlevsel amaçlar taşıdığını göstermektedir.[517]

Sargatskaya kültürü kıyafetleri, hem tasarım hem de süsleme açısından, Aral Gölü'nün doğusunda yer alan İskitlere ait Djetıasarskaya kültürü kadın giysileri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Djetıasarskaya kültüründe kadın giysileri; yüksek çizmeler, şalvarlar ve kırmızı renkte uzun ipek elbisesi ile karakterizedir. Bu elbiselerin üzerinde, kalça kemiğine kadar uzanan kaftanlar yer almakta olup, kaftanlar pamuk, yün, ipek veya işlenmiş ince deriden yapılmış, oldukça işlevsel ve estetik bir yapı sergilemektedir. Kaftanların yaka ve üst kısımları ile kol alt bölgelerinde altın ipliklerle işlenmiş, kıvrımlı bitki motifleri şeklinde nakışlar görülmektedir.[518]

Djetıasarskaya kültüründe kadınların boyunlarında kehribar, mercan taşı veya cam boncuklardan yapılmış kolyeler, kulaklarında ise altın küpeler kullanılmıştır. Elbiselerde, Sargatskaya kültüründe olduğu gibi, tek büyük düğme veya bronz tokalar ile sabitlenmiş süslemeler; kol ve yaka kısımlarında, ayrıca iki bilezik ile tamamlanan aksesuarlar gözlemlenmektedir.[519]

Başlıklarda da benzer uygulamalar dikkat çekmektedir; kumaştan dikilmiş başlıkların kenarlarına, çoğunlukla çiftler halinde, simetrik süsler dikilmiştir. Bazı mezarlarda, üst üste giydirilmiş iki kaftan bulunmuş, alt kaftan ön kısmı açık ve kemersiz şekilde tasarlanmıştır; kol ve yaka kısımlarında nakış işlemeler, elbise kollarında ise dikey ve yatay yönde kum boncuklarla oluşturulmuş desenler yer almaktadır. Üst

[517] Larisa Levina ve AnnaYelkina, *Nizovya Sırdaryi v Drevnosti. Djetıasırskaya Kultura*, Cilt 5, (Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1995), 31-104.

[518] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 41.

[519] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 47.

kaftan koyu kırmızı renkte olup, kemeri de giysinin rengiyle uyumlu olarak takım hâlinde tasarlanmıştır.[520]

Bu veriler, Sargatskaya kültüründe kadın giyiminin hem günlük yaşamda işlevsel, hem de sosyal statüyü yansıtan bir estetik anlayışı temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Kıyafetlerin katmanlı yapısı, süslemelerin detaylı işçiliği ve renk uyumu, kültürler arası etkileşimin yanı sıra, göçebe yaşam tarzı ile çevresel koşulların etkisini de açık bir şekilde göstermektedir.

Sargatskaya kültürü kadın kıyafetlerinin yeniden yapılandırılması sürecinde, araştırmacılar bölgesel çevre koşullarını, toplumsal yapı ve dünya görüşünü, ayrıca dönemin yaşam tarzı ve ihtiyaçlarını dikkate almaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca giyim biçimlerinin fiziksel rekonstrüksiyonu değil, aynı zamanda kültürün estetik anlayışı, sosyal statü göstergeleri ve işlevsel gereksinimlerinin de anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.[521]

Özellikle Sargatskaya kültürü kıyafetlerinde İskit dünyasıyla gözlemlenen doğrudan benzerlikler, araştırmacılar için şaşırtıcı bir durum teşkil etmektedir. Zira, İskit dünyasının Pazarık, Issık ve Arjan kurganlarından günümüze ulaşmış giysiler, yalnızca kısa süre içinde ortaya çıkmış veya rastlantısal olarak üretilmiş eşyalar değildir. Bu giysiler, uzun bir tarihsel süreç içerisinde gelişmiş, önceki kültürlerin estetik ve işlevsel etkilerini bünyesinde toplamış, sonraki dönemlerde olgunlaşmış eserlerdir.

İskitlerin giyim geleneklerinin temelleri, Andronova kültürü gibi önceki çağların toplumlarında atılmıştır. Bu süreçte, çeşitli teknikler, süsleme motifleri ve işlevsel tasarım anlayışı filizlenmiş; Demir Çağ'a gelindiğinde ise Issık, Arjan ve Pazırık kurganlarından elde edilen kıyafetler biçimlenmiş ve günümüze kadar gelen örnekleriyle İskit toplumunun maddi ve manevi hayatına dair önemli ipuçları sağlamıştır. Bu bağlamda Sargatskaya kültürü, İskit dünyasından bağımsız bir kültürel alan olarak değil, aynı kültürel coğrafyanın farklı bir halkı olarak değerlendirilmektedir.

Sargatskaya kültürünün kıyafetlerinde ve süsleme anlayışında İskit dünyasıyla gözlemlenen benzerlikler, yalnızca maddi kültürle sınırlı

[520] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 52.
[521] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 57.

kalmamaktadır. Sosyal yapının simgesel göstergeleri, kadın ve erkek giyiminin katmanlı yapısı, değerli metal ve taşlarla süslenen aksesuarlar, tekstil ve nakış teknikleri, her iki toplumun ortak estetik zevklerini ve dünya görüşünü ortaya koymaktadır. Bu durum, Sargatskaya kültürü ile İskit toplumlarının maddi ve manevi hayatlarının birbirini tamamlayan ve bir bütünün farklı parçaları niteliğinde olduğunu göstermektedir.

2.16. Sargatskaya Kültürü Kadın Mezarlarında Silahlar

Kadın mezarlarında silah bulunması, arkeologlar ve tarihçiler açısından her zaman dikkat çekici bir konudur. Mezarlarda silah varlığı, sadece toplumsal cinsiyet ve savaş rolleri üzerine önemli ipuçları vermekle kalmaz, aynı zamanda göçebe toplumların kültürel ve ritüel uygulamalarına dair bilgiler de sunar. Kadın mezarlarında silahlar, farklı arkeolojik dönemlerde rastlanmakla birlikte, Avrasya bozkır ve orman-step kuşağında Erken Demir Çağı bu uygulamanın en yoğun biçimde gözlemlendiği dönemdir.[522]

Doğu Avrupa'da erken göçebe kültürlerine ait İskit, Sarmat ve Savromat kadın mezarlarında silahların bulunması, bu geleneğin yalnızca yerel bir uygulama olmadığını göstermektedir. Antik tarihçi Herodot, Amazon kadınlarından bahsederken, kadınların silahlı olduğu ve savaşçı roller üstlendiğine işaret etmiştir; bu da, kadınların savaş ve savunma ile ilişkilendirildiği eski bir kültürel anlayışın varlığını ortaya koymaktadır.[523]

Batı Sibirya ve Zauralye bölgesinde Sargatskaya kültürüne ait kadın mezarlarında silah bulunması sık rastlanan bir durumdur. Bu mezarlarda genellikle ok uçları, sadak (okluk) takımları ve yay kemik ekleme parçaları bulunmakta, ancak kılıçlar nadiren tespit edilmektedir. Nitekim Sargatskaya kültürüne ait açılan kadın mezarlarının yaklaşık yarısında ok uçları ve sadak çengelleri kaydedilmiştir. N.P. Matveeva'nın araştırmalarına göre, Tobol nehri ve çevresinde kadın mezarlarında genellikle süs eşyası baskınken, İşim nehri civarında kadın mezarlarında silah takımları –sadak takımları, ok uçları, yay kemik

---

[522] Konstantin Smirnov,"Amazonka" IV. Vekov Do Naşey Erına Donu", *Sovetskaya Arheologiya,* 1, (1982): 120-131; E.E. Fialko, *Kurganı Stepnoy Skifii,* (Kiev: Naukova Dumka 1991), 4-18.

[523] *Herodot Tarihi*, çev. Stratanovskiy, (Leningrad, Nauka 1972),114.

ekleme parçaları– ön plana çıkmaktadır. Baraba steplerinde ise kadın mezarlarında yalnızca ok uçlarına rastlanmıştır.

Bu durum, Avrasya Erken Demir Çağı bozkır ve orman-step kuşağı göçebe kültürlerinde kadınların silah taşımalarının ve mezara silah bırakılmasının yaygın bir gelenek olduğunu göstermektedir. Sargatskaya kültürü bu geleneğin istisnası değildir; bazı mezarlarda kadınlara ait mezar eşyaları arasında ağır silahlar –kılıç, balta, mızrak, savaş bıçakları– ve at koşum takımları bulunurken, diğer mezarlarda kadınlara özgü süs eşyaları –boncuklar, iğler ve çeşitli dekoratif objeler– yer almaktadır. Bu çeşitlilik, Sargatskaya kadınlarının hem ritüel ve sosyal statü hem de muhtemelen savaş veya savunma rolleri bağlamında farklı görev ve sorumluluklara sahip olduğunu düşündürmektedir.[524]

Daha doğuda, Altay bölgesinde yer alan Pazırık kurganlarında da kadın mezarlarında silahlara rastlanmıştır. Örneğin "Ak-Alaha I" mezarında 16 yaşında bir genç kızın erkek kıyafetleri içinde gömüldüğü, üzerinde kürk bulunduğu ve çevresinde çeşitli silahların yanı sıra zırh parçalarının da yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durum, Altay bölgesinde kadınların toplumsal rollerinin, göçebe kültürlerde belirli ölçüde erkeklerinkine paralel olabileceğini göstermektedir. [525] Aynı bölgede Tuba civarında açılan mezarlarda, erkek ve kadın çiftlerin yan yana gömüldüğü, her iki bireyin de altın süs eşyaları ve silahlarla birlikte defnedildiği gözlemlenmiştir. Bu mezarlarda kadının elinde hançer, erkeğin elinde ise kılıç ve diğer silah takımları bulunmuştur; bu da hem bireylerin ritüel olarak eşit statüye sahip olduğunu hem de göçebe toplumların cenaze uygulamalarında sembolik olarak güç ve koruma göstergesi olarak silah kullanımının önemini ortaya koymaktadır. [526]

Sargatskaya kültürüne ait mezarlarda, üç farklı mezarda kadın cesetlerinin ok veya kılıç darbeleri almış olduğu görülmüştür. İşim bölgesinde iki mezar ve Baraba bozkırlarında bazı mezarlarda kadın cesetlerine kılıç darbelerinin rastlanması, kadınların yaşamda aktif rol almış olabileceği veya savaş veya çatışma sırasında doğrudan etkileşim içinde bulunmuş olabileceğine işaret etmektedir. Ne var ki, mezarların

---

[524] Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 12-56.

[525] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 25-29.

[526] Natalya Berseneva, "Jenskiye Pogrebeniya s Orujeyem: Realii Jizni İli Otobrajeniye Sotsıalnoy İdentiçnosti? (Po Materyalam Sargatskoy kulturı)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 1/14,(2011): 75.

büyük bir kısmının tamamen soyulmuş olması, bu tür bulguların ayrıntılı olarak değerlendirilmesini sınırlamaktadır.[527]

Avrasya'nın Erken Demir Çağı göçebe kültürlerinde kadın mezarlarında silahların bulunması, yalnızca Sargatskaya kültürüne özgü bir uygulama değildir. Bu mezarlarda bulunan silahlar, kadınların toplumsal statüsünün erkeklerle tam eşit olmasa da yüksek olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bu durum göçebe topluluklarda erkeklerin uzun süreli savaşlarda bulunması nedeniyle kadınların hem ritüel hem de pratik görevlerde belirli ölçüde sorumluluk üstlendiğini ortaya koymaktadır. Kadın mezarlarına yerleştirilen silahlar, yalnızca bireysel güç veya savunma yeteneğini simgelemekle kalmayıp, aynı zamanda göçebe toplumlarda cinsiyet rollerinin esnekliğini ve sosyal statüye dayalı ritüel anlayışları da yansıtmaktadır.[528]

Eski ve Orta Çağ kaynakları, yazılı belgeler ve destanlar incelendiğinde, eski Türk kadınlarının yalnızca ev içi ya da törenlere katılmakla kalmayıp, aynı zamanda silah kullanabildikleri ve erkeklerle birlikte savaşlara katıldıkları anlaşılmaktadır.[529] Yunan tarihçi Herodotos, M.Ö. I. bin yılda yaşamış İskit Amazon kadınlardan bahsederken, onların cesaretini ve erkeklerden daha güçlü olduklarını vurgulamıştır. Ayrıca, Herodotos'un aktardığına göre, İskit kraliçesi Tomris, ölen kocasının tahtına geçerek tüm Masagetleri egemenliği altına almış, hem siyasi hem de askeri liderlik göstermiştir.[530] Bu tür örnekler, göçebe toplumlarda kadınların sadece savaşçı değil, aynı zamanda lider konumunda da bulunabildiklerini ortaya koymaktadır.[531]

Türk halk destanlarında da benzer örneklere rastlanmaktadır. Örneğin Kırgız halk destanı "Kız Saykal"da, Saykal kızının kılıç kullanmadaki ustalığı, savaşçı yetenekleri ve kırk yiğidi yenmesi anlatılmaktadır. Bu anlatımlar, eski Türk kadınlarının savaş alanındaki aktif rollerini ve toplum gözünde önemli statülerini yansıtmaktadır.

---

[527] Natalya. Berseneva, *Sotsıalnaya Arheologiya, Vozrast, Gendr İ Status V Pogtebeniyah Sargatskoy Kulturı, (*Tümen: Ural bölümü Rusya İlimler Akademisi,2011), 86-90; Berseneva, "Jenskiye Pogrebeniya", 72-77.

[528] Nikolay Kradin, *Koçevniki Evrazii,* (Almatı: Dayk-Press 2007), 207.

[529] *Herodotus Tarihi,* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınlar, 2017), 328-330.

[530] *Herodotus Tarihi,* 124.

[531] Doğan Kaya, *Kırgız Destanları,* (Ankara: Salkım Söğüt Yayınları, 2015),55.

Arkeolojik veriler de yazılı kaynaklarla uyumludur. Altay ve Minusinsk Havzasında yapılan kazılarda, Pazırık kurganları ve diğer İskit kadın mezarlarında, kadınların silah takımlarına eksiksiz biçimde rastlanmıştır. Bu takımlar genellikle ok, yay, sadak, bıçak, zırh ve at koşum takımlarını içermektedir; erkek mezarlarında bulunan silahlarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Söz konusu silahların bir kısmı, özellikle süslemeleri açısından Hayvan üslubu ile işlenmiş olup, Doğu Avrupa'nın farklı bölgelerinde benzer motiflerin varlığı, kültürel ve sanatsal etkileşimlerin geniş coğrafyada gerçekleştiğini göstermektedir. [532]

Göçebe Türk kültürlerinin tamamında, kadınların silah kullanımı hem pratik hem de toplumsal bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Kadınlar, erkekler savaşta yokken obalarını ve ailelerini korumak, gerektiğinde saldırılara karşı savunma yapmak için silah taşımış ve kullanmıştır. Bu bağlamda, Sargatskaya kültürü kadınları, İskit ve diğer göçebe topluluk kadınlarından farklı değildir. Yarı göçebe olan Sargatskaya toplumunda kadınların silah kullanımı, sadece koruma amacıyla değil, aynı zamanda savaşlara doğrudan katılım gösterecek kadar yaygın ve etkin bir uygulama olmuştur. Bu durum, Sargatskaya kültüründe kadınların hem fiziksel hem de sosyal anlamda önemli roller üstlendiğini ve toplumun savunma mekanizmalarında aktif bir görev aldıklarını göstermektedir.

2.16.1. Sargatskaya Kültürü Erkek Giyimi

Sargatskaya kültürüne ait erkek kıyafetleri, üç ana parçadan oluşmaktadır: pantolon, iç gömlek ve kaftan. Kaftan, hem işlevsel hem de süsleme açısından önemli bir rol oynamaktadır. Kaftan yaka kısmı metal parçalarla süslenmiş olup, bel kısmı deri bir kemer ile sabitlenmiştir. Bu kemerler yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda sosyal statüyü de yansıtan detaylar taşımaktadır; özellikle ek tokalar ve karmaşık süslemeler elit kesimlerde görülmektedir. İç gömlek, küçük (yaklaşık 1 cm çapında) düğmelerle iliklenirken, kaftanın üst kısmı daha büyük düğmeler (2–3 cm) ile kapatılmaktadır.

[532] Natalya Polosmak, *Stereguşie Zoloto Grifı (Ak-Alahskiye Kurganı),* (Novosibirsk: Nauka,1994), 125.

Savaşçı erkeklerin kıyafetlerinde ek fonksiyonel öğelere de rastlanmaktadır. Örneğin, kemer üzerine takılan ek tokalar sayesinde ek silah parçaları ve zırh parçaları bağlanabilmekteydi. Bu zırhlar arasında dizleri ve baldırları koruyan özel parçalar, yani "dizçekler", [533] bulunmaktadır. İsakovka kurganında ele geçen erkek kıyafetlerinde, sadak, kılıç ve savaş bıçağı gibi silahları asmak için özel düzeneklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, bu kıyafetler keçe, ipek ve pamuk gibi çeşitli kumaşlardan dikilmiş ve üzerine altın renkli iplerle kıvrımlı bitki motifleri nakşedilmiştir.

Başlıklar erkek kıyafetlerinde de önemli bir unsurdur. Başlıklar, sosyal statüyü ve mesleki konumu gösteren metal ve süslemelerle donatılmıştır. Sosyal statüyü belirleyen en önemli aksesuar ise tek parça çubuk (grivna) boyunluklardır. Bu tür altın kolyeler, Bogdanovo, Sidorovka, İsakovka ve Okunevo kurganlarında bulunmuştur.[534]

Erkeklerin takı ve süslemelerinde dönemsel farklılıklar da gözlenmektedir. Sargatskaya kültürünün erken döneminde bazı erkek mezarlarında sağ kulağa küpe takıldığı (örneğin Bogdanovo kurganı) saptanmışken, geç dönemlerde sol kulağa küpe takımı (Sidorovka, İsakovka kurganları) gözlemlenmiştir. Bu değişim, muhtemelen dönemin moda anlayışı, sosyal göstergeler veya toplumsal normlardaki değişimleri yansıtmaktadır.[535]

Genel olarak Sargatskaya kültüründe erkek kıyafetleri, işlevsellik ve estetiği bir arada sunan, savaşçı ve elit kimliğini ifade eden bir bütünlük taşımaktadır. Bu kıyafetler hem günlük yaşamda hem de savaş ortamında kullanıma uygundur ve üzerlerinde yapılan süslemeler ile metal detaylar, bireyin sosyal statüsünü ve toplumsal rolünü açık biçimde yansıtmaktadır.

Sargatskaya kültüründe erkek kıyafetlerinin bir diğer önemli parçası ayakkabılardır. Bu ayakkabılar topuksuz ve yumuşak yapıdadır; ayak bileğini örtecek yükseklikte tasarlanmış ve bağcıklı olarak üretilmiştir.

---

[533] Dizçek, savaşçının dizlerini korumak için bacakların diz ve baldır kısmına takılan zırhın bir parçasıdır. Çoğunlukla metal plakalardan yapılır. Bazı dizçekler kalçalara kadar uzanır. Dizçekler çoğunlukla piyadeler tarafından kullanılmıştır. Örnek olarak Grek Hoplitleri her bacağı için bronz dizçekler kullanmıştır. "Dizçek", (Erişim Tarihi 22 Ekim, 2021) https://www.turkcebilgi.com/diz%C3%A7ek

[534] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 214.

[535] Kradin, *Koçevniki Evrazii*, 38-39.

Bağcıkların uçlarına genellikle birer boncuk eklenmiştir. Kültürün daha geç dönemlerinde ise bağcıklar yerini tokalara bırakmış ve bazı ayakkabılar hem tutturma hem de süsleme amacıyla bu tokalarla donatılmıştır.[536]

Sıradan kişiler genellikle huni şeklinde, kulakları örten ve yumuşak dokulu (muhtemelen yün) şapkalar kullanmıştır. Daha süslü başlıklar ise kültürün yüksek statüye sahip bireylerinde görülmüştür. Örneğin, "Kokonovka II" ve "İsakovka III" kurganlarında metal parçalarla süslenmiş şapkalar, "Okunevo" kurganında ise deri ve metal objelerle zenginleştirilmiş başlıklar tespit edilmiştir.

Avrasya bozkır kültürlerinin giyim geleneklerini araştıran E.E. Kuzmina, Sargatskaya kültüründe görülen erkek kıyafetlerinin İskit dönemi Avrasya bozkır kültürleri ile büyük benzerlik taşıdığını belirtmektedir. Özellikle İskitlerin Djetıasarskaya kültürüne ait erkek kıyafetlerinde kaftanlar ve kemerlerle tutturulan uzun gömlekler öne çıkmaktadır. Bu kemerler kumaş veya deri üzerine yerleştirilmiş çeşitli metal objelerle süslenmiştir. Kaftanların yaka kısımları ise renkli ipek kumaşlarla zenginleştirilmiştir.[537]

İşlenmiş deriden dikilen uzun gömlekler, pürüzsüz ve düz bir yapıya sahip olup, boydan boya geometrik desenler ve aplikelerle süslenmiştir. Djetıasarskaya kültürüne ait erkekler ayrıca sağ ellerinde büyük veya küçük yüzükler takmaktadır. Benzer biçimde, I. Petro'nun "Altın Koleksiyonu"nda bulunan kemer tokalarının üzerindeki tasvirler, Sargatskaya kültürü kıyafetlerinin İskit kültürü ile doğrudan eşleştiğini göstermektedir.

Bu veriler, Sargatskaya kültürünün giyim geleneğinin yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda estetik ve sosyal statüyü ifade eden bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Kaftan, kemer ve süslemeler, hem günlük yaşam hem de ritüel veya savaş ortamlarında bireyin konumunu ve statüsünü açıkça yansıtmaktadır.[538]

Sargatskaya kültüründe kullanılan kırmızı ve pembe tonlarındaki ipek, pamuk ve yün gibi bazı kumaşların, muhtemelen Aral Gölü civarından temin edildiği düşünülmektedir. Bu kumaşlar, hem giyim

[536] Kradin, *Koçevniki Evrazii,* 59.

[537] *Artamonov,* Sokrovişa Sakov, *140.*

[538] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 35, 36, 42-43.

hem de süsleme amacıyla kullanılmıştır. Sargatskaya kültüründe elbiselerin üzerinde yer alan desenler, nakışlar, kıvrımlı detaylar ve altın renkli ipliklerle işlenmiş motifler, deri üzerine yapılan nakışlar ile yaka kısımlarına işlenmiş ipek süslemeler, İskitlerin mensup olduğu Djetıasarskaya kültüründe de benzer biçimde gözlemlenmektedir.

Başlıklar açısından da iki kültür arasında belirgin paralellikler bulunmaktadır. Djetıasarskaya kültüründe görülen tüm başlık tipleri, Sargatskaya kültüründe de mevcuttur. Başlıkların büyük çoğunluğu keçe kumaştan yapılmış olup, bazıları yüzeyleri ince kumaş veya ipekle kaplanarak süslenmiştir. Başlıkların şekilleri, sivri tepeli, düz veya üst kısımları kıvrılmış formda çeşitlilik göstermektedir. Sargatskaya kültürü kadınları başlık takmadan önce, kafalarını ince bir pamuk kumaşla sararak başlığı üzerine yerleştirmişlerdir.[539]

Ayakkabılar açısından da Sargatskaya ve Djetıasarskaya kültürleri arasında benzerlikler görülmektedir. Her iki kültürde de ayakkabılar yumuşak yapıda ve topuksuzdur. Bazı ayakkabılar keçe üzerine deri kaplamalıdır ve renkli deri parçalarıyla geometrik desenlerle süslenmiştir. Ayakkabıların üst kısımları, bazen dekoratif tokalarla zenginleştirilmiştir.[540]

Sargatskaya kültürünün giyim ve aksesuar geleneğinin, coğrafi olarak uzak olsa da Djetıasarskaya kültürü ile yakın ilişki ve kültürel etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Hem elbiseler hem de başlık ve ayakkabılar, işlevsel olmalarının yanı sıra, estetik ve sosyal statüyü ifade eden unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

2.16.2. Sargatskaya Kültürü Çocuk Kıyafetleri

Sargatskaya kültüründe çocuklara ait kıyafetler, yetişkinlerin kıyafetlerine kıyasla oldukça basit tasarlanmıştır; bununla birlikte süsleme ve detaylarda özenli bir işçilik göze çarpmaktadır. Çocuk başlıkları ve kıyafetlerin ön kısımları nakışlarla süslenmiş olup, süslemelerde hayvan dişleri, özellikle köpek dişleri, deniz kabukları ve benzeri doğal objeler kullanılmıştır. Bu tür süslemeler, sadece estetik bir

[539] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 40.
[540] Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 45.

değer taşımakla kalmayıp, aynı zamanda koruyucu veya simgesel anlamlar da barındırıyor olabilir.

Sargatskaya kültüründe kıyafetlerde boyanmış ve geometrik motiflerle işlenmiş deri yaygın olarak kullanılmıştır. Deri parçaların bazı kısımları kırmızı, siyah, kahverengi ve sarı tonlarda bulunmuş, özellikle kırmızı-siyah kombinasyonları oldukça yaygın olmuştur. Ayrıca, daha pahalı ve desenli kumaşlar kıyafetlerin kenar kısımlarını süslemek için tercih edilmiştir; bu da toplumda kıyafetin yalnızca işlevsel değil, sosyal ve estetik bir göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır.[541]

Görüldüğü üzere, Djetıasarskaya kültürü ile Sargatskaya kültürü arasında kıyafet biçimleri, süsleme ve nakış stilleri, tokalar, bilezikler, saç tokaları ve diğer aksesuarlar bakımından ciddi benzerlikler vardır. Bu durum, iki kültür arasında etnik ve kültürel bir akrabalık olduğunu göstermektedir. Öte yandan, bazı kumaş ve süs malzemelerinin Aral Gölü doğusundan tedarik edilmiş olması, Sargatskaya kültürünün geniş ticaret ve kültürel etkileşim ağları içinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Sargatskaya kültüründe kıyafet ve süslemelerin hem günlük yaşamda hem de ritüel ve sosyal statü göstergesi olarak önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

2.17. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Sosyo - Ekonomik Yapı

Erken Demir Çağı'nda Avrasya bozkır, orman-step ve orman kuşaklarındaki toplumların hayat tarzları ve ekonomik yapıları birbirinden farklılık göstermiştir. Batı Sibirya'nın bozkır ve orman-step kuşaklarında hayvancılığa dayalı toplu üretim ekonomileri hâkimken, orman kuşağındaki topluluklar iklim koşullarının hayvancılığa elverişli olmaması nedeniyle tüketim ekonomisine (avcılık ve balıkçılık) bağlı kalmışlardır.

Bozkır kuşağında, Erken Demir Çağı'nda toplumlar, mera hayvancılığından daha verimli olan göçebe hayvancılığa geçiş yapmışlardır. Göçebe hayvancılık, otlakların verimliliğine göre bir alanın otlama kapasitesi azaldığında diğerine geçebilme olanağı sağladığı için ekonomide maksimum verim elde edilmesini mümkün kılmıştır. Bu yeni ekonomi biçimi, avantajları nedeniyle kademeli olarak uygulanmaya

[541] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 399.

başlamış, farklı topluluklar farklı zaman dilimlerinde göçebe hayvancılığa geçmişlerdir. Bu nedenle hangi topluluğun daha erken veya geç dönemde göçebeliğe geçtiğini belirlemek zordur. M.Ö. I. binyılın ortalarında, nemli hava koşulları ve bol otlak alanları göçebe hayvancılığın gelişimini hızlandırmıştır.[542]

Batı Sibirya bozkır kuşağının kuzeyinde, geniş orman-bozkır alanlarında ekonomik farklılıklar sınırlı olsa da, orman-step ile tayga kuşakları arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Tayga kuşağında yaşayan toplumlar avcılık ve balıkçılıkla uğraşırken, orman-step bölgesinde hayvancılıkla uğraşan göçebe kültürler tüm özelliklerini sürdürmüştür. Bozkır ve orman-step kuşaklarındaki toplumlar, hayat tarzları, ekonomik yapı, maddi kültürleri (silahlar, at koşum takımları, hayvan üslubu) ve manevi yaşam açısından benzerlik göstermiştir. Buna karşın kuzeyde yer alan toplumlar, günümüzde dahi kendine özgü kültürlerini korumuş ve bozkır veya orman-step kültürlerinden belirgin şekilde farklı kalmıştır.

Batı Sibirya bölgesinde, Erken Demir Çağ boyunca iklim değişimleri toplumların yaşam biçimi ve ekonomik yapıları üzerinde belirleyici olmuştur. Araştırmalara göre, Batı Sibirya'nın kuzeyinde M.Ö. VII–II. yüzyıllar arasında iklimler soğuk ve nemli, M.Ö. II–M.S. I. yüzyıllar arasında soğuk ve kurak, M.S. I–IV. yüzyıllar arasında ise ılıman ve kuru bir karakter sergilemiştir.[543]

İklim koşulları, özellikle tayga bölgesinde toplumların hayat tarzlarını ve ekonomi biçimlerini doğrudan etkilemiştir. Nemli iklimler, bataklıkların artmasına yol açmış ve bu durum avcılıkla geçinen grupların yaşam alanını daraltarak göç etmelerini zorunlu kılmıştır. Kurak dönemlerde ise özellikle orman alanlarında yangın riskinin artması muhtemel olmuş, ormanların tahribatı bozkır ve orman-step bitki örtüsünün yayılmasına ve tayga ile orman-step sınırlarının yer yer değişmesine neden olmuştur .

Sargatskaya kültüründe hayvancılık ekonomisi, at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar üzerine kurulmuştu. Sürüde her dönemde atların oranı diğer hayvanlara kıyasla en yüksek düzeydeydi; ikinci sırayı büyükbaş, üçüncü sırayı ise küçükbaş hayvanlar almaktaydı. İrtiş

[542] Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 63.
[543] Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 65.

civarında yapılan osteolojik araştırmalara göre sürüdeki hayvan yüzdeleri şöyledir:

- At: %48,9
- Büyükbaş hayvan: %19,2
- Küçükbaş hayvan: %22
- Köpek: %6,3

Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerinde birkaç yerleşimde domuz kalıntılarına da rastlanmış olup oranı %2,9'dur. Bu durum, Sargatskaya kültüründe tarımın sınırlı bir şekilde geliştiğinin göstergesidir.[544]

Sargatskaya kültürünün daha geç dönemlerinde sürüde atların oranı artarken, büyükbaş hayvanların yüzdesi azalmıştır. Örneğin "Bogdanovo" yerleşiminde yapılan fauna analizine göre, sürüde 67 adet at, 27 adet büyükbaş ve 24 adet küçükbaş hayvan bulunmuş, at ve küçükbaş hayvanların toplam yüzdesi %74,8 olarak hesaplanmıştır.[545]

Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün ekonomilerinin ağırlıklı olarak hayvancılığa dayandığını belirtmiş, ancak bu ekonomilerin tamamen göçebe, yarı göçebe veya yerleşik olup olmadığının toplumun bulunduğu coğrafya ve iklim koşullarına göre değiştiğini vurgulamışlardır. Bulgular, farklı kronolojik dönemlerde ve farklı bölgelerde toplumların göçebe veya yarı göçebe hayvancılık yaptığını, sürülerde bazı hayvan türlerinin diğerlerine göre daha baskın olduğunu göstermektedir. Genel olarak araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün üretici ekonomiye dayandığını ve özellikle at ile küçükbaş hayvan besiciliğinin öncelikli olduğunu sonucuna ulaşmışlardır.

2.17.1. At Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültüründe hayvancılığın önemli bir kısmını at yetiştiriciliği oluşturmaktadır. At yetiştiriciliğinin toplumda ihtisaslaşmış bir faaliyet haline gelmesi, mezar ve yerleşimlerde bulunan çeşitli at koşum takımları ile açıkça desteklenmektedir. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde at kemiklerine yönelik yapılan ölçümler, atların

[544] Mihail Kosarev, *Drevnyaya İstoriya Zapadnoy Sibiri. Çelovek i Prirodnaya Sreda*, (Moskova: Nauka 1991), 54-56.

[545] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 254-273.

ortalama boyutlarını ortaya koymuştur. Ölçüm sonuçlarına göre atların ortalama yüksekliği yaklaşık 144 cm olup, bazı örneklerde daha uzun, 152 cm civarında at kemiklerine de rastlanmıştır.[546]

Atın sürülerde bu denli rağbet görmesinin başlıca nedeni, iklim koşullarına uyum sağlama yeteneğidir. Kış aylarında atlar, toynaklarıyla karın altındaki yemleri kendileri bulabilir ve yıl boyunca ekstra yem tedarikine ihtiyaç duymazlar. Ayrıca, atlar otlaklar arasında hareket ederken yorulmamaları sayesinde göçebe hayvancılıkta büyük avantaj sağlamaktadır. Günlük olarak ortalama 50 kilometreye kadar yol kat edebilen at, yalnızca binek hayvanı olarak kullanılmamış, aynı zamanda yerleşim yerlerinde ve ormanlık alanlarda tomruk çekme gibi ağır işlerde de etkin biçimde görev almıştır.[547]

Sargatskaya kültüründe atın yalnızca ekonomik bir değer taşımadığını, aynı zamanda günlük yaşamın ve taşınabilirlik gerektiren faaliyetlerin merkezinde yer aldığını göstermektedir.

Günlük yaşamda at ve at ürünleri Sargatskaya kültüründe yaygın ve çok yönlü bir şekilde kullanılmıştır. At eti, besin kaynağı olarak değerlendirilmiş, at sütü ise hem içecek hem de fermente ürünlerin üretiminde kullanılmıştır. At saçı, sağlam ve dayanıklı iplerin üretilmesinde işlenmiş; at derisi ise hem giyim hem de günlük kullanım eşyaları için işlevsel malzeme olmuştur. Deriden özellikle su torbaları, kemerler ve çanta benzeri eşyalar üretilmiş, bu da göçebe ve yarı göçebe hayatın pratik ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca, at et sinirleri (tendonlar) hem dayanıklı ipler hem de at koşum takımlarının yapımında kullanılmıştır.[548]

Sargatskaya kültüründe at yetiştiriciliğinin yalnızca ekonomik bir faaliyet olmadığını, aynı zamanda günlük yaşamın bütün ihtiyaçlarını karşılayan çok yönlü bir üretim alanı olduğunu göstermektedir. Atlar, hem besin, hem giysi ve ekipman, hem de ulaşım ve iş gücü kaynağı olarak toplumun merkezi unsurlarından biri olmuştur. Bu bağlamda at

---

546 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 118.

547 Nurbolat. Masanov, *Problemı Sotsıalno-Ekonomiçeskoy İstorii Kazahstana na Rubeje XVII-XIX Vekov*, (Alma-Ata: Nauka 1984), 64-70.

548 Natalya Matveyeva, Andrey Konovalov ve Svetlana Berlina "Fortifikatsii Rannego Jeleznogo Veka Zapadnoy Sibiri: Paleoekonomiçeskiy Aspekt", *Problemı Vzaimodeystviya Çeloveka i Prirodnoy Sredı,* 4 (2003): 38.

yetiştiriciliği, kültürün ekonomik, sosyal ve teknolojik yapısında ana konumlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

2.17.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültüründe hayvancılığın bir diğer önemli alanı büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Büyükbaş hayvanlar, toplumun hem besin hem de üretim ihtiyaçlarını karşılayan çok yönlü bir kaynak olmuştur. Et ve süt, günlük beslenmede temel gıda maddeleri olarak değerlendirilmiş, süt ürünleri ise fermente ve işlenmiş gıdalar olarak kullanılmıştır. Ayrıca, büyükbaş hayvanlardan elde edilen deri, giysi, ayakkabı, çanta ve çeşitli ekipman üretiminde, kemikler ise alet yapımında, eyer ve at koşum takımlarının bazı parçalarının imalatında değerlendirilmiştir.

Büyükbaş hayvanların bakımı, özellikle kış aylarında ata kıyasla daha meşakkatli bir süreç gerektirmiştir. Kış mevsiminde hayvanların barınması için ahırların hazırlanması, yemlerin depolanması ve gerekirse korunması zorunludur. Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe kışlık yem hazırlamak için kullanılan aletlerin sınırlı olması ve mevcut yem miktarının yetersiz kalması nedeniyle, bazı büyükbaş hayvanların kış aylarında kesilerek tüketildiğini öne sürmektedirler. Bu durum, hayvancılık uygulamalarında stratejik bir yönetim biçimi olarak yorumlanabilir.[549]

Genel olarak, sığır yetiştiriciliği ekonomik açıdan et ve süt üretimi yönünden önem taşımaktadır; ancak, hayvanların kemiklerinde gözlemlenen bazı patolojiler, büyükbaşların aynı zamanda işgücü aracı olarak da kullanıldığını düşündürmektedir. Özellikle tarla işlerinde veya ağır yük taşımada hayvan gücünden yararlanılmış olabilir. Bu durum, Sargatskaya kültüründe hayvancılığın yalnızca beslenme değil, aynı zamanda üretim ve iş gücü temelli çok yönlü bir ekonomik faaliyet olduğunu göstermektedir.

[549] Yuriy Krasnov, *Ranneye Zemledeliye i Jivotnovodstvo v Lesnoy Polose Vostoçnoy Evropı*, (Moskova: Nauka 1971), 123.

2.17.3. Küçük Baş Hayvanların Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültüründe küçükbaş hayvanların rolü, büyükbaş hayvanlara kıyasla farklı bir nitelik taşımaktadır. Yerleşimlerde küçükbaş hayvanlara ait kemiklerin görece daha az bulunması, bu hayvanların kemiklerinin ince ve kırılgan olmasından kaynaklanmaktadır; bu durum, kemiklerin zamanla daha hızlı parçalanmasına, diğer evcil hayvanlar (köpek gibi) veya kemirgenler tarafından kemirilmesine ya da insanlar tarafından yakılarak yok edilmesine bağlanmaktadır. Buna rağmen, osteolojik bulguların düşük yüzdesine karşın, küçükbaş hayvanların günlük beslenmede önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir. Mezarlarda yapılan incelemeler, ölülerin yanında at ve büyükbaş kemiklerinden ziyade küçükbaş hayvan kemiklerinin bulunmasının, gündelik yaşamda küçükbaş hayvan etinin yaygın şekilde tüketildiğinin güçlü bir göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır.[550]

Sargatskaya kültürü insanı, koyun ve keçiden çok yönlü fayda sağlamıştır: et, yağ oranı yüksek süt, deri ve yün günlük yaşamın temel kaynakları olmuştur. Tıpkı Pazırık kültüründe olduğu gibi, koyun ve keçi sütünden peynir üretimi yapılmıştır. Deri ve postlar giysi ve ayakkabı yapımında kullanılırken, yün ise kumaş ve iplik üretiminde değerlendirilmiştir. Bu yönüyle, küçükbaş hayvancılığı Sargatskaya kültüründe hem besin hem de üretim ekonomisi açısından merkezi bir öneme sahiptir.[551]

Bozkır kültürlerinde hayvancılığın temelini belirleyen unsur, coğrafyanın iklim koşulları olmuştur. Eski Türk toplumlarında at ve koyun, yaklaşık olarak M.Ö. 2500 yıllarında ekonomik hayata dâhil edilmiştir. Bu hayvanların nerede ve hangi dönemde evcilleştirildiği, bozkır kültürlerinin ekonomik temellerini anlamada kritik bir önem taşır. Örneğin, öküz gibi büyükbaş hayvanlar sulak, verimli ve tarıma elverişli alanlarda daha çok beslenirken, bozkır coğrafyalarında daha az tercih edilmiştir. Domuz ise, İslamiyet öncesi Türk toplumlarında hiç beslenmeyen hayvanlar arasında yer almıştır.[552]

---

[550] Kurto ve Rajev, *Kultura Zauralskih*, 122.

[551] Sergey Rudenko, *Başkırı, İstoriko-Etnografiçeskiye Oçerki*, (Ufa: Kitap 2006), 172.

[552] Kafesoğlu, 317.

Eski Türklerin Afanasyevo ve Andronova kültürlerinin yayıldığı alanlarda at ve koyun kemiklerinin bir arada bulunması, bu coğrafyada yürütülen ilk ekonomik faaliyetlerin hayvancılığa dayalı olduğunu ortaya koymaktadır. Hun dönemi ve bozkır kültürlerinde ise, hayvan üslubunda öküz, inek ve domuz gibi büyükbaş hayvan motiflerine rastlanmaması, bu hayvanların kültürel ve ekonomik olarak sınırlı kullanımını göstermektedir. Türkler, göçlerle batıya ilerledikçe, büyükbaş hayvancılığın yaygın olduğu bölgelerde sığır, katır ve deve gibi hayvanları da üretim ekonomilerine dahil etmişlerdir. [553]

2.17.4. Hayvancılığın Diğer Yönleri

Sargatskaya kültüründe keçi ve koyun kemikleri osteolojik açıdan birbirine benzerlik göstermektedir. Bu nedenle, arkeolojik verilerde keçiye ait yüzdeler genellikle düşük görünmektedir. Ancak keçi, Sargatskaya kültüründe süt, yün ve deri üretimi açısından önemli bir kaynak olmuştur. Koyun ve keçi ürünleri hem günlük beslenmede hem de tekstil ve giysi üretiminde yaygın şekilde kullanılmıştır.

Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde deve kemiklerine de rastlanmıştır. Ancak bu bulgular, devenin yerel üretim amacıyla beslenmiş olduğunu değil, daha çok Orta Asya ile yapılan ticarî ilişkilerin varlığını göstermektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün geniş coğrafi ağlarla bağlantılı bir ekonomik yapı içinde olduğunu ortaya koymaktadır.[554]

Kuzey bölgelerde bazı yerleşimlerde domuza ait tekil kemik parçaları bulunmasına rağmen, araştırmacılar Sargatskaya kültüründe domuz besiciliği olmadığı konusunda hemfikirdir. Domuz besiciliği, tarihî ve arkeolojik olarak genellikle yerleşik tarım toplumlarının bir simgesi olarak değerlendirilir.[555] Sargatskaya kültüründe domuz kalıntılarının yok denecek kadar az olması, bu toplumun tamamen

[553] Kafesoğlu, 318.

[554] Natalya Matveyeva, "Rafaylovskoye Gorodişe–Pamyatnik Sargatskoy Kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya*, 1 (1993): 160.

[555] Pavel Kosintsev, Dmitriy Rajev ve Natalya Matveyeva *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadno-Sibirskoy Arheologii*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları 1989), 144.

üretici ve göçebe/yarı göçebe hayvancılık ekonomisine dayandığını açık bir şekilde göstermektedir.[556]

2.17.5. Avcılık

Sargatskaya kültüründe avcılık, günlük yaşamın temel ekonomik faaliyetlerinden biri olmamakla birlikte, belirli dönemlerde ve koşullarda önemli bir geçim kaynağı olarak uygulanmıştır. Arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkan veriler, özellikle İrtiş ve çevresinde, avlanmış yabani hayvan kemiklerinin toplam faunanın yaklaşık %21,1'ini oluşturduğunu göstermektedir. Bu, avcılığın Sargatskaya kültüründe tamamlayıcı bir ekonomik faaliyet olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Yerleşimlerde avcılık genellikle toynaklı yabani hayvanlara odaklanmıştır. Bunların başında geyik ve karaca gelmektedir. Bunun yanında toplum, beslenme ve günlük ihtiyaçlar açısından daha küçük ve çeşitli hayvanları da avlamıştır. Bu türler arasında porsuk, tavşan, tilki, kunduz, sansar, samur, dağ sıçanı ve çeşitli kuş türleri bulunmaktadır. Avcılık yalnızca besin temini amacıyla değil, aynı zamanda post ve derilerden giysi, aksesuar ve diğer kullanım eşyalarının elde edilmesi açısından da önemli bir faaliyet olmuştur.[557]

Avcılığın uygulanma biçimi, Sargatskaya kültürünün yarı göçebe yaşam tarzıyla uyumlu olarak şekillenmiştir. Göçebe hayvancılıkla birlikte yapılan avcılık, özellikle kış aylarında ve hayvanların kısıtlı otlak alanlarında ek gıda ve kaynak sağlama amacı taşımıştır. Ayrıca, avcılıktan elde edilen deriler, giysi, ayakkabı, başlık ve av malzemeleri gibi günlük yaşamda kullanılan ürünlerin üretiminde de önemli bir rol oynamıştır.

2.17.6. Metalürji/Demircilik

Sargatskaya kültüründe demircilik zanaatinin gelişimi, ekonomik ve sosyal faktörlerin bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Bu kültürde demir eşyalarına duyulan talep öncelikle savaşçılar ve askerlikle uğraşan kesim ile sınırlı olmakla birlikte, belirli ölçüde avcılar için de ihtiyaç halinde

[556] Matveyeva, *Rafaylovskoye Gorodişe*, 162.
[557] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa, 306*.

kullanılmıştır. Bu eşyalar arasında başta ok uçları, bıçaklar, kılıçlar, hançerler olmak üzere, at koşum takımları ve günlük yaşamda kullanılan giysi aksesuarları, kemer tokaları ve düğmeler yer almaktadır.

Arkeolojik bulgular, demirden üretilmiş bu tür eşyaların büyük çoğunluğunun mezarlarda bulunduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, yerleşim yerlerinde tarımın gelişmemiş olması ve üretimin ağırlıklı olarak göçebe ya da yarı göçebe hayvancılıkla ilişkili olmasıdır. Dolayısıyla günlük yaşamda kullanılan demir eşyalar yerleşimlerde nadiren bulunurken, tunç ve kalay karışımı metaller giysi süsleri, takılar ve dekoratif objeler için tercih edilmiştir.[558]

Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde metal eritme ve işleme merkezleri nadiren rastlanmıştır. Ancak mevcut örnekler, bu zanaatin varlığını ve bazı tekniklerin uygulanmasını göstermektedir. Örneğin, "Çudaki" yerleşiminde kırık halde bulunan topraktan yapılmış bir kılıç kalıbı, Tütrino kurganında (Tobol bölgesi) bulunan hançer üzerindeki desenlerle karşılaştırıldığında benzer motifler ve işçilik teknikleri sergilemektedir. Bu durum, Sargatskaya kültüründe demir işçiliğinin standart motif ve üretim tekniklerine sahip olduğunu göstermektedir.[559]

Araştırmalar ayrıca, Sargatskaya kültürünün yayıldığı bölgelerde hammadde tedarikinin geniş bir coğrafyaya yayıldığını ortaya koymaktadır. Cevherlerin büyük olasılıkla Güney Urallar ve Kazakistan bölgelerinden temin edildiği düşünülmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün metal işçiliğinde sadece yerel kaynaklarla sınırlı kalmayıp, geniş bir ticari ve ekonomik ağın varlığına işaret etmektedir.

Sargatskaya kültüründe demircilik, hem askeri hem de günlük yaşamın ihtiyaçlarına hizmet eden bir zanaat olarak öne çıkmış; mezarlarda bulunan örnekler, yerleşimlerde sınırlı sayıdaki üretim alanları ve kullanılan motifler, kültürün teknik ve estetik anlayışını günümüze taşımıştır.

Dünyanın tarih sahnesinde en büyük imparatorlukları kurmuş olan Türkler, çağlarına göre her zaman yüksek düzeyde bir savaş sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlamak için en kritik araçlardan biri

---

[558] Vladimir Gening ve Ludmila Koryakova "Kompleks Rannego Jeleznogo Veka Na Çupinskom Poselenii", Kradkiye *Soobşeniya Arheologii,* 184,(1985): 52-60.

[559] Valentin Galibin ve Natalya Matveyeva, *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadnosibirskoy Arheologii*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları 1989), 106-109.

demir ve diğer metaller olmuştur. Türkler, hem demircilik hem de madencilik alanlarında son derece usta kişiler olarak tanınmışlardır.[560]

Önceki çağlarda, Türklerin bakır, bronz ve altın işletmeciliği konusunda da önemli birikimleri olduğu bilinmektedir. Altay ve Minusinsk havzalarında yapılan arkeolojik kazılarda, bu metallerden yapılmış bıçaklar, hançerler, ok uçları ve diğer silahlar tespit edilmiştir. Araştırmacılar, Altay bölgesini dönemin gerçek anlamda bir "altın endüstri merkezi" olarak değerlendirmekte ve bu bölgede üretilen ürünlerin etkisinin Tanrı Dağları'na kadar ulaştığını belirtmektedirler. Hatta bu metal işleme ve üretim becerilerinin, Hint-Avrupalı halklar üzerinde de etkili olduğu kabul edilmektedir.

Eski Türkler, mesleklerini demircilik ve madencilik üzerine kurmuş, bu sayede ok, yay, kılıç, mızrak, kalkan ve kargı gibi silahları ustalıkla üretmişlerdir. Üretilen tüm metal eşyalar, Hayvan Üslubu ile süslenmiş ve Orta Asya bozkırlarına yayılan Türk boylarının bıraktığı mezarlarda bulunmuştur. Bu durum, Türk toplumunun kalabalık ve organize bir zanaatkâr sınıfına sahip olduğunu göstermektedir.[561]

Buna ilave olarak, Türklerin günlük yaşam ve sanat faaliyetleri de oldukça gelişmişti. Halıcılar, kilimciler, debbağlar, çizmeciler, çorapçılar, börkçüler, dokumacılar ve terziler, toplumun estetik ve teknik üretimini destekleyen önemli meslek grupları arasında yer alıyordu. Kadınlar ise sadece giyimle sınırlı kalmayıp, kırmızı boya (ruj) kullanımı, saçlarını süsleme ve gergef ile işlenmiş tekstil ürünleri gibi estetik faaliyetlerde aktif rol almışlardır.

Bu veriler, Türklerin hem askeri hem de sivil üretim alanlarında yüksek bir teknik ve kültürel birikime sahip olduklarını ve toplumsal yaşamın her alanında zanaatkârların belirleyici rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır.

2.17.7. Dokumacılık

Tatarlar, Altay ve diğer Türk halkları, çok yakın zamanlara kadar ev ortamında kumaş dokuma becerilerini sürdürmüşlerdir. Bu gelenek, Sargatskaya kültürü gibi Erken Demir Çağı toplumlarında da

[560] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa*, 307.
[561] Kafesoğlu, 321.

izlenebilmektedir. Arkeolojik bulgular ve etnografik veriler, dokumacılığın tüm yerleşimlerde yaygın bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Önceki dönemlerde insanlar, lif elde etmek amacıyla ısırgan, kenevir veya keten gibi bitkileri kullanmaktaydılar. Bu bitkiler, açık havada kurutulduktan sonra ezilerek yumuşatılır, kırılmayan ve esnek lifler seçilir ve merdane yardımıyla tekrar işlenirdi. Böylece elde edilen lifler, tekrar dövülerek karışık ip yumakları hâline getirilir, son aşamada ise iğ yardımıyla ip haline dönüştürülürdü.[562]

Sargatskaya kültüründe, temel ekonomik faaliyet hayvancılık olduğundan, her hanede büyük miktarda yün bulunmaktaydı. Yün iplerin üretimi ve bitki liflerinden elde edilen iplerin işlenmesi, süreç açısından birbirine büyük ölçüde benzemekteydi. Bu ipler, kumaş dokuma işleminin temel malzemesi olarak kullanılmıştır. Özellikle Pazırık kurganlarında ortaya çıkan erkek ve kadına ait yün kumaş parçaları, Sargatskaya kültüründen elde edilen örneklerle karşılaştırıldığında, dokuma tekniklerinin büyük ölçüde benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu, hayvancılıkla uğraşan kültürlerde geleneksel dokumacılık tekniklerinin oldukça köklü ve standart bir uygulama olduğunu göstermektedir.[563]

Sargatskaya kültürüne ait tekstil örnekleri, kurganlardan çıkan seramik çömleklerin üzerindeki tekstil izleri ve bazı kumaş fragmanları ile belgelenmiştir. Bu parçalar, Pazırık kültürü (Ak-Alaha I kurganı) ve diğer Erken Demir Çağı dokuma örnekleriyle karşılaştırıldığında, her iki kültürde de basit dokuma yöntemlerinin uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte, Sargatskaya kültüründe kumaş dokumacılığının oldukça gelişmiş ve titiz bir zanaat olduğu anlaşılmaktadır.[564]

Sargatskaya kültürünün hayvancılıkla şekillenen ekonomik yapısı ile dokumacılık tekniklerini entegre ederek günlük hayat ve giysi üretiminde yüksek bir beceri geliştirdiğini göstermektedir. Ayrıca, Sargatskaya ve Pazırık kültürleri arasındaki teknik benzerlik, Orta Asya bozkırlarının kültürel etkileşim ağlarının güçlü bir göstergesidir.

---

[562] A.A. Popov, "Pleteniye i Tkaçestvo u Narodov Sibiri v XIX i Pervoy Çetverti XX Stoletya", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 16 (1955):41-59.

[563] Natalya Polosmak ve Ludmila Barkova, *Kostüm i Tekstil Pazırıktsev Altaya (IV-III Vekov Do Naşey Erı), (*Novosibirsk: İNFOLİO yayınevi 2005), 82-84.

[564] *Natalya Polosmak,* Steguşeye Zoloto Grifı (Ak-Alahinskiye Kurganı*),(Novosibirsk: Nauka 1994), 114-121.*

2.17.8. Dericilik

Sargatskaya kültüründe dericilik zanaatı, tüm göçebe kültürlerinde olduğu gibi ekonominin ve günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Dericilik, hayvancılık ekonomisine doğrudan bağlı olarak gelişmiş ve toplumun hem günlük gereksinimlerini hem de askeri ihtiyaçlarını karşılayan uzmanlık gerektiren bir zanaat hâline gelmiştir. Sargatskaya kültüründe deri, çok çeşitli alanlarda kullanılmıştır; giysi, ayakkabı, çanta, kemer, at koşum takımları, su kapları ve askeri zırhların temelini oluşturmuştur.

Deri hazırlama süreci, bilgi ve beceri gerektiren bir dizi aşamadan oluşmaktadır. Öncelikle hayvan derisi, kullanılacak amaca göre ince tabaka veya kalın parça hâlinde soyulmuştur. Deri soyulduktan sonra temizlenmiş ve kurutulmuş, ardından süt ile ovularak veya peynir altı suyuna bastırılarak yeniden kurutulmuş ve aletlerle yumuşatılmıştır. Deriyi daha dayanıklı ve esnek hâle getirmek için dumanla tütsüleme gibi yöntemler de uygulanmıştır. Bu aşamalar, dericiliğin yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda teknik bilgi gerektiren bir zanaat olduğunu göstermektedir.[565]

Dericilik, özellikle mevsimlerle ilişkilendirilmiş bir üretim sürecine sahipti. Sonbahar ve bahar aylarında deri hazırlanırken, kış aylarında hazırlanan derilerden kıyafetler, ayakkabılar ve diğer eşyalar üretilmiştir. Askeri kullanım için deri gömlekler, zırhların temelini oluşturmuş; üzerine metal zırh parçaları eklenerek savaşçıların korunması sağlanmıştır. Derinin ince tabakaları ise su mataraları ve kapları yapmak için kullanılmıştır. Bu tür kullanım, Altay ve Tuva bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan toplumlarda da sıkça rastlanan bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır.[566]

Sargatskaya kültüründe deri ile yapılan günlük ve özel eşyalar, mezar ve kurgan buluntularında sıkça ortaya çıkmıştır. Bu buluntular arasında deri ayakkabılar, giysiler, çantalar, kemerler ve at koşum takımları yer almaktadır. Derinin işlenmesinde ve dikiminde at saçı iplikleri kullanılmış, iğne olarak ise demir veya tunç iğneler tercih

[565] Rudenko, *Kultura Naseleniya*, 243.
[566] Vanşteyn, *Mir Koçevnikov*, 111.

edilmiştir. Derinin renklendirilmesinde ise doğal boyalar uygulanmıştır.[567]

Sargatskaya kültüründe elde edilen deri ve kürk ürünleri, Altay bölgesindeki Pazırık kurganlarında rastlanan örneklerle büyük benzerlik göstermektedir. [568]Bu durum, hem Sargatskaya kültürünün teknik bilgi ve estetik anlayışının yüksek olduğunu, hem de Avrasya bozkırları arasında kültürel etkileşimin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Deri ve kürk zanaatında görülen bu titiz işçilik, göçebe kültürlerin hem ekonomik hem de sosyal yaşamında derinin ne denli merkezi bir rol oynadığını kanıtlamaktadır.[569]

2.17.9. Hayvan Kemiği ve Boynuzların Kullanım Alanları

Sargatskaya kültüründe kemik ve boynuz kullanımı, doğrudan hayvancılık ekonomisine bağlı olarak gelişmiş ve toplumun günlük yaşamında yaygın olarak kullanılmıştır. Hayvancılıkla uğraşan toplumlarda kemik ve boynuzlar her zaman kolay erişilebilir malzemeler olarak evde yapılan zanaatların temel hammaddesi olmuştur. Bu nedenle her yerleşimde ve hatta her hanede kemik ve boynuz işçiliği yapılmış olabileceği düşünülmektedir.[570]

Sargatskaya kültüründe kemikten eşya yapımında çoğunlukla hayvanın bacak kemikleri, boynuzları, tırnak ve toynakları ile yabanî hayvanların dişleri kullanılmıştır. Bacak kemikleri, deri işçiliğinde kullanılan deriyi ezme ve dövme aletleri, elbise düğmeleri, delici aletler, iğneler, ok uçları ve çeşitli küçük eşyaların yapımında temel malzeme olmuştur. Boynuzlar ise at koşum takımlarının bazı parçaları (örneğin gemler ve yanaklar), bıçak kulpları ve kemer tokaları gibi daha dayanıklı gereçlerin üretiminde kullanılmıştır.[571]

Sargatskaya kültüründe kemik işçiliği, askeri donanımda da önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, deri üzerine dikilen kemik zırh parçaları ve

---

567 Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 94.

568 Polosmak ve Barkova, *Kostüm i Tekstil,* 45,96.

569 Popov, "Pleteniye i Tkaçestvo" 56.

570 Evgeniy Sidorov ve Andrey Borodovskiy, "Obrabotka kosti v Lesostepnom Priobye (v I tısyaçeletii Do Naşey Erı)",*Problemı Tehnologii Drevneyşih Proizvodstv*, 2 (1990): 159-170.

571 İrina Çikunova, "Pryaltsa Rafaylovskogo Selişa Kak İstoçnik Po İzuçeniyu Pryadeniya u Sargatsev", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4 (2004): 119-127.

kemik ekleme parçaları, savaşçıların korunmasında kullanılmıştır. Bu zırh parçalarına, atın toynak ve diğer sert kemik katmanları malzeme olarak sağlanmıştır. Arkeolojik kazılarda birçok Sargatskaya kurganında bu tür kemik zırh parçaları bulunmuş, böylece kemik işçiliğinin hem ev ekonomisi hem de askeri amaçlı üretimde kritik bir işlev gördüğü anlaşılmıştır.[572]

Kemik ve boynuz işçiliği, Sargatskaya kültüründe sadece askeri ve pratik amaçlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda süs eşyaları ve takı üretiminde de uygulanmıştır. Kültürde kemikten yapılan yüzükler, iğneler ve dekoratif ek parçalar, hem işlevsel hem de estetik bir değer taşımıştır. Bu durum, kemik ve boynuz işçiliğinin Erken Demir Çağı'nda sosyo-ekonomik gelişim açısından ev zanaatı olarak korunmuş ve nesiller boyunca aktarılmış bir kültürel miras olduğunu göstermektedir.

2.17.10. Ağaç İşletmeciliği

Sargatskaya kültüründe ağaç işletmeciliği, doğrudan yerleşimlerin inşası, ev yapımı, yerleşim güçlendirme ve mezar yapıları ile bağlantılı olarak gelişmiştir. Ormana yakın yerlerde, ev yapımı için yeterli miktarda ağaç bulunması ve soğuk kış aylarında yakacak temini açısından ağaç kaynakları oldukça önemlidir. Bu bağlamda, Sargatskaya kültürü toplumunda ağaç ustalığı gelişmiş ve ağaç, hem yapı malzemesi hem de günlük yaşamın temel gereci olarak kullanılmıştır.

Ağaç ustaları, kesme işlemlerinde balta ve bıçak kullanmış, takozlar yardımıyla ağaçları parçalara ayırmış ve yüzeylerini keski ile düzeltmişlerdir. Arkeolojik kazılarda Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde ve kurgan mezarlarda, ağaç işletmeciliğinde kullanılan demir balta, bıçak, keski başlıkları gibi aletlerin izlerine rastlanmıştır. Mezarlarda ise, kapaklar ve yapısal destekler olarak kullanılan ağaçların, doğranmış, yarılmış ve keskileme işlemlerinden geçmiş oldukları görülmüştür. Özellikle Baraba bozkırlarında mezar üstü kapaklarda işlenmiş ağaç parçalarına rastlanması, ağaç işçiliğinin sadece yapı amaçlı değil, ritüel ve mezar inşasında da kullanıldığını göstermektedir.[573]

---

[572] Sidorov, "Borodovskiy, Obrabotka ", 168.

[573] Natalya Matveyeva, "Rafaylovskoye Gorodişe-Pamyatnik Sargatskoy kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya*, 1 (1993): 148-163.

Sargatskaya kültürü ağaç işleme teknikleri açısından Altay ve Güney Sibirya bölgeleri ile Pazırık kültürü arasında büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, göçebe ve yarı göçebe kültürlerin ortak teknik bilgi aktarımı ve zanaat anlayışının sürekliliğini ortaya koymaktadır. Her iki kültürde de ağaç işletmeciliği, hem geçici hem de kalıcı yapılar için uygulanmıştır. Bu yapılar arasında evler, ahırlar, ambarlar ve çeşitli yerleşim güçlendirme elemanları yer almıştır.[574]

Buna ek olarak, ağaç işçiliği günlük yaşam ve üretim süreçlerinde de önemli bir rol oynamıştır. Silah yapımında ek parçalar, araba ve tekerlek yapımı, mutfak gereçleri (tabak ve kaşıklar), süs eşyaları ve dini ritüellerde kullanılan objeler ağaçtan yapılmıştır. [575]Sargatskaya kültüründe görülen bu çok yönlü ağaç kullanımının, Kırgızistan ve Başkurt halklarının geleneksel ağaç işçiliğiyle paralellik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum, ağaç işçiliğinin Orta Asya bozkır ve orman-step kuşağında hem teknik hem de kültürel olarak uzun süreli bir devamlılığa sahip olduğunu göstermektedir.

2.17.11. Taş İşletmeciliği

Sargatskaya kültüründe taş kullanımı, yerleşimlerin hemen hemen tüm açılmış alanlarında belirgin biçimde görülmektedir. Bulunan taş eşyaların biçimleri çeşitlilik gösterse de, taş üzerinde bilinçli bir işleme ve şekillendirme tekniği uygulandığı açıktır. Bu durum, taşın sadece doğal malzeme olarak değil, işlevsel ve ritüel amaçlarla sistematik bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

En yaygın taş eşyalar arasında tohum ve tahıl öğütme taşları, taş öğütücüler ve özellikle dört ayaklı kurbanlık veya sunaklar yer almaktadır. Sunaklarda sıkça rastlanan bir detay, M.Ö. III. yüzyıla tarihlenen ve üzerinde koyun başı tasvirleri bulunan örneklerdir. Bu tasvirler, Sargatskaya kültüründe taş eşyaların sadece günlük kullanım için değil, dini ritüeller ve kurban uygulamaları için de önemli olduğunu göstermektedir. Küçük boyutlu taşlar, boncuk üretimi ve metal döküm kalıpları için kullanılmıştır. Bu durum, taşın hem işlevsel hem de üretim malzemesi olarak farklı alanlarda değerlendirildiğini ortaya

[574] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 15.

[575] İldar Akbulatov, *Ekonomika Pannih Koçevnikov Yujnogo Urala*, (Ufa: Başkurdistan Milli Muze Yayıları 1999),55.

koymaktadır. Taş kullanımı, toplumun ihtiyaçlarına ve ekonomik faaliyetlerine göre çeşitlenmiş ve gündelik yaşam ile ritüel alan arasında köprü işlevi görmüştür.[576]

Sargatskaya kültüründe taş, hem pratik yaşamın bir gereci olarak (öğütme ve hazırlık işlemleri) hem de sosyal ve dini ritüellerin bir parçası olarak geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Taş eşyaların üzerindeki işçilik ve tasvirler, kültürün estetik ve sembolik anlayışının bir göstergesidir.

2.17.12. Alış Veriş ve Değiş Tokuş

Sargatskaya kültüründe ticaret ve değiş tokuş faaliyetleri, sadece kabile içi ilişkilerle sınırlı kalmayıp, uzun mesafelerdeki komşu topluluklarla da aktif biçimde yürütülmüştür. Bu kültürde ticari ilişkilerin varlığı, arayış, estetik ve işlevsel değer taşıyan eşyalardan anlaşılmaktadır. Örneğin, aynalar, kaplan tasviri olan kemer tokaları, akik ve diğer değerli taşlardan yapılmış boncuklar, ipek kumaşlar gibi malzemeler, yalnızca yerel üretim olmayıp uzun mesafeli ticaretin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra bazı yerleşimlerde bulunan deve kemikleri, Sargatskaya kültürü toprakları üzerinden Orta Asya ile gerçekleştirilen ticaret yollarının varlığına dair somut bir kanıt teşkil etmektedir.[577]

Sargatskaya kültürü insanı, tıpkı diğer Türk göçebe kültürlerinde olduğu gibi, ata binme kültürünü günlük hayatın bir parçası hâline getirmiştir. [578]At ve küçükbaş hayvanlar, ekonominin ve gündelik yaşamın merkezinde yer alırken, batı bölgelerinde büyükbaş hayvanların oranının artması, bu bölgelerde coğrafi ve iklimsel koşulların büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine elverişli olduğunu göstermektedir. İlginç bir şekilde, kuzey-batı yönünde komşu topluluklarda yaygın olan domuz besiciliğine rağmen, Sargatskaya kültürüne ait yerleşim ve mezarlarda domuz kemiklerine

[576] Çikunova, "Pryaltsa Rafylovskogo" 119-127.

[577] Mogilnikov, *Problemı Arheologii,* 74.

[578] Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, s.298; Natalya Matveyeva, *Problemı Arheologii Stepnoy Evrazii*, Cilt II, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi yayınları 1987), 48-51.

rastlanmamıştır, bu da kültürün hayvancılık tercihleri ve dini-kültürel hassasiyetleri hakkında bilgi vermektedir.[579]

Sargatskaya kültüründe sanat ve zanaat faaliyetleri, ticaret ve günlük yaşamla doğrudan ilişkilidir. Seramik kaplar üzerinde bulunan bazı desenler, Altay'daki Pazırık kurganlarından çıkan kapların üzerindeki motiflerle belirgin bir benzerlik göstermektedir. Bu desenler, ayrıca üzerinde tespit edilen tekstil izleriyle birlikte, Sargatskaya kültüründe dokumacılığın gelişmiş olduğunu ve tekstil ürünlerinin yerel olarak üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, giyilen kıyafetlerin ithal edilmediğini ve biçim, stil ve süsleme açısından İskit Djetıasarskaya kültürü ile paralel bir gelişim gösterdiğini işaret etmektedir.

Deri işçiliği ve zanaat faaliyetleri de Sargatskaya kültüründe ileri seviyededir. Kıyafetlerde kullanılan deri ve kürk kombinasyonları, Altay'daki Pazırık kültürü ile benzerlik göstermektedir. Deri ürünler, doğal boyalarla renklendirilmiş, at saçından üretilmiş iplerle ve bronz iğnelerle dikilmiştir; bu durum dericilik, boyamacılık ve terzilik zanaatlarının gelişmişliğini göstermektedir.

Metal işçiliğinde ise Sargatskaya kültürü alanında metal döküm ve işleme merkezleri yaygın olmasa da, mezarlarda bulunan silahlar, kemer tokaları, at koşum takımları ve zırhlar, bozkır tipi tasarım ve Hayvan Üslubu motifleriyle dikkat çekmektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün savaş ve günlük yaşam gereçlerinde bozkır kültürleri ile olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.

Sargatskaya kültüründe ritüel ve dini uygulamalar, mezar ve sunak yapıları üzerinden de izlenebilmektedir. Mezar ve sunaklarda bulunan tabaklar, tütsülükler ve diğer ritüel eşyalar, kültürün manevi ve dinsel yaşamı ile günlük yaşamı arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Ayrıca, defin geleneklerinin Kazakistan ve Aral civarındaki İskit kabileleri ile benzerlik göstermesi, Sargatskaya kültürünün bozkır Türk kültürleri çemberi içinde yer alan bir kültür olduğunu düşündürmektedir.

Sargatskaya kültürü, ticaret, zanaat, hayvancılık, dokumacılık ve ritüel yaşamı bir bütün hâlinde sürdüren, İskit ve diğer bozkır kültürleri ile hem ekonomik hem de kültürel bağları güçlü olan bir Orta Asya göçebe toplumu olarak değerlendirilebilir.

[579] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 308.

2.18. Sargatskaya Kültürü Oluşumu ve Diğer Kültürler ile Komşuluğu

Tobol–İrtiş havzası boyunca yer alan alan, Tunç Çağı boyunca Andronova kültürünün etkisi altında kalmış ve temel ekonomik faaliyetler hayvancılık eksenli olarak şekillenmiştir. Bölgenin özellikle Batı Sibirya düzlükleri, nehirlerin bolluğu ve Altay, Ural, Kazakistan ile Batı Sibirya arasındaki coğrafi iletişim imkânları, ekonomik ve kültürel etkileşimi artırmış ve bu durum, bölgenin esnek üretici ekonomilerinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

M.Ö. I. binyılda, Tobol–İrtiş bölgesi, geçiş döneminde Sargatskaya kültürünün en etkin merkezlerinden biri hâline gelmiştir. M.Ö. V. yüzyılda, Sargatskaya kültürü, Batı Sibirya orman-step bölgesi ile sınırlı kalmayıp tayga kuşağının güneyindeki kültürler üzerinde de etkili olmuştur. Kuzey bölgelerinde bu etkinin yoğunluğu, Orta İrtiş, Orta İşim ve Orta Tobol civarındaki kültürlerin yapısında kendini göstermiştir. Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün kuzey kültürleri üzerindeki etkisini kimi yerde yoğun, kimi yerde ise daha sınırlı bir "örtü" veya "tül" etkisi olarak betimlemektedirler.[580]

Batı Sibirya orman-step kuşağında, M.Ö. II. binyıldan M.Ö. I. binyılın başlarına kadar, Andronova kültürünün son kolları bölgede hâkim olmuştur. Batıda "Mejovskaya" kültürü [581](M.Ö. XIII–VII. yüzyıl başları), doğuda ise İrmenskaya kültürleri bu sürecin parçalarıdır. Aynı dönemde Kazakistan bozkırlarında doğu bölgelerinde "Valikovoy seramiği" [582]kültürleri gelişmiştir. Yaklaşık olarak M.Ö. VIII–VII.

---

[580] Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 5-10.

[581] Mejovskaya kültürü-Geç Bronz dönemi kültürü (M.Ö. XIII-VII yüzyılın başında) Uralların Orman bölgesi arkeolojik kültürüdür. Mejovskaya kültürü oluşumunda "Çerkaskulskaya" kültürü, Tobol bölgesi "Tayga" kulağı bazı gruplar ve "Valikova" seramiği Ural ve Kazakistan step bölgesi kültürleri etkin olmuşlardır. Mejovskaya kültürü iki etabı bulunmaktadır birinci etap M.Ö. XIII-IX yüzyıllar ve ikinci etap M.Ö. VIII-VII yüzyılar arasında sürmüştür. Mejovskaya kültürü Çelyabisk bölgesi kuzey kısmında bulunan "Bagarya" nehri civarında bulunmuştur. A.D. Degtyareva, vd,"Metaliçeskiye İzdeliya Alejseyevsko- Sargarinskoy Kulturı Srednego i Verhnego Pritobolya",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*,4/47 (2019): 28.

[582] "Valikovoy seramiği" (M.Ö. II. bin yıl ikinci yarısı) kültürü Geç Bronz dönemi arkeolojik kültür."Valikovoy seramiği" kültürü Karpar dağların doğusundan Altayalara kadar yayılmış bir kültürdür.1980 yılında Ye.N.Çernıh tarafından ortaya çıkarılmıştır.Kültür ismini seramik kapların ağız kısmının alt bölümünde omuz ya da seramiğin boğaz kısmında şerit halinde "Valik" bir detayın yapıştırılmasıdan

yüzyıllar arasında, bu süper sistemin içinden İskit dünyasının ilk çizgileri ortaya çıkmaya başlamıştır.[583]

M.Ö. VIII–VII. yüzyıllarda, orman-step bölgesinde Karasuk görünümlü kültürler, henüz İskit dünyası ile tanışmamış ve kendi Geç Tunç Çağı geleneklerini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak, ilerleyen dönemlerde, özellikle Erken Demir Çağı geçiş döneminde, orman-step bölgesi İskit kültürü ile yakın etkileşim içine girmiş ve böylece yeni kültürlerin temeli atılmıştır. Bu durum, bölgenin kültürel sürekliliği ile dış etkileşimler arasında bir denge kurduğunu ve Sargatskaya kültürünün, İskit dünyasının doğuşuna zemin hazırlayan köprü kültürlerden biri olduğunu göstermektedir.

M.Ö. I. binyılın başlarında iklim değişimleri, özellikle havaların ısınması, hareketli göçebe ve yarı göçebe toplulukların göçlerini tetiklemiştir. Bu göçler, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecini hızlandırmış ve M.Ö. VIII–VII. yüzyılları bu geçişin başlangıcı olarak işaretlemektedir. Bu dönemde Batı Sibirya'nın batısında Mejovskaya kültürü, doğuda ise İrmenskaya kültürü katmanlarının dağılımı gözlemlenmiş, bununla birlikte yeni kültürel oluşumların temeli atılmıştır.

Zauralye bölgesi (Batı Sibirya'nın batısı), Erken Demir Çağı geçiş döneminde, M.Ö. VII–V. yüzyıllar arasında, İtkulskaya kültürünün çeşitli tiplerini barındırmıştır. Bu tipler arasında "Nosilovskiy", "Vorobyevskiy" ve "Baitovskiy" seramik karakteristikleri ile ayrılmaktadır. Tüm bu kültürel varyantlar, araştırmacılar tarafından "İsetskaya ailesi" olarak sınıflandırılmaktadır. Bu aile mensupları, Erken Demir Çağı'nda Orta Tobol ve Tobol'un sol yakasında, özellikle kuzey orman kuşağında hâkimiyet göstermişlerdir.[584]

---

gelmektedir."Valikovoy seramiği" yayıldığı devasa alanın doğu bölgesinde Doğu-Avrupa'da "İvanovskaya" tipi (ya da "Pozdnesrubnaya") ve Asya kısmında "Alekseyevko-Sargarinskaya" tipi bulunmaktadır.;E.N.Çernıh,Obşnost Kultur Valikovoy Keramiki Evrazii (K Postanovke Problemı), Etnogenez Narodov Balkan i Severnogo Priçernomorya. *Lingvistika, İstoriya, Arheologiya*. Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1984.

583 M.P. Gryaznov," Naçalnaya Faza Razvitiya Skifo-Sibirskih Kultur", *Arheologiya Yujnoy Sibiri*, 12 (1983): 318.

584 İtkulskaya kültürü-Erken Demir çağı (M.Ö VII-III yüzyıllar) Zauralye dağlık-orman ve orman-step bölgesinde varlığını sürdürmüştür. Oluş geçmişi Mejovskaya kültürüne dayanan İtkulskaya kültürü "Gamayunskaya" ve "Barhatovskaya" kültürlerin etkisini

Batı Sibirya'nın batısında, geçiş dönemi başında, Erken Demir Çağı katmanları üzerinde, güneyden gelen bozkır göçebe kültürlerin etkisiyle Gorohovskaya kültürü ortaya çıkmıştır. Zauralye bölgesinde, bu dönemde güney göçebe grupları "Sargarinskaya kültürü"[585] mensupları olarak karşımıza çıkmaktadır. Mejovskaya kültürünün yerel gelenekleri ile Sargarinskaya kültürü ögelerinin birleşmesi sonucu Mejovo–Sargarinskaya birlikteliği meydana gelmiş ve bu kültürel sentez, Zauralye ve kısmen Ural dağlık bölgelerinde Gorohovskaya kültürünü oluşturmuştur.

Batı Sibirya'nın doğusunda ise kültürel oluşumlar İrmenskaya kültürü üzerinde devam etmiştir. Bu kültür üzerinde şekillenen yeni kültürel yapıların başında Sargatskaya kültürü, ayrıca Bolşereçinskaya ve kısmen Zavyalovskaya kültürleri gelmektedir. [586]Bu süreç, bölgedeki Demir Çağı kültürel çeşitliliği ve etkileşim ağlarının oluşumunu göstermekte, yerel geleneklerle göçebe kültür ögelerinin kaynaşmasının Erken Demir Çağı Sibirya toplumlarının yapısını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün oluşumunda temel iki kaynağın etkili olduğunu belirtmektedirler. Bunlardan birincisi, bölgedeki yerel İrmenskaya kültürü; ikincisi ise güneyden gelen göçebe kültürler, özellikle Gorohovskaya kültürünün genetik oluşumunda etkili olan "Sargarinskaya" kültürüdür. Bu iki unsurun etkileşimi, Sargatskaya

---

almıştır. Kültür arkeolog K.V.Salnikov tarafından Güney Zauralye bulgularına dayanarak tanımlanmıştır. Kuzey bölgelerinde "İtkulskaya "kültürün kuzey versiyonu "İsetskaya" kültürüdür. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, C.V. Kuzminıh, (Moskoba, BRE Yayınları, 2008), "İtkulskaya Kültürü" maddesi, 230.

585 Sargarinskaya kültürü - sargarinskaya kültürün diğer adı Sargarinsko-Alekseyevskaya kültürüdür. "Valikovoy" kültürün doğu kısımları Doğu-Avrupa steplerinde "İvanova" tipi seramikler varken "Valikovoy" kültürün Asya kısmında Alekseyevskaya-Sargarinskaya tipi seramikler hâkim olmuştur. Sargarinskaya kültürünü yayılma alanın Ural ve Ob nehri arasında bölgede olup Sargarinskaya kültürü Andronova tarihi kültürel birliğin "Fedorovskaya" kültürü üzerinde oluşumu "Karasuk" ve "İrmenskaya" etkisini alan bir kültürdür. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Sergey Kuzminıh, (Moskoba, BRE Yayınları, 2006), "Valikovoy Seramiği Kültürü" maddesi, 535

586 Tatyana Troitskaya, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*, (Tümen, Tümen Üniversitesi 1985), 65; Tatyana Troitskaya, T.V. Mjelskaya, "Keramika Zavyalovskogo Tipa v Novosibirskom Priobye", *Etnokulturnıye Protsesı v Verhnem Priobye i Sopredelnıh Regionah v Kontse Epohi Bronzı*, 9 (2008): 115-117.

kültürünün karakteristik özelliklerini ve ekonomik, sosyal yapısını şekillendirmiştir.

Sargatskaya kültürü, başlangıçta İrtiş, Baraba[587] ve kısmen Orta İşim bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Zamanla kültür, batıya doğru Tobol bölgesine ilerlemiş ve burada yerleşik hâle gelmiştir. Ancak Tobol bölgesi, Sargatskaya kültürünün orijinal coğrafyası değildir; bu bölgeye kültür, göçlerle sonradan taşınmıştır. Dolayısıyla Sargatskaya kültürünün batıya yayılımı, yerel Tobol kültürlerinin bir evrimi değil, bölgeye sonradan gelen bir kültürel aktarım olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda, Tobol ve İşim civarındaki yerli kültürler olan İtkulskaya, Vorobyevskiy, Nosilovskiy ve Baitovskiy tipleri, Sargatskaya kültürünün oluşum sürecinde genetik olarak doğrudan bir rol oynamamıştır. Bununla birlikte, bu kültürler, kuzey sınır bölgelerinde orman-step ve orman kuşağı arasında doğal bir sınır şeridi oluşturarak Sargatskaya kültürünün kuzey yayılımını sınırlamış ve etkileşim alanlarını tanımlamıştır.

Sargatskaya kültürü, güney göçebe kültürlerinin dinamikleri ile yerel İrmenskaya kültürünün mirasını harmanlayan bir kültürel sentez olarak ortaya çıkmış ve özellikle batıya göç süreçleriyle Tobol bölgesine taşınmıştır. Bu süreç, kültürün hem özgün özelliklerini korumasını hem de yayılım sırasında çevre kültürlerle etkileşime girmesini mümkün kılmıştır.

2.18. Sargatskaya Kültürüne Komşu Kültürleri

2.18.1. Sargatskaya Kültürü Güneyinde Olan Komşuları

Sargatskaya kültürü, Aral Gölü ve çevresinde yer alan İskit kabilelerinin etkisi altında şekillenmiştir. Bu etki, özellikle mezar yapıları, defin gelenekleri, ölülerin yanına konulan eşya türleri, giyim ve tekstil gelenekleri gibi kültürel öğelerde açıkça gözlemlenmektedir. Sargatskaya kültürü, bu dönemde İskit kültürlerinin sosyal ve ritüel unsurlarını benimsemiş ve kendi yerel gelenekleriyle harmanlamıştır.

M.Ö. III–II. yüzyıllarda, Sargatskaya kültürü güney ve güney-batı bölgelerinde, İskit geleneklerini yoğun şekilde içselleştirmiştir. Bu süreç,

[587] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 93-100.

M.Ö. II–I. yüzyıllarda Sargatskaya kültürünün batıya, Gorohovskaya kültürü bölgesine doğru yayılmasına yol açmıştır. Kültürün bu yayılımı, M.S. II–III. yüzyıllara kadar sürmüş ve Sargatskaya kültürünü bölgesel bir bütünlük içinde korumuştur.[588]

Bu durum, Sargatskaya kültürünün hem yerel hem de komşu kültürlerle etkileşim içinde olduğunu, göçebe ve yarı göçebe toplumların kültürel sentezini yansıttığını göstermektedir. Ayrıca kültürün giyim, silah, mezar düzeni ve ritüel uygulamalarındaki İskit etkisi, Batı Sibirya ve Orta Sibirya bozkırlarının kültürel etkileşim ağlarında Sargatskaya kültürünü kilit bir aktör hâline getirmiştir.

2.18.2. Sargatskaya Kültürü Kuzey Komşuları

M.Ö. III–II. yüzyıllar civarında Sargatskaya kültürü, İrtiş bölgesi ve Om Nehri çevresinde, tayga kuşağının güney sınırında yer alan "Kulayskaya" kültürü ile komşuluk hâlindeydi. Bu dönemde iki kültür arasındaki coğrafi yakınlık, özellikle kültürel etkileşim ve ticari ilişkiler açısından önemli bir zemin oluşturmuştur.[589]

M.Ö. II–I. yüzyıllarda iklimde gözlenen soğuma ve nem oranının artması, Sargatskaya kültürünün batıya, Tobol ve çevresine doğru ilerlemesini tetiklemiştir. Bu göç ve yayılma süreci, M.Ö. I. yüzyılda Sargatskaya kültürünün kuzey sınırlarının güneye doğru genişlemesini beraberinde getirmiştir. Böylece Sargatskaya kültürü, Kuzey Batı Sibirya'nın hem bozkır hem de orman-step kuşağı üzerinde etkili bir kültürel aktör hâline gelmiştir.[590]

Özellikle İrtiş ve Ob Nehirleri arasında, tayga kuşağının güneyinde yer alan Kulayskaya kültürü, Sargatskaya kültürünün kuzey ve kuzey-doğu sınırlarına doğru ilerleyişine rağmen, Sargatskaya kültürünün geleneklerini tamamen bastıramamıştır.[591] Arkeolojik bulgular, M.Ö. II.–

---

588 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 92.

589 Kulayskaya kültürü-Batu Sibirya M.Ö I bin yılın ortalarında meydana gelmiştir. Farklı araştırmacılar Kulayskaya kültürün Ugorlar, Ket'ler ve Samadiy'lerle ilişkilendirilmektedir. Kulayskaya toplumu Avrupalı ve Moğoloid tipi karışıka sahiptir.

590 Vladislav Mogilnikov, "Vzaimootnoşeniya Kulayskoy i Sargatskoy Kultur, Ranniy Jeleznıy Vek", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 186 (1986): 25-29; Vladislav Mogilnikov, *Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1984 Goda,* (Moskova: Nauka 1986), 194.

591 Ludmila Çindina, *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza, Kulayskaya Kultura,* (Tomsk, Tomsk Üniversitesi Yayınları 1984),130; Polosmak, *Baraba v Epohu*, 86.

M.S. II–III. yüzyıllar arasına ait Kulayskaya kültürü yerleşimlerinde Sargatskaya kültürüne ait baskın tipik izlerin hâlâ belirgin olduğunu göstermektedir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün sadece yayılmakla kalmayıp, yerel kültürler üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını ortaya koymaktadır.

2.18.3 Sargatskaya Kültürü Batı Komşuları

Batıda, Sargatskaya kültürünün komşusu olarak Gorohovskaya kültürü yer almıştır. Sargatskaya kültürü batıya doğru ilerledikçe, Tobol civarı orman kuşağı kültürleriyle etkileşimleri artmıştır. Özellikle batı bölgesinin orman kuşağının güney kısımlarında, Sargatskaya kültürü ile yerel orman kültürlerinin karışımı bazı benzersiz oluşumlara yol açmıştır. Bu karışık kültürel etkileşimler sonucunda üç yerleşimde gözlemlenen kalıntılar "Kaşınskaya" tipi olarak adlandırılmıştır.[592]

Kaşınskaya grubu, Tobol bölgesi, Tura Nehri çevresinde, orman kuşağının güney kısmında ortaya çıkmıştır. Burada Sargatskaya kültürü ile yerel orman kültürleri bir araya gelerek, hem yerel gelenekleri hem de Sargatskaya kültürüne özgü karakteristik ögeleri barındıran bir kültürel sentez oluşturmuştur. Bu sentez, sadece bölgesel etkileşimlerin değil, aynı zamanda kültürel uyum ve adaptasyon süreçlerinin de bir göstergesidir.[593]

Kaşınskaya kültür grubunun etkisi, daha sonraki dönemlerde güney-batıdaki "Ust-Poluyskaya" kültürüne (Tavda Nehri civarı) kadar uzanmıştır. Bu durum, Sargatskaya kültürünün batıya yayılmasının sadece Tobol bölgesi ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel etkileşimler yoluyla komşu kültürler üzerinde de kalıcı izler bıraktığını göstermektedir.

2.18.4.Sargatskaya Kültürü Güney-Doğu Komşuları

Sargatskaya kültürünün güney-doğu sınırı, günümüzde Baraba bozkırları olarak bilinen bölgede yer almakta olup, bu alandaki en yakın

[592] Olga Zimina ve İrina Çikunova, "Opıt Geografiçeskoy Rekonstruktsii Jelişa Kaşinskoy Kulturı Rannego Jeleznogo Veka", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 4/47 (2019): 57-58.

[593] Zimina, "Opıt Grafiçeskoy", 60.

komşusu Bolşereçenskaya kültürü[594] olmuştur. Bolşereçenskaya kültürü, Sayan-Altay ve Minusinsk havzası ile sıkı kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde olan bir kültürdür ve bu bölgelerin geleneksel yapısını yansıtmaktadır.

Sargatskaya kültürü ile Bolşereçenskaya kültürü arasındaki temas, özellikle sınır bölgelerinde yerel kültürel versiyonların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreç, iki kültürün karşılıklı etkileşim ve adaptasyon içerisinde olduğunu göstermektedir. Sınır bölgelerinde yapılan kazılarda, hem Sargatskaya hem de Bolşereçenskaya kültürüne ait defin adetleri, yerleşim yapıları ve ev inşa teknikleri açısından benzerlikler gözlemlenmiştir. Bu durum, kültürel alışverişin sadece maddi ögelerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda sosyal ve ritüel yaşamı da etkilediğini ortaya koymaktadır.[595]

Sargatskaya kültürünün askeri ve sosyo-politik üstünlüğü, Bolşereçenskaya kültürünün bazı gruplarının asimile edilmesine ve bazı grupların Orta Om Nehri civarına ötelemesine olanak sağlamıştır. Bu süreç, Sargatskaya kültürünün bölgedeki hakimiyetini pekiştirmesi ve çevresindeki kültürel yapılar üzerinde etkisini sürdürmesi açısından kritik öneme sahiptir. Sınır bölgelerinde ortaya çıkan bu kültürel etkileşimler, Sargatskaya kültürünün sadece ekonomik veya askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda sosyal ve ritüel yaşamı şekillendiren bir kültürel merkez olarak da işlev gördüğünü göstermektedir.

M.Ö. III–II. yüzyıllarda, Sargatskaya kültürü bazı küçük gruplar aracılığıyla, evlilik, savaş veya diğer sosyo-ekonomik sebeplerle, güney-doğu yönüne, Üst Ob Nehri civarından Altay bölgesine kadar ilerlemiştir. Bu ilerleme, kültürün temel sınırları üzerinde kalıcı bir etki bırakmamış, söz konusu alan hiçbir zaman Sargatskaya kültürünün ana yerleşim alanı haline gelmemiştir. Bu durum, Sargatskaya kültürünün esnek ve hareketli yapısına rağmen, coğrafi olarak Batı Sibirya orman-step kuşağında yoğunlaştığını göstermektedir.[596]

---

[594] Bolşereçenskaya kültürü –Erken Demir çağı (M.Ö. VI-II. yüzyıllar) kültürüdür. Altay ve Ob nehri civarı Novosibirsk şehri civarında bulunan bir kültürdür. Bolşereçenskya kültürü Sibirya İskitleri kültür-tarihi birliği içine girse da kendine özgü farklılıkları bulunmaktadır. Balşereçenskaya kültüründe yerleşimler bulunmamaktadır, kendine özgü seramikler ve Sakalarla yakınlığı bilinmektedir.

[595] Polosmak, *Baraba v Epohu*, 101-105.

[596] Çindina, *Drevnyaya İstoriya*, 156-174.

Batı Sibirya orman-step bölgesi, M.Ö. V. yüzyıldan M.S. IV. yüzyılın başlarına kadar istikrarlı bir şekilde kültürel ve ekonomik gelişimini sürdürmüştür. Ancak M.S. III–IV. yüzyılın başlarında, doğudan gelen Hun baskısı sonucunda Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya orman-step kuşağındaki varlığı son bulmuştur. Bu dönemde, Sargatskaya kültürüne mensup toplulukların büyük kısmı Hun birliğine katılarak, Hunlarla birlikte batıya doğru göç etmiştir. Hun birliğine katılmayan küçük gruplar ise kuzeye, tayga kuşağının güney sınırlarına itilmiş ve burada "Podçivaşskaya", "Bakalskaya" ve "Sılvenskaya" gibi orman-step ile tayga kuşakları arasında yer alan yeni kültürel oluşumların temelini atmışlardır.[597]

Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün erken Macar topluluklarıyla bağlantılı olduğunu, Batı Sibirya orman-step bölgesinde Ugorlara ait tek kültür olarak değerlendirilebileceğini ileri sürmektedirler. Bu yorum, özellikle Macarların Ugor dilini konuşması ve Batı Sibirya kültürel yapılarıyla ilişkisi üzerine dayanmaktadır. Öte yandan, Batı Sibirya'daki diğer Ugor kültürleri genellikle yerleşik, genetik olarak daha düz çizgili ve değişmeden kalan, yalnızca kendi aralarında kısa mesafeli göçler yapan topluluklar olarak tanımlanmaktadır.[598]

Sargatskaya kültürü ise, kuzey kültürleri ile sürekli komşuluk ilişkisi içinde kalmış, güney ve doğudaki kültürlerle ise birlik ve etkileşim geliştirmiştir. Bu özellik, Sargatskaya kültürünü etkileyen değil, aksine kuzey kültürlerini etkileyen güçlü bir kültür olarak ön plana çıkarmaktadır. Temel ekonomisini ve sosyal yaşam biçimini koruyan Sargatskaya kültürü, Hunlar tarafından başlatılan kavimler göçü sırasında bile, kuzeye çekilen grupları aracılığıyla çevresindeki kültürlerde önemli değişikliklere yol açmış, bölgesel kültürel görünümü yeniden şekillendirmiştir.

M.S. III–IV. yüzyılların başlarında, Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya orman-step kuşağından göç etmesi, daha önce yoğun nüfuslu olan bu bölgelerin neredeyse tamamen boşalmasına ve sessizliğe bürünmesine yol açmıştır. Zamanla, İrtiş bölgesi orman-step kuşağı,

---

[597] Vladislav Mogilnikov, *K voprosu o Priçinah i Haraktere Migratsıy v Lesostepi Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke, Osobennosti Estestvenno-Geografiçeskoy Sredı i İstoreçeskiye Protsesı Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1979),45-47.; Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 311.

[598] Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 311.

Sargatskaya kültüründen boşalan alanlara yerleşen küçük gruplar aracılığıyla yeniden dolmuş ve bu yeni yerleşimciler "Orta İrtiş" kültürü adıyla tanımlanmıştır. Bu kültür, genetik olarak Kulayskaya kültürüne bağlı olduğu saptanan küçük topluluklardan oluşmaktadır.[599]

Öte yandan, Hunlarla birlikte batıya ilerleyen Sargatskaya kültürü, Orta Avrupa ve Güney Ural bölgelerinde Macar etnik oluşumunun temelini atmıştır. Bu kültürün etkisi, Macarların atfedilen Kuşnarenkovskaya kültürünün oluşumunda önemli katkılarda bulunmuştur. Kuşnarenkovskaya kültürü, Güney Ural bölgesinde M.S. VI. yüzyılın sonları ile M.S. VII. yüzyılın başlarında görülmekte olup, bu kültürün ortaya çıkış süreci Sargatskaya kültürünün batıya doğru göçü ile doğrudan ilişkilidir.

Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya'dan Hunlarla birlikte batıya doğru ilerleyişinin M.S. IV. yüzyılda gerçekleştiği düşünülmektedir. Ancak, Sargatskaya kültürünün Güney Urallara ulaşmasından önce, yaklaşık iki asırlık bir arkeolojik boşluk söz konusudur; yani bu kültüre ait izler Güney Ural bölgesinde henüz net olarak belirlenmemiştir. Bu boşluk, Kuşnarenkovskaya kültürünü anlamak ve Sargatskaya kültürünün bu bölgeye etkisini değerlendirebilmek için önemlidir. Bu nedenle, Güney Ural bölgesinde Hunlar gelmeden önceki ve sonrasındaki arkeolojik bulguların kapsamlı bir şekilde incelenmesi, Sargatskaya kültürünün batıya göçü, etnik etkileri ve yerel kültürel dönüşümlere katkısını aydınlatmak açısından kritik bir öneme sahiptir.

[599] Vladislav Mogilnikov, *Ranniy Jeleznıy Vek Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk, İlimler Akademisi 1978), 91.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY URALLAR BÖLGESİNDE ESKİ MACARLAR

3.1. Güney Ural, Priuralye ve Preduralye Bölgeleri

Güney Ural ve Priuralye Bölgesi Coğrafyası

Güney Ural bölgesi, Ural Dağları'nın en geniş alanını kapsamaktadır. Coğrafi olarak Orta Ural'dan başlayıp, Kazakistan'daki Ural Dağları'nın güney sınırlarını oluşturan Mugocar bölgesine kadar uzanmaktadır. Bölge, doğudan Batı Sibirya düzlükleri, batıdan ise Doğu Avrupa düzlükleri ile çevrilidir ve bu konumu, hem Asya hem de Avrupa kültür ve ekonomik etkileşimlerine zemin hazırlamaktadır.[600]

Priuralye bölgesi, Ural Dağları'nın batı ve doğu kısımlarını içine almakta olup, iki alt bölgeye ayrılmaktadır: Preduralye (Ural Dağları'nın batı kısmı) ve Zauralye (Ural Dağları'nın doğu kısmı). Preduralye, Doğu Avrupa düzlükleri ile Ural Dağları'nın buluştuğu alan olarak tanımlanır. Günümüzde bu bölge, Komi Cumhuriyeti, Perm Kray, Başkurdistan Cumhuriyeti, Udmurtia ve Orenburg bölgesinin batı kısmı gibi idari bölgeleri kapsamaktadır.[601]

Preduralye'nin kuzey kısmı Peçora Ovası, güneye doğru ise Üst-Kama Yükseltisi ve Bugulminskogo-Belebeyevskaya Yükseltisi gibi kademeli olarak yükselen dağlık alanlardan oluşmaktadır. Batıya doğru, arazi kademeli olarak alçalmaktadır ve birçok küçük ve büyük nehir, göl ve bataklık bu arazi yapısına dağılmıştır. Bölgenin kuzeyinde tundra iklimi ve bitki örtüsü görülürken, güneyde zengin ot örtüsü ve bozkır alanları hakimdir. Preduralye'nin kuzeyi ile güneyi arasında ise orman-step kuşağı uzanmaktadır.

İklim açısından Preduralye, Ural Dağları'nın doğu kısmı olan Zauralye'ye göre daha yumuşaktır; sinek ve bataklıkların daha az olması, yerleşim ve tarım açısından avantaj sağlamaktadır. Böylece Preduralye, Doğu Avrupa düzlüklerinin bir uzantısı olarak

---

600 Yujnıy Ural, Moskova: BRE Yayınları,2017, 574.

601 Priuralye, Moskova: BRE Yayınları, 2015, 530.

değerlendirilirken, Ural Dağları'nın ötesindeki Zauralye, Sibirya'nın doğal ve coğrafi alanının bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Preduralye bölgesi, çok eski zamanlardan beri çeşitli etnik grupların yerleşim alanı olarak bilinmektedir. Bölgenin en kuzeyinde, günümüz Kama Nehri havzası boyunca, binlerce yıl önce Fin kökenli kabilelerin yaşadığı arkeolojik ve etnografik verilerle desteklenmektedir. Bu kabileler, tarih boyunca Finlandiya Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir alanda yaşamış ve bölgedeki ilk yerleşik toplulukları oluşturmuşlardır.[602]

Ancak, M.Ö. I. yüzyıla gelindiğinde Preduralye ve Priuralye bölgesi, yalnızca yerel etnik grupların değil, Ural ötesinden gelen göçlerin de etkisi altına girmiştir. Batı, Güney Sibirya ve Orta Asya'dan sürekli gerçekleşen göçler, bölgenin demografik yapısını değiştirmiş ve kültürel çeşitliliğini artırmıştır. Bu göçler, bölgeyi hem ekonomik hem de kültürel açıdan etkilemiş, hayvancılık ve göçebe yaşam biçimleri gibi geleneklerin yerleşmesine olanak sağlamıştır.

Bu nedenle Preduralye, coğrafi konumu sayesinde hem Avrupa hem de Asya kültür ve etnik unsurlarının çakıştığı ve etkileştiği bir geçiş bölgesi olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, bölgenin ilerleyen dönemlerde Sargatskaya, Kuşnarenkovskaya ve Hun etkisi altındaki kültürel oluşumlara zemin hazırlamasında da etkili olmuştur.

3.2. Güney Urallara Hun Kabilelerin Gelişi

M.S. I. bin yılın başlarında, İtil Nehri'nin kuzey ve Kama havzası bölgeleri, bölgenin eski yerli nüfusu için ilk defa yoğun Asyalı göçebe baskısını doğrudan hissetmeye başlamıştır. Bu göçebe gruplar, Baykal Gölü ve çevresinden gelen, Çin, Altay ve Sibirya'daki çeşitli kabilelerle iç içe yaşamış ve tarihte Hunlar olarak anılmışlardır.[603]

Çin kaynaklarında Hunlar, erken dönemde Çinlilerle birçok çatışmaya girmiş ve bu çatışmalar sonucunda batıya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Yol boyunca Hunlar, özellikle Türkçe konuşan kabileleri kendi bünyelerine katmış ve örgütsel yapılarını

---

602 Yujnıy Ural, Moskova: BRE Yayınları,2017, 572.

603 Konstantin İnostrantsev, *Hunnu i Gunnu (Razbor Teoriy o Proishojdenii Naroda Hunnu Kitayskih Letopisey, o Proishojdenii Yevropeyskih Gunnovi o Vzaimnıh Otnoşeniyah Etih Dvuh Narodov),* (Moskova: Drekt Medya, 2014), 22-30.

güçlendirmişlerdir. Bu süreç, Hunların sadece askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda kültürel bir aktarım aracı olarak da önemli rol oynamasını sağlamıştır.[604]

M.S. I. bin yılın başlarında Hunlar, Güney Ural ve Üst Yurt bölgelerine ulaşmış ve buradaki yerli nüfusla temas kurarak bölgede yeni bir sosyo-politik düzenin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Hunlar, kendi yazılı kaynaklarını bırakmamış olmalarına rağmen, Avrupalı tarihçiler ve Çinli kronikçiler tarafından aktarılmış olan bilgiler sayesinde, Hunların batıya göçleri, yerleşik halklar üzerindeki etkileri ve kültürel yayılımı hakkında önemli verilere ulaşılabilmektedir.

Bu göçler ve Hun etkisi, Batı Sibirya ve Ural öncesi bölgelerdeki yerli kültürlerin (örneğin Sargatskaya kültürü ve Priuralye'deki erken Ugor grupları) dönüşümünde belirleyici bir etken olmuştur. Hunlar, sadece askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda göçebe kültürlerin Batı Avrupa'ya taşınmasında katalizör görevi görmüşlerdir.

Hunların, Avrupa'ya ilk ayak bastıklarında, onları gören Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus Hunlarla ilgili şu şekilde bahsetmektedir *"Hunların tamamı vucutları yapılı ve kalın enseleri vardır onların dış görüntüleri iki ayaklı hayvanlara benzemektedir… Onlar o kadar vahşiler ki ateşe bile ihtiyaçlar duymamaktadırlar, onlar ot köklerini ve pişmemiş et yemektedirler"*[605].

Hunlar hakkında tarihçiler, özellikle Hunların kökeni ve Avrupa'ya geliş yollarını araştırırken, Romalı yazarlar ve tarihçiler onları çoğunlukla doğaüstü veya kötü ruhlarla ilişkilendirilmiş bir millet olarak tasvir etmişlerdir. Bu tasvirler, Romalıların Hunları anlamadaki zorluklarından ve kendi kültürel perspektiflerinden kaynaklanmaktadır.

Hunlar hakkında en değerli çağdaş bilgilerden biri, Priskos'un gözlemlerine dayanmaktadır. Priskos'a göre Hunlar, vahşi ve göçebe bir kabile olarak tanımlanmaktadır ve M.S. IV. yüzyıl civarında Meotida Gölü (Azak Denizi) çevresinde yerleşmişlerdir. Bu kabileler, başlangıçta avcılıkla ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamakta olup, zamanla

---

[604] Alfred Halikov, "Kem Voprosa za Arheologiçeskite İzvori na Kulturata na Probolgarite",*Problemi na Kulturata*, 4(1981): 2-10.

[605] Ammian Martselin, *Rimskaya İstoriya,* çev. Yu. A Kulakovskiy ve A.İ Sonni, (Moskova: AADOMİR, 2005), 538-540.

genişleyerek çevredeki yerleşik toplumlar için potansiyel bir tehdit oluşturmaya başlamışlardır.

Hunların Avrupa'ya doğru hareketleriyle ilgili olarak anlatılan efsaneler, onların doğa ile kurduğu ilişkiyi ve göç yollarını anlamada ipucu vermektedir. Söylenceye göre, Hun avcıları bir gün Meotida Gölü çevresinde avlanırken ansızın beliren bir geyik fark etmişlerdir. Geyik göle girerek Hun avcılarına bir yol göstermiş ve Hunlar, geyiğin izini takip ederek gölü geçip batıya doğru ilerlemişlerdir. Bu tür efsaneler, hem Hunların doğayla olan etkileşimini hem de göç kültürleri ve yön bulma becerilerini sembolik bir şekilde ifade etmektedir.

Denizi geçtiğinde İskit toprağı görünür görünmez, geyik gözden kaybolmuştur. Priskusun yorumuna göre *"Hunların oluşunda etkisi olan bu kötü ruhlar İskitleri sevmedikleri için Hunlara yolu göstermişlerder"* şeklinde efsaneyi yorumlamıştır[606].

Hunlar, başlangıçta Meotida Gölü (Azak Denizi) ötesindeki toprakları tanımıyorlardı. Ancak daha sonra İskit topraklarının varlığını keşfetmiş ve bu bölgelerin verimli ve stratejik açıdan önemli olduğunu fark etmişlerdir. Priskos ve diğer çağdaş kaynaklar Hunların sadece vahşi değil, aynı zamanda zekâ ve stratejik düşünceye sahip bir toplum olduklarını belirtir. Romalılar, Hunların bu başarısını ilahi bir yönlendirme ile açıklamaya çalışmışlardır.[607]

Hunlar, keşfettikleri bu toprakların değerini hemen geride kalan akrabalarına iletmiş ve diğer kabileleri göç yolları konusunda ikna ederek İskit topraklarına yönlendirmişlerdir. Bu süreçte, Hunlar ilk karşılaştıkları İskitleri zafer adakları olarak öldürmüş ve kalan kabileleri nüfuslarına katmışlardır. Böylece İskit topraklarına geldiklerinde "Alpedzur, Altsedzur, İtimar, Tunkarlar ve Boisklar" gibi kabileleri zapt etmiş, daha sonra onlarla denk konumda olan "Alanları" da egemenlik altına almışlardır. Hunların bu sürekli akın ve baskı stratejisi, diğer kabileleri psikolojik olarak da yıpratmıştır.

Hunların fiziksel görünümü ve savaş teknikleri de tarihçiler tarafından detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Romalı gözlemcilere göre Hunların yüzleri sert ve biçimsiz olup, gözleri yerinde sadece delikler görünüyordu. Bu betimleme, küçük yaşta uygulanan acı veren

---

606 Prisk Paniyskiy, *Skazaniya*, (Ryazan: Aleksandiriya yayınevi, 2005), 435-534.

607 Prisk Paniyskiy, *Skazaniya*, 433.

gelenekler ve fiziksel sınamalar ile ilişkilendirilmiştir. Erkek çocukları, dayanıklılık kazanması ve savaş yeteneklerini geliştirmesi amacıyla yüzlerini demirle çizerek yaralamaya tabi tutuluyordu. Bu yöntem sayesinde yüzlerinde kıl çıkmıyor, yaralarla dayanıklılık kazanıyorlardı.

Fiziksel yapıları açısından, Hunlar boy olarak uzun olmamakla birlikte oldukça hızlı ve çevik bir yapıya sahipti. Binicilikte üstün, yay ve ok kullanımında usta olan Hunlar, at üzerinde gösterişli ve dik bir duruş sergileyebiliyorlardı. Geniş omuzları ve üstün ok atıcılık becerileri, onları hem psikolojik hem de fiziksel açıdan etkili ve korkutucu bir güç haline getiriyordu.[608]

Böylece Hunların batıya doğru ani ve güçlü göç hareketleri, tarihte Kavimler Göçü olarak adlandırılan sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Hunlar, göç yolları üzerinde karşılaştıkları çeşitli kavimlerin bir kısmını kendi bünyelerine katmış, diğer bazı kabileleri ise zorlayarak batıya sürüklemişlerdir. Bu süreç, yalnızca göç hareketi değil, aynı zamanda etnik ve kültürel dönüşümlere yol açan bir süreç olmuştur.

Priuralye ve Güney Ural bölgesinde yerleşik olan topluluklar da bu süreçten etkilenmiş, Hunların baskısı ve göçleri sonucunda bölgedeki nüfus yeniden şekillenmiş ve yeni kültür oluşumlarına zemin hazırlanmıştır. Bu bölgelerde ortaya çıkan kültürel değişimler, hem Hunların getirdiği savaş, göç ve sosyal düzenin etkisiyle hem de yerel kültürlerle kurulan karşılıklı etkileşimler ve adaptasyonlar sayesinde gerçekleşmiştir.

Böylece Hunların batıya ilerleyişi, yalnızca coğrafi bir göç hareketi değil, aynı zamanda Avrupa'nın etnik ve kültürel yapısında kalıcı etkiler bırakan bir tarihsel dönemeç olarak değerlendirilebilir. Hunların etkisi, yalnızca toplulukların yer değiştirmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda yerel kültürlerin şekillenmesi ve yeni kültürel sentezlerin oluşması üzerinde de belirleyici olmuştur.

---

[608] İordan, *O proishojdenii i Deyaniyah Getov*, çev. E.Ç.Skrjiskaya, (St-Petersburb: Aletey, 1997), 65,127-128.

3.3. Güney Ural Bölgesinde M.S. I. Bin Yılın Ortalarına Kadar Genel Arkeolojik Durum

Güney Ural bölgesi, Ural Dağları ile İtil Nehri arasında yer almakta olup, bölgeye dair ilk yazılı kaynaklarda M.Ö. VII–V. yüzyıllarda Ural Dağları'nın (Rippey Dağları) kuzeyinde, Masagetler'in (Aral Gölü civarı) etki alanında "Nirklar", "İssedonlar", "Arimislar" ve "Argippeyler" adlı halkların bulunduğu kaydedilmiştir. Herodot, bu kabilelerin kültürel açıdan birbirine yakın olduğunu ve hepsinin İskit geleneğine mensup olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde, Yunan tarihçi Strabon, Hazar Denizi'nden doğuya uzanan bölgedeki İskit kabilelerini, batıda "Day" ve doğuda "Masaget ve Sakalar" olarak tanımlamıştır.[609]

Güney Ural bölgesinde son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar, M.S. IV–V. yüzyıl ve öncesine ait verileri ortaya çıkarmış, böylece bölgenin M.S. ilk bin yılındaki etnik ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu dönemde, bölgede hem yerleşik hem de göçebe toplumların yan yana yaşamaları, iklim koşulları ve coğrafi konumun etkisiyle mümkün olmuştur. Dolayısıyla, Güney Ural'da oluşan arkeolojik kültürlerin şekillenmesinde, özellikle güney bozkırlarından kuzeye göç eden göçebe grupların etkisi belirleyici olmuştur.

Bölgede ortaya çıkan yerleşimler, mezarlıklar, tarım izleri ve maddi kültür katmanları, bozkır göçebelerinin bıraktığı kültür kalıntılarından farklıdır. Ancak, giyim gelenekleri, yerleşim biçimleri, günlük yaşamda kullanılan çanak-çömlek ve diğer eşyalar ile insan davranış kalıplarında, bozkır kültürlerine ait öğelerin yoğun şekilde görülmesi, yerli kültürlerin oluşum sürecinde bozkır göçebelerin belirleyici rol oynadığını göstermektedir.[610]

Özellikle M.S. II–III. yüzyıllarda, güney-doğu bozkır kabilelerinin kuzeye doğru ilerlemelerinde iklim koşulları büyük önem taşımıştır. Bilim insanlarının yaptığı iklim çalışmalarına göre, M.S. I–III. yüzyıllar arasında Güney Ural ve Aşağı İtil bölgelerinde aşırı kuraklık görülmüş, meralarda ot miktarının azalması nedeniyle topluluklar, yaşadıkları yerlerden kuzeye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, hem bölgenin

[609] Strabon, *Geografiya*, çev. G.A. Stratanovskiy, (Moskova: Nauka, 2004), 309.
[610] Niyaz Majitov, *Yujnıy Ural v VII-XIV veke*, (Moskva: Nauka, 1977), 240.

demografik yapısını değiştirmiş hem de yeni kültürel sentezlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. [611]

Yaklaşık M.S. II–III. yüzyıllar arasında Güney Ural ve Aşağı İtil bölgesinde, bölgenin Geç Sarmat kültürü [612]de belirgin bir değişim geçirmiştir. Bu dönemde defin geleneklerinde farklılıklar görülmeye başlanmıştır: mezarlar artık derin değil, yüzeye daha yakın kazılmış ve at kültü ön plana çıkmıştır. Mezarlara at koşum takımları, at derisi ve at hayvanına ait diğer parçalar gömülmeye başlanmıştır. Bu durum, atın ekonomik, ritüel ve toplumsal öneminin arttığını göstermektedir. Ayrıca altın ve diğer değerli metallerden yapılan süs eşyaları, takılar ve kemer tokaları üzerindeki motiflerde Batı ve Güney Sibirya etkileri gözlemlenmiştir; bu da kültürel etkileşimin geniş coğrafi bir alana yayıldığını kanıtlamaktadır.[613]

Araştırmacılar, Güney Ural ve Aşağı İtil bölgesinde bulunan "Andreyevsko-Piseralskogo" arkeolojik kültürü[614] mensuplarının, Hun birliğinin parçası olarak Orta İtil bölgesine göç eden topluluklar

---

[611] Boris Jelezçikov, *İstoriya i Kultura Sarmatov*, (Volgograd: Volgograd Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983), 48-58.

[612] Geç Sarman Arkeolojik Kültürü bulunduğu Güney Priuralye 'den Aşağı Tuna civarına kadar M.S II ikinci yarısında doğudan batıya doğru göç esnasında oluşmuş arkeolojik kültürdür. Defin geleneklerinde ölüleri dikdörtgen çukurlarda kafaları kuzey yönüne yatırılmıştır. Ölülerin % 70'de kafatası çocukken suni şekilde deforme edilmiştir. Mezar çukurları dar, mezarların içinde yan tarafa açılmış çukurlarda "podboy" genelde tekli definler bulunmaktadır. Bu tip mezarlar İtil ve Don nehirleri civarında daha çok rastlanmaktadır. Mezarlarda uzun kılışlar, demir bıçaklar, arka tarafında deseni olan aynalar, yaylı makaslar, kemer takımları, diğer süs tokaları v.s. Güney Priuralye stepleri M.S II-III yüzyıllar arasında bölgede Aşağı Don bölgesinde Kuzey Kafkas göçleri baskın yoğun olmuştur. Aşağı İtil bölgesinde ise M.S IV yüzyıldan sonra Hun akınları ve nüfusu kendi bünyesine almasıyla bilinmektedir. Aleksandr Medoviçev vd, *Stepnoye Naseleniye Yujnogo Priuralya v Pozdnesarmatskoye Vremya: Po Materyalam Mogilnika Pokrovka*, (Moskova: İlimler Akademisi, 2008), 365.

[613] A.S. Skripkin, *Sarmatı i Vostok*, (Volgograd Devlet Üniversitesi Yayımları, Volgograd: 2010), 8-11.

[614] Bölgenin M.S I bin yılı kurgan mezarların bir araya getirmesiyle Piseralsko-Andreyevskiy tipi arkeolojik kalıntılar adı verilmiştir. Mari-El bölgesinde Klimkino köyü ve Piseralı Gornomayskiy ilçelerinde araştırılan mezarlar ve benzerleri Mordva bölgesinde bulunan "Andreyevskiy" ve "Stapoanderevskiy" kurganları içine almaktadır. Piseralsko-Andreyevskiy tipi areolojik kalıntıların içine Çuvaşistan, Penza ve Ryazan bölgelerinde kurganları da içine almaktadır.
V.B.Grişkov, S.E.Zubov,"Andreyevskiy Kurganv Sisteme Arheologiçeskih kultur Rannego Jeleznogo Veka Vostoçnoy Yevropı", *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, 7(2009): 5-6.

olabileceğini ileri sürmektedirler. Bu toplulukların eski Türkçe konuştukları ve Eski Bulgarlara akraba oldukları düşünülmektedir. [615]Bu bilgi, eski Bulgar topluluklarının M.S. I. yüzyılın başında yalnızca İtil bölgesine değil, aynı zamanda Doğu Avrupa'ya da yayıldıklarının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, bölgedeki demografik ve kültürel değişimin erken dönem izlerini anlamak açısından önemli bir kanıt teşkil etmektedir.

M.S. III–IV. yüzyıllarda İtil-Kama bölgesinde bulunan yerli Fin nüfus, bozkır göçebe kültürlerin etkisini daha belirgin şekilde hissetmeye başlamıştır. İlk etkiyi Eski Mari topluluğu ("Azelinskaya Kültürü"[616]) ve Eski Mordva kabileleri ("Koşibeyev-Seliksen" mezarlıkları[617]) hissetmiş, ardından bu etki kuzeye doğru yayılmıştır. Böylece, eski Perm Finleri ve M.S. IV–V. yüzyıllarda eski Ugor kabileleri (Erken Lomovatovo veya Harinskiye kabileleri) de bozkır kültürlerinden etkilenmiştir. Bu süreç, bölgedeki kültürel etkileşimin sadece güneyden

---

[615] Alfred Halikov vd,,"Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1974): 265-274.

[616] İtil-Vyatka nehirler arasında M.S III-V yüzyıllar arasında Azelinskaya kültürü V.F.Gening tarafından Kirov bölgesi Azelino Malmıjskiy ilçesinde bulunan mezarlara veriler addır. Yerli kültür "Pyanoborskaya" Arkeolojik kültürü üzerine oluşmuştur. Kültür Yerleşim ve gorodişeler önemli yer tutmaktadır. Kültürün ekonomileri tarim önce olmak üzere, hayvancılık ve avcılık ve balıkçılık üzerine kurulmuştur. Kültürün seraamikleri tabanları küreyi andıran yuvarlak deseni ip baskı ve küçük çizikler barındırmaktadır. Ölüler gömülerek kafaları kuzey yönüne doğru defnedilmiştir. Kadın mezarlarında başlıklar ve başlık süsleri, şakak süsleri,"grivna" boyun süsleri, bilezikler. Ayakkabılar tokalı, kırmızı kumaş giyişi parçasına rastlanmıştır. Erkek mezarlarında savaşçı başlıklar, zırh, mızraklar ve kılışlara rastlanmıştır. Vladimir Gening, *Azelinskaya Kultura III-V vekov*, (İjevsk: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 1963),144.

[617] Koşibeyevskiy Mezarlığı-M.S III-V yüzyılda Ryazan bölgesi Koşebeyev köyü yakınlarında oluşturulan mezarlık 1895 yılında arkeolog A.A. Spitsın tarafından araştırılmıştır.206 tane mezar araştırılmıştır.Seliksen Mezarlığı-M.S III-VII yüzyıllar arasında Penza bölgesi Bessonovskiy ilçesi bulunan arkeolojik kültürdür. Mezarlarda ingumasyon ve Kemasyon (yakılarak ya da gömülerek) her ikisine rastlanmıştır. Mezar çukuraın içinde herhangi yapının olmadığı mezar çukurları düz ölülerini kafaları kuzey yönüne doğru yatırmaktadırlar. Mezarlarda süs eşyaları, silahlar bulunmuştur. Natalya Trubnikova, *Koşebeyevskiy Mogilnik i Yego Mesto v Etniçeskoy İstorii Mejdureçya Tsnıi Volgi v Pervıh Stoletiyah Naşey Erı, Proishojneniye Mariyskogo Naroda,* (Yoşkar-ola: 1966), 85.

kuzeye değil, aynı zamanda yerli Fin ve Ugor toplulukları üzerinde de uzun süreli bir değişim yarattığını göstermektedir.[618]

M.S. IV. yüzyıl itibarıyla İtil–Kama civarında bulunan yerli kabileler, yeni etnik yapılarıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde, Türk-Ugor karışımı ve kısmen asimile edilmiş kabileler, toplumsal ve siyasi açıdan yeni bir konum kazanmışlardır. Bu kabilelerin bir kısmı, Hun birliklerine katılarak Hunlarla birlikte hareket etmiş ve bu sayede göçebe akınlara dahil olmuştur.

Bu kuzeyli kabileler hakkında dönemin kaynakları da bilgi vermektedir. Ammianus Marcellinus, Hunlarla bağlantılı kabilelerin Meotida (Azak Denizi) ile Kuzey Buz Denizi arasında bulunduğunu belirtirken[619], Bizans tarihçisi ve Got asıllı Jordanes, İtil–Kama bölgesinde Hunlar ve Gotlarla birlikte yaşayan kuzeyli Fin kabilelerini şöyle isimlendirmektedir: "Mordes" (Mordva), "Merens" (Mari) ve "İmnistsares" (Çeremis). Bu kaynaklar, kuzeydeki Fin etkisinin Hunlar ve diğer göçebe gruplarla etkileşim içinde olduğunu göstermektedir.[620]

Güney Ural bölgesinde, günümüzde Başkurtistan Cumhuriyeti sınırları içinde yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin M.S. IV. yüzyıldan itibaren çoğul etnik ve kültürel bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. [621]Daha önce bilinen Bahmutinskaya kültürü dışında, yeni kazılarla Turbaslinskaya kültürü, Salihovskaya kültürü, Romanovskaya kültürü ile araştırmaların, eski Macarlarla bağlantılı olabileceğini düşündürdüğü Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürleri ortaya çıkarılmıştır.

Bu kültürlerin etnik aidiyeti günümüzde hâlen tartışma konusu olmakla birlikte, kültürel yapı ve arkeolojik buluntular üzerinden genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. Özellikle mezar yapıları, defin adetleri, günlük kullanım eşyaları ve malzeme teknolojisi incelendiğinde, bu kültürlerin hem Hun etkisi altında şekillendiği hem de yerel gelenekleri kısmen koruduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Güney Ural, M.S. IV. yüzyılda etnik ve kültürel olarak çok katmanlı bir

---

618 Aleksey Smirnov, "Jeleznıy Vek Çuvaşskogo Povoljya", Materyalı İstorii i Arheologii, (Moskova, Nauka 1961), 123-125.

619 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunnu,* (Moskova: Nauka, 1960), 243.

620 İordan "*o Proishojdenii*, 128.

621 Sergey Vasyutkin, "Nekotorıye Spornıyr Voprosı Arheologii Başkirii I. Tısyaçiletiya Naşey Erı", *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1968): 56.

yapı sergilemekteydi ve bölgedeki göçebe ve yerleşik topluluklar arasındaki etkileşim, sonraki dönemlerde oluşacak etnik grupların temelini oluşturmuştur.

3.4. Salihovskaya Kültürü, Salihovo Kurganları

Arkeolog K. V. Salnikov tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, M.S. IV–V. yüzyıllara tarihlenen ve Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, İşimbayevskiy ilçesine bağlı Salihovo köyü yakınlarında yer alan Salihova kurganları tespit edilmiştir. İlk aşamada açılan dört kurganın M.S. II–III. yüzyıllara ait olduğu ve Geç Sarmat kültürüyle ilişkilendirilebileceği yönünde bir değerlendirme yapılmıştır. Ancak bu görüş, daha sonraki araştırmalarda arkeologlar V. F. Gening ve K. F. Smirnov tarafından reddedilmiştir. Söz konusu araştırmacılar, kurganların Geç Sarmatlara değil, Batı Sibirya'dan bölgeye gelen Türk kabileleri tarafından inşa edildiğini ileri sürmüşlerdir.[622]

İzleyen dönemlerde gerçekleştirilen kazı ve incelemeler kapsamında on yeni kurgan daha açılmış, bu kurganların kronolojik aralığının M.S. III–VI. yüzyıllar arasında olduğu belirlenmiştir. Elde edilen arkeolojik bulgular ve gömü gelenekleri, bu kurganların etnik aidiyetinin Türk topluluklarıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Salihova kurganlarının Türklere ait olduğu kabul edilmiş, ancak kültürel sürekliliği vurgulamak amacıyla "Türkler tarafından asimile edilmiş Geç Sarmat arkeolojik kültürü" şeklinde not düşülerek kayda geçirilmiştir.[623]

Salihova kurganlarının genel karakteristik özellikleri incelendiğinde, bu yapıların yüksek olmayan kurganlar olduğu görülmektedir. Kurganların çapı genellikle 5–12 metre arasında değişmekte, yükseklikleri ise 0,6–1 metreyi geçmemektedir.[624] Mezar çukurları küçük ölçeklidir ve kurganların toprak üstü bölümleri taşlarla çevrelenmiştir. Kurganlar, birbirlerine yakın mesafede, grup hâlinde konumlandırılmış olup tamamı yuvarlak planlıdır. En sık karşılaşılan

---

[622] Vladimir Gening,"Problemı İzuçeniya Jeleznogo Veka Urala",*Vesnik Arheologii Urala*, 1 (1961): 40-44.

[623] Konstantin Smirnov, "Ranniye Koçevniki Yujnogo Urala, Arheologiya i Etnografiya Başkirii", Cilt IV, (Ufa: İlimler Akademisi Yaynları, 1971), 69-76.

[624] Majitov, *Yujnıy Ural*, 98.

kurgan ölçüleri yaklaşık 8–9 metre çapında ve 0,2–0,4 metre yüksekliğindedir.[625]

Mezar mimarisi açısından en yaygın mezar tipleri, küçük boyutlu ve bazı örneklerde mezar içi apolet (basamak) bulunan mezarlardır. Bu basamakların, mezar kapağının yerleştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bazı mezarlarda ölülerin, mezar çukurunun uzun duvarı boyunca yatırıldığı tespit edilmiştir. Mezar içlerinde rastlanan tahta parçaları, ölülerin tabut içerisinde gömüldüğüne işaret etmektedir. Gömü yönü çoğunlukla kuzeydoğu istikametindedir. Ayrıca mezarlarda küçükbaş hayvanlara, özellikle koyuna ait kemik parçalarının bulunması, ölü gömme ritüelleri kapsamında hayvan sunularının yapıldığını düşündürmektedir.[626]

Mezarlardan elde edilen buluntular arasında bronz tokalar, kemer tokası süslemeleri, kuş figürlü objeler, bilezikler, M.S. IV–VI. yüzyıllara tarihlenen kemik ok uçları, düztabanlı çömlekler ve M.S. II–IV. yüzyıllar arasında Güney Urallar bölgesinde yaygın olarak kullanılan tek kulplu sürahiler yer almaktadır. Bu bulgular, Salihova kurganlarının hem kronolojik hem de kültürel açıdan Türk erken dönem arkeolojisi içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.[627]

Salihova kurganlarının yapısal ve ritüel özellikleri; mezar mimarisi, mezarların üst kısımlarının taşlarla örtülmesi, ölülerin belirli bir yönelimle (kuzeybatı istikametinde) yatırılması, mezar çukurları içerisinde basamakların (apoletlerin) bulunması ve mezarlarda küçük boyutlu ritüel cam şişelerin ele geçirilmesi gibi unsurlar bakımından, Hunların Baykal Gölü çevresinde bıraktıkları mezarlarla dikkat çekici benzerlikler göstermektedir. M.S. I. binyılın ortalarında Avrasya bozkırlarında hâkim olan genel siyasi ve tarihî koşullar göz önünde bulundurulduğunda, bu tür gömü geleneklerinin çok uzun mesafeler kat ederek Güney Ural bölgesine ulaştığı ve burada kalıcı izler bıraktığı anlaşılmaktadır.

Güney Urallar bölgesinde Hunlara atfedilen kurganlar yalnızca Salihova ile sınırlı değildir. Orenburg bölgesinde, Sol-İletsk kenti yakınlarında yer alan Mertvıye-Soli kasabasında, M.S. IV. yüzyılın

---

625 Sergey Vasyutkin, "Salihovskiy Kurgannıy Mogilnik Kontsa IV-V vekovv Başkirii", *Sovetskaya Arheologiya*, 2 (1986): 180-197.

626 P.V. Konovalov, *Hunnu v Zabaykalye*, (Ulan-Ude: Buryatknigizdat, 1976), 150-170.

627 Smirnov, *Ranniye Koçevniki*, 76.

sonlarına tarihlenen ve Hunlar tarafından bırakıldığı kabul edilen kurganlar da tespit edilmiştir. Bu kurganlar, hem mezar yapıları hem de buluntu repertuvarı açısından Salihova kurganlarıyla önemli benzerlikler sergilemektedir.[628]

Benzer nitelikteki arkeolojik veriler, Tataristan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Kama Nehri'nin sağ yakasında yer alan ve V. F. Gening tarafından kazıları gerçekleştirilen Turayevo kurganlarında da görülmektedir. Söz konusu kurganların toprak üstü bölümlerinin taşlarla çevrili olduğu, mezar çukurlarının derin inşa edildiği ve mezarın uzun duvarı boyunca basamak (apolet) düzenlemesine yer verildiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, Ufa kenti yakınlarında M.S. IV–V. yüzyıllara tarihlenen Cevevsk kurganları ile M.S. VI–VII. yüzyıllara ait Kuşnenkovkiy Mezarlığı ve Orsk yakınlarında yer alan Canatal yerleşimi No. 9 kurganı da bölgedeki Hun ve erken Türk dönemlerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.[629]

Özellikle Canatal yerleşimi No. 9 kurganında, mezar içinin huş ağacının dış kabuğu ile döşenmiş olması ve burada suni deformasyona uğramış kafataslarının ele geçirilmesi dikkat çekicidir. Bu bulgular, Güney Ural bölgesinde ilk kez bilinçli kafatası deformasyonuna dair arkeolojik kanıtların ortaya konulması açısından büyük önem taşımaktadır.[630] Söz konusu mezarlarda ayrıca at koşum takımları ve yuvarlak tabanlı seramik kaplar bulunmuştur. Bu malzemeler, daha önce değinilen Sol-İletsk kenti yakınlarındaki Mertvıye-Soli kurganlarında ele geçen buluntularla hem tipolojik hem de kültürel açıdan yakın benzerlikler göstermektedir.[631]

Güney Urallar bölgesinde Hunlara ait defin geleneklerinin tespit edildiği bazı mezarların, kronolojik ve kültürel açıdan Geç Sarmat dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Geç Sarmat kültürünün, M.S. II. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren doğudan batıya yönelen göç hareketleri sonucunda Priuralye bölgesinden başlayarak Aşağı Tuna Nehri havzasına kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığı kabul

---

628 Filip Nefedov, *Otçet ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Yujnom Priuralye, Proizvedennıh 1887 i 1888 godah,* 3 (1899): 28.

629 Vladimir Gening, "Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik v Nijnem Prikamye" *Vesnik Arheologii Urala,* 2 (1962): 72-80.

630 Vladimir Gening, *İssledovaniya po Arheologii Yujnogo Urala,* (Ufa: Ufa SSCB İlimler Akamesi, 1977), 138.

631 *İstoriya Başkirskogo Naroda*, Cilt II, (Ufa: Gilem, 2012), 126.

edilmektedir. Bu kültürel yayılım süreci, Avrasya bozkırlarında yaşanan yoğun etnik ve siyasi hareketlilikle doğrudan ilişkilidir.

Geç Sarmat kültürüne mensup toplulukların defin gelenekleri incelendiğinde, ölülerin genellikle sırtüstü pozisyonda ve başları kuzey yönüne gelecek şekilde mezarlara yerleştirildiği görülmektedir. Antropolojik incelemeler, bu topluluklarda bireylerin yaklaşık %70'inde hayattayken bilinçli olarak gerçekleştirilen kafatası deformasyonunun bulunduğunu ortaya koymuştur. Uzun ve dar dikdörtgen planlı mezarlarda ele geçen buluntular arasında uzun kılıçlar, demir bıçaklar, arka yüzlerinde bezeme bulunan aynalar, bölgeye özgü yeni tip kemer ve askı takımları ile seramik tütsülükler öne çıkmaktadır.

Kuzey Kafkasya ve Orta Asya kökenli seramikler ile benzeri kültürel materyallerin Güney Priuralye bölgesinde görülmesi, M.S. II. yüzyılın sonu ile M.S. III. yüzyılın başlarında bu bölgenin yoğun göç hareketlerine sahne olduğunu göstermektedir. Aşağı Don (Tanais) Nehri havzasında ve İtil bölgesinde ise özellikle M.S. IV. yüzyılda, göçebe Hun topluluklarının bölgeye gelişiyle birlikte (batıya yönelmelerinden önce) Geç Sarmat kültürünün ciddi bir baskı altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte Geç Sarmat toplulukları, Hunların ilerleyişi karşısında yer değiştirmeye zorlanmış ve mevcut kültürel yapılarında dönüşümler yaşamışlardır.[632]

M.S. IV. yüzyılda, güney bölgelerde yaşayan Sarmat gruplarının Hun baskısı altında kalmaları ve Hunlarla birlikte hareket etmeyi tercih etmemeleri, bu toplulukların Belaya Nehri'nin sağ yakasına doğru çekilmelerine neden olmuştur. Burada yerel gruplarla karışan bu Sarmat toplulukları, zamanla Hun egemenliği altına girmiş ve kültürel açıdan asimile edilmiştir. Bu etkileşim süreci sonucunda ortaya çıkan arkeolojik oluşumların, Salihova kurganlarıyla somutlaştığı düşünülmektedir. Güney Ural bölgesi M.S. I. binyılın ortalarında, Hunlar ve onlarla birlikte hareket eden, etnik ve kültürel açıdan akraba kabul edilen diğer kabilelerin batıya yönelmeden önce konakladıkları ve kültürel etkileşimlerini yoğun biçimde yaşadıkları önemli bir geçiş ve durak alanı hâline gelmiştir.

---

[632] Majitov, *Yujnıy Ural*, 33.
Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, İgor Gavrituhin, (Moskova: BRE, 2016), "Turayevo" maddesi, 32:521-522.

Göçebe kabilelerin Avrasya bozkır kuşağından orman-step ve Ural–İtil orman bölgelerine doğru ilerleyişi, münferit ve sınırlı hareketler şeklinde değil, aksine geniş ölçekli ve kitleler hâlinde gerçekleşmiştir. Bu göç süreci, yalnızca hayvancılığa dayalı ekonomik faaliyetlerin mevsimsel yayılımı ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda siyasi, askerî ve kültürel nitelikli nüfus hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Hun topluluklarının bu genişleme sürecinde öncü bir rol üstlendiği ve hareket alanlarının Güney Urallar ile sınırlı kalmayarak, kuzeyde Perm bölgesi ve Aşağı Kama havzasına kadar uzandığı arkeolojik verilerle ortaya konulmaktadır.

Nitekim bazı Hun gruplarının kuzeye doğru ilerleyerek Perm ve Aşağı Kama bölgelerinde "Kaçka" ve "Harino 5" gibi mezar alanlarını bırakmış olmaları, bu bölgelerin Hun göç ağları içerisinde geçici değil, belirli sürelerle kullanılan yerleşim ve defin alanları olduğunu göstermektedir. Bu tür kurganların varlığı, Hunların yalnızca geçiş hâlindeki göçebe topluluklar olmadığını, aynı zamanda yeni coğrafyalarda belirli merkezler oluşturarak burada kalıcı ya da yarı kalıcı bir varlık sergilediklerini düşündürmektedir.

M.S. II. yüzyılda Güney Urallar bölgesinde Hunlar tarafından başlatılan göç hareketlerinin, yalnızca güney bozkır kuşaklarıyla sınırlı kalmadığı, aksine kuzey yönünde genişleyerek orman ve orman-step kuşağına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Kuzey bölgelerinde tespit edilen kurganların belirli alanlarda yoğunlaşması, bu coğrafyada Hunlara ait belirli merkezlerin veya geçici üs alanlarının oluşturulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum, Hun göçlerinin rastlantısal değil, planlı ve belirli güzergâhlar üzerinden ilerleyen bir hareket olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, kuzey bölgelerde oluşturulan kurganlar, yerli Perm nüfusunun Avrasya bozkırlarına özgü kalabalık ve örgütlü göçebe topluluklarla ilk kez yoğun temas kurduğunu göstermektedir. Söz konusu temasın yalnızca askerî ya da çatışmacı bir nitelik taşımadığı, aksine kültürel etkileşim ve karşılıklı uyum süreçlerini de içerdiği düşünülmektedir. Arkeolojik buluntular, mezar mimarisi, defin gelenekleri ve eşya repertuvarı üzerinden değerlendirildiğinde, bozkır kökenli kültürel unsurların yerel geleneklerle çatışmadan, kademeli biçimde benimsendiği ve sentezlendiği görülmektedir. Bu durum, bozkır kültürleri ile orman kuşağı toplulukları arasındaki ilişkilerin büyük

ölçüde barışçıl bir zeminde ilerlediğini göstermektedir. Özellikle savaş izlerine, ani yıkım katmanlarına ya da zorla yer değiştirmeye işaret eden arkeolojik bulguların yokluğu, Hun ve diğer bozkır topluluklarının bu bölgelerde daha çok ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşim yoluyla varlık gösterdiklerini düşündürmektedir. Dolayısıyla Hun göçleri, yalnızca askerî fetihlerle açıklanabilecek bir süreç olmaktan ziyade, Avrasya'nın kuzey kesimlerinde uzun vadeli demografik ve kültürel dönüşümlere zemin hazırlayan çok boyutlu bir hareket olarak değerlendirilmelidir.

3.5.Turayevo Kurganları

Arkeolog V. F. Gening tarafından 1959 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, Tataristan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Kama Nehri yakınlarında yer alan Turayevo kasabasında M.S. IV–V. yüzyıllara tarihlenen Turayevo kurganları açığa çıkarılmıştır. Bu kurganlar, bölgedeki erken Hun ve Hun etkili kültürlerin defin geleneklerini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Turayevo kurganlarına ait mezarların en belirgin karakteristik özelliklerinden biri, dikdörtgen planlı mezar çukurları içerisinde ölülerin tabutlar içinde gömülmüş olmasıdır. Bu defin uygulaması, söz konusu topluluklarda ölü gömme ritüellerinin belirli kurallar çerçevesinde ve gelişmiş bir mezar mimarisi anlayışıyla gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Bazı mezarlarda, Salihovo kurganlarında da tespit edilen örneklerle paralellik gösteren ve mezarın uzun duvarı boyunca yerleştirilmiş "apolet" olarak adlandırılan basamakların bulunduğu belirlenmiştir. Bu yapısal unsurun, mezar kapağının yerleştirilmesini kolaylaştırmakla birlikte, aynı zamanda ritüel bir anlam taşıdığı da düşünülmektedir. Mezarların toprak üstü bölümlerinin taşlarla çevrili olması, Turayevo kurganlarının mimari açıdan bölgedeki diğer Hun dönemi kurganlarıyla ortak bir gelenek içerisinde değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır.[633]

Turayevo kurganlarının defin adetleri arasında dikkat çeken bir diğer unsur, ölü mezara yerleştirilmeden önce mezar çukuru içerisinde ateş yakılmış olmasıdır. Bu uygulama, ateş kültünün söz konusu

[633] Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, İ.O.Gavrituhin, Cilt 32, Moskova: BRE, 2016, "Turayevo" maddesi.

toplulukların inanç sisteminde merkezi bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Ateşin arındırıcı ve koruyucu bir unsur olarak kabul edilmesi, Batı Hunları arasında yaygın biçimde görülen inanç pratikleriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda Turayevo kurganları, Hunların dini ve ritüel dünyasına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Kurganlar, mezar envanteri açısından da oldukça zengin bir buluntu çeşitliliğine sahiptir. Mezarlarda uzun kılıçlar, deriden yapılmış ve kırmızı boya ile boyanmış kılıç kılıfları, düztabanlı seramik kaplar, bıçaklar, baltalar, kemer tokaları ve çeşitli süs eşyaları ele geçirilmiştir. Bunun yanı sıra savaş donanımına ait zırh parçaları, özellikle yapraklı zırhlar ve başlıkların bulunmuş olması, Turayevo kurganlarında gömülen bireylerin askerî kimliklerinin ve savaşçı statülerinin ön planda olduğunu göstermektedir. Bu zengin envanter, Turayevo kurganlarını yalnızca bir defin alanı değil, aynı zamanda bölgedeki Hun ve Hun etkili toplulukların sosyal yapısı, askerî organizasyonu ve maddi kültürü hakkında kapsamlı bilgiler sunan önemli bir arkeolojik merkez hâline getirmektedir.

Turayevo kurganlarında ele geçirilen zengin mezar envanteri, bu alanların sıradan bireylere değil, yüksek statüye sahip soylu askerler ve askerî komutanlara ait olduğu yönünde güçlü bir değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Özellikle savaş aletlerinin çeşitliliği, koruyucu donanımların varlığı ve nitelikli süs eşyaları, burada gömülü bireylerin Hun toplum yapısı içerisinde seçkin bir askerî sınıfa mensup olduklarını düşündürmektedir. Bu bağlamda Turayevo kurganları, Kama Nehri'nin sağ yakasında yalnızca bir defin alanı değil, aynı zamanda yoğun askerî faaliyetlerin yaşandığı bir bölgenin arkeolojik yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Kurganların dağılımı ve içerdiği buluntular, söz konusu coğrafyada ortamın istikrarlı ve sakin olmadığını, aksine askerî çatışmaların yaşandığını ve bölgenin stratejik öneme sahip bir askerî karargâh işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu değerlendirmeyi destekleyen en dikkat çekici bulgulardan biri, Turayevo kurganlarının bir kısmında başı olmayan iskeletlerin tespit edilmiş olmasıdır. Bu durum, söz konusu askerlerin savaş sırasında başlarının kesilerek düşman tarafından

ganimet olarak götürülmüş olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.[634]

Baş kesme ve düşman kafataslarını ele geçirme geleneği, Avrasya bozkır göçebe savaş kültüründe yaygın olarak bilinen bir uygulamadır. Antik tarihçi Herodotos'un aktardıklarına göre İskitler arasında bu geleneğin varlığı açıkça ifade edilmiştir. Benzer şekilde, eski Çin kaynaklarında da Hunların düşman kafataslarını kadeh hâline getirerek deri veya altınla kaplattıkları belirtilmektedir. Turayevo kurganlarında başsız iskeletlerin M.S. IV–V. yüzyıllara tarihlenmesi, bu tür savaş geleneklerinin Ural ve Orta İtil bölgesinde de bu dönemde uygulanmaya başlandığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.[635]

Batı Priuralye bölgesinde ise M.S. IV. yüzyıldan itibaren bozkır kökenli göçebe kabilelerin yerleşik hayata geçmeye başladıklarını gösteren arkeolojik veriler elde edilmiştir. Bu döneme tarihlenen güçlendirilmiş yerleşimler, yalnızca savunma amaçlı yapılar olarak değil, aynı zamanda askerî ve idari merkezler olarak da işlev görmüştür. Bu yerleşimlerde ele geçirilen arkeolojik buluntuların, daha önce söz edilen Turayevo kurganlarında tespit edilen mezar envanteriyle büyük ölçüde örtüşmesi, kurganlar ile yerleşimler arasında doğrudan bir kültürel ve işlevsel bağ bulunduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Ufa II yerleşimi ile Zalim Nehri üzerinde yer alan İmendyaşevskoye yerleşimi, Batı Priuralye bölgesindeki bu dönüşüm sürecine örnek teşkil etmektedir. Söz konusu yerleşimlerde ele geçen seramiklerin karakteristik özellikleri—yüksek olmayan, geniş ağızlı ve düztabanlı çömlekler—Turayevo kurganlarında bulunan seramik örnekleriyle tipolojik açıdan büyük benzerlik göstermektedir. Bu durum, askerî elit tabakanın bir bölümünün yalnızca geçici olarak değil, kalıcı biçimde bu bölgede yaşamaya başladığını ortaya koymaktadır.[636]

Turayevo kurganları, yalnızca bir askerî karargâh alanını değil, aynı zamanda askerî zümrenin bir kısmının yerleşik hayata geçtiği, stratejik öneme sahip bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu yerleşimlerin varlığı, Hun ve Hun etkili toplulukların bölgeye geçici bir uğrak noktası olarak değil, uzun vadeli askerî ve siyasi planlamalar çerçevesinde

---

634 V.F.Gening, *Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik IV-V Vekov do Naşey Erı v Srednem Prikamye* (Kazan: Kazan Üniversitesi, 1962), 73

635 Gening, *Turayevskiy Kurgannıy,75*

636 Gening, *Turayevskiy Kurgannıy,78*

yaklaştıklarını ve Kama–Priuralye hattını batıya yönelik hareketler öncesinde önemli bir üs alanı olarak değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır.[637]

3.6."Ufa II" Yerleşimi (Gorodişe)

Ufa kenti ile Belaya Nehri arasında yer alan ve orman-step kuşağında konumlanan bölge, Avrasya bozkırlarında yaşanan yoğun askerî çatışmalar ve buna bağlı büyük ölçekli göç hareketleri sırasında önemli ölçüde nüfus almıştır. Bu süreçte bölgeye gelen göçebe kabileler, yerleşik tarım topluluklarıyla temas kurmuş; zamanla bu yerli grupları kültürel ve demografik açıdan asimile ederek bölgenin toplumsal yapısını dönüştürmüşlerdir. M.S. I. binyılın ortalarından itibaren önce Hunların, ardından Gök-Türklerin gerçekleştirdiği göç hareketleri, bölgenin etnik ve kültürel dokusunda köklü değişimlere yol açmıştır. Bu dönüşüm sürecinin arkeolojik açıdan en belirgin örneklerinden biri, Ufa II yerleşimidir.

Araştırmacılar tarafından yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda, Ufa II yerleşiminde ele geçirilen seramiklerin Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinin etkilerini yansıttığı değerlendirilmiştir. Yerleşimin kuruluş tarihinin ise genel olarak M.S. I. binyılın ilk yarısına uzandığı kabul edilmektedir. Bu durum, Ufa II'nin erken dönemlerden itibaren farklı kültürel grupların etkileşim alanı hâline geldiğini göstermektedir.[638]

Ufa II yerleşiminde tespit edilen arkeolojik envanterin, Birskiy, Bahmutinskiy, Cenevskiy ve Kuşnarenkovskiy mezarlıklarında ele geçen buluntularla büyük benzerlikler taşıması, yerleşim ile bölgedeki defin alanları arasında güçlü bir kültürel bağ bulunduğuna işaret etmektedir. Bu benzerlik, söz konusu yerleşimin yalnızca sivil bir yaşam alanı değil, aynı zamanda askerî ve toplumsal açıdan örgütlü bir yapının parçası olduğunu düşündürmektedir.[639]

---

637 Gening, *Turayevskiy Kurgannıy,80*

638 Otto Bader, Niyaz Majitov, Aleksey Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta Başkirii*, (Moskova: Nauka, 1976), 124.

639 Aleksandr Kolonskih, "Kollektsıya Keramiki Gorodişa Ufa-II iz Raskopok N.A.Majitova 1958 goda", *Mejdunarodnıy Jurnal Gumanitarnıh i Yestestvennıh Nauk*, 10 (2017): 9-22.

Yerleşimde ele geçirilen seramikler, tek bir kültürel geleneğe değil, çok sayıda kültür grubunun katkısıyla oluşmuş karmaşık bir yapıya işaret etmektedir. Seramik bezemelerindeki çeşitlilik; Bahmutinskaya, İmendyaşevskaya, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinin yanı sıra Batı Sibirya kökenli kültürlerde de görülen motiflerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Ufa II yerleşiminin geniş bir coğrafyadan gelen toplulukların etkileşim noktası olduğunu açıkça göstermektedir.[640]

Seramik buluntuların yanı sıra yerleşimde; kısa ve düz kanatlı kemikten yapılmış ok uçları, kompozit yay parçaları, bıçaklar, kılıçlara ait kemikten yapılmış kabza parçaları, bronz kemer tokaları ve taştan yapılmış tahıl değirmeni parçaları gibi çok sayıda günlük ve askerî nitelikli eşya ele geçirilmiştir. Bu buluntular, yerleşimde yaşayan toplulukların hem savaşçı hem de üretici faaliyetleri birlikte yürüttüklerini ortaya koymaktadır.

Ufa II yerleşiminin iskân süreci üç ana evrede değerlendirilmiştir. İlk yerleşim evresi M.S. IV–IX. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Bu dönemde yerleşimde, yerel geleneklerin yanı sıra dışarıdan gelen bozkır kökenli kültürel unsurların (aynalar, süs eşyaları, kemer tokaları ve çeşitli metal objeler) yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir. İkinci evre M.S. IX–XIV. yüzyıllar arasını kapsamaktadır ve bu dönemde yerleşimin yalnızca belirli bir kısmının kullanıldığı, muhtemelen göçebe topluluklar tarafından mevsimlik olarak değerlendirildiği düşünülmektedir. Üçüncü ve son evre ise M.S. XVIII–XIX. yüzyıllara tarihlenmekte olup, bu aşamada Ufa II yerleşimi günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ufa kentinin sınırları içerisinde kalmıştır.[641]

Günümüz Ufa kent alanı içerisinde yer alan Ufa II yerleşiminin, M.S. IV. yüzyıldan itibaren kesintisiz biçimde yerleşim alanı olarak kullanılmış olması, bölgenin coğrafi, ekonomik ve stratejik açıdan yerleşime son derece elverişli olduğunu göstermektedir. Bu süreklilik, yerleşimin muhtemelen güçlü ve örgütlü bir kabile ya da askerî-siyasi bir yapı tarafından kurulduğunu ve uzun vadeli bir merkez işlevi gördüğünü düşündürmektedir.

---

640 Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta*, 125.

641 Kolonskih, "Kollektsıya Keramiki", 18

3.7."İmendyaşevskoye" Yerleşimi

Arkeolog G. İ. Majitov tarafından 1956 yılında kazıları gerçekleştirilen ve bilimsel olarak incelenen İmendyaşevskoye yerleşimi, M.S. VII–XII. yüzyıllara tarihlenen önemli bir Erken Orta Çağ arkeolojik merkezidir. Yerleşim, Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Gafurovskiy ilçesine bağlı İmendyaşevo kasabasında, Zalim Nehri'nin sağ kıyısında konumlanmaktadır. Yaklaşık 2.000 m²'lik bir alan üzerine kurulu olan yerleşim, savunma amaçlı olarak inşa edilmiş iki derin hendekle çevrili olup, bu durum yerleşimin stratejik ve askerî önemine işaret etmektedir.

İmendyaşevskoye yerleşiminin seramik envanteri, bölgenin çok katmanlı kültürel yapısını açık biçimde yansıtmaktadır. Kazılar sırasında Kara-Yakupovskaya kültürüne ait, tabanları yuvarlak olan, boğaz kısımları düz ya da hafif dışa eğimli ve yüzeylerinde küçük yuvarlak, bilye biçimli çıkıntılarla bezeli seramik örnekleri ele geçirilmiştir. Bunun yanı sıra Kuşnarenkovskaya kültürüne özgü, ince cidarlı ve zigzag bezemeli çömlekler ile Turbaslinskaya kültürüne ait düztabanlı, boğazı dışa doğru bükük ve boğaz altı kısımlarında şerit hâlinde basmalı damga bezemeleri bulunan seramikler de tespit edilmiştir. Bu seramik çeşitliliği, yerleşimin farklı kültürel geleneklerin etkileşim alanı olduğunu göstermektedir.[642]

Yerleşimde ele geçirilen diğer buluntular arasında bronz kemer tokaları, bıçaklar, toprak iğler, demir oraklar, kemikten yapılmış tokalar ve ok uçları yer almaktadır. Bu envanter, İmendyaşevskoye yerleşiminde yaşayan toplulukların ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını; buna ek olarak balıkçılık, avcılık ve kemik işçiliği gibi yan ekonomik faaliyetleri de sürdürdüklerini ortaya koymaktadır. Bu durum, yerleşimin yalnızca askerî değil, aynı zamanda üretim temelli bir yaşam düzenine sahip olduğunu göstermektedir.

İmendyaşevskoye yerleşiminin Erken Orta Çağ'a ait arkeolojik katmanları incelendiğinde, Türk kabilelerinin Priuralye bölgesine yönelik göç aşamalarını izlemek mümkün olmaktadır. Yerleşimin bulunduğu alanın "Hankala" olarak adlandırılması, buranın yalnızca sıradan bir yerleşim değil, aynı zamanda belirli bir idarî veya askerî merkezin parçası olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca kazılar

642 Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta*, 31,32.

sırasında ele geçirilen arkeolojik envanterin günümüzde Amerika Arkeoloji ve Etnografya Müzesi arşivlerinde muhafaza ediliyor olması, yerleşimin uluslararası bilim dünyasında da önem arz ettiğini göstermektedir.[643]

M.S. III–V. yüzyıllar arasında Avrasya tarihinde yaşanan büyük siyasi ve askerî gelişmeler, bölgede yaşayan yerli toplulukların kültürel yapısını derinden etkilemiş ve köklü dönüşümlere yol açmıştır. Özellikle M.S. I–III. yüzyıllara ait kültürel temeller ile M.S. III–V. yüzyıllar arasındaki dönem karşılaştırıldığında, Birsk (erken grup), Bahmutino (erken grup), Karatamak ve Maloçak gibi yerli topluluklara ait mezarlarda kullanılan aletlerin, silahların, kemer takımlarının ve süs eşyalarının neredeyse tamamının değiştiği gözlemlenmektedir.

Bu dönüşüm sürecinde, daha önce kullanılan hareketsiz dilli kemer tokalarının yerini, yuvarlak veya oval çerçeveli, "B" biçimli ve hareketli dilli bronz ve demir tokalar almıştır. Kemer uçları ise bronz plakalarla sağlamlaştırılarak kullanılmaya başlanmıştır. Kadın süs eşyalarında da belirgin bir değişim gözlemlenmekte; başlığa takılan spiral ya da farklı formlardaki şakak süsleri yerini, yuvarlak uçlu ve soru işaretini andıran yeni tip şakak süslerine bırakmaktadır. Bu süsler genellikle bronz veya demirden yapılmış olup ince bronz tellerle sarılarak süslenmiştir. Ayrıca arka kısmında iğne bulunan yuvarlak ve oval formlu broş tokaların kullanımı yaygınlaşmıştır.[644]

Bu envanter değişiminin yanı sıra, statüsü yüksek ve zengin bireylere ait mezarlarda grivna olarak adlandırılan kalın metal (çoğunlukla altın) boyun halkaları, bilezikler ve bıçak kılıflarının da form ve bezeme açısından farklılaştığı görülmektedir. Defin geleneklerinde mezarların temel plan ve şekilleri büyük ölçüde korunmakla birlikte, yeni ritüel uygulamaların eklendiği anlaşılmaktadır. Bu yeni gelenekler arasında hem erkek hem de kadın mezarlarında süs eşyalarının sayıca artması dikkat çekmektedir. Özellikle kadın mezarlarında küpeler, boncuklu kolyeler, şakak süsleri ve benzeri objeler yaygınlaşmıştır. Mezar envanterinin, ölünün yanına ya da doğrudan bedeninin üzerine yerleştirilmesi de bu dönemin karakteristik uygulamalarındandır.

---

[643] "İmendeşevskoye Gorodişe" (Erişim Tarihi 22 Şubat,2020), http://wiki02.ru/encyclopedia/imendyashevskoe-gorodishhe/t/5706.

[644] Gavrituhin, "Turayevo",521-522; Gening, *Turayevskiy Kurgannıy*, 72-80.

Söz konusu mezarlar ve yerleşimler, günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti'nin merkez ve kuzey kesimlerinde, özellikle Belaya Nehri'nin sağ yakasında yoğunlaşmakta olup, Bahmutinskaya arkeolojik kültürünün erken evresi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu kültürün kuzey sınırının Orta Kama Nehri civarından geçtiği kabul edilmektedir.

Priuralye bölgesinin batı kesimlerinde Bahmutinskaya kültürünün erken evresi, yerli kabileler ile güney bozkırlarından gelen göçebe toplulukların etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu süreç, basit bir kültürel değişimden ziyade, uzun süreye yayılan ve özellikle M.S. III–IV. yüzyıllarda belirginleşen bir asimilasyon sürecinin sonucudur. Böylece Belaya Nehri havzasında şekillenen yeni arkeolojik kültürlerin temelinin, güney bozkırlarından gelen Türkçe konuşan göçebe topluluklar tarafından atıldığı anlaşılmaktadır.[645]

Hunların bölgeye gelişiyle birlikte başlayan bu yeni kültürel gelişim süreci, Erken Orta Çağ'da Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından da kesintiye uğramamış; Asya bozkırlarında ortaya çıkan ve soyunu Aşina boyuna dayandıran Gök-Türkler tarafından devam ettirilmiştir. Bu bağlamda Priuralye bölgesindeki kültürel süreklilik, Hunlardan Gök-Türklere uzanan tarihsel bir çizgi içerisinde değerlendirilmelidir.

3.8. Gök-Türk Kağanlığı

Gök-Türkler, Asya kıtasının geniş bir bölümünde etkili olmuş; doğuda Altay Dağları'ndan başlayarak batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada siyasî ve askerî hâkimiyet kurmuşlardır. Gök-Türk Kağanlığı'nın nüfusunun büyük bir kısmını, Çin kaynaklarında genel olarak "Tele" adıyla anılan Türk kabileleri oluşturmaktaydı. "Tele" birliği, otuzdan fazla boyu kapsayan geniş bir konfederasyon niteliği taşımakta olup, bu grup içerisinde Kırgızlar, Oğuzlar, Uygurlar, Dulu ve Usunlar gibi önemli Türk toplulukları yer almaktaydı. Bu kabileler, Gök-Türk siyasî yapısının askerî gücünü ve

[645] Vladimir Gening, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: Nauka, 1972), 280.

demografik temelini oluşturarak kağanlığın genişlemesinde belirleyici rol oynamışlardır.[646]

Bumin Kağan önderliğinde uzun yıllar boyunca Orta Asya'da hâkimiyet kurmuş olan Juan-Juanlara (Rouranlar) karşı mücadele eden Gök-Türkler, M.S. VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde siyasî ve askerî açıdan önemli ölçüde güçlenmişlerdir. 552 yılında Bumin Kağan liderliğinde gerçekleştirilen ve Juan-Juan Kağanı Anaguy'un kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaş, Gök-Türklerin bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkışını simgelemektedir. Bu zaferin ardından Bumin Kağan, "İlhan" unvanını alarak kağanlığın kurucusu kabul edilmiştir. Ancak Bumin Kağan'ın ömrü uzun olmamış, aynı yılın sonlarında vefat etmiştir. Yerine geçen oğlu Kara-Yeske Kağan da kısa süre içinde hayatını kaybetmiş; 553 yılında tahta geçen Mukan (Mukan Kağan) döneminde Juan-Juan kalıntıları tamamen etkisiz hâle getirilmiş ve Gök-Türklerin Orta Asya'daki hâkimiyeti kesinleşmiştir.[647]

Gök-Türk Kağanlığı, bu süreçten sonra çevresindeki diğer kabileleri nüfuzu altına alarak hızlı bir biçimde batıya doğru seferlere başlamıştır. Batı kanadının başına getirilen Bumin Kağan'ın küçük kardeşi İstemi Kağan, ordusuyla birlikte batıya yönelmiş; 555 yılı civarında Aral Denizi havzasına ulaştığında ciddi bir direnişle karşılaşmamıştır. Kısa sürede Amu Derya (Ceyhun) Nehri çevresindeki bölgeler Gök-Türk hâkimiyetine girmiştir. 558 yılında Volga (İtil) Nehri civarına ulaşan Gök-Türkler, Güney Ural bölgesini de kağanlık sınırlarına dâhil etmiş; Kuzey Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi ve Kırım'a kadar uzanan geniş sahada siyasî egemenlik tesis etmişlerdir. Bu gelişmeler, Gök-Türk Kağanlığı'nı Avrasya bozkırlarının en güçlü siyasî aktörlerinden biri hâline getirmiştir.[648]

Gök-Türklerin batıya doğru ilerleyişi, yalnızca siyasî ve askerî bir genişleme ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda Avrasya bozkırlarında maddi kültür alanında önemli yeniliklerin yayılmasına da zemin hazırlamıştır. Özellikle binicilikle doğrudan bağlantılı olan yeni tip askerî donanımlar ve eyer sistemleri, Gök-Türkler aracılığıyla bozkır dünyasına kazandırılmıştır. Ahşap zeminli, sert yapıya sahip eyerler ve üzengiler, süvariye daha önce görülmemiş bir denge ve hareket

---

646 Ahmet Taşağıl, *Gok-Türkler II (Fetret Devri 630-681),* (Ankara: TTK,1999), 41-47.

647 Taşağıl, *Goktürkler II*, 14-16.

648 Gulilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge: 2011), 150-155.

kabiliyeti sağlamış; bu durum, savaş tekniklerinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu yenilikler sayesinde süvariler, at üzerinde daha etkili silah kullanabilmiş ve düşmana yıkıcı darbeler indirebilmiştir.

Silah teknolojisinde de belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Yeni tip kılıçlar, uç kısımları yukarı doğru hafif eğimli olacak şekilde tasarlanmış; ok uçları ise dar, üçgen ya da eşkenar dörtgen formlar almıştır. Bu ok uçları, özellikle zırh delici özellikleriyle dikkat çekmekte ve savaş alanında ölümcül etki yaratmaktadır. Bu askerî yenilikler, Gök-Türklerin Avrasya bozkırlarında askerî üstünlük kurmalarında önemli bir rol oynamıştır.

Arkeolojik veriler, Gök-Türklerin defin geleneklerine dair de ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, Gök-Türkler ölülerini son yolculuğuna uğurlarken, hayattayken bindiği atı ya da atın belirli kemik parçalarını ve kullandığı kişisel eşyaları mezara dâhil etmişlerdir. Bazı durumlarda eşyaların yakılarak ayrı bir çukura yerleştirildiği, bazı mezarlarda ise mezar içi ateş kültüne dair izlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Mezarların üzeri genellikle kurgan şeklinde toprak yığını ile örtülmüş; mezarların çevresi ya da tamamı taşlarla kaplanmıştır. Ayrıca mezar alanlarında, at ya da atlara ait parçaların ayrı çukurlara gömüldüğü uygulamalar da yaygındır. Bu defin gelenekleri, Gök-Türklerin inanç sistemi ve ölüm sonrası yaşama dair düşüncelerini yansıtan önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir.[649]

Yazılı kaynaklara göre Gök-Türk Kağanlığı, döneminin dört büyük devleti arasında yer almış; Çin, Sasani İranı ve Bizans İmparatorluğu ile birlikte Avrasya'nın en önemli siyasî güçlerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle İpek Yolu'nun denetimini büyük ölçüde ele geçirmeleri, Gök-Türkleri yalnızca askerî değil, aynı zamanda ekonomik ve diplomatik açıdan da küresel bir güç konumuna taşımıştır.[650]

Gök-Türk kültürü, sahip olduğu gelenekler, yaşam tarzı ve askerî organizasyon biçimiyle geniş bozkır alanlarına yayılmış; hâkimiyet altına aldığı ya da etkileşim kurduğu diğer göçebe toplulukların kültürleriyle kaynaşarak Avrasya tarihinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. M.S. VI–VII. yüzyıllar arasında Gök-Türk egemenliği altına giren Güney Ural bölgesinde de bu kültürel etkileşimin kalıcı izleri

649 Majitov ve Sultanova, *Yujnıy Ural*, 98-100.

650 Gulilev, *Eski Türkler*, 42-44.

görülmekte; bölgenin arkeolojik ve etno-kültürel yapısında Gök-Türklerin etkisi açık biçimde hissedilmektedir.

3.9. Turbaslinskaya Arkeolojik Kültürü

Gök-Türkler Çağı, Güney Ural bölgesi halklarının etnik, kültürel ve toplumsal yapısında kalıcı ve derin izler bırakmıştır. Türk topluluklarının bölgeye gelişiyle birlikte, Orta ve Güney bozkır kuşaklarında yaşayan kalabalık göçebe grupların, bozkır alanlarından kuzeye doğru, orman-step ve dağlık-orman bölgelerine yönelen göç hareketleri hız kazanmıştır. Bu göçler sonucunda söz konusu Türk grupları, yeni çevresel koşullara uyum sağlayarak yerleşik ya da yarı yerleşik bir yaşam biçimine geçmeye başlamışlardır. Böylece Güney Ural bölgesinde, hem ekonomik faaliyetlerde hem de toplumsal örgütlenmede önemli dönüşümler yaşanmıştır.

Güney bölgelerden kuzeye doğru ilerleyen bu Türk grupları, M.S. IV–VIII. yüzyıllar arasında özellikle Belaya Nehri çevresinde yeni tip arkeolojik yerleşim ve mezarlık alanlarının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu dönemde bölgede ortaya çıkan yeni kabile birlikleri, dilsel ve kültürel özellikleri bakımından kendilerinden önce bölgede yaşayan yerli topluluklardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu durum, Priuralye bölgesinde etnik ve kültürel yapının yeniden şekillendiğini göstermektedir. Priuralye'nin batı kesimlerinde bu süreç sonucunda ortaya çıkan en önemli etnik ve kültürel oluşumlardan biri Turbaslinskaya arkeolojik kültürüdür.[651]

Turbaslinskaya arkeolojik kültürü, kronolojik olarak M.S. IV–VIII. yüzyıllar arasına tarihlenmekte olup, ağırlıklı olarak Belaya Nehri'nin sol yakası boyunca yayılım göstermektedir. Bu kültür, ilk kez 1968 yılında arkeolog N. A. Majitov tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Kültür, adını günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Novo-Turbaslı köyü çevresinde tespit edilen arkeolojik buluntulardan almaktadır. Turbaslinskaya kültürüne mensup toplulukların, Güney Ural bölgesinin tarihsel gelişiminde hem demografik hem de kültürel açıdan önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.[652]

---

[651] Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta,* 27.

[652] Niyaz Majitov, *Taynı Drevnego Urala,* (Ufa: Başkirskoye knijnoye İzdatelstvo, 1973),105.

Her ne kadar Turbaslinskaya kültürü esas olarak Belaya Nehri havzasında yoğunlaşmış olsa da, kültüre ait izlerin Orenburg bozkırlarında, özellikle Sakmara Nehri çevresinde de tespit edilmesi, bu toplulukların geniş bir coğrafyada hareket hâlinde olduklarını göstermektedir. Antropolojik veriler, Turbaslinskaya kültürü insanlarının genellikle uzun boylu, dar yüz yapısına sahip olduklarını ve topluluk içerisinde mongoloid tip özellikler gösteren bireylerin de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu fiziksel özellikler, Turbaslinskaya kültürünün doğrudan ya da dolaylı biçimde Erken Demir Çağı'nda Güney bozkırlarında yaşayan göçebe topluluklarla akrabalık ilişkileri taşıdığına işaret etmektedir.

Turbaslinskaya kültürünün genel karakteristik özellikleri, özellikle Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, Ufa kenti çevresinde açığa çıkarılan çok sayıda kurgan ve mezarlık alanından elde edilen arkeolojik buluntular aracılığıyla belirlenmiştir. Bu bağlamda "Novo-Turbaslı", "Dejneva", "Glumilino", "Şareyevo" ve "Kuşnarenkovo" kurganları, kültürün maddi unsurlarını yansıtan en önemli örnekler arasında yer almaktadır.

Turbaslinskaya kültürüne ait mezarlar genellikle büyük boyutlu olmamakla birlikte, derinlikleriyle dikkat çekmektedir. En büyük kurganlar yaklaşık 16–22 metre çapında olup, toprak üstü yükseklikleri ortalama 80 cm civarındadır. Daha küçük kurganlar ise 8–10 metre çapında ve 20–40 cm yüksekliğinde olup, bu tür kurganların altında genellikle tek bir gömü yer almakta ve mezar doğrudan toprakla örtülmektedir. Büyük kurganların altında ise zaman zaman birden fazla gömünün bulunduğu görülmektedir.

Turbaslinskaya kültürüne mensup bireyler, ölülerini derin ve uzun mezar çukurlarına, başları kuzeye bakacak şekilde gömmüşlerdir. Mezarın başucunda özel bir bölüm açılarak, içerisine seramik bir kap içerisinde yiyecekler ve atın bazı vücut parçaları yerleştirilmiştir. Bu uygulama, söz konusu toplulukların hem öte dünya inançlarını hem de at kültürüne verdikleri önemi açık biçimde yansıtmaktadır. Mezar hediyesi olarak bırakılan seramik çömlekler genellikle büyük boyutlu olup, alt kısımları yuvarlak ve yumurta ovali formda tasarlanmıştır. Bu seramikler, Turbaslinskaya kültürünün ayırt edici maddi unsurları arasında yer almakta ve kültürün kronolojik ve kültürel tanımlanmasında önemli bir ölçüt oluşturmaktadır.

Turbaslinskaya kültürüne ait kurganlarda yapılan arkeolojik kazılar, bu kültürün defin ritüellerinde ateş kültünün ve atla ilişkili sembolik uygulamaların merkezi bir yer tuttuğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Kurganlarda ateş izlerine ve çeşitli anatomik bölgelere ait at kemiklerine sıkça rastlanmıştır. Özellikle apoletli (basamaklı) mezar tiplerinde ve mezarların başucunda, ölünün kişisel eşyalarının yerleştirildiği küçük yan çukurların bulunduğu definlerde, at kemiklerinin varlığı dikkat çekicidir. Bu uygulama, atın hem toplumsal statü göstergesi hem de öte dünya inançları bağlamında taşıdığı kutsal anlamla doğrudan ilişkilendirilmektedir.[653]

Bazı Turbaslinskaya kurganlarında, mezar yapısının bilinçli olarak bozulduğu ya da dağıtıldığına dair izlere rastlanmıştır. Bu durum, ilk bakışta tahribat izlenimi verse de, mevcut veriler bunun büyük ölçüde inanç temelli bir uygulama olabileceğini düşündürmektedir. Kurganın kasıtlı olarak bozularak sembolik bir "kapanış" ritüelinin gerçekleştirildiği ya da ölüyle ilgili ritüelin belirli bir aşamasında bu müdahalenin yapıldığı ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Turbaslinskaya kültürüne ait bazı kurganlar arasında, yuvarlak planlı ve derin boş çukurların varlığı da tespit edilmiştir. Bu çukurların işlevi kesin olarak bilinmemekle birlikte, içlerinde zaman zaman yanmış kömür parçaları, kül tabakaları ve seramik çömlek kırıklarının bulunması, bu alanların ritüel amaçlı kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Söz konusu çukurların, defin öncesi ya da sonrası gerçekleştirilen törensel faaliyetler, kurban uygulamaları veya ateşle bağlantılı arındırma ritüelleriyle ilişkili olması muhtemeldir.

Turbaslinskaya kültürü defin geleneklerinde ateş, yalnızca sembolik bir unsur değil, ritüelin temel bileşenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı definlerde mezarın hemen yanında büyük ölçekli ateş yakma alanlarının oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Diğer örneklerde ise ateş izlerinin doğrudan mezar çukurunun içinde ya da mezarın üst kısmında yer aldığı görülmektedir. Yapılan toprak analizleri, bu ateşlerin kısa süreli değil, aksine uzun süre boyunca yakıldığını ortaya koymuştur. Ateş yakılan alanların genellikle yaklaşık bir metre çapında

[653] Niyaz Majitov, *Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik*, (Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959), 114-140.; Niyaz Majitov, *Stepi Yevrazii v Epohu Srednevekovya,* (Moskova: Nauka, 1981), 23.

ve bir metre derinliğe ulaştığı, yoğun ısı etkisiyle toprağın renginin kızılımsı bir tona dönüştüğü tespit edilmiştir.[654]

Ural bölgesinde yaşayan kabilelerin defin adetlerinde ateşin taşıdığı önem, Turbaslinskaya kültürü bağlamında da açıkça izlenebilmektedir. Ateşin, dünyevi günahlardan arınmayı sağladığına ve ölünün öte dünyaya hazırlanması için zorunlu bir unsur olduğuna inanıldığı anlaşılmaktadır. Bu inanç sistemine göre, dünya hayatı geçici ve kısa, ölüm sonrası yolculuk ise sonsuzdur. Dolayısıyla ateş, hem arındırıcı hem de geçişi sağlayan kutsal bir unsur olarak algılanmıştır.

Mezar üstünde, mezar içinde ya da mezarın yakın çevresinde ateş yakılması geleneği, Güney Ural bölgesinde köklü bir geçmişe sahiptir ve bu uygulamanın doğrudan önceki yüzyıllarda bölgede etkili olan Hun gelenekleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen yazılı kaynaklar arasında, M.S. VI. yüzyıla tarihlenen Bizans tarihçilerinin aktardıkları bilgiler yer almaktadır. Söz konusu kaynaklarda Hunların, ritüel bağlamda ateş etrafında gerçekleştirilen sıra dışı törenler düzenledikleri, silahlarıyla birlikte ateş çevresinde dans ettikleri ve bu uygulamaların dinsel bir anlam taşıdığı ifade edilmektedir.

Turbaslinskaya kültürüne mensup topluluklar, ölülerini genellikle sırtüstü pozisyonda, muhtemelen tabut ya da tabut benzeri ahşap yapılar içerisinde, başları kuzeye bakacak şekilde gömmüşlerdir. Nadir de olsa bazı mezarlarda ölü yakma geleneğinin uygulandığına dair bulgulara rastlanmıştır. Bu tür definlerde, cesedin üzerinde ya da mezar çukuru içerisinde yanmış kömür parçalarının bulunması, yakma ritüelinin varlığını desteklemektedir.

Turbaslinskaya kültürü defin adetlerini diğer yerli kültürlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri, ölünün yanına atla ilişkili unsurların yerleştirilmesidir. Mezar hediyesi olarak at kafası, at bacağı, at derisi ya da atın bazı anatomik parçalarının gömüldüğü örnekler yaygındır. Bu uygulama, göçebe toplumların inanç sisteminde atın yalnızca bir ulaşım aracı değil, aynı zamanda ölünün öte dünyadaki yolculuğunda ona eşlik eden kutsal bir varlık olarak algılandığını göstermektedir. Bu bağlamda at, hem dünyevi gücün hem de metafizik yolculuğun vazgeçilmez bir simgesi hâline gelmiştir.

[654] Majitov, *Taynı Drevnego*, 105.

Turbaslinskaya kültürüne ait kurganlarda ele geçen arkeolojik envanter içinde en yaygın buluntu grubunu seramik çömlekler oluşturmaktadır. Bu durum, seramiğin yalnızca günlük yaşamda değil, aynı zamanda defin ritüellerinde de önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Turbaslinskaya kültürü toplulukları tarafından üretilen seramiklerin, basit tipte çömlek çarkları kullanılarak imal edildiği anlaşılmaktadır. Üretimde tercih edilen formlar genellikle gövdesi yuvarlak ya da alt kısma doğru daralan düztabanlı, boğaz kısmı yüksek ve hacimli büyük çömleklerdir. Bu tip formlar, hem sıvı hem de katı gıda saklamaya elverişli olmaları nedeniyle işlevsel bir karakter taşımaktadır.[655]

Seramik hamurunun hazırlanmasında katkı maddesi olarak kum ve "dresva" adı verilen, taş ya da kayaçların ufalanıp toz hâline getirilmesiyle elde edilen malzemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu katkılar, çömleklerin dayanıklılığını artırmakta ve pişirme sırasında çatlamayı önlemektedir. Seramiklerin renkleri çoğunlukla kızılımsı tonlarda ya da griye yakın olmakla birlikte, bu durum pişirme tekniği, fırın ortamındaki oksijen miktarı ve kullanılan kilin özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. [656]

Çömleklerin bezeme anlayışı genel olarak sade olmakla birlikte, bazı örneklerde boğaz ve gövdenin yan kısımlarında yatay hatlar hâlinde sıralanmış küçük çukurcuk bezemelere rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, herhangi bir süsleme unsuru taşımayan, tamamen düz yüzeyli seramikler de mevcuttur. Turbaslinskaya kültürüne ait 10 numaralı kurganda ele geçen bazı mezarlarda, orta boyutlu, düztabanlı ve ince cidarlı çömlekler dikkat çekmektedir. Bu örneklerde, boğaz kısmında yaklaşık 5 cm genişliğinde yatay ve paralel çizik bezemelerin uygulandığı, benzer karmaşık çizgi düzenlemelerinin çömleğin taban alt yüzeyinde de tekrarlandığı görülmektedir. Bu durum, seramik süslemesinin yalnızca estetik değil, aynı zamanda sembolik ya da ritüel bir anlam taşıyabileceğini düşündürmektedir.[657]

Turbaslinskaya kültürü kurganlarında seramiklerin yanı sıra, altın başta olmak üzere çeşitli metallerden üretilmiş çok sayıda eşya da

---

655 Majitov, *Taynı Drevnego,* 111.

656 Bolşaya Rossiyskata Entsıklopediya, Aleksandr Krasnoperov, Moskova: BRE yayınları, 2016, "Turbaslinskaya Kultura" maddesi, 523.

657 Majitov, *Taynı Drevnego,* 105.

bulunmuştur. Ancak mezarların büyük bir kısmının tarihsel süreçte tahrip edilmesi nedeniyle, bu metal eserlerin çoğu günümüze yalnızca fragmanlar hâlinde ulaşabilmiştir. Buna rağmen, özellikle Ufa şehrinde gerçekleştirilen inşaat çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bazı kurganlarda çok sayıda altın eşyanın ele geçtiği ve bu eserlerin Rus Çariçesi II. Katerina'ya hediye olarak gönderildiği bilinmektedir. Bu durum, Turbaslinskaya kültürüne mensup topluluklar içinde belirgin bir sosyal tabakalaşmanın ve zengin bir elit kesimin varlığına işaret etmektedir.[658]

XX. yüzyılda keşfedilen ve biri erkek, biri kadın, biri çocuk olmak üzere üç bireye ait zengin kurgan, bu kültürün sosyal yapısını anlamak açısından son derece önemli veriler sunmaktadır. Erkek bireye ait mezarda demir ok uçları, ipek bir giysiye ait parçalar, küçük altın toka süsleri ve zırh fragmanları ele geçirilmiştir. Bu buluntular, söz konusu bireyin askeri statüye sahip, muhtemelen seçkin bir savaşçı ya da komutan olduğunu düşündürmektedir. Kadına ait mezar ise yaklaşık 1,90 m derinliğinde olup, ölü başı kuzeydoğu yönüne gelecek şekilde yatırılmıştır. Kadının bedeninin, ince bir kumaşın üzerine yerleştirilmiş ve küçük gümüş tokalarla süslenmiş bir örtüyle kapatıldığı anlaşılmaktadır. Mezarda 30 adet altın, 10'dan fazla gümüş ve bronz süs eşyasının bulunması, kadının toplum içindeki yüksek statüsünü açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer kurganlarda da benzer şekilde çok sayıda değerli eşya ele geçirilmiştir. Bunlar arasında altın küpeler, yüzükler, kazanlar, cam ve kehribar boncuklar, kemer tokaları ve çeşitli kemer aksesuarları yer almaktadır. Cam ve kehribar boncukların, güney ve batı komşu bölgelerle kurulan ticari ilişkiler sonucunda elde edildiği düşünülmektedir. Arkeologlar, bu tür eşyaların özellikle M.S. V–VII. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanıldığını tespit etmişlerdir. Bu durum, Turbaslinskaya kültürünün yalnızca yerel değil, aynı zamanda geniş Avrasya ticaret ve kültürel etkileşim ağlarının bir parçası olduğunu göstermektedir.[659]

Turbaslinskaya kültürüne ait bazı mezarlarda, bireylerin çocukluk döneminde gerçekleştirilen yapay kafatası deformasyonuna maruz kaldıklarına dair bulgular da tespit edilmiştir. Bu uygulama, söz konusu

[658] Bolşaya Rossiyskata Entsıklopediya, ,"Turbaslinskaya Kultura" maddesi.

[659] Majitov, *Taynı Drevnego* 105.

toplulukların bozkır kökenli kültürel geleneklerle olan güçlü bağını yansıtmakta ve sosyal kimliğin bedensel müdahaleler yoluyla görünür kılındığını göstermektedir.

Turbaslinskaya kültürü kurganları, günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti'nin farklı bölgelerine yayılmış durumdadır. Özellikle Ufa şehri ve çevresinde bu kültüre ait yüzlerce kurganın varlığı bilinmektedir. Turbaslinskaya kültürüne ait en önemli yerleşim merkezleri arasında Novo-Turbaslinskaya, Ulukulevskaya, Kuşnarenkovskaya ve Ufa II yerleşimleri öne çıkmaktadır. Bu yerleşimler, kültürün hem coğrafi yayılımını hem de bölgedeki siyasi, ekonomik ve kültürel etkisini anlamak açısından temel referans noktalarıdır.[660]

Turbaslinskaya kültürüne mensup kabilelerin yerleşimleri, genel olarak 25–30 m² büyüklüğünde, dikdörtgen planlı, fazla derin olmayan ancak temeli belirgin biçimde hazırlanmış konutlardan oluşmaktadır. Benzer mimari özellikler, Turbaslinskaya kültürünün temel yerleşim alanlarından biri olan Novo-Turbaslinskaya yerleşiminde de tespit edilmiştir. Evlerin iç mekânları, ısınma ve günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılan ocak–soba sistemleriyle donatılmıştır.[661] Bu ocaklar ya doğrudan zemin üzerine yerleştirilmiş ya da 40–60 cm yüksekliğinde ahşap askılar üzerine konumlandırılmıştır. Konutların içerisinde ayrıca tahıl ve diğer gıda maddelerinin saklanması için bir tür kiler bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kilerlerin duvar kısımlarının bazı örneklerde ahşap levhalarla güçlendirildiği görülmektedir. Kazılar sırasında kiler alanlarında tahıl kalıntıları, orak parçaları ve evcil hayvan kemikleri ele geçirilmiştir. Bu buluntular, Turbaslinskaya kültürü nüfusunun hem tarım hem de hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir.[662]

Turbaslinskaya kültürü, kendi dönemi için gelişmiş bir sosyo-ekonomik yapıya sahiptir. Mezar buluntuları arasında hayvan kemiklerine sıkça rastlanması, hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı

---

[660] Krasnoperov, "Turbaslinskaya Kultura"; Niyaz Majitov, *Stepi Yevraazii v Epohu Srednevekovya,* (Moskova: Nauka 1981), 23.

[661] Niyaz Majitov, *K İzuçeniye Arheologii Başkirii v I Tısyaçiletii Naşey Erı,* (Ufa: Arheologiya i Etnografiya Başkirii, 1962), 101-110.

[662] Niyaz Majitov, "Kurgannıy mogilnik v Derevne Novo-Turbaslı",*Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik,* (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları, 1959), 114.

olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, yerleşim alanlarında ve kilerlerde ele geçen tarımsal aletler ve tahıl kalıntıları, tarım faaliyetlerinin de düzenli biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Buna karşılık, avcılık ve balıkçılıkla ilgili doğrudan arkeolojik bulgulara rastlanmamıştır.[663]

Priuralye bölgesi, özellikle M.S. V–VII. yüzyıllar arasında, bugünkü Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Ufa şehri ve çevresinde yoğunlaşan arkeolojik veriler açısından özel bir konuma sahiptir. Novo-Turbaslinskaya kurganlarına yakın konumda bulunan Ufa kurganları, bölgedeki diğer defin alanlarından farklı özellikler göstermektedir. Tarihsel süreçte çeşitli kültürlere ev sahipliği yapan Ufa ve çevresinin, büyük kabile birliklerinin yer aldığı bir merkez olduğu düşünülmektedir. Bu bölgede açılan kurganlarda gözlemlenen gösterişli defin gelenekleri, mezar içlerinin karmaşık düzeni ve zengin envanter bu görüşü desteklemektedir. Başkurdistan Cumhuriyeti'nde bulunan Ufa ve Turbaslinskaya kurganları, bölgedeki tek örnekler değildir; bunlara çok yakın bir konumda Kuşnarenkovo köyünde de benzer kurganlar tespit edilmiştir.

Kuşnarenkovo köyünde bulunan mezarlarda toprak üstü belirgin bir kurgan yükseltisi bulunmamakla birlikte, ölünün yatırılış pozisyonu, seramik kaplar ve süs eşyaları bakımından Turbaslinskaya ve Ufa kurganlarında ele geçen envanterle benzerlikler görülmektedir. Mezarlar genellikle uzun ve derin olup, içlerinde apolet ya da basamak şeklinde düzenlemeler bulunmaktadır. Ayrıca bu mezarlarda da at kemiklerine sıkça rastlanmaktadır. Bunun yanında gümüşten yapılmış küpe, kolye ucu ve benzeri süs eşyaları ele geçirilmiştir. Kuşnarenkovo mezarlarında, Başkurdistan bölgesinde nadir görülen yeni bir defin geleneği de tespit edilmiştir. Bu gelenek, ölülerin kremasyon (yakılarak defin) yöntemiyle gömülmesidir. Bu uygulamada, ölünün bedeni belirli bir alanda yakıldıktan sonra tamamen yanmamış kalıntıların mezar çukuruna yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Turbaslinskaya kültürüne ait bazı mezarlarda da ateş kültünün varlığı bilinmektedir; bu mezarlarda ateşin mezar çukuru içinde ya da doğrudan mezarın üzerinde yakıldığı tespit edilmiştir.

[663] Majitov, *Taynı Drevnego*, 105.

Novo-Turbaslinskaya kurganlarının yakın çevresinde yaklaşık yirmi yerleşim alanı belirlenmiştir. Bu yerleşimler, araştırmacılar tarafından Romanovskaya grubu olarak adlandırılmıştır. Romanovskaya grubu adını, Belaya Nehri yakınlarında bulunan Romanovna köyünden almaktadır.

Kurganlar ile yerleşim alanlarından ele geçen seramikler karşılaştırıldığında, mezarlara ait seramiklerin daha eski ve arkaik özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu durum, Romanovskaya tipi yerleşimlerin, Turbaslinskaya kültürüne ait kurganların oluşumundan sonra, daha geç bir dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Romanovskaya yerleşimlerinin varlığı, göçebe toplulukların bölgeye yerleştikçe yeni bir yerleşim modeli geliştirdiklerinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Göçebe nüfusların bölgeye geldikçe yerli halkı asimile ederek, kendi kültürel gelenekleri ve yaşam tarzları doğrultusunda yeni bir kültürel yapı oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Antropolojik araştırmalara göre Turbaslinskaya kültürü insanı, genetik açıdan Güney Ural ve İtil bölgesi nüfuslarıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu bulgular, söz konusu nüfusun homojen ve tek tip bir yapı göstermediğini ortaya koymaktadır. Nitekim bazı kurganlarda belirgin biçimde Mongoloid tipte bireylere rastlanmıştır. Arkeologlar, Turbaslinskaya kültürü nüfusunun günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti topraklarında yerleşik hayata geçmeden önce göçebe bir yaşam tarzı sürdürdüklerini düşünmektedir. Mezar buluntuları arasında at kemikleri, at kafatasları ve at bacaklarının yer alması, bu toplulukların doğrudan bozkır göçebe geleneklerine bağlı olduklarını açıkça göstermektedir.[664]

Turbaslinskaya kültürü toplumunun bozkır bölgelerini terk ederek orman-step kuşağına yönelmelerinin nedenleri konusunda araştırmacılar ortak bir açıklama getirmektedir. Buna göre Turbaslinskaya kültürünün oluşum süreci, Hunların Doğu Avrupa'ya girişleriyle eş zamanlıdır. Muhtemelen bu kültüre mensup toplulukların büyük bir bölümü Hunlar tarafından bünyelerine katılarak batıya doğru ilerlemiş, geride kalan gruplar ise Güney Ural bölgesine yönelerek orman-step alanlarına yerleşmiştir. Bu yoğun göç dalgasının izleri Üst Kama bölgesine kadar takip edilebilmektedir. Söz konusu süreç, bölgede daha önce

[664] Majitov, *K İzuçeniyu*, 105.

görülmemiş yeni defin geleneklerinin, kurgan tiplerinin ve mezar formlarının ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir.

Turbaslinskaya kültürünün Belaya Nehri çevresinde şekillenmesi, Kavimler Göçü sırasında gerçekleşen büyük nüfus hareketlerinin bölgesel ölçekte bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Zaman içerisinde meydana gelen yeni göç dalgaları, bölgenin hem kültürel yapısını hem de demografik bileşimini köklü biçimde değiştirmiştir.[665]

Bazı araştırmacılara göre Turbaslinskaya kültürü nüfusu, yüzyıllar boyunca Güney Ural bozkırlarında yoğun olarak bulunan ve Hunlar dâhil olmak üzere Türk topluluklarının hâkim olduğu bölgelerden gelmiştir. Bu bağlamda, Turbaslinskaya kültürü insanlarının Hunların doğrudan etkisi altında bulunan alanlardan hareket ederek bölgeye ulaştıkları ve Hun kültürel çevresi içerisinde şekillenen bir kültürün taşıyıcıları oldukları ileri sürülmektedir. Bu nedenle, Turbaslinskaya kültürüne mensup toplulukların büyük olasılıkla Türkçe konuştukları düşünülmektedir.

3.10. Bahmutinskaya Arkeolojik Kültürü

Erken Demir Çağı'na tarihlenen Bahmutinskaya arkeolojik kültürü, Priuralye bölgesinde, günümüzde Udmurt Cumhuriyeti sınırları içinde kalan coğrafyada ortaya çıkmıştır. Bu kültür, kronolojik ve kültürel özellikleri bakımından iki ana evrede ele alınmaktadır. İlk evre M.S. III–V. yüzyıllar arasına tarihlenirken, ikinci evre Geç Bahmutinskaya dönemi olarak adlandırılmakta ve M.S. VI–VIII. yüzyılları kapsamaktadır.

Bahmutinskaya kültürünün oluşum süreci, erken evrede farklı etnik ve kültürel unsurların etkileşimiyle şekillenmiştir. Bu dönemde kültürün temelini, bölgenin yerli halklarına ait olan Pyanoborskaya arkeolojik kültürü oluşturmuştur. Buna ek olarak, Batı Sibirya kökenli Kara-Abızskaya kültürüne mensup grupların bölgeye gelişi, Bahmutinskaya kültürünün maddi kültür unsurlarının çeşitlenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu durum, kültürün hem yerel hem de dış kökenli unsurları

[665] Majitov, *Taynı Drevnego*, *105*.

bünyesinde barındıran karma bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir.[666]

M.S. V. yüzyıldan itibaren Bahmutinskaya kültürü, Güney Ural kökenli güçlü göçebe toplulukların etkisi altına girmiş ve bu süreç, kültürün dönüşümünde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Bu dönemin ardından Bahmutinskaya kültürüne ait toplulukların bir bölümü Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürleri tarafından asimile edilmiştir. Diğer bir kısmı ise Priuralye bölgesini terk ederek farklı coğrafyalara göç etmiştir. Bölgede kalan nüfus ise M.S. VIII–IX. yüzyıllarda tarih sahnesine çıkan Başkurt toplulukları tarafından tamamen asimile edilmiş ve böylece Bahmutinskaya kültürü bağımsız bir kültürel yapı olarak varlığını yitirmiştir.[667]

Bahmutinskaya kültürüne mensup nüfus, ağırlıklı olarak yerleşik bir yaşam tarzı benimsemiş; ekonomik faaliyetlerini mera hayvancılığı ve tarım üzerine kurmuştur. Yerleşimler genellikle nehir kıyılarında, savunması zayıf ya da hiç güçlendirilmemiş açık yerleşimler ile gorodişe olarak adlandırılan yerleşim alanlarında yoğunlaşmıştır.

Konut mimarisi bakımından Bahmutinskaya kültürüne ait yapılar, Turbaslinskaya kültürü konutlarıyla belirgin benzerlikler göstermektedir. Bununla birlikte, Bahmutinskaya kültüründe gorodişelerin sayısı Turbaslinskaya kültürüne kıyasla daha fazladır. Gorodişe kalıntılarının kültürel tabaka derinliğinin ortalama 20–40 cm arasında değişmesi, bu yerleşimlerin sürekli değil, dönemsel olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Yerleşim alanları çoğunlukla nehir kenarlarında konumlanmakla birlikte, bazı gorodişelerin su kaynaklarından uzak, dağlık alanlarda yer aldığı da tespit edilmiştir.

Bahmutinskaya kültürüne ait gorodişeler genel olarak iki tip altında sınıflandırılmaktadır: az güçlendirilmiş ve çok güçlendirilmiş yerleşimler. Güçlendirme sistemleri genellikle yaklaşık 12 metre genişliğinde, 4 metre yüksekliğinde ve ortalama 300 metre uzunluğunda toprak setlerden oluşmakta olup, bu durum söz konusu yerleşimlerin

---

[666] Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, İgor Gavrituhin, (Moskova: BRE Yayınları, 2005), "Bahmutinskaya Kultura" maddesi, 123.

[667] Aleksey Smirnov,"Jeleznıy Vek Başkirii", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 58(1957): 50; Niyaz Majitov, *Bahmutinskaya Kultura (Etniçeskaya İstoriya Naseleniya Severnoy Başkirii v Seredine I.Tısyaçeletiya Naşey Erı),*(Moskova: Nauka,1968), 20.

savunma ihtiyaçlarına göre farklı düzeylerde planlandığını göstermektedir.[668]

Bahmutinskaya kültürünün erken evresine ait arkeolojik kazılarda ele geçen buluntuların sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Buna karşılık, kültürün ikinci evresinde ele geçirilen materyal kültür unsurlarının hem çeşitlilik hem de işçilik ve süsleme özellikleri bakımından belirgin biçimde arttığı ve farklılaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu dönemde toplumsal yapı, ekonomik ilişkiler ve dış kültürel etkileşimlerin güçlendiğine işaret etmektedir.

Kültürün ilk dönemine tarihlenen buluntular arasında bronz veya demirden yapılmış yuvarlak kemer tokaları, tel bükme tekniğiyle üretilmiş bilezikler ile kırmızı, sarı, beyaz ve mavi renklerde küçük cam boncuklar yer almaktadır. Bu eşyalar, erken dönemde daha sade ve işlev odaklı bir maddi kültür anlayışının hâkim olduğunu göstermektedir.[669]

İkinci döneme gelindiğinde ise buluntuların niteliksel açıdan önemli ölçüde zenginleştiği görülmektedir. Bu evrede altın kaplama ve cam taşlarla süslenmiş bronz tokalar, gümüş broşlar, büyük akik kolyeler ve akikten yapılmış at figürlü kolye uçları dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, tek ya da çift ağızlı keskinleştirilmiş kılıçlar, çeşitli tiplerde ok uçları, balta ve oraklar ile at koşum takımlarına ait parçalar da ele geçirilmiştir. Söz konusu silah ve donanım unsurları, askeri faaliyetlerin ve atlı kültürün bu dönemde daha belirgin bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Kadınlara ait mezarlarda en sık rastlanan buluntular arasında şakak bölgesine takılan süs eşyaları, at figürlü bezemeler, dış yüzeyi geometrik ya da bitkisel motiflerle süslenmiş aynalar ve yılan motifli bilezikler yer almaktadır. Bu süs eşyaları, kadın kimliğinin sembolik temsiline ve inanç sistemine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bahmutinskaya kültürüne ait mezarların ortalama ölçüleri yaklaşık 2 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde ve 50–80 cm derinliğinde olup, mezarlar genellikle doğrudan toprak dolgulu olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte, kültüre ait bazı mezarların yaklaşık 45 cm derinliğinde, görece sığ mezar çukurlarından oluştuğu da tespit edilmiştir.

---

[668] Majitov, "Raniye Pamyatniki Bahmutinskoy Kulturı",Voprosı Arheologii Urala, 2(1962): 65-71.

[669] Majitov, *Bahmutinskaya Kultura,* 17-25.

Bahmutinskaya kültürünün ikinci evresine tarihlenen Birskiy Mezarlığı, gömü gelenekleri açısından dikkat çekici özellikler sergilemektedir. Bu mezarlıkta, seramik kaplar, et parçaları ve diğer yiyecek sunularının yerleştirilebilmesi amacıyla basamaklı mezar uygulamalarına rastlanmıştır. Ayrıca, "podboy" olarak adlandırılan, basamak içermeyen bazı mezarlarda da yiyecek kapları ve et parçaları için mezar içerisinde ayrı bölmelerin oluşturulduğu görülmektedir. Bu tür mezarlar, açığa çıkarılan 218 mezarın 46'sında tespit edilmiş olup, çoğunlukla yan yana ve grup hâlinde düzenlenmiştir.

Araştırmacılar, söz konusu mezar tipolojisi ve gömü uygulamalarının, Bahmutinskaya kültürünün yerel inanç sistemi üzerinde Turbaslinskaya kültürüne ait dini ve ritüel anlayışların etkili olduğu yönünde değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Bahmutinskaya kültürüne ait mezarların tamamında ölülerin sırtüstü yatırılarak kuzey yönüne doğru yerleştirildiği tespit edilmiştir. Mezarların büyük çoğunluğunda tekli gömü uygulanmış olup, çoklu gömü örneklerine de rastlanmaktadır. Kültürün yayılım alanında görülen toprak yapısı, çoğu durumda kemiklerin hızlı biçimde bozulmasına neden olmuş ve bu durum iskelet kalıntılarının korunma düzeyini etkilemiştir.[670]

Bazı mezarlarda defin uygulamalarında standart dışı unsurlar gözlemlenmektedir. Bu kapsamda, kimi mezarlarda at kemiklerine rastlanmıştır. Birskiy Mezarlığı'nda, mezarlardan bağımsız olarak açılmış ayrı çukurlarda, 10 farklı noktada at kemikleri ile at derisine ait kalıntılar (özellikle bacak kısımları) tespit edilmiştir. [671]

Erkek ve kadın mezarlarında, bireylere ait kişisel süs eşyalarının tamamının bir araya getirilerek başucu bölgesine konulduğu görülmektedir. Bazı mezarlarda bu eşyaların tahtadan yapılmış kutular içerisine yerleştirildiği belirlenmiştir.[672] Bahmutinskaya kültürüne özgü bir uygulama olarak, açık biçimde bırakılan kemerlerin bazı mezarlarda ölünün yan tarafına yerleştirildiği tespit edilmiştir. Mezar buluntuları arasında seramik kaplara nadiren rastlanmıştır. Bahmutinskaya kültürüne ait Birskiy Mezarlığı'nda, ölünün yanında ayrı bir "podboy"

---

670 Majitov, *Bahmutinskaya Kultura*, 71.

671 Majitov, *Bahmutinskaya Kultura*, 29, 112.

672 Vladimir Gening, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: Nauka,1972), 265-274.

çukuru bulunan mezarlarda, Turbaslinskaya tipi seramikler ele geçirilmiştir.[673]

Yerleşim alanlarında bulunan Bahmutinskaya kültürüne ait seramiklerin yaklaşık %90'ının taban kısmı yuvarlak, boyun kısmı geniş olup, yüzeyleri rastgele yerleştirilmiş küçük çukurcuklarla süslenmiştir. Seramik hamurunun hazırlanmasında kum ve dresva (taş ya da kayaçların ufalanarak toz hâline getirilmesiyle elde edilen katkı maddesi) kullanılmıştır.[674]

Bahmutinskaya kültürünün erken döneminin, yerli Pyanoborskaya arkeolojik kültürü temelinde oluştuğu konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmaktadır. Pyanoborskaya ve Bahmutinskaya kültürleri arasında yayılım alanları, antropolojik özellikler, defin geleneklerinin bir bölümü, mezarlarda kemerlerin açık biçimde bırakılması, mezarlarda seramik kapların bulunmaması, kadınlara ait bazı süs eşyaları ve yerleşimlerdeki seramik tipleri açısından benzerlikler tespit edilmiştir. Ancak bu durum M.S. VI–VIII. yüzyıllar arasında değişmiş ve yerli Erken Bahmutinskaya kültüründe belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Güneyden gelen sürekli göç dalgaları, yerli nüfusun kademeli olarak kuzeye doğru çekilmesine neden olmuştur. Demir Çağı'nın önceki evrelerinde Pyanoborskaya, Ananyinskaya ve Erken Bahmutinskaya kültürlerine mensup yerli kabileler büyük nehirlerin kıyılarında yerleşim gösterirken, M.S. V. yüzyıldan sonra Bahmutinskaya kültürüne ait toplulukların bulundukları alanlardan kuzeye doğru ilerleyerek, günümüzdeki Perm Krayı ile Udmurt Cumhuriyeti'nin güney kesimlerine doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır.

Bahmutinskaya kültüründe M.S. VI. yüzyıldan itibaren, kültürün Geç Bahmutinskaya dönemi olarak tanımlanan ikinci evresinde, yeni geleneklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu süreçte basit mezar tiplerinin yerini daha karmaşık formlar almaya başladığı tespit edilmiştir. Mezar çukurlarının derinliğinin artması, basamaklı ya da nişli (apoletli) mezarların ortaya çıkması, ölünün yanına seramik kaplar içerisinde yiyecek bırakılması ve seramik yüzeylerinin küçük çukur

[673] Vladimir Gening,"İjevskiy mogilnik IV-V vekov(v knige Voprosı Arheologii Urala)" *Voprosı Arheologii Urala,* 7(1967): 127,128.

[674] Gening, "İjevskiy Mogilnik" :127-128.

baskılarla süslenmesi bu dönemin belirgin uygulamaları arasında yer almaktadır.[675]

Aynı dönemde at kültüne ilişkin uygulamalar da görülmeye başlanmıştır. Mezarların içinde ya da mezarlardan ayrı açılmış çukurlarda at kemiklerine rastlanması, at figürlü süs eşyaları ve kolye uçlarının bulunması dikkat çekmektedir. Bu tür buluntuların en yakın benzerleri bozkır göçebe kültürlerinde tespit edilmektedir. Ayrıca Bahmutinskaya kültürüne ait seramiklerin benzerlerinin Güney Sibirya bölgesinde de bulunması, bu bölgeden gelen göçlerin Batı Priuralye'deki Bahmutinskaya kültürünün kültürel ve etnik oluşum sürecinde etkili olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede, yaklaşık M.S. IV. yüzyıldan itibaren bölgede gözlemlenen kültürel gelişmeler ve değişimlerin, büyük ölçüde bozkır kökenli göç hareketleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Yerli Fin-Ugor nüfusun asimilasyonu ve kuzeye doğru yer değiştirmesi, arkeolojik verilerle desteklenmektedir.

Bahmutinskaya kültürü üzerine çalışmalar yapan arkeolog A. A. Shmitt, kültürün M.S. VII. yüzyıldan sonra Güney Ural bölgesinde varlığını yitirdiğini belirtmiştir. Shmitt'e göre Bahmutinskaya kültürünün ani biçimde ortadan kalkması, bölgeye Eski Macar kabilelerinin gelişiyle ilişkilidir. Bahmutinskaya kültürü ile ona yakın akraba kültürlerin birlikte başka bölgelere göç etmiş olabileceği görüşü, diğer birçok arkeolog tarafından da desteklenmektedir.

Günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Orta Kama bölgesinde tespit edilen Bahmutinskaya kültürüne ait arkeolojik kalıntıların, M.S. VII. yüzyılı, en geç M.S. VIII. yüzyılın ilk yıllarını aşmadığı anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, Eski Macar toplulukları ile Bahmutinskaya kültürü arasında etkileşim bulunduğunu, özellikle kemerler, metal süs eşyaları ve bazı defin geleneklerindeki benzerlikler üzerinden değerlendirmektedir. Öte yandan, Güney Ural bölgesine gelen ilk Macar gruplarının kültürel yapısında Turbaslinskaya kültürünün de etkili olduğu belirtilmektedir. Ancak benzerlik gösteren eşya tipleri ve defin uygulamalarının, Bahmutinskaya ve Turbaslinskaya kültürlerinin göçebe topluluklarla kurduğu temaslar ve asimilasyon süreçleri sonucunda daha önce edinilmiş unsurlar olduğu da

[675] Gening, *Problemı Arheologii*, *265*-266.

bilinmektedir. Ayrıca Macarların Ural bölgesinden Tuna havzasına göçleri ile Bahmutinskaya kültürünün ortadan kalkışı arasında yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman aralığı bulunduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.[676]

Macaristan Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları, Macar topluluklarının eski yurtlarından batıya doğru gerçekleştirdikleri büyük göç öncesinde, Güney Ural bölgesinin olası bir yerleşim alanı olabileceğini ortaya koymuştur. Macaristan'da tespit edilen arkeolojik kültürlerin en yakın paralellerinin, Güney Ural bölgesinde yer alan Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürleri olduğu düşünülmektedir.[677]

Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürleri, genel özellikleri bakımından birbirine büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Araştırmacılar arasında bu iki kültürün tek bir kültürün farklı evreleri olduğu yönünde görüşler bulunduğu gibi, her iki kültürün birbirinden ayrı ancak son derece yakın ilişkili kültürel yapılar olduğu yönünde değerlendirmeler de mevcuttur. Bununla birlikte, her iki kültürün de yerel kültürel gelenekler üzerine inşa edilmediği; Güney Ural bölgesinde daha önce görülmeyen yeni seramik tipleri ve maddi kültür unsurlarını beraberlerinde getirdikleri bilinmektedir.

Günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, M.S. I. binyılın ortalarına kadar olan dönemin arkeolojik genel durumu incelendiğinde, öne çıkan beş arkeolojik kültür tespit edilmektedir. Bunlardan birinci ve nüfus bakımından en geniş yayılıma sahip olan grup, Bahmutinskaya arkeolojik kültürüdür. İkinci grup, M.S. III. yüzyılda Zauralye (Ural ötesi/doğu yamacı) bölgesinden geldiği düşünülen ve Ufa ile Belaya nehirleri arasındaki alanda yerleşim gösteren Pyanoborskaya arkeolojik kültürüdür. Bu kültürler, M.S. IV–V. yüzyıllarda güney kökenli göçebe toplulukların etkisini yoğun biçimde hissetmiştir.[678]

Üçüncü grup, Ufa kenti yakınlarında, Kuşnarenkovo köyü ve Belaya Nehri çevresinde M.S. IV. yüzyıla tarihlenen Romanovskaya arkeolojik kültürüdür; bu kültürün etnik açıdan Türk kökenli bir toplulukla

[676] Majitov, *Taynı Drevnego*, 135-136.
[677] Majitov, *Yujnıy Ural*, 60-74.
[678] Bader, Majitov, Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta*, 31, 32.

ilişkilendirildiği düşünülmektedir. Dördüncü grup, M.S. IV–V. yüzyıllarda Güney Başkurdistan ve Orenburg bozkırlarından Merkez ve Kuzey Başkurdistan bölgelerine doğru yayıldığı tespit edilen Turbaslinskaya arkeolojik kültürüdür. Beşinci grup ise M.S. VI. yüzyılın sonlarına doğru, Sterlitamak kenti çevresinde, Belaya, Kama ve İk nehirleri arasında ortaya çıkan Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürüdür.[679] Bu kültürler arasında kesin sınırlar çizmek güç olmakla birlikte, her bir kültüre ait kalıntılara farklı bölgelerde az ya da çok sayıda rastlanmaktadır.

Bahmutinskaya, Turbaslinskaya, Romanovskaya ve İmendyaşevskoye arkeolojik kültürleri, M.S. VIII. yüzyılda Güney Ural bölgesine gelen yoğun Türk kabile göçleri karşısında varlıklarını sürdürememiş ve ortadan kalkmıştır. Buna karşılık Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürü, bölgede varlığını devam ettirmiştir. Ortadan kalkan kültürlere ait kalıntıların M.S. I. binyılın ikinci yarısında kaybolmasının başlıca nedenlerinden biri olarak, güneyden gelen kalabalık Türk kabileleri tarafından asimile edilmeleri gösterilmektedir.[680]

Priuralye bölgesinde Macarlara ait olduğu düşünülen arkeolojik kalıntılar ile Karpat Havzası'nda tespit edilen arkeolojik bulgular arasındaki paralelliklere ilk kez 1950 yılında arkeolog V. F. Gening dikkat çekmiştir. Gening, her iki bölgedeki maddi kültür unsurları ve defin gelenekleri arasındaki benzerliklerin, söz konusu coğrafyalar arasında tarihsel bir bağlantıya işaret ettiğini ortaya koymuştur.

XX. yüzyılın 1960'lı ve 1970'li yıllarında, yeni arkeolojik buluntuların gün yüzüne çıkarılması, hem Rus hem de Macar bilim insanları tarafından yürütülen kapsamlı ve sistematik araştırmaların başlatılmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde özellikle Bolşe-Tiganskiy, Tankeyevskiy, Taktalaçukskiy ve Karanayevskiy

---

679 Vladimir Gening, Etniçeskiy *Substrakt v Sostave Başkir i ego Proishojdeniye*,(Nauçnaya Sessiya po Etnogenezu Başkir Sempozyumda sunulan bildiri, Ufa İlimler Akademisi Mayıs 15-05, 1969).

680 Niyaz Majitov," Novıye Materialı o Ranney İstorii Başkir",*Arheologiya i Etnografiya Başkirii*,Cilt II, (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1964), 148-157; M.H.Sadıkova, *Başkirsiyiy Arheologiçeskiy Sbornik*, (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1959), 152-169.

kurganlarının kazılması, bilim dünyasında büyük ilgi ve yankı uyandırmıştır.[681]

İtil-Ural bölgesinde, Macarların eski yurtları olarak değerlendirilen bu mezarlardan ele geçirilen metal buluntular, defin gelenekleri ve seramik eşyaların, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürlerinde de benzer örneklerle temsil edildiği tespit edilmiştir.[682]

3.11. Kuşnarenkovskaya Arkeolojik Kültürü

Güney Ural bölgesinde, günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Kuşnarenkovo köyü yakınlarında, 1957 yılında arkeolog V. F. Gening tarafından M.S. VI. yüzyılın sonlarına tarihlenen seramik buluntular tespit edilmiştir. Bu seramikler, bulundukları yerleşimden hareketle Kuşnarenkovskaya tipi seramikler olarak adlandırılmıştır.[683]

Kuşnarenkovskaya kültürüne ait seramikler, Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve diğer yerel arkeolojik kültürlerin seramiklerinden belirgin biçimde farklılık göstermektedir. Bu kültürün arkeolojik izlerinin, bölgeye göç yoluyla gelmiş gruplarla birlikte M.S. VI. yüzyılın sonu – M.S. VII. yüzyılın başında görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Kuşnarenkovskaya kültürüne ait buluntular zamanla tüm Güney Ural bölgesine yayılırken, Bahmutinskaya ve Turbaslinskaya kültürlerinin yayılım alanlarının Belaya Nehri çevresinde daralarak adacıklar hâlinde kaldığı gözlemlenmiştir. Kuşnarenkovskaya kültürüne ait yaklaşık 30 yerleşim yeri ile kültürel tabakası sınırlı olan çok sayıda tek katmanlı gorodişe (büyük yerleşim alanları) tespit edilmiştir.

Kuşnarenkovskaya kültürüne ait arkeolojik kalıntıların en yoğun olarak İk ve Belaya nehirleri arasındaki bölgede yer aldığı görülmektedir. Belaya Nehri çevresinde, bu kültüre ait buluntuların Turbaslinskaya ve Bahmutinskaya kültürlerine ait tabakalarla birlikte

---

681 *Puteşestviye İbn-Fadlana Na Volgu*, çev.İ.Yu.Kraçkovskiy, (Moskova, Leningrad: İlimler Akademisi, 1939), 66.

682 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yayınları, 2010),"Kuşnarenkovskaya Kultura" maddesi. 491.

683 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yayınları, 2010),"Kuşnarenkovskaya Kultura" maddesi, 492.

bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Orta İtil bölgesinde de Kuşnarenkovskaya kültürüne ait kalıntılara rastlanmaktadır.[684]

Kuşnarenkovskaya kültürüne ait mezarlar, genellikle büyük olmayan, dar ve sığ mezar çukurlarından oluşmakta olup, tekli ya da çoklu (iki ya da üç kişilik) gömüler içermektedir. Çoklu mezarların aile mezarları niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Ölüler, mezar çukurlarının tabanına sırtüstü yatırılarak, başları kuzey ya da batı yönüne gelecek şekilde defnedilmiştir. Mezar hediyeleri, bireyin hayattayken sahip olduğu statü ve uğraş alanlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Erkek mezarlarında silahlar, at koşum takımları, hayvan derileri, kemerler ile bronz ya da gümüş tokalar bulunurken; kadın mezarlarında süs eşyaları, cam, kehribar ve yarı değerli taşlarla süslenmiş kolyeler, yüzükler ve bilezikler ele geçirilmiştir.

Ölülerin başucu kısmına, seramik kaplar içerisinde sulu yemek ile at veya koyun eti (kemikler dâhil olmak üzere) bırakıldığı tespit edilmiştir. Bazı mezarlarda, mezar çukurunun içine doğrudan bir ya da iki at kafasının yerleştirildiği görülmektedir. At gövdesine ait kemiklerin ise mezarlarda bulunmaması, bu kısmın muhtemelen cenaze törenleri sırasında tüketildiğini göstermektedir.

Kuşnarenkovskaya kültürüne ait seramikler çoğunlukla sürahi formunda kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplar, ince duvarlı, düz, yuvarlak ya da yumurta biçimli tabanlara sahiptir. Seramiklerin yüzeyleri genellikle düz çizgiler, zikzaklar, nokta dizileri ve yarım ay biçimli motiflerle süslenmiştir. Araştırmacıların büyük bir bölümü, Kuşnarenkovskaya kültürü seramiklerinin Batı Sibirya Sargatskaya kültürü seramikleriyle benzerlik gösterdiğini belirtmektedir.[685]

Kültüre ait seramik buluntular, genel özellikleri doğrultusunda iki ana gruba ayrılmaktadır: Kuşnarenkovskaya grubu ve Kara-Yakupovskaya grubu.

Kuşnarenkovskaya grubu seramikler, 3–4 mm kalınlığında, duvarları oldukça ince olan kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplar çoğunlukla sürahi formunda, yüksek ve dar boyunlu örneklerdir. Seramiklerin yüzeyleri özenle işlenmiş ve parlatılmıştır. Bezemeler

---

[684] Aleksandr Belavin, Natalya Krılasova, *İstoriya Zapadnogo Priuralya*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi, 2016), 8.

[685] Belavin, Krılasova, *İstoriya Zapadnogo,10*

çoğunlukla gövde üzerinde, bazı örneklerde ise taban kısmında yer almaktadır. Süsleme unsurları arasında düz kemer biçiminde kazıma çizgiler, birbirini kesen kısa çizgiler ve oval diş damgaları bulunmaktadır. Kuşnarenkovskaya grubu seramiklerin, iyi işlenmiş ve oldukça narin yapılarıyla, muhtemelen metal kapların taklidi olarak üretildiği değerlendirilmektedir. Bu seramiklerin bezeme unsurları, Türkistan coğrafyasında metal eşyalarda görülen bazı motiflerle benzerlik göstermektedir.[686]

Seramiklerin hamuru, iyi elenmiş kil ve içerisine katılan ince kum ile hazırlanmıştır. Kapların iç yüzeyleri de pürüzsüz olup, seramiklerin iyi bir termal işlemden geçirildiği anlaşılmaktadır. Renk özellikleri bakımından kaplar genellikle kırmızı-kahverengi tonlarda olup, üç ana tipe ayrılmaktadır.

Birinci tip, yüksek sürahi formunda, dar boyunlu ve düz tabanlı kaplardan oluşmaktadır. Bu tipin kendi içinde, gövdenin üst, orta ve alt kısımlarında görülen genişlemelere göre alt grupları bulunmaktadır.

İkinci tip, yumurta biçimli gövdeye, yuvarlak tabana ve dar boyuna sahip kaplardır. Boyun kısmı orta uzunlukta olup, gövdeyle düzensiz bir geçişle birleşmektedir. Bu tip kapların gövde özellikleri, birinci tip kaplarla benzerlik göstermektedir.

Üçüncü tip, küre biçimli gövdeye sahip kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplarda uzun ve dik bir boyun, doğrudan gövdeye bağlanmaktadır. Üçüncü tip kaplar da kendi içerisinde üç ayrı alt gruba ayrılmaktadır.

Seramik kapların boyun ve omuz kısımları bezemelerle süslenmiştir. Az sayıda bulunan düz tabanlı kapların taban yüzeylerinin de desenlendirildiği tespit edilmiştir. Bezemelerin rastgele uygulanmadığı, aksine özenli ve planlı bir işçilikle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. En yaygın bezeme tipi düz yatay kemerlerdir. Bu kemerlerin içerisinde kullanılan bezeme teknikleri farklılık göstermekle birlikte, kombinasyon açısından uyumlu bir görünüm sergilemektedir.[687]

Desen repertuarı içerisinde yatay çizgiler, kısa kazıma çizgiler ve ince çizgiler yer almaktadır. Kuşnarenkovo köyü Birsk kurganında, şekilli damga bezemeleri arasında yarım ay, üçgen ve daha az oranda

[686] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkirii*, 106-108.
[687] Gening, *Problemı Arheologii*, 270.

dörtgen motiflere rastlanmıştır. Bezeme kemerlerinin içindeki süslemeler genellikle basit formlardan oluşmakta olup, tekli ya da çiftli zikzaklar ile su dalgası biçimindeki motifler yaygın olarak kullanılmıştır. Bazı örneklerde bezemeler iki sıra zikzak ya da yarım ay dizileri hâlinde uygulanmıştır. İki bezemeli kemer arasında ise düz yatay çizgilerin gelişigüzel tekrarlandığı görülmektedir.

Kapların üst bölümlerinde yaklaşık on sıra bezeme kemerinin yer aldığı örnekler bulunmaktadır. Kap ağızlarının da bazı örneklerde kesik çizgilerle süslendiği tespit edilmiştir. Düz tabanlı kapların taban bezemelerinde, çember içerisine yerleştirilmiş birbirini kesen çizgiler ile bu kompozisyonu çevreleyen zikzak motifleri kullanılmıştır.

Kuşnarenkovskaya kültürü, mezarlarda ele geçen envanterin zenginliği ile dikkat çekmektedir. En büyük mezar örnekleri, Ay ilçesi Lagervskiy kurganı, Bıstrıy Tanıp ilçesi Manakskiy kurganı, Belaya Nehri kıyısındaki Taktalaçukskiy kurganı ve Dema ilçesi Sıntaşta-Makskiy kurganı gibi alanlarda tespit edilmiştir. Bu kurganların ortak özelliği, toprak üstü yükseltilerinin yüksek olmaması, mezarların yaklaşık 7–8 metre çapında ve düz mezar tipinde düzenlenmiş olmasıdır.[688]

Mezarlarda, ölünün yanına ayrı bir çukur açılarak, bireye ait değerli ve özel eşyaların bu bölüme yerleştirildiği görülmektedir. Kurganların içerisinde ölülerin tabutlar içine konularak defnedildiği tespit edilmiştir. Mezar uygulamalarında at kültüne ilişkin unsurların yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Seramik kapların yanı sıra kemerler ve kemer takımları, mezar envanterinde en sık rastlanan buluntular arasında yer almaktadır.

Kadın mezarlarında boyun süsleri, at figürlü bezemeler, küpe ve yüzükler gibi süs eşyaları; ayrıca kılıflar içerisinde taşınan, askı düzenekleri bulunan uzun kılıçlar ile Güney Ural bölgesinde erken dönemlerde görülen at koşum takımları, mezar envanteri içinde en yaygın bulunan eşyalar arasında yer almaktadır.[689]

Arkeolog S. M. Vasyutkin tarafından Santış-Tamak köyünde açılan üç küçük kurganda, ölülerin yanında Kuşnarenkovskaya tipi seramik kaplar tespit edilmiştir. Bu mezarlarda ölülerin derin mezar çukurlarına, kuzeybatı yönüne bakacak şekilde yatırıldığı ve başucu kısmında

[688] Gening, *Problemı Arheologii,* 274.

[689] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkirii,* 106-108.

seramik kapların yer aldığı belirlenmiştir. Söz konusu mezarların, bölgede bulunan birçok mezarda olduğu gibi, soyguna uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Bıstrıy-Tanır ilçesinde yer alan Manakskiy kurganında da Kuşnarenkovskaya tipi seramik kaplara rastlanmıştır. Bu mezarlarda ölüler, başları kuzey ya da kuzeybatı yönüne gelecek biçimde defnedilmiş; başucunda seramik kaplar bulunmuş ve birçok mezarda at kemiklerine rastlanmıştır.

Kuşnarenkovskaya seramikleri genel olarak iyi tarihlendirilebilmektedir. Bununla birlikte, bazı mezarlarda (örneğin Birsk kurganı, M.S. V. yüzyıla tarihlenmektedir) ele geçirilen ve Kuşnarenkovskaya kültürü seramiklerine dış görünüş bakımından benzeyen, ancak işçilik açısından daha kaba olan kaplar, bölgeye daha erken tarihlerde gelen ayrı ya da öncül bir grubun varlığına işaret etmektedir. Diğer kurgan ve mezarlıkların büyük bölümünün M.S. VI. yüzyılın sonları ile M.S. VII. yüzyılın başlarında oluşturulduğu bilinmektedir. Manakskiy mezarlığında yer alan bazı definlerin ise M.S. VIII. yüzyıla tarihlendiği, dolayısıyla mezarlığın uzun süreli kullanım gördüğü anlaşılmaktadır.[690]

Kuşnarenkovskaya kültürüne mensup toplulukların M.S. VI–VIII. yüzyıllar arasında yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürdükleri ve temel geçim faaliyetlerinin hayvancılık olduğu kabul edilmektedir. Yerleşim alanlarında tespit edilen kültür tabakasının derinliğinin sınırlı olması, bu kültüre ait toplulukların hareketli bir yaşam biçimi benimsediğini göstermektedir.

Arkeolog N. P. Matveyeva, Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürünün oluşum sürecinde, Aral Gölü çevresinde yer alan ve İskit gruplarıyla ilişkilendirilen Djetıasarskaya arkeolojik kültürünün önemli bir etkisi bulunduğunu belirtmiştir. Matveyeva, özellikle seramik hamuru, kap formları, metal eşyalar ve giyim unsurları açısından iki kültür arasında belirgin paralellikler tespit etmiştir.[691]

Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerine ait mezarlardan ele geçen mezar envanteri de dikkat çekici niteliktedir. Kuşnarenkovskaya kültürüne ait maddi kültür unsurlarının bir bölümü

---

690 Gening, *Problemı Arheologii*, 274.

691 Natalya Matveyeva, Lidiya Kobeleva , "K voprosu ob İshodnıh Kompanentoh Ranne Srednevekovogo Kulturageneza Lesostepnogo Zauralya (Po Dannım Gonçarstva),*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 3/22 (2013): 68-78.

Altay Türklerine ait Kudırginskiy döneminde görülmekle birlikte, en yakın benzerlerinin Doğu Aral Gölü çevresindeki Djetıasarskaya kültüründe bulunduğu anlaşılmaktadır. Güney Ural bölgesinde Kuşnarenkovskaya kültürüne ait kemer takımları ve diğer maddi kültür unsurları, komşu yerli Ugor topluluklarına ait Lomovatova ve Nevolinskaya kültürlerinin kemerlerinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Güney Ural yerli kabilelerinin maddi kültürlerinin, büyük ölçüde önce bozkır kültürlerinin, ardından da Kuşnarenkovskaya kültürünün etkisi altında şekillendiği görülmektedir.[692]

Bazı araştırmacılar, Kuşnarenkovskaya kültürüne ait tüm metal eşyaların ithal ürünler olduğu ve bu kültüre mensup toplulukların metal işleme becerisine sahip olmadığı görüşünü ileri sürmüştür. Buna karşılık, diğer araştırmacılar Kuşnarenkovskaya kültürünün yerli Ugor kültürleriyle yan yana yaşadığını ve ithal ihtiyaçlarını tek bir merkezden temin ettiklerini savunmaktadır. Bu görüşe göre, yalnızca Djetıasarskaya kültürüne özgü maddi kültür unsurlarının kullanılmış olması, söz konusu eşyaların ithal edilmesinden ziyade, akraba ya da uzun süre birlikte yaşamış kültürler arasında doğrudan temin edilmiş olmasının daha olası olduğunu göstermektedir. Kuşnarenkovskaya kültürünün maddi ve manevi kültür unsurlarının, coğrafi olarak yakın olmalarına rağmen Ugor kabilelerinden ziyade Uralların güneyindeki Djetıasarskaya kültürüyle daha fazla benzerlik göstermesi, bu iki kültürün uzun süre komşu ya da akraba topluluklar olarak birlikte varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

3.12. Kara-Yakupovskaya Arkeolojik Kültürü

Kara-Yakupovskaya kültürüne mensup topluluklar, Priuralye bölgesinde M.S. VII. yüzyılın sonları ile M.S. VIII. yüzyılın başlarında ani bir şekilde ortaya çıkan bir arkeolojik kültür olarak değerlendirilmektedir. Kara-Yakupovskaya kültürüne ait buluntular, tekli kurganlar (örneğin Novo-Bikkino, Bulgar) ya da küçük kurgan grupları hâlinde tespit edilmiştir. Bu mezarlar, günümüzde tarımsal faaliyetler nedeniyle toprak üstü yükseltileri belirgin olmayan, birbirinden uzak mesafelerde yer alan defin alanlarıdır; ancak

[692] Larisa Levina, *Etnokulturnaya İstoriya Vostoçnogo Priuralya. I. Tısyaçiletiya Do Naşey Erı-I.Tısyaçiletiya Naşey Erı,* (Moskova: Vostoçnaya Letiratura,1996), 220.

başlangıçta bu mezarların toprak yığıntılarına sahip olduğu düşünülmektedir.

Erken dönem Kara-Yakupovskaya kültürüne ait kalıntılar, Güney Uralların dağlık-orman kuşağında ve Ural Dağları'nın doğu kesimlerinde tespit edilmiştir. Bu grubun en erken örnekleri Erken Lagerevo kurganları ile temsil edilmektedir. Mezarlar genellikle küçük boyutlu olup, kültür mensuplarının göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürdükleri anlaşılmaktadır.[693]

Kara-Yakupovskaya kültürüne ait seramikler, Güney Ural bölgesinde daha önce Turbaslinskaya ve Bahmutinskaya kültürlerinin hâkim olduğu alanlarda ele geçirilmiştir. Bu durum, Kara-Yakupovskaya kültürünün geniş bir coğrafyaya yayıldığını ve M.S. VII. yüzyılın sonları ile M.S. VIII. yüzyıl boyunca bölgenin kültürel yapısında önemli değişimlere yol açtığını göstermektedir.[694]

Kara-Yakupovskaya kültürü seramikleri, küreyi andıran gövde formu, kısa ve dik boyun yapısı ile ayırt edilmektedir. Kapların bezemelerinde küçük kabartı yuvarlak çıkıntılar, iki kenarlı üçgen motifler ve birbirini kesen çizgiler yaygın olarak görülmektedir.[695]

Ölüler, genellikle derin olmayan ve sade mezar çukurlarına defnedilmiştir. Mezarların toprak üstü yükseltileri belirgin değildir. Definlerde, ölülerle birlikte at kafası ve at derisi konulduğu tespit edilmiştir. Bazı mezarlarda ise ölünün kullandığı silahlar, ok ve yaylar (kompozit, eklemeli yay parçaları) ile at koşum takımları, ölüden ayrı açılmış çukurlara yerleştirilmiştir. Bazı definlerde kılıçlar ve kemer takımları da mezar envanteri içinde yer almaktadır. Kadın mezarlarında ise çeşitli süs eşyalarına rastlanmıştır. Bu tür mezar buluntularının önemli bir bölümü, M.S. VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Manakskiy kurganında tespit edilmiştir.[696]

Güney Ural bölgesinde M.S. VII–VIII. yüzyıllarda, küçük tahıl değirmenlerinin yerini daha büyük değirmenlerin almaya başlaması, tarımsal üretimin geliştiğini göstermektedir. Bölgenin kuzey

---

693 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkortastana,* 120.

694 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yaynları, 2009), "Karayakupovskaya Kultura" maddesi, 102.

695 Majitov, *Taynı Drevnego*, 126.

696 Majitov, *Stepi Yevrazii,* 27.

kesimlerinde toprağın işlenmesinde çeşitli el aletleri ve demir orakların kullanıma girdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tahıl ürünlerinin daha iyi muhafaza edilebilmesi amacıyla, tabana doğru genişleyen çukur formunda ambarlar inşa edilmiştir.

Güney Urallarda M.S. VI–VIII. yüzyıllar arasında hayvancılığın belirgin biçimde geliştiği gözlemlenmektedir. Bu süreçte, güney bozkırlarıyla yoğun ilişkiler içinde bulunan toplulukların bölgeye gelmesinin önemli bir etkisi olmuştur. Ancak Güney Uralların dağlık-orman kuşağında, iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle hayvancılık daha çok mera hayvancılığı şeklinde gelişmiştir.

Güney Ural bölgesi, M.S. VII–VIII. yüzyıllarda Göktürkler ve Hazar Kağanlığı'nın etki ve sınır alanları içerisinde yer almıştır. Bu durum, bölgeden ele geçirilen zengin maddi kültür kalıntıları ile açıkça görülmektedir. Özellikle günümüzde Ufa kenti çevresinde, çok sayıda değerli altın eşya içeren mezarın tespit edilmesi, sosyal statüsü yüksek, muhtemelen yönetici konumunda bulunan kişilere ait definlerin varlığına işaret etmektedir.[697]

Kara-Yakupovskaya kültürünün yayılım alanı, Zauralye orman-step kuşağından (Çelyabinsk bölgesi, Sineglazovo Gölü çevresi) başlayarak Kama Nehri havzasına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Arkeolojik veriler, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinin aynı etnik gruba ait olabileceğini ve bu toplulukların Güney Urallara ardışık göç dalgaları hâlinde geldiklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte, bu iki kültür grubunun etnik aidiyeti meselesi bilim dünyasında hâlen tartışmalı bir konu olmayı sürdürmektedir.

Arkeolog V. F. Gening, söz konusu kültürlerin Samodiy kökenli olabileceğini ileri sürerken; G. İ. Matveyeva, V. A. Mogilnikov ve V. A. İvanov, bu kültürlerin Ugor kökenli olduğu görüşünü savunmaktadır. Buna karşılık N. A. Majitov, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinin Türk menşeli olabileceğini ve bu toplulukların eski Başkurt halkının oluşumunda rol oynadığını belirtmektedir.

1975 yılında arkeolog E. A. Halikova, Kuşnarenkovskaya–Kara-Yakupovskaya arkeolojik grubu ile Eski Macarlar arasında etnik bir akrabalık ilişkisi bulunduğunu öne sürmüştür. Halikova'ya göre, erken

[697] Majitov, *Stepi Yevrazii*, 28.

yazılı kaynaklarda "Magna Hungaria" (Büyük Macaristan) olarak adlandırılan bölge, arkeolojik kazı ve araştırmaların yürütüldüğü Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın bulunduğu alanla örtüşmektedir. Halikova, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'ndan ele geçirilen silahlar, at koşum takımları ve süs eşyalarını, Tuna Havzası'ndaki Eski Macar mezar buluntularıyla karşılaştırarak, M.S. IX–X. yüzyıllarda batıya göç etmeden önce Eski Macarların anavatanlarının Güney Urallar olduğunu ileri sürmüştür.[698]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın sistemli biçimde araştırılmasından önce, 1961–1968 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti Kuybışev ilçesinde yer alan ve M.S. IX–X. yüzyıllara tarihlenen Tankeyevskiy Mezarlığı, ayrıntılı şekilde kazılmıştır. Doğu Avrupa'nın en büyük mezarlık alanlarından biri olan Tankeyevskiy Mezarlığı'ndan elde edilen buluntular, Tuna Havzası'ndaki mezar envanteriyle karşılaştırılmış; özellikle kadın ve çocuk mezarlarına ait eşyalar arasında belirgin paralellikler tespit edilmiştir. Benzer nitelikteki buluntular, İtil Nehri'nin sağ kıyısında, Tetuşi kenti yakınlarında yer alan Tetüşskiy Mezarlığı'nda da gözlemlenmiştir.[699]

Bu paralellikler birlikte değerlendirildiğinde, Eski Macarların İtil Bulgarlarıyla yoğun ve sürekli ilişkiler içinde oldukları anlaşılmaktadır. M.S. IX–X. yüzyıllarda, etnik açıdan karmaşık bir yapıya sahip olan İtil Bulgar Devleti sınırları içerisinde yaşayan Macarlar, eş zamanlı olarak Karpat Havzası'nda kendi siyasal yapılarını oluşturmuşlardır. Bununla birlikte, hem Tankeyevskiy hem de Tetüşskiy mezarlıkları, çok katmanlı ve heterojen bir etnik yapıya sahiptir ve farklı kökenlere ait toplulukların kalıntılarını bir arada barındırmaktadır.

Tankeyevskiy Mezarlığı'nda, birden fazla arkeolojik kültüre ait seramik buluntular tespit edilmiştir. Bunlar arasında Saltovo-Mayatskaya kültürü seramikleri, özellikle Başkurdistan Cumhuriyeti'nde yaygın olan Kuşnarenkovskaya kültürü seramikleri, Üst Kama Havzası'na ait Lomovatovo kültürü, Çeptsı Nehri çevresindeki Polomskiy mezarlıklarının seramikleri ve Sılva Nehri civarındaki Nevolinskaya kültürü seramikleri yer almaktadır. Aynı şekilde, defin gelenekleri ve mezar envanteri de belirgin farklılıklar

[698] A. Belavin, N. Krılasıva, *İstoriya Tatar Zapadnogo Priuralya,* Cilt I, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi 2016), 8.

[699] Alfred Halikova, *Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya,* (Kazan: İlimler Akademisi yayınları, 1971), 87-93.

göstermektedir. Yapılan istatistiksel değerlendirmeler, mezarlarda bulunan eşyaların ve bazı defin uygulamalarının birbirine karıştığını ortaya koymuştur.[700]

Bu nedenlerle, Tankeyevskiy Mezarlığı'ndan Eski Macarlara ait net ve ayırt edilebilir veriler elde etmek mümkün olmamıştır. Macarlarla ilgili daha güvenilir ve açık arkeolojik veriler, ancak Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın araştırılmasıyla ortaya konabilmiştir. Bu bulgular, M.S. I. binyıl boyunca İtil-Ural bölgesindeki arkeolojik veriler ile Doğu Avrupa'da Eski Macarlara ait buluntuların karşılaştırılmasını mümkün kılmıştır.

3.13. Kuşnarenkovskaya Kültürü Oluşum Süreci Ve Entik Aidiyeti

Kuşnarenkovskaya kültürüne mensup toplulukların etnik aidiyeti, günümüzde bilim dünyasında henüz kesin olarak çözüme kavuşturulamamış olup, araştırmacılar arasında bu konuda belirgin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Çok sayıda araştırmacı, Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürünün, M.S. IV–V. yüzyıllara kadar Batı Sibirya'da varlığını sürdüren Sargatskaya kültürünün devamı niteliğinde olduğunu ileri sürmektedir.

Hunların batıya doğru gerçekleşen göçleri sırasında Sargatskaya arkeolojik kültürünün ortadan kalkması, Kuşnarenkovskaya kültürünün oluşum sürecinde önemli bir arka plan oluşturmuştur. Bununla birlikte, arkeologlar arasında yaygın kabul gören bir diğer görüşe göre, Kuşnarenkovskaya kültürünün teşekkülünde yalnızca Sargatskaya kültürünün değil, aynı zamanda Batı Kazakistan bölgesinde M.Ö. son yüzyıllardan M.S. IX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Djetıasarskaya arkeolojik kültürünün de belirleyici bir etkisi bulunmaktadır.[701]

Djetıasarskaya arkeolojik kültürü, günümüzde Batı Kazakistan'ın Kızıl-Orda bölgesinde, Sırdarya Nehri çevresinde konumlanmıştır. Bu kültür, Tunç Çağı'nın son evrelerinden itibaren M.S. IX. yüzyıla kadar uzanan uzun bir zaman dilimi boyunca, belirli temel yapısal özelliklerini koruyarak varlığını sürdürmüştür. Kültürel sürekliliğin bu denli uzun soluklu olması, Djetıasarskaya kültürünü Avrasya bozkır kuşağındaki

[700] Evgeniy Kazakov, *Pogrebalnıy İnventar Tankeyevskogo Mogilnika,* (Kazan: İlimler Akademisi yayınları 1971), 101.

[701] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkortastana,* 117.

diğer birçok arkeolojik kültürden ayıran temel özelliklerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Djetıasarskaya kültürünün yayıldığı bölgenin, antik dönemlerden itibaren önemli ticaret güzergâhları üzerinde yer aldığı bilinmektedir. Günümüz Kazakistan'ının batısında yer alan Kızıl-Orda havzası, tarih boyunca bozkır hayvancılığıyla uğraşan topluluklar ile tarım ve hayvancılığı birlikte sürdüren toplumların yoğun etnik ve kültürel etkileşim alanı olmuştur. Bu coğrafya, İpek Yolu'nun kollarından biri ile kuzey ticaret yollarının kesiştiği bir geçiş sahası niteliği taşımış; aynı zamanda göç yollarının merkezinde yer almıştır.[702]

Bu özellikler sayesinde Djetıasarskaya kültürü, Avrasya'daki birçok topluluğun etnik ve kültürel oluşum süreçlerinde önemli bir rol üstlenmiştir. Kültür, çevresindeki diğer arkeolojik gruplardan farklı olarak, uzun varlığı boyunca temel kültürel unsurlarını büyük ölçüde değiştirmeden korumuştur.

Djetıasarskaya kültürüne ait yerleşimlerin, çoğunlukla su kaynaklarına yakın alanlarda konumlandığı ve bu yerleşimlerin çevresinde kurganların bulunduğu tespit edilmiştir. Su kaynaklarının azalması ya da kuruması, bölgedeki nüfus hareketleriyle doğrudan ilişkilendirilmiş ve yerleşimlerin terk edilmesinde belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Djetıasarskaya kültürüne ait yerleşim alanlarının çevresinde, binlerce kurgan ve mezar yapısı tespit edilmiştir. Bu mezarlar, dört tip toprak altı mezar ile üç tip kerpiç mezar yapısından oluşmaktadır. Mezar mimarisi ile mezarlara bırakılan envanterin tür ve biçimleri, kültürün var olduğu uzun zaman dilimi boyunca belirgin bir değişim göstermemiştir. Bu durum, Djetıasarskaya kültürünün köklü ve süreklilik arz eden geleneklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Djetıasarskaya kültüründe M.Ö. VI–V. yüzyıllarda kullanılan mezar yapılarının, M.S. IV–V. yüzyıllarda planlama ve biçim açısından bazı değişiklikler geçirdiği gözlemlenmiştir. Yaklaşık bin yıl boyunca yaygın olarak kullanılan dört farklı toprak altı mezar tipinden biri, bu süreçte biçimsel dönüşüme uğramış olmakla birlikte, mezar envanteri açısından eşya türleri ve kullanım gelenekleri büyük ölçüde korunmuştur. Kültür

[702] Sergey Klyaştornıy, Larisa Levina, *Etniçeskaya İstoriya i Traditsıonnaya Kultura Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, (Karakalpakistan: Nukus, 1987), 87-90.

içinde daha az yaygın olan diğer toprak altı mezar tiplerinin ise, farklı etnik gruplar tarafından kullanılmış olabileceği değerlendirilmektedir.[703]

Djetıasarskaya kültürüne ait seramikler, iki ana gruba ayrılmakta olup, tamamı elde şekillendirilmiş ve yer ocaklarında pişirilmiş kaplardan oluşmaktadır. Seramiklerin hamuru, iyi elenmiş toprak kullanılarak hazırlanmış ve yüksek kaliteli bir termal işlemden geçirilmiştir. Arkeolojik bulgular, Djetıasarskaya kültürü insanlarının çömlekçi çarkını tanıdıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, seramiklerin büyük bölümünün elde şekillendirildiği; çarkın ise yalnızca kap yüzeylerini daha düzgün ve pürüzsüz hâle getirmek amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tercihlerin nedenleri henüz kesin olarak açıklığa kavuşmamıştır.

Bazı seramik örneklerinde herhangi bir bezeme bulunmazken, bezemeli kaplarda kazıma tekniğiyle yapılmış desenler ya da yapıştırılmış, yuvarlak bilye biçimli kabartmalar görülmektedir. Bu tür bezeme teknikleri ve seramik formları, yalnızca Djetıasarskaya kültürüyle sınırlı kalmayıp, Güney Urallar ve İtil bölgesinde, ayrıca Kuzey Kafkasya'da da tespit edilmiştir. Benzer bezeme anlayışının, İskit Dönemi'nde Batı Moğolistan ve Altaylar'da da yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Djetıasarskaya kültüründe ateş kültü, tüm mezar tiplerinde açık biçimde izlenebilmektedir. Ateşin, mezar tabanında yakıldığı ve bunun izlerinin taban yüzeyinde yanık lekeleri şeklinde korunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca bazı mezarlarda, ateş kültüyle bağlantılı olarak küçük ocak düzenlemelerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Mezar çeşitleri arasında, anıtsal nitelikte, içi boş bırakılmış yapılar ile toprak üstü kurganlara sahip mezarlar da yer almakta; bu mezarlarda hayvan kemiklerine de rastlanmaktadır.[704]

Djetıasarskaya kültürüne ait mezarlarda en sık rastlanan buluntu grubunu silahlar oluşturmaktadır. Kılıçlar, bıçaklar, mızraklar, yaylar ve oklar mezar envanteri içerisinde yaygın olarak yer almaktadır. Yerleşim alanlarında ise silah olarak özellikle kompozit (eklemeli) yaylar ve çeşitli tiplerde ok uçları ele geçirilmiştir. Bıçakların hem erkek hem de kadın mezarlarına bırakıldığı görülmektedir. Erkek mezarlarında bıçaklar hem

[703] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 367.
[704] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 353.

sağ hem sol tarafta bulunurken, kadın mezarlarında bıçaklara yalnızca sol tarafta rastlanmaktadır.

Kompozit, eklemeli yaylara ait parçalar oldukça yaygın olup, ok uçlarına tüm mezar tiplerinde rastlanmıştır. Yaylar genellikle sadaklarla birlikte, ölünün sağ tarafına yerleştirilmiştir. Mezar kazılarında ele geçen huş ağacı kabuğu parçaları, bu malzemeden yapılmış kutuların varlığına işaret etmektedir. Söz konusu kutuların, silahların veya askeri donanımın muhafaza edilmesi amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.

Bazı soyulmuş mezarlarda at koşum takımlarına rastlanmıştır. Araştırmacılar, Djetıasarskaya kültüründe yumuşak eyer yerine sert eyer kullanımına, muhtemelen M.S. ilk yüzyıllarda geçildiği görüşündedir. Mezar buluntuları arasında, ağaçtan yapılmış, ters çevrilmiş şekilde ve ölünün ayak uçlarına yerleştirilmiş eyer örnekleri tespit edilmiştir.[705]

M.S. IV–V. yüzyıllardan itibaren, Kuşnarenkovskaya kültüründe de görülen kemer takımları, Djetıasarskaya kültürü mezarlarında yaygınlaşmıştır. Bunun yanı sıra kadın mezarlarında süs eşyaları, kolyeler, yüzükler, uçları açık geniş bilezikler, bronz aynalar, başlık süsleri ve şakak süsleri sıklıkla ele geçirilmiştir.

Djetıasarskaya kültürünün maddi kültüründe ayrıca, tahta üzerine çizilmiş, seramikler üzerine aplike edilmiş ya da küçük heykelcikler biçiminde yapılmış insan ve hayvan figürleri önemli bir yer tutmaktadır. Hayvan betimleri arasında kurt, at, geyik, ayı, yılan, deve ve fil gibi türler yer almaktadır. Bu figürler kimi zaman seramik kapların kulplarında, kimi zaman ise süs eşyaları üzerinde görülmektedir. Özellikle metalden döküm tekniğiyle üretilmiş süs eşyalarında yer alan ayı ve fil figürleri, araştırmacıların dikkatini çeken örnekler arasında yer almaktadır.[706]

Bu tür figürlerin, ustaların çevrelerini dikkatle gözlemleyerek motifleri çeşitli eşyalara aktardıklarını göstermesine rağmen, ayı gibi bazı hayvan türlerinin kültürün yayıldığı coğrafyada doğal olarak bulunmadığı bilinmektedir. Ayı figürü, tekil ve rastlantısal bir örnek olmayıp, yaklaşık kırk farklı eşya üzerinde tespit edilmiştir. Djetıasarskaya kültürü seramikleri üzerinde yer alan ayı betimlemeleri,

[705] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 369.
[706] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 197.

M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. IV. yüzyıl arasına tarihlenen örneklerde görülmektedir.[707]

Birçok araştırmacı tarafından ayı figürü, Ugor geleneği ile ilişkilendirilmekle birlikte, benzer betimlemelere Doğu ve Güney Sibirya kültürlerinin tamamında da rastlanmaktadır. Ayı figürünün, Sibirya toplulukları için özel ve simgesel bir anlam taşıdığı bilinmektedir. Bu figüre genellikle gücü ve mistik özellikleri simgeleyen bir anlam yüklenmiştir. Altay topluluklarında ve İskitler arasında yarı insan biçiminde tasvir edilen ayı figürleri, Baykal Gölü ve Yenisey havzasında şamanlara ait eşyalar üzerinde de görülmektedir. Ayı figürünün en gelişmiş ve yoğun örnekleri ise Batı Sibirya orman-step bölgesinde tespit edilmiştir.[708]

Tanrı Dağları bölgesinde İskitlere ait M.Ö. V–IV. yüzyıllara tarihlenen mezarlarda ele geçen bazı eşya türlerinin benzerlerine, Djetıasarskaya kültürü bağlamında da rastlanmaktadır. Buna karşılık, M.Ö. son yüzyıllar ile M.S. ilk yüzyıllar arasında, Djetıasarskaya kültürüne özgü kimi maddi kültür unsurlarının Sargatskaya ve Gorohovskaya arkeolojik kültürlerinde, ayrıca Priuralye bölgesinde de görülmeye başlandığı tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu kültürler arasında uzun süreli ve çok yönlü etkileşimlerin varlığına işaret etmektedir.

Sağlam kültürel temellere sahip olan ve uzun bir zaman dilimi boyunca temel özelliklerini büyük ölçüde koruyan Djetıasarskaya kültürü, M.S. I. binyılın VI–VII. yüzyıllarına kadar, seramik bezemelerinde belirgin biçimde "Türk" desenleme geleneğini sürdürmüştür. Bu bağlamda, seramikler üzerinde tespit edilen Türk runik yazıtları, araştırmalar açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Djetıasarskaya kültürüne ait bazı seramik örneklerinde bulunan bu yazılar, kapların ağız ve boyun kısımlarında, harf yüksekliği 8–13 mm

---

[707] Larisa Levina, *Keramika Nijney i Sredney Sırdaryi v I.Tısyaçiletiye Naşey Erı*, (Moskova: Nauka, 1971), 64; Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 244.

[708] Yuliya Kirilova, "Mobilnost" V İzobrazitelnom İskusstve Severnoy Azii Na Primere İzobrajeniy Medvedya Malıh Form (Epoha Neolita-Bronzovıy Vek",*Omskiy Naucnıy Vestnik*, 2009 (76):57-60.; Ludmila Pankratova, "O Vozmojnıh İstokah İkonografii Obraza Medvedya v Kulayskoy Metaloplastike" ,*Vesnik TGPY*, 2015, 9(162): 247-254.;V.A.Şapov, "Atributı Şamanstva Sibiri : Formirovaniye Po Arheologiçeskim İstoçnikam", *Vesnik Omskiy Universiteta*, 2002 (2): 72-75.

arasında değişen işaretler hâlinde yer almakta olup, pişirme (termal işlem) öncesinde, yüzeye kazınarak uygulanmıştır.[709]

Söz konusu yazıların iki satır hâlinde düzenlendiği ve toplamda sekiz harften oluştuğu tespit edilmiştir. Runik yazının, eski Türk yazı sistemi kapsamında değerlendirilmesi ve Türk toplulukları tarafından Doğu Avrupa'da kullanılan alfabelerden biri olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Uzmanlar, bu yazıların özellikle Aral Gölü çevresinde yaşayan Türk topluluklarının kullandığı erken dönem runik alfabelerle ilişkili olduğunu belirtmekte; ancak bu tip yazıtların tam anlamıyla çözümlenmesinin henüz mümkün olmadığını vurgulamaktadır.

Merkezî Asya'da bulunan runik yazıtlar, 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen tarafından başarıyla okunmuş ve çözümlenmiştir. Buna karşın, Doğu Avrupa, İtil havzası, Kuzey Kafkasya, Kırım, Macaristan ve Sibirya bölgelerinde tespit edilen runik yazıların, Merkezî Asya örnekleriyle biçimsel benzerlikler göstermesine rağmen, içerik bakımından tam olarak çözülemediği bilinmektedir.[710]

Djetıasarskaya kültürü seramikleri üzerinde yer alan runik yazıların, Don (Tanayıs)–İtil nehri havzasında tespit edilen runik yazıtlarla benzerlik gösterdiği belirlenmiştir. Bu yazı grubu, bilim dünyasında genellikle Hazar-Bulgar epigrafiği kapsamında değerlendirilmektedir. Araştırmacılar, Türk runik yazı sisteminin iki ana türü bulunduğunu kabul etmektedir. Buna göre, eski Türk runik yazısının en geç M.S. IV. yüzyılda kullanılmaya başlandığı, ilk ortaya çıkışının ise Doğu Türkistan coğrafyasında gerçekleştiği düşünülmektedir.

Bu yazı sistemi, daha sonra Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya yayılmış ve farklı coğrafyalarda çeşitli varyantlar geliştirmiştir. Erken döneme ait bu ilk runik yazı türü, henüz tam anlamıyla gelişmiş bir sistem olmamakla birlikte, Türk nüfusu arasında geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından, özellikle Tele kabileleri (erken Bulgar toplulukları) tarafından, İtil–Don (Tanayıs) havzasından Tuna bölgesine kadar uzanan alanlarda, bu yazının farklı biçimleri kullanılmıştır.[711]

---

[709] Klyaştornıy ve Levina, *Etniçeskaya İstoriya,* 89.
[710] Klyaştornıy ve Levina, *Etniçeskaya İstoriya,* 96.
[711] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 112

Orta Asya'da ise eski Türk runik yazısı zamanla gelişerek, en geç M.S. VII. yüzyılda resmî devlet yazısı niteliği kazanmıştır. Bu gelişmiş yazı sistemi, yalnızca II. Göktürk Kağanlığı döneminde değil; aynı zamanda Moğolistan, Yenisey havzası, Yedisu ve Doğu Türkistan bölgelerinde de yaygın biçimde kullanılmıştır.

Djetıasarskaya kültürünün bulunduğu bölgenin, en az iki kez, M.S. VI. ve VII. yüzyıllarda, doğudan gelen Türk kabilelerinin etkisi altında kaldığı arkeolojik ve tarihsel verilerle ortaya konulmaktadır. Bölgeye ulaşan bu Türk kabileleri ile Djetıasarskaya kültürü arasında, kültürel yapı ve maddi unsurlar bakımından yakınlık bulunması nedeniyle, Djetıasarskaya kültürünün varlık süreci boyunca temel kültürel unsurlarında belirgin bir kırılma yaşanmadığı, aksine çevredeki kültürler üzerinde etkide bulunan bir merkezî kültür niteliği kazandığı anlaşılmaktadır. Djetıasarskaya tipi seramikler üzerinde tespit edilen Türk runik yazıları, bu kültür mensuplarının başka bir dil değil, Türkçe konuştukları yönündeki değerlendirmeleri güçlendirmektedir.

M.S. III–VI. yüzyıllar arasında, doğudan gelen güçlü ve süreklilik arz eden göç dalgılarının baskısı sonucunda, Djetıasarskaya kültürü nüfusunun büyük gruplar hâlinde batıya ve Kuzey Kafkasya yönüne doğru hareket ettiği görülmektedir. Arkeolojik veriler, Aral Denizi çevresinde gerçekleşen bu göçlerin özellikle M.S. V–VI. yüzyıllarda, VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında ve ayrıca M.S. VIII. yüzyılda yoğunlaştığını göstermektedir. M.S. VIII–IX. yüzyıllarda ise iklim koşullarında meydana gelen değişimler, kuraklık ve Sırdarya Nehri kollarının kısmen ya da tamamen kuruması sonucunda, Djetıasarskaya kültürü nüfusunun Orta ve Aşağı İtil bölgesi ile Kuzey Kafkasya'ya doğru ilerlediği düşünülmektedir.[712]

Djetıasarskaya kültürüne mensup toplulukların ekonomik yapısı, hayvancılık, tarım ve avcılığın birlikte yürütüldüğü karma bir ekonomik sistem üzerine kurulmuştur. Özellikle Doğu Aral bölgesi ve Seyhun (Sırdarya) Nehri havzasında yer alan Djetıasarskaya kültürü, Orta Asya, Kazakistan, Kuzey Kafkasya ve İtil bölgesinde yaşayan birçok halkın etnik ve kültürel tarihleri üzerinde etkili olmuştur.

Çok erken dönemlerden itibaren Aşağı Seyhun Nehri çevresi, Djetıasarskaya kültürünün bulunduğu alanla birlikte, çeşitli kabileler

[712] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 116-117.

için önemli bir kışlak bölgesi olarak kullanılmıştır. Djetıasarskaya kültürünün yer aldığı coğrafyanın, hem kavimlerin göç güzergâhları üzerinde bulunması hem de İpek Yolu'nun önemli ticaret rotalarının kesişim noktasında yer alması, bölgedeki kültürel, ekonomik ve etnik etkileşimi kaçınılmaz hâle getirmiştir.

Djetıasarskaya kültürüne ait maddi kültür unsurlarının benzerlerine M.S. VI–VIII. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde rastlanması, bu kültürün bulunduğu bölgeden, akrabalaşmış ya da yakın ilişkiler içinde olan kabilelerin, kalabalık gruplar hâlinde Güney Ural coğrafyasına göç ettiklerini ve bu bölgede önemli stratejik merkezler oluşturduklarını ortaya koymaktadır. Güney Urallar'a ulaşan bu kalabalık Türk grupları arasında yer alan Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya toplulukları, bölgede yaşayan yerli nüfus üzerinde siyasi, kültürel ve demografik açıdan belirleyici bir rol üstlenmişlerdir.[713]

Djetıasarskaya kültürünün, hem Sargatskaya kültürünün oluşum sürecinde hem de Kuşnarenkovskaya kültürünün teşekkülünde yer alması, bu kültürlerin maddi ve manevi yapılarında belirgin izler bırakmıştır. Kuşnarenkovskaya kültürüne mensup toplulukların Güney Ural bölgesine göçleri sırasında, büyük olasılıkla Türk dilini de beraberlerinde getirdikleri anlaşılmaktadır. Bu süreç sonunda, Güney Urallar'da yaşayan yerli kabileler üzerinde Türk kültürünün ve Türkçenin baskın hâle geldiği, arkeolojik ve kültürel verilerle ortaya konulmaktadır. Her ne kadar bazı arkeologlar Kuşnarenkovskaya kültürünün Ugor menşeli olduğu ve bu toplulukların Ugor dili konuştukları görüşünü ileri sürmüş olsalar da, bu iddiayı doğrudan destekleyen somut arkeolojik ya da dilsel kanıtlar bulunmamaktadır.[714]

Kuşnarenkovskaya kültürüne ait seramiklerin oluşum sürecini inceleyen arkeolog A. H. Halikov, bu seramik geleneğinin güney bozkır kuşağında şekillendiği görüşünü savunmuştur. Halikov, Kuşnarenkovskaya ve Turbaslinskaya kültürlerine ait seramikler üzerinde tespit edilen Türk runik yazılarına dayanarak, bu kültürlere mensup toplulukların kesin olarak Türkçe konuştukları kanaatine varmıştır.

---

[713] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 125.

[714] Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 114-115.

M.S. VI–VIII. yüzyıllar arasında, Kuşnarenkovskaya ve Turbaslinskaya kültürlerine ait toplulukların Orta Kama ve Belaya Nehri havzasına yerleşmeleri, bölgenin demografik ve kültürel yapısında belirgin bir canlanmaya yol açmış ve bu gruplar, Güney Urallar'ın yeni nüfus bileşenlerini oluşturmuşlardır. Bu dönemde Güney Urallar'da varlık gösteren ve düz tabanlı seramikleriyle tanınan yerli İmenkovskaya kültürünün, Turbaslinskaya kültürü üzerinde etkili olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüşse de, İmenkovskaya kültüründe ölülerin yakılarak gömülmesi, ayrıca kurgan ya da toprak üstü yükseltiler şeklinde defin geleneklerinin bulunmaması, bu iki kültür arasında doğrudan bir etki ya da süreklilik ilişkisi olmadığını ortaya koymuştur.[715]

Bölgede farklı kültürlerin etnik ve sosyal yapılarının şekillendiği M.S. VI–VIII. yüzyıllar arası dönem, Güney Ural tarihinin en önemli gelişim evrelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Özellikle M.S. VI–VII. yüzyıllarda, Güney Ural bölgesinin Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın egemenliği altına girmesi, bölgedeki kültürel dönüşümü hızlandırmıştır. Gök-Türk hâkimiyetiyle birlikte, güney bozkır kuşağından gelen Türk kabilelerinin güçlü göç dalgaları, Güney Urallar'da yeni kültürel yapılanmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya kültürlerinin, Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın siyasi ve kültürel yapısının bir parçası olduğu, taşıdıkları maddi ve manevi unsurların ise Gök-Türk Kağanlığı'nın Güney Ural varyantlarını temsil ettiği anlaşılmaktadır.

3.14. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, günümüzde Tataristan Cumhuriyeti sınırları içinde, Alekseyevskogo ilçesine bağlı Bolşe-Tiganı köyü yakınlarında yer almaktadır. Mezarlıkta 1974–1978 yılları arasında, arkeologlar A. H. Halikov ve E. N. Halikova başkanlığında gerçekleştirilen sistemli kazı çalışmaları sonucunda, mezarları bırakan topluluğun defin geleneklerinin son derece tutarlı ve belirli kurallara bağlı olduğu, mezarlara konulan eşyaların ise rastlantısal değil, sabit ve köklü gelenekleri yansıttığı tespit edilmiştir. Bu durum, mezarlığı

[715] Elena Halikova, Alfred Halikov, *Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik)*, (Kazan: FEN Yayınları, 2018), 72-74

oluşturan topluluğun etnik kimliği, sosyal yapısı ve kültürel kökenleri hakkında önemli ipuçları sunmuştur.[716]

Mezarlığın en dikkat çekici özelliklerinden biri, kültürel açıdan benzer örneklerinin Orta İtil bölgesinin en batı sınırında yer almasıdır. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, İtil Bulgar Devleti'nin daha sonra kurulduğu coğrafi alan içerisinde bulunmakta olup, bu mezarlığı bırakan nüfusun bölgedeki yeni sosyal ve etnik oluşumlarda belirleyici bir rol oynadığı düşünülmektedir. Mezarlığın keşfinden günümüze kadar geçen sürede, Batı ve Doğu Kama Nehri'nin ötesinde, bu mezarlıkla tam anlamıyla benzer özellikler gösteren başka bir arkeolojik alan tespit edilmemiştir. Bu yönüyle Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, eşsiz ve merkezi bir konuma sahip olup, bölgesel tarih açısından ayrıcalıklı bir önem taşımaktadır.

Mezarlığın önemi yalnızca bulunduğu coğrafyayla sınırlı değildir. Aynı zamanda, mezarlığı oluşturan etnik grupların oluşum süreci, izledikleri göç yolları ve yeni sosyal yapılarının şekillenmesi hakkında da son derece değerli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, İtil-Ural bölgesi ile Doğu Avrupa arasındaki kültürel ve demografik ilişkilerin anlaşılmasında kilit bir arkeolojik merkez olarak değerlendirilmektedir.[717]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, Kuşnarenkovo tipi (Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskiy) mezar gelenekleriyle, bozkır ve orman-step kuşağı arasında bir geçiş alanı oluşturmakta, hatta bu kültürel çizgiyi daha batıya, Karpat Havzası'na kadar uzanan bir bütünlük içinde birleştirici unsur olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu nedenle mezarlığı ilk kez sistemli biçimde inceleyen Halikovlar, söz konusu alanın kültürel açıdan Eski Macarlara ait olduğu sonucuna varmışlardır.

Araştırmalar yalnızca defin geleneklerinin incelenmesiyle sınırlı kalmamış, mezarlardan elde edilen seramik kaplar, at kültüne dair unsurlar (at kafatası, at bacak kemikleri, at derisi gibi buluntular) ve diğer mezar envanteri, güney ve batı bölgelerdeki çağdaş kültürlerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bir yandan Kuşnarenkovskaya kültürü, diğer yandan Karpat Havzası'ndaki mezarlıklar arasında coğrafi olarak büyük mesafeler bulunmasına rağmen; ölülerin yüz

[716] Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, N.A.Kokorina, S.V.Kuzminıh, (Moskova: BRE Yayınları, 2005), " Bolşetiganskiy Mogilnik" maddesi, 750.

[717] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 11.

maskeleri, metal eşyalar ve özellikle kadınlara ait süs eşyaları gibi maddi kültür unsurlarındaki benzerlikler, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı sayesinde anlamlı bir bütünlük kazanmıştır. Bu durum, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan maddi kültür öğeleri arasındaki etnik ve kültürel sürekliliği gözler önüne sermektedir.[718]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, Orta Çağ İtil-Ural bölgesi tarihinin izlenmesi, bölgede varlık gösteren kültürler arasındaki etkileşimin anlaşılması ve bu kültürlerin kronolojik sıralamasının ortaya konulması açısından en önemli arkeolojik buluntu merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mezarlık, yalnızca yerel tarih için değil, Doğu Avrupa ve Avrasya göçleri bağlamında da temel bir referans noktasıdır.

Bu nedenle Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın açılması ve bilimsel olarak araştırılması, Macarların Karpat Havzası'na göç etmeden önce yaşadıkları düşünülen "Büyük Macaristan" (Magna Hungarya) ile ilgili pek çok tartışmalı sorunun aydınlatılmasına katkı sağlayacak nitelikte görülmüştür. Elde edilen veriler, Eski Macarların İtil-Ural bölgesindeki varlıkları, kültürel kökenleri ve batıya yönelen göç süreçleri hakkında daha sağlam ve karşılaştırmalı sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılmıştır.

3.15. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Defin Gelenekleri

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, mezar sayısı bakımından oldukça küçük bir mezarlar grubu olmasına rağmen, barındırdığı zengin ve seçkin maddi kültür unsurlarıyla dikkat çekmektedir. Mezar envanterinin niteliği ve çeşitliliği, burada defnedilen bireylerin toplumsal statülerinin yüksek olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, mezarlığı oluşturan topluluğun, bulundukları bölgede uzun süreli ve yerleşik bir nüfus oluşturmadıkları, daha ziyade kısa süreli konaklayan ya da geçici olarak bulunan ailelere ait mezarlar olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu durum, mezarlığın hem göç hareketleriyle hem de elit grupların geçici iskânlarıyla ilişkili olabileceğini göstermektedir.[719]

Mezarlarda toprak üstünde herhangi bir koruma yapısına, duvar, çit veya benzeri mimari konstrüksiyonlara rastlanmamıştır. Aynı şekilde, klasik anlamda toprak yığıntısı şeklinde kurgan yükseltileri de

[718] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 7-8.
[719] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 43.

günümüzde net biçimde gözlemlenememektedir. Ancak bu durumun, mezarların ilk yapım aşamasında yükseltiye sahip olmadığı anlamına gelmediği düşünülmektedir. Zira söz konusu alanın uzun yıllar boyunca yoğun tarımsal faaliyetlere maruz kaldığı, ağır tarım makinelerinin toprağı defalarca yaklaşık 30–35 cm derinliğe kadar işlediği göz önünde bulundurulduğunda, mezarların üzerindeki olası toprak yığıntılarının zamanla düzlenmiş olabileceği ihtimali oldukça kuvvetlidir. Nitekim arazide uzaktan bakıldığında hafif yükseltiyi andıran doğal tepeciklerin görülmesi, burada geçmişte kurgan benzeri yükseltilerin var olduğu varsayımını desteklemektedir.

Mezar planları cinsiyete göre belirgin farklılıklar göstermektedir. Erkeklere ait mezarlar genellikle dikdörtgen planlı olup, uzunlukları 250–350 cm, genişlikleri ise 100–175 cm arasında değişmektedir. Kadın mezarları ise daha küçük ölçülere sahiptir; uzunlukları 180–225 cm, genişlikleri ise 70–120 cm aralığındadır. Mezarların derinliği çoğunlukla 90–120 cm arasında değişmekte olup, en sık rastlanan derinlik 80–90 cm civarındadır. [720]Bu ölçüler, mezarların belirli bir standart dâhilinde açıldığını ve defin işlemlerinin gelişigüzel yapılmadığını göstermektedir.

Mezarların büyük bir kısmında, literatürde "apolet" (zapleçiki) olarak adlandırılan çıkıntılar tespit edilmiştir. Bu yapılar, tartışmasız biçimde mezar üstünün kapatılmasında kullanılan kapak sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Büyük olasılıkla bu kapakların ahşap malzemeden yapıldığı, zamanla çürüyerek yok olduğu, ancak mezar mimarisindeki izlerinin günümüze kadar ulaştığı düşünülmektedir.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'ndaki tüm definler inhumasyon (gömülerek defnedilme) şeklinde gerçekleştirilmiştir. Ölüler genellikle sırtüstü pozisyonda, başları batı veya kuzey-batı yönüne gelecek şekilde yatırılmıştır. Kolların konumu mezardan mezara farklılık göstermekle birlikte, bazen tek kolun, bazen de her iki kolun bükülerek gövde üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Bu pozisyonlar, defin ritüellerinin belirli kurallara bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Mezarların önemli bir diğer özelliği, ateş kültüne dair izlerin varlığıdır. Bazı mezarlarda, ölülerin kemiklerinin altında, bazılarında ise üst kısmında, yanma izleri ve ateşle ilişkili kalıntılar tespit edilmiştir.

[720] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengri*, 50.

Mezar tabanlarında yer yer kömür ve kül kalıntılarına rastlanmış, özellikle çocuk mezarlarında yanmış ahşap parçaları ve yanık izleri dikkat çekmiştir. Her ne kadar doğrudan yakılarak defin (kremasyon) geleneğine rastlanmasa da, bu bulgular defin törenlerinde ateşin ritüel bir unsur olarak önemli bir yere sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.[721]

Ölülerin alt kısmında keçe, kumaş ya da tekstil kalıntılarına rastlanması, defin öncesinde mezar çukurunun tabanına bu tür materyallerin serildiğini düşündürmektedir. Ayrıca, mezarlarda ele geçen ipek, yün, deri ve kürk parçaları, ölülerin özenle hazırlanmış, kaliteli ve gösterişli kıyafetler içinde defnedildiğini ortaya koymaktadır. Bu tekstil kalıntıları sayesinde, dönemin giyim biçimleri ve kıyafet kesimleri kısmen yeniden canlandırılabilmiştir.

Mezar envanteri açısından cinsiyetler arasında belirgin bir ayrım gözlemlenmektedir. Kadın mezarlarında mutlaka süs eşyalarına, erkek mezarlarının büyük çoğunluğunda ise silahlara rastlanmıştır. Bunun yanı sıra, mezarların tamamına yakınında, seramik kaplar içerisinde et yemekleri bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu seramik kaplar genellikle ölünün başucunda, sağ ya da sol tarafta konumlandırılmıştır.

Erkek mezarlarında yaygın olarak at kültüne dair unsurlar görülmektedir. At kemikleri çoğunlukla ölünün başucuna, seramik kapların yakınına veya ayakucuna yerleştirilmiştir. Bazı mezarlarda ise atın kafatası, bacak kemikleri, nadiren kuyruk ve omurga bölümleri gibi daha kapsamlı hayvan parçalarına rastlanmıştır. At kemiklerinin bazen mezarın yan kısmına, bazen de apolet bölgesine yerleştirilmiş olması, bu uygulamanın belirli bir sembolik anlam taşıdığını düşündürmektedir.[722]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nı diğer çağdaş mezarlıklardan ayıran en dikkat çekici özelliklerden biri, bazı mezarlarda ölülerin yüz bölgesinde maske şeklinde eşyaların bulunmasıdır. Bu maskeler çoğunlukla gümüşten yapılmış, yuvarlak ya da dörtgen formlu olup, kenarlarında kumaşa tutturulabilmeleri için açılmış delikler bulunmaktadır. Bu durum, ölülerin muhtemelen kumaşa sarıldıktan sonra, yüz bölgesine bu maskelerin dikilerek yerleştirildiğini düşündürmektedir. Söz konusu

---

[721] Svetlana Valiulina, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnk: Sovremennoye Sostoyaniye İssledovaniy, Novıye Metodı i Pohodı" (III-Mejdunarodnıy Madyarskiy Sempozyum, Budapeşt 6-10 Haziran 2016)

[722] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 51-52.

maskeler, hem ritüel uygulamaların karmaşıklığını hem de bu mezarlara gömülen bireylerin toplumsal statülerini açıkça yansıtmaktadır.

Antropolojik incelemelere göre, mezarlarda defnedilen bireylerin ortalama yaşam süresi erkeklerde yaklaşık 40 yıl, kadınlarda ise 30 yıl civarındadır. Bu veriler, dönemin yaşam koşulları, beslenme biçimleri ve toplumsal yapısı hakkında dolaylı fakat önemli bilgiler sunmaktadır.[723]

3.16. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Çıkan Buluntu Envanteri

Araştırmacılar arasında Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın, Karpatlar'ın doğusunda yaşamış olan Eski Macarlar tarafından bırakıldığı ve bu alanın Macar tarihine ilişkin en önemli arkeolojik bulgulardan biri olduğu konusunda genel bir görüş birliği bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Eski Macarların batıya doğru gerçekleştirdikleri göç süreci sonrasında, doğuda kalan akraba grupların Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nı kullanmaya devam ettikleri yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bağlamda mezarlığın, göçten sonra tamamen terk edilmediği, aksine belirli bir süre daha işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[724]

Mezarlık alanında gerçekleştirilen kazılar sırasında M.S. X. yüzyıla tarihlenen Arap menşeli bir paranın ele geçirilmiş olması, bu görüşü destekleyen önemli bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu buluntu, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın Macar nüfus tarafından göç sonrasında da kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, 1235 yılında Papa tarafından doğuda kalan Macar akrabalarını bulmak amacıyla görevlendirilen rahip Julianus'un seyahat notlarında, doğuda karşılaştığı Macar topluluklarının yaşadığı bölgeyi "Magna Hungaria" (Büyük Macaristan) olarak kaydetmiş olması, tarihsel kaynaklarla arkeolojik veriler arasındaki bağlantıyı güçlendirmektedir.[725]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'ndan elde edilen envanter üzerine Macaristan Millî Müzesi tarafından yayımlanan çeşitli bilimsel çalışmalar, Eski Macar tarihi ve arkeolojisi üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir veri tabanı oluşturmuştur. Bu yayınlar sayesinde, Eski Macarların bölgede İtil Bulgarlarıyla uzun süreli ve yoğun ilişkiler içinde

---

723 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 20-49.

724 Svetlana Valiulina vd, "Poiski i Otkrıtiya E.A.Halikovoy v Arheologii Volgo-Kamya (K 85-Letiyu so Dnya Rojdeniya)",*Povoljskaya Arheologiya,* 4/14 (2015): 324-328.

725 Anninskiy, *İzvestiya Vengerskih*, 77.

yaşadıkları, bu etkileşimin Macar kültürel kimliğinin oluşumunda belirleyici bir rol oynadığı daha net biçimde ortaya konulmuştur.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, tarih boyunca defalarca soyulmuş bir mezarlık olup, özellikle batı kesiminin ciddi biçimde tahrip edildiği tespit edilmiştir. Buna rağmen gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, kadın ve erkek mezarlarının her ikisinden de oldukça zengin ve çeşitli bir mezar envanteri elde edilmiştir. Bu durum, mezarlığın maruz kaldığı tahribata rağmen bilimsel açıdan yüksek değerini koruduğunu göstermektedir.

Kadın mezarlarında ele geçen envanter içerisinde; başlık süsleri, saç ve saç örgüsüne ait süslemeler, çıngıraklı süsler, yüzükler, bilezikler ile kıyafet ve ayakkabılara ait süs tokaları önemli bir yer tutmaktadır. Başlıklar yalnızca kadın mezarlarında tespit edilmiş olup, bunların kadınlara özgü bir giyim unsurunun parçası olduğu anlaşılmaktadır. Başlıklara ait kalıntılar arasında deri, kumaş parçaları ve metal süs tokaları yer almaktadır.

Başlıkların süsleme düzeni incelendiğinde, başlığın çevresine yerleştirilen tokalar ve kenar kısımlarında bulunan çıngıraklı süslerin dikkat çektiği görülmektedir. Bu tür başlıkların, İtil bölgesinde yaşayan yerli Mordva ve Mari toplulukları arasında M.S. VI. yüzyıldan itibaren yaygın biçimde kullanıldığı bilinmektedir. Başlıklar üzerine eklenen süslerin ve çıngıraklı elemanların çoğunlukla gümüşten, bazı örneklerde ise altın kaplama olarak üretildiği ve genellikle başlığın iki yanına simetrik biçimde yerleştirildiği tespit edilmiştir.

Kadın başlık süsleri genellikle yuvarlak formlu olup, şakak bölgesine yerleştirilmiştir. Bu süsler kimi örneklerde başlığın her iki yanına zincirlerle tutturulmuş, zincirlerin uçları ise çene altından serbest biçimde sarkacak şekilde düzenlenmiştir. Bu uygulama, başlık süslerinin hem görsel hem de hareketli bir unsur olarak tasarlandığını göstermektedir.

Kadın mezarlarında küpe, yüzük ve benzeri takı eşyalarına sıkça rastlanmıştır. Küpeler yalnızca kadın mezarlarında değil, erkek ve çocuk mezarlarında da ele geçirilmiştir. Erkek mezarlarında genellikle sağ kulakta tek küpe, çok nadir olarak ise çift ve düz halka biçimli küpeler bulunmuştur. Bu tip küpelerin, Saltovo-Mayatskaya kültürü erkek mezarlarında görülen örneklerle benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Boncuklu kolyeler ve boncuklara mezarlarda sınırlı sayıda rastlanmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, bu boncukların Kuzey Kafkasya menşeli olduğu düşünülmektedir.[726] Boyun süsleri kapsamında yaklaşık yetmiş adet döküm ve damgalı bronz kolye ucu ele geçirilmiştir. Kolye uçları çoğunlukla yuvarlak ve sikke biçiminde olup, asılabilmeleri için delik ya da kulakçık detayları içermektedir. Bazı mezarlarda kolye ucu olarak doğu menşeli sikkelerin kullanıldığı da belirlenmiştir. Mezarlarda sık rastlanan diğer bir eşya grubu ise bronz düğmelerdir.

Kadın ve genç kız mezarlarının ayırt edici özelliklerinden biri, 30–35 cm uzunluğundaki bronz zincirlerin saç örgülerine dahil edilerek kullanılmasıdır. Bu zincirlerin bir ucunda genellikle çıngıraklı süsler veya tokalar yer almakta olup, bu eşyalar cesedin göğüs hizasında ve her iki tarafta tespit edilmiştir. Çıngıraklı süsler yarı oval, küre biçiminde ve üzerleri karmaşık geometrik desenlerle bezeli örneklerdir. Ayrıca at figürü biçiminde süs eşyalarına da sıkça rastlanmıştır. Çocuk mezarlarında ise minyatür ziller ve çeşitli küçük süs eşyaları ele geçirilmiştir.

Kadın mezarlarında dikkat çeken bir diğer buluntu grubu, iki küçük gümüş yaprak arasında kumaş parçası barındıran ve üzerine koku damlatılarak kullanıldığı anlaşılan koku aparatlarıdır. Bunun yanı sıra, göğsün sağ tarafında, Orta Asya'da yaygın olarak bilinen, üç parçadan oluşan ve üst kısmı karmaşık desenlerle süslenmiş kulak temizleme aparatlarına rastlanmıştır.

Beyaz bronzdan yapılmış, arka yüzü simetrik desenli aynalar ile kemikten üretilmiş taraklar, birçok mezarda tespit edilmiştir. Bunun yanında erkek ve çocuk mezarlarında yüzük ve bilezikler bulunmuştur. Mezarlarda bilezik sayısı genellikle bir adet iken, kadın mezarlarında bu sayının iki ya da üçe çıktığı görülmektedir.

Kemer ve kemer takımları, çocuk mezarları dâhil olmak üzere tüm mezarlarda rastlanan en yaygın eşya gruplarından biridir. Kemer tokaları ve kemer takımlarının detayları çoğunlukla gümüşten yapılmış olup, estetik açıdan dikkat çekici, karmaşık bezeme unsurları taşımaktadır.[727]

---

[726] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 54-55.

[727] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 56.

Kemer takımlarında en sık karşılaşılan süsleme motifi üç yapraklı desendir. Bu motif farklı varyantlarda uygulanmıştır: tek üç yaprak, birden fazla üç yaprağın bir arada kullanılması, yan yana dizilmiş kompozisyonlar ya da hayat ağacı biçiminde düzenlemeler bunlar arasındadır. Bazı örneklerde üç yapraklı motifler küçük meyve biçimleriyle zenginleştirilmiş, bazılarında ise "palmet" olarak adlandırılan ve palmiye yaprağını andıran süsleme tercih edilmiştir. Palmet motifinin, Saltovo-Mayatskaya kültüründe yaygın biçimde kullanıldığı, ayrıca Pazırık kurganlarında da özellikle at koşum takımları üzerinde sıkça yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda tespit edilen bezeme unsurları, Avrasya bozkır kültürleriyle olan ortak estetik anlayışı yansıtmaktadır.[728]

Döküm tekniğiyle üretilmiş tüm metal eşyalarda, özellikle kemer tokaları ve kemer uçlarında, metal yüzeyin kenarlarını çevreleyen çıkıntılı bir bordür yer almaktadır. Bu bezeme unsuru, oval ve yuvarlak formlu kemer takımlarında belirgin ve düzenli biçimde gözlemlenmektedir. Kemer süslemelerinde ağırlıklı olarak bitkisel motifler tercih edilmekle birlikte, hayvan figürleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu figürler arasında hayal ürünü varlıklar olan kanatlı atlar, kanatlı grifonlar, ayrıca köpek ve ejderha betimlemeleri bulunmaktadır. Söz konusu hayvan tasvirleri, belirgin biçimde doğu kökenli süsleme geleneğinin izlerini yansıtmaktadır.[729]

Kadın, erkek ve çocuk mezarlarının tamamında bıçaklara sıkça rastlanmıştır. Bıçaklar çoğunlukla sol elin yanında ya da kafatasının altında konumlandırılmıştır. Kadın mezarlarında bıçakların genellikle kemerin altında ve sağ tarafta yer aldığı tespit edilmiştir. Erkek mezarlarında ise bıçakların, büyük olasılıkla çizmenin içine ya da bacağın alt kısmının yanına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Tüm bıçaklar tek tip form göstermekte olup, aralarındaki temel fark boyutlarında görülmektedir. Kadın ve çocuk mezarlarında bulunan bıçakların keskin gövde uzunluğu 6–8 cm arasında değişirken, erkek mezarlarında bu ölçü 9–13 cm arasındadır. Ele geçirilen bıçakların bir kısmında, tahtadan

[728] Sergey Rudenko, Nikolay Rudenko, *İskusstvo Skifov Altaya*, (Moskova: GMİİ, 1949), 65-66.

[729] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 62.

yapılmış ve üzeri gümüş süslemelerle bezenmiş kılıflar günümüze ulaşabilmiştir.[730]

Erkek mezarlarında en sık rastlanan silah grupları kılıçlar, ok uçları ve kompozit yay parçalarıdır. Kılıçlar mezar bağlamında özel bir yere ve öneme sahip olup, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda yaygın olarak ele geçirilmiştir. Bu kılıçlar, Hazar tipi olarak tanımlanan; tek ağızlı, hafif yukarı kıvrımlı ve kısa kabzalı örneklerdir. Kılıç kılıflarına ait bazı parçalar da günümüze ulaşmıştır. Kılıfların, ağaç gövde üzerine deri kaplama yöntemiyle üretildiği; uç ve yüzey kısımlarının ise gümüş ya da altın kaplama metal elemanlarla süslendiği anlaşılmaktadır. Kılıçların kemere asılabilmesi için, kılıf üzerinde halka biçimli askı aparatları yer almaktadır. Bu askı halkalarının, ağaç gövde üzerine deri ya da metal kaplama ile sabitlendiği ve kenarlarının metal çerçevelerle güçlendirildiği görülmektedir.

Ok uçları, erkek mezarlarında en sık rastlanan buluntular arasında yer almaktadır. Her bir mezarda genellikle 3 ile 10 adet arasında ok ucu bırakıldığı tespit edilmiştir. Kompozit yaylara ait parçalar çoğunlukla çift orta plaklar şeklinde ele geçirilmiştir. Sadaklara ait fragmanlar ise, kemik kapaklı üst kısımlar ve deri yüzey üzerine uygulanmış bronz süslemeler biçiminde bulunmuştur. Sadak bulunan tüm mezarlarda, okların uçları yukarıya bakacak şekilde yerleştirildiği gözlemlenmiştir. At koşum takımlarına mezarlarda sınırlı sayıda rastlanmış olup, bu gruba ait başlıca buluntular üzengi ve gem parçalarıdır.[731]

Mezarlarda ele geçirilen seramik kaplar, hem elde şekillendirme hem de çark yapımı teknikleriyle üretilmiştir. Bunun yanı sıra, tahtadan yapılmış ve kenarları gümüş kaplama kaplara da rastlanmıştır. Seramik kapların hamurunda ince kumun yanı sıra farklı katkı maddelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Elde yapılmış kapların tabanları genellikle yuvarlak formlu, renkleri ise koyu kahverengi ya da siyah tonlardadır. Bu kapların ağız çapı 4–8 cm, gövde genişliği 7–14 cm, yükseklikleri ise 6–9 cm arasında değişmektedir. Seramik kaplar genel olarak iyi pişirilmiş, ince cidarlı örnekler olup, duvar kalınlıkları çoğunlukla 2–4 mm arasındadır. Kapların dış yüzeylerinin özenle parlatıldığı ve yüzey işçiliğine özel önem verildiği anlaşılmaktadır.

730 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 68.

731 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 58.

Seramik kaplar form açısından büyük ölçüde tek tiptir. Kapların tabanları genellikle yuvarlak ya da yumurta biçimini andıran formlarda yapılmıştır. Boğaz kısımları yüksek değildir ve çoğunlukla 1–2 cm arasında değişmektedir. Kapların üst bölüm formları üç ana tip altında toplanmaktadır.

Birinci tipte, düz silindirik bir boyun doğrudan boğaz kısmından gövdeye ani bir geçişle bağlanmaktadır. İkinci tipte ise boyun ile gövde arasında keskin bir geçiş bulunmamakta, boyun kısmı yumuşak ve belirsiz bir hatla gövdeye bağlanmaktadır. Üçüncü tip kaplar ise sürahi formunu andıran yapılarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu üç form grubu içinde en yaygın olan tip birinci gruba ait kaplardır.

Kapların tamamında bezeme, boğaz kısmından başlayarak omuzlara ve gövdenin üst bölümüne kadar uygulanmıştır. Bezeme düzeni son derece özenli ve sistematik olup, genellikle 5–6 yatay kemer halinde düzenlenmiştir. Bu kemerler arasında zaman zaman düz yatay çizgiler ya da kesik çizgilerden oluşan süslemeler yer almaktadır. Kapların alt bölümlerinde ise bezeme, çoğunlukla feston motifleriyle tamamlanmaktadır. Festonlar genellikle kesik çizgiler kullanılarak oluşturulmuştur. Bazı kaplarda ise bezeme tamamen kesik çizgilerden oluşan kompozisyonlarla yapılmış ve bu çizgiler birbiriyle bağlantılı şekilde düzenlenmiştir.

Kapların ağız kısımları da kimi örneklerde kesik çizgilerle süslenmiş, bu bezeme ağız kısmına yakın üst bölümlerde devam ettirilmiştir. Genel olarak ele geçirilen seramik kapların büyük çoğunluğu yuvarlak tabanlıdır ve geç dönem Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürüne ait özellikler taşımaktadır.

Bununla birlikte, mezarlarda daha sınırlı sayıda düz tabanlı ve şişe formunda kaplara da rastlanmıştır. Bu kapların hamurunda şamot ve kum katkılarının bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu katkılar, kapların hem mekanik dayanıklılığını artırmak hem de üretim sürecinde belirli teknik gereksinimleri karşılamak amacıyla kullanılmıştır.

Mezarlarda bırakılan seramik kaplar, ölü gömme ritüelleri ve yemek sunuları ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, mezarlarda at kaburga kemiklerinden yapılmış, kaşık olduğu düşünülen eşyalar da ele geçirilmiştir. Bu kemik kaşıkların bazılarının arka yüzeylerinde kesik çizgilerden oluşan süslemeler bulunmaktadır. Söz konusu buluntular,

defin törenlerinde yemek ve sunu ritüellerinin önemli bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[732]

3.17. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ve Erken Macarlar

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, toplumun defin gelenekleri ve mezarlardan ele geçen maddi kültür unsurları bakımından, Karpat Havzası'na M.S. IX. yüzyılın sonları ile M.S. X. yüzyılın başlarında batıya göç eden Erken Macar topluluklarının mezarlıklarında tespit edilen buluntularla belirgin benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler yalnızca mezar envanteriyle sınırlı kalmayıp, mezarların konumlanışı, mimarisi ve gömü pratikleri açısından da dikkat çekicidir.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda gözlemlendiği üzere, Karpat Havzası'na gelen Erken Macar topluluklarının mezarları da genellikle tepe ya da doğal yükseltiler üzerine yerleştirilmiştir. Macaristan sınırları içerisinde bulunan Tisabezdéd, Kenezlö I ve II, Epereske ve Szeged-Öthalom gibi mezarlık alanları bu uygulamaya örnek teşkil etmektedir. Dışarıdan bakıldığında ayırt edici belirgin mimari unsurlar taşımayan bu mezarların, boyut bakımından nispeten küçük, ancak toplum içinde yüksek sosyal statüye sahip bireylere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Bu mezarlıkların karakteristik özelliklerinden biri, mezarlık düzeninin merkezinde çoğu zaman yüksek rütbeli bir erkek savaşçıya ait mezarın bulunmasıdır. Erken Macar dönemine ait mezarların genellikle küçük boyutlu ve dik duvarlı olduğu görülürken, Eski Macar dönemine tarihlenen mezarlarda daha geniş hacimli ve tek taraflı apoletli mezar çukurlarına rastlanmaktadır.[733]Apoletli mezar tipleri, Macaristan'da özellikle Orosháza II, Bashalom II ve Eperjes gibi alanlarda tespit edilmiştir.

Erken Macar mezarlarında dikkat çeken bir diğer uygulama, özellikle erkek mezarlarında, ana mezar çukuru açıldıktan sonra taban seviyesinde yan tarafa açılan ek bir çukurun kullanılmasıdır. Bu yan çukura defin geleneği, Saltovo-Mayatskaya kültüründe yaygın olarak görülen uygulamalarla paralellik göstermektedir. Benzer defin biçimleri

[732] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 59.
[733] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 65.

Macaristan'daki Sághalom, Tiszanána gibi mezarlıklarda da belgelenmiştir.[734]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda olduğu gibi, Erken Macar mezarlarının tamamında ölülerin batı yönüne doğru yatırıldığı tespit edilmiştir. Defin uygulamalarında doğrudan yakma (kremasyon) geleneğine rastlanmamıştır. Bununla birlikte bazı mezarlarda, mezar içi ritüellerle ilişkili olduğu düşünülen ateş kültüne ait izler gözlemlenmiştir. Bu izler çoğunlukla mezar tabanına döşenmiş tahta parçalarının yanmış kalıntıları şeklinde ortaya çıkmakta olup, insan bedenine doğrudan ateş uygulanmasına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Bu veriler, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ile Karpat Havzası'ndaki Erken Macar mezarlıkları arasında kültürel süreklilik ve ortak defin gelenekleri bulunduğunu ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır.

İklim koşullarına bağlı olarak mezar içerisinde bulunan tahta, ağaç ve organik kökenli materyaller çoğu zaman kısa süre içerisinde çürüyerek yok olmaktadır. Buna rağmen, bazı mezarlarda mezar tabanına döşendiği anlaşılan tahta plakaların ve yer yer ağaç kabuklarıyla oluşturulmuş döşemelerin, bozulmadan günümüze kadar ulaşabildiği tespit edilmiştir. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda da mezar tabanlarının tahta ya da ağaç kabuklarıyla kaplandığı örneklere rastlanmaktadır. Benzer uygulamaların M.S. X. yüzyıla tarihlenen Erken Macar mezarlarında oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ile karşılaştırıldığında, Erken Macar mezarlarında ölüyle birlikte bırakılan mezar yemeklerine daha sınırlı sayıda rastlanmıştır. Bununla birlikte, mezara bırakılan yemeklerin konumlandırılması bakımından benzer bir düzen söz konusudur. Mezarlarda yiyeceklerin genellikle ölünün başucuna, daha nadir olarak ise ayakucuna yerleştirildiği görülmektedir.[735]

Bu döneme ait mezarlarda ele geçen seramik kapların tamamı seramik çarkında üretilmiştir. Karpat Havzası'na yerleşilmesiyle birlikte

---

[734] M.V. Horujaya, "Zahoroneniya v Yamah s Podboyem Verhne-Saltovskogo Katakombnogo Mogilnika (Po Materyalam Raskopok 1984-2021 godov)", *Drevnosti*, 12 (2013): 214.

[735] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 66.

seramik üretim teknolojisinin geliştiği, zamanla bu üretimin yerel seramik ustaları tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak, Erken Macar topluluklarının kendi özgün seramik üretimlerinin sona ermesinden sonra, mezarlara seramik kap bırakma geleneğinin de giderek ortadan kalktığı gözlemlenmektedir.

Mezarlarda, yine çoğunlukla başucu bölgesinde, ata ait ön bacak kemikleri ve omurga parçalarına rastlanmıştır. Ölülerin batı yönüne doğru yatırılması, mezar tabanlarında ahşap döşemelerin kullanılması ve mezara yemek bırakılması gibi defin uygulamalarının, Doğu Avrupa bozkır ve orman-step kuşağında yaşayan göçebe ve yarı göçebe Türk topluluklarında yaygın olduğu bilinmektedir. Erken Macar topluluklarının da bu gelenekleri, kendilerine özgü diğer defin uygulamalarıyla birlikte sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, defin geleneklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, etnik aidiyetin belirlenmesi açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda tespit edilen defin geleneklerinin en dikkat çekici özelliklerinden biri, ölüyle birlikte at derisi, at kemikleri ve at kafasının mezara bırakılmasıdır. Eski Macarlar, Torklar ve Peçenekler gibi bazı bozkır topluluklarında görülen, kurban edilen at derisinin doldurularak kukla biçiminde mezara konulması geleneğinin aksine, burada at derisinin doğrudan mezara bırakıldığı anlaşılmaktadır. At kafası ve bacak kemikleri, defnedilen bireyin yanına ya da mezarın apoletli bölümüne yerleştirilmiştir.[736]

Macar araştırmacılar, bu uygulamayı Macar at kültünün tipik bir Eski Macar geleneği olarak değerlendirmektedir. Nitekim Tuna Nehri havzasındaki Erken Macar mezarlarının yarısından fazlasında bu tür uygulamalara rastlanmıştır. Atla ilişkili defin ritüellerinin yalnızca erkek mezarlarında değil, aynı zamanda kadın mezarlarında da görülmesi, bu geleneğin toplumsal açıdan geniş bir kabul gördüğünü ortaya koymaktadır.

Erken Macarların defin gelenekleri içerisinde ayırt edici unsurlardan biri, yüz maskelerinin kullanımıdır. Bu maskeler, bazı mezarlarda tüm yüzü kaplayacak şekilde, bazılarında ise yalnızca göz ve ağız çevresini, kimi örneklerde ise sadece göz bölgesini kapsayacak biçimde uygulanmıştır. Araştırmacılara göre, defin sırasında öncelikle ölünün

[736] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengri*, 53.

yüzü ve baş kısmı bez ya da deri parçalarıyla sarılmakta, ardından bu yüzeyin üzerine maske yerleştirilmekte ya da maske doğrudan kumaşa dikilmektedir. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda maske kullanımına, özellikle yüksek statüye sahip erkek bireylerin mezarlarında rastlanmıştır. Aynı geleneğin Karpat Havzası'ndaki Erken Macar mezarlarında da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda, bazı mezarlarda yüz maskesi yerine kemer tokasının ölünün yüz bölgesine yerleştirilmesi geleneği de tespit edilmiştir. Erken Macarlarda ise bu uygulamaya yalnızca Tuna Nehri havzasındaki bazı mezarlarda rastlanmaktadır. Bu durum, yüz maskesi geleneğinin zaman içerisinde biçimsel ve işlevsel bir dönüşüm süreci geçirdiğine işaret eden önemli bir bulgu olarak değerlendirilmektedir.

Doğudaki Ob Ugor topluluklarının defin geleneklerinde de, ölünün yüz bölgesine düğme ya da tokaların yerleştirildiği, daha geç dönemlerde ise bez üzerine boncukların dikildiği örneklere rastlanmaktadır. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda ise ölünün yüzüne gümüş plakaların yerleştirildiği tespit edilmiştir. Bu plakalar kimi örneklerde gözlük biçiminde olup, bazı mezarlarda ise omuz hizasında bulunmuştur.[737]

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ile Karpat Havzası'ndaki Erken Macar mezarları karşılaştırıldığında, defin gelenekleri, mezar envanterinin türleri ve yerleştirilme biçimleri açısından bire bir örtüşen mezarlara rastlanmamakla birlikte, özellikle erkek mezarlarında uygulanan defin düzeni ve envanterin konumlandırılması bakımından belirgin benzerlikler dikkat çekmektedir. Envanter unsurlarının bire bir aynı olmaması doğal karşılanmalıdır; zira karşılaştırılan mezarlar arasında 70–80 yıl, bazı durumlarda ise 100 yılı aşan zaman farkları bulunmaktadır. Buna rağmen, genel defin pratiği ve mezar düzeni açısından bakıldığında, karşılaştırma yapılan örneklerin erkek mezarları özelinde daha yüksek düzeyde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Erkek mezarlarında en sık rastlanan mezar envanteri unsurları arasında at koşum takımları ve silahlar yer almaktadır. Bu kapsamda kılıçlar, ok uçları ve kompozit yay parçaları başlıca silah türlerini oluştururken, mızrak ve balta gibi silahlara daha sınırlı sayıda rastlanmıştır. İncelenen dönemde kılıçlar, Avrasya bozkır kuşağında

[737] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengri*, 65.

oldukça yaygın kullanılan bir silah tipi olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu yaygınlığa rağmen, Bulgar topluluklarında kılıçların mezarlara konulması sınırlı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Bulgarlara ait Bolşe-Tarhanskiy Mezarlığı'nda yalnızca 32 mezarda kılıç tespit edilmiştir.

Macar mezarlarında ise kılıç buluntu oranının yaklaşık %12 civarında olduğu belirlenmiştir. Bulgarlarda bu geleneğin yaygınlaşmamasının başlıca nedenlerinden biri olarak, kılıçların babadan oğula geçen bir miras unsuru olarak görülmesi ve bu nedenle son derece değerli kabul edilmesi gösterilmektedir. Bu durum, kılıçların mezarlara nadiren bırakılmasını açıklamaktadır. Buna karşılık Tuna Havzası'ndaki Macar mezarlarında yaklaşık 120 adet kılıç tespit edilmiştir. Bu sayının fazlalığı, kılıcın Macar defin gelenekleri içerisinde ritüel bir anlam taşıdığına işaret etmektedir. Eski Macarlara ait Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda ise 20 mezardan toplam 9 adet kılıç ele geçirilmiştir.[738]

Karpat Havzası'ndaki erkek mezarlarında da Bolşe-Tiganskiy örnekleriyle benzer biçimde, küpe kullanımı dikkat çekmektedir. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda erkek bireylerde küpenin genellikle sağ kulakta yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra bronz düğmeler, bilezikler, kemer ve kemer takımları, bıçaklar ile birlikte, özel bir çanta içerisinde ateşleme aletleri ve çakmak taşları erkek mezarlarında sıkça karşılaşılan buluntular arasındadır.[739]

Kadın mezarlarına bakıldığında ise mezar envanteri açısından farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Doğudaki Eski Macar kadın mezarları ile Karpat Havzası'ndaki Erken Macar kadın mezarları karşılaştırıldığında, erkek mezarlarına kıyasla benzerliklerin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, tarihsel kaynakların da işaret ettiği üzere, Karpat Havzası'na göç öncesinde Macarların Peçeneklerle yaşadığı yoğun çatışmalar sonucunda önemli ölçüde kadın ve aile büyükleri kaybı yaşamış olmalarıyla ilişkilendirilmektedir. Kadın nüfusundaki bu eksikliğin, göç sürecinde ve sonrasında yerli topluluklardan evlilik yoluyla telafi edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın Karpat Havzası'na yerleşildikten sonra da bir süre devam ettiği düşünülmektedir.

---

738 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 67.

739 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 68.

Buna rağmen, mezar buluntuları üzerinden yapılan değerlendirmelerde Güney Urallar ile Karpat Havzası arasında bazı paralelliklerin izlenebildiği görülmektedir. Özellikle kıyafet unsurları, başlıklar ve süs eşyaları, Eski Macar ve Erken Macar kadın mezarlarında ortak özellikler taşımaktadır. Kadın başlıklarının kenar süslemeleri ve döküm tokalarla oluşturulan ince detaylar, doğudaki örneklerden biçimsel olarak farklılaşsa da, kendi içinde süreklilik gösteren bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür. Zamanla, kadın başlıklarına tutturulan ve serbest biçimde sarkan süs unsurları yerini boncuklu küpelere bırakmıştır. Küpe formlarında da belirgin bir değişim gözlemlenmiş; sade halkalı küpeler yerine, üzüm salkımını andıran sarkıtlı süslemelere sahip küpeler yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte, bazı bölgelerde başlığın bir ucundan diğer ucuna uzanan ve çene altından serbestçe sarkan zincir kullanımı geleneğinin devam ettiği de tespit edilmiştir. Macar kadınları, süslenmede boncuklu kolyeler ile zincire geçirilmiş yaprak biçimli kolye uçlarını yaygın olarak kullanmışlardır. Yaprak formundaki kolye uçları, tokalar aracılığıyla sabitlenmiş olup, Macar kadınlarının en sık tercih ettiği süs eşyaları arasında yer almıştır. Bu tür yaprak biçimli süsler yalnızca kolye ucu olarak değil; başlıklarda, kemerlerde, giysi yakalarında ve saç tokalarının üzerinde de kullanılarak çok yönlü bir süsleme unsuru hâline gelmiştir.[740]

Eski Macar kadınlarının, saç süsü olarak ses çıkaran çıngıraklı tokaları kullanmayı sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çeşitli süs eşyaları arasında benzerlikler gözlemlense de, özellikle kemer tokaları ve kemer uçları, gerek işçilik gerekse bezeme açısından en dikkat çekici örnekleri oluşturmaktadır. Yaygın tiplerin dışında, yarım ay biçimli süslemeler, üç yaprak motifleri ve kemer uçlarında kullanılan bezeme detayları, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda tespit edilen örneklerle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Eski Macar sanatında üç yapraklı motif son derece yaygın bir süsleme unsuru olup, motif çeşitliliği bakımından Bolşe-Tiganskiy mezarlığında ele geçen örneklerle yakın paralellikler sergilemektedir.[741]

Metal eşyalarda hayvan figürlü süslemeler, hayal ürünü varlıklar dâhil olmak üzere, oldukça yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nda da gözlemlenen bu tür

[740] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*,72.

[741] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 65.

bezemelerde Sasani sanatının etkileri olduğu düşünülmektedir. Özellikle "Simurg" ve "Grifon"[742] gibi mitolojik ve hayalî figürler, Macarlara ait çeşitli metal eşyalar üzerinde süsleme unsuru olarak kullanılmıştır.[743]

Karpat Havzası'nda bulunan Macar mezarları, başta defin gelenekleri olmak üzere pek çok açıdan Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın gelenekleriyle önemli benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler doğrultusunda, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı'nın M.S. VIII. yüzyılın sonları ile M.S. IX. yüzyılda, daha sonra İtil Bulgar Devleti'nin merkezi hâline gelecek olan Aşağı Kama Nehri'nin sol yakasında göçebe yaşam süren Eski Macarlara ait olduğu düşüncesi güç kazanmaktadır.

3.18. Priuralye-Kama Bölgesi Ugor Dönemi

Priuralye bölgesiyle ilgili birçok çalışmada, Ugor topluluklarının Kama Nehri ve çevresinde ortaya çıkan kültürlerin etnik ve kültürel gelişiminde belirleyici bir rol oynadığı ileri sürülmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda bazı araştırmacılar, bölgede Orta Çağ'a tarihlenen yerli arkeolojik kültürlerin tamamını Ugor menşeli kabul etmekte ve bu nedenle söz konusu dönem kültürlerini genel bir çerçevede "Ugor Çağı kültürleri" olarak adlandırmaktadırlar. Terimden de anlaşılacağı üzere "çağ" ifadesi, Kama Nehri havzasında Ugor topluluklarının siyasi, demografik ve kültürel süreçlerde baskın bir konuma sahip olduğu varsayımını ima etmektedir. Bununla birlikte, Ugor nüfusunun Orta Çağ döneminde İtil-Ural bölgesine ulaşmış olması olası görülse de, bölgede uzun süreli ve belirleyici bir hâkimiyet kurdukları yönündeki yaklaşım, mevcut arkeolojik ve tarihsel veriler ışığında tartışmalı bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle Ugorların bölgedeki rolüne ilişkin

[742] Simurg Simurg mitolojik kuş türüdür. Kimi yerde iyiliğin kimi yerde kötülüğün temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İran mitolojisinde Simurg, Mısır mitolojisinde Fenix, Arap mitolojisinde Anka kuşu, Türklerde ise Karakuş olarak adlandırılmıştır. Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 163. Grifon-Arslan gövdesi ve Kartal kafası Sivri tırnakları ve beyaz ya da altın renkte kanatları olan mitolojik hayvan türüdür. Grifonlar göğü ve yeryüzünü, yiyiliği ve kötülüğü temsil etmektedirler. Sovetskaya Entsıklopediya Sergey Tokarev, Moskova: BSE Yayınları,1987,"Grifon" maddesi.

[743] Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 68.

değerlendirmelerin büyük ölçüde varsayımsal olduğu ve kesinlik içermediği düşünülmektedir.[744]

Ugorlara atfedilen kültürlerin ayrıntılı incelemesine girilmeksizin, mevcut literatür yüzeysel olarak ele alındığında bazı temel sorunlar açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, Ugorlara ait olduğu ileri sürülen arkeolojik kültürlerin hangi dönemlerde ortaya çıktığı ve kronolojik sınırlarının ne olduğu net biçimde belirlenememiştir. Aynı şekilde, Ugor nüfusun İtil-Ural bölgesinde tam olarak hangi alanlarda yoğunlaştığı, bu kültürlerin nerede oluştuğu ya da hangi merkezlerden yayıldığı hususu da açıklığa kavuşmamıştır. Buna ek olarak, hangi arkeolojik kültürlerin gerçekten Ugor gruplarına ait olduğu konusunda bilim dünyasında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Araştırmacıların bir kısmı, değerlendirmelerini büyük ölçüde Ugor teorisi çerçevesinde şekillendirmiş; ancak bu teoriyle çelişen arkeolojik veriler çoğu zaman ya göz ardı edilmiş ya da yeterince tartışılmamıştır. Bu durum, Ugorlara atfedilen kültürlerin maddi ve manevi unsurlarının ayırt edilmesinde ciddi metodolojik sorunlara yol açmıştır.[745]

Ugor kökenli olduğu varsayılan kültürlerin özellikleri arasında belirgin ve tutarlı ayırt edici unsurların ortaya konulamaması, kültürel tanımlamada bir tür kavramsal karmaşa yaratmıştır. Bu karmaşa içerisinde, mezar buluntuları ve diğer maddi kültür unsurları, çoğu zaman bir Ugor kültüründen diğerine rastgele şekilde atfedilmiş, böylece arkeolojik verilerin sağlıklı ve nesnel biçimde değerlendirilmesi güçleşmiştir. Bu durum, Priuralye ve İtil-Ural bölgesindeki Orta Çağ kültürlerinin etnik aidiyetine ilişkin tartışmaların hâlen netlik kazanmamasının temel nedenlerinden biri olarak görülmektedir.

Arkeolojik kültürlerin birbirinden ayrılmasında kullanılan en temel ölçütlerden birinin seramik buluntular olduğu bilinmektedir. Arkeologlar, bir kültürü tanımlarken ve sınıflandırırken özellikle seramiklerin üretim tekniği, hamur özellikleri, form yapısı ve bezeme unsurlarını başlıca belirleyici kriterler olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda Ugor arkeolojik kültürlerine atfedilen seramiklerin tanımlanması da büyük ölçüde bu unsurlar üzerinden yapılmıştır.

---

[744] Evgeniy Kazakov, *Voljskiye Bolgarı i Ugorskiy Mir Uralo-Povoljya*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi,2007), 21.

[745] Ivan Yu. Pastuşenko,"Mojno li Govorit ob "Ugorskoy Epohev Prikamye", *İstoriya i Filologiya*, 1(2011): 144.

Ugor kültürlerine ait olduğu ileri sürülen seramik kaplar genel olarak elde yapılmış, alt gövdesi küreyi andıran formlara sahip, seramik hamuru içerisine ise talk maddesi ya da ufalanmış deniz kabukları katılmış kaplar olarak tanımlanmaktadır. Seramik hamuruna talk veya deniz kabuğu eklenmesinin, teknik açıdan iki farklı üretim geleneğini yansıttığı kabul edilmektedir. Bu iki geleneğin bir arada kullanıldığı örneklere yalnızca Nevolinskaya kültürünün sınırlı bazı bölgelerinde rastlanabilmekte, diğer Ugor kültürlerinde ise bu birliktelik gözlemlenmemektedir.[746]

Seramik hamurunda talk maddesi kullanımının özellikle Ural Dağları'nın doğu kesiminde yer alan Zauralye bölgesinde yaygın olduğu bilinmektedir. Buna karşın, Ugor arkeolojik kültürlerine ait seramikler hakkında, kapların üretim teknikleri ve alt gövde formları dışında ayrıntılı bilgilere çoğu zaman yer verilmemektedir. Seramiklerin omuz, boğaz, ağız yapıları ve varsa burun çıkıntıları gibi form özellikleri genellikle tanımlanmamış ya da sistematik biçimde değerlendirilmemiştir. Bu durum, seramiklerin tipolojik açıdan karşılaştırılmasını güçleştiren önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Seramiklerin bezeme özellikleri konusunda da literatürde ciddi bir kavramsal karmaşa söz konusudur. Desenlendirme teknikleri bazı araştırmacılar tarafından çizme, bazıları tarafından ise kesme tekniği olarak tanımlanmakta; bu iki farklı yöntem çoğu zaman birbirine karıştırılmaktadır. Örneğin seramikler üzerindeki süslemeler, kimi çalışmalarda ip, tarak, damga ve kesme desenleri şeklinde genel ifadelerle açıklanmaktadır. Özellikle "taraklı-ipli" desen tanımı, araştırmacıdan araştırmacıya değişen yorumlara konu olmuş ve standart bir tanımlama ortaya konulamamıştır.[747]

Uzman arkeologların değerlendirmelerine göre, taraklı-ipli desenli seramikler daha çok Selyanino-Kişert ve Çiyalinskaya kültürlerinde görülmektedir. Buna karşılık, Postpetrogromskogo tipi seramiklerde ise hem ipli hem de damgalı bezemelerin bir arada kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Priuralye bölgesinde Ugor gruplarına atfedilen Nevolinskaya, Lomovatovskaya ve Polomskaya kültürleri karşılaştırıldığında, kap yapım teknikleri ve bezeme anlayışlarının birbirinden belirgin biçimde farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Her ne

[746] Kazakov, *Voljskiye Bolgarı*,20
[747] Kazakov, *Voljskiye Bolgarı*,25

kadar Ugor kültürleri genel bir çerçevede "taraklı-ipli desenli seramikler" ile tanımlansa da, söz konusu desenlerin bu kültürlere ait seramikler arasında niceliksel olarak oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.[748]

Ugor arkeolojik kültürlerini diğer bölgesel kültürlerden ayırdığı ileri sürülen bir diğer önemli unsur ise mezarlarda ölülerin yüzlerine yerleştirilen ya da kumaş üzerine dikilen maskelerdir. Priuralye bölgesinde tespit edilen yüz maskeleri genel olarak üç ana tip altında değerlendirilmektedir. Bunlar; yalnızca göz çevresini kapsayan maskeler (bazı örneklerde göz ve ağız çevresinin birlikte yer aldığı ve "gözlük" ya da "ağızlık" olarak tanımlanan formlar), tüm yüzü kaplayan maskeler ve kumaş üzerine dikilmiş metal plaklardan oluşan maskelerdir. Bu maskelerin kullanımında kronolojik ve bölgesel farklılıklar dikkat çekmektedir. Ancak Priuralye'de yer alan yerli Ural kültürlerinin hiçbirinde bu üç maske tipinin bir arada ve düzenli biçimde kullanıldığı bir örneğe rastlanmamıştır. Bu durum, yüz maskelerinin Ugor kültürleri için ayırt edici bir unsur olarak kabul edilmesini zorlaştırmakta ve söz konusu geleneğin kültürel süreklilikten ziyade parçalı ve sınırlı bir uygulama olduğunu düşündürmektedir. Birçok toplumun defin geleneklerinde yüz maskesi kullanımı, etnik ve bölgesel açıdan birbiriyle doğrudan bağlantılı olmayan topluluklarda da görülmektedir. Ölülerin yüzlerine maske yerleştirilmesi, belirli bir etnik gruba özgü olmaktan ziyade, farklı coğrafyalarda kendiliğinden ortaya çıkabilen ve bağımsız biçimde gelişen bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Maske kullanımının özellikle Akdeniz havzası, Kuzey Karadeniz bölgesi, Ön Asya ve Anadolu coğrafyasında oldukça yaygın bir defin geleneği olduğu bilinmektedir.[749]

Kama nehri çevresi ve Priuralye bölgesinde tespit edilen yüz maskeleri, tipolojik açıdan Kuzey Karadeniz bölgesinde kullanılan maskelerle belirgin benzerlikler göstermektedir. Bu durum, Ugor kültürlerinin ayırt edici etnik unsurlarından biri olarak kabul edilen maske geleneğinin, bölgeye özgü yerel bir uygulamadan ziyade dış kaynaklı bir gelenek olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre söz konusu maskelerin, bölgeye sonradan girerek yerel topluluklar tarafından benimsenmiş ve kullanılmış olması olasıdır. Nitekim bu

[748] Pastuşenko,"Mojno li", 145.

[749] Vitaliy Zubar, *Nikropol Hersonesa Tavriçeskogo*, (Kiev: Naukova dumka,1982), 109-113.

geleneğin bazı bölgelerde kullanımının sürdüğü, bazı bölgelerde ise zamanla terk edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ugor kültürleri arasında yer aldığı kabul edilen Çiyalinskaya arkeolojik kültüründe, defin uygulamaları içerisinde yüz maskelerine hiç rastlanmamıştır. Bu durum, maske kullanımının Ugor kültürleri arasında dahi homojen ve zorunlu bir gelenek olmadığını ortaya koymaktadır.[750]

Ugor kültürlerini diğer kültürlerden ayırdığı ileri sürülen bir diğer unsur ise, defin geleneklerinde at derisi ve at vücuduna ait bazı parçaların (kafatası, çene kemiği, bacak kemikleri vb.) kullanıldığı iddiasıdır. Literatürde yer alan bazı yorumlarda, Ugor mezarlarında at kafası ve bacaklarının, hayvanın derisi içerisinde bırakıldığı; derinin içinin saman gibi malzemelerle doldurularak atın "dinlenir" pozisyona getirilip ölüyle birlikte defnedildiği ileri sürülmektedir. Ancak mevcut arkeolojik veriler, hiçbir Ugor kültüründe, hatta orman Ugorlarına atfedilen kültürlerde dahi, bu tür bir defin geleneğinin varlığını doğrulamamaktadır.[751]

Bunun yanı sıra, Ugor kültürlerinde at kafası ve at bacaklarının bütüncül ve düzenli bir defin geleneği çerçevesinde kullanıldığına dair somut kanıtlar da bulunmamaktadır. Ugor kültürlerine atfedilen Nevolinskaya kültüründe, ata ait kemiklerin mezar içinde belirli bir düzen içerisinde değil, dağınık biçimde yer aldığı görülmektedir. Özellikle at kafataslarının mezar çukurlarının içinde değil, çoğunlukla mezarların üst toprağına yakın seviyelerde veya oluklarda bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Nevolinskaya kültüründe ele geçen at kafataslarının sayısının, diğer büyükbaş hayvan kafataslarının yaklaşık %10'u oranında olduğu anlaşılmaktadır. Nevolinskaya kültürüne ait mezarlarda yalnızca ata değil, diğer hayvanlara ait kemiklerin de bulunduğu görülmektedir. Büyükbaş hayvan kafataslarının yanı sıra, küçükbaş hayvanlara ait dişler ve hatta domuza ait omuz kemikleri de mezar buluntuları arasında yer almaktadır. Bu durum, söz konusu defin uygulamalarının yalnızca ata özgü, sistematik bir "at kültü" çerçevesinde değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Dolayısıyla Ugor defin gelenekleri bağlamında özellikle ve yalnızca at kültüne dayalı bir gömü geleneğinden söz etmek, en azından Ugor kültürlerine atfedilen Nevolinskaya, Lomovatovskaya ve Polomskaya kültürleri açısından,

[750] Pastuşenko,"Mojno li", 146.

[751] Pastuşenko,"Mojno li", 147.

hem yetersiz hem de yanıltıcı görünmektedir. Nitekim birçok araştırmacı tarafından da kabul edildiği üzere, mezarlarda ata ait deri, kafatası ve kemiklerin kullanılması şeklindeki defin uygulamaları, Avrasya bozkır kültürleri, özellikle erken Bulgarlar ve Türk kökenli topluluklar arasında yaygın bir gelenek olarak bilinmektedir. Bu nedenle söz konusu uygulamaların Ugor kültürlerine özgü, ayırt edici bir etnik unsur olarak değerlendirilmesi, mevcut arkeolojik verilerle örtüşmemektedir.[752]

Ugor topluluklarında at koşum takımları, kızaklar, köpek kızakları ve kayıkların, ölüyü öteki dünyaya taşıyan araçlar olarak sembolik anlamlar taşıdığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Ancak bu tür envanterin defin gelenekleri kapsamında kullanımı, yalnızca Ugor topluluklarına özgü bir uygulama değildir. Benzer defin anlayışları, Avrasya'nın farklı coğrafyalarında yaşayan çok sayıda toplumda gözlemlenmektedir. Örneğin kuzeyli Varyag (Viking) topluluklarında da, kızaklar ve benzeri ulaşım araçlarının ölüyü öteki dünyaya götüren sembolik unsurlar olarak mezarlara bırakıldığı bilinmektedir. Vikinglerin Ugor kökenli olmamaları, bu tür defin unsurlarının etnik ayırt edici bir özellik olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.[753]

Ugor arkeolojik kültürlerini diğer kültürlerden ayırdığı ileri sürülen bu üç temel unsurun (yüz maskeleri, atla ilişkili defin uygulamaları ve ölüye yolculuk aracı bırakılması) yanı sıra, Ugorlara atfedilen bir diğer kültürel özellik de, çeşitli eşyalar üzerinde görülen hayvan figürleri ve hayvan üslubudur. Bu tür süsleme anlayışı özellikle Perm, Peçora ve Ob–Sibirya bölgelerinde ele geçen arkeolojik buluntularla ilişkilendirilmektedir.

Söz konusu bölgelerde hayvan üslubuyla süslenmiş ya da hayvan figürleri biçiminde üretilmiş eşyalar, her şeyden önce yeni teknolojik üretim geleneklerinin kullanıldığını göstermektedir. Büyük boyutlu üç boyutlu dökümler, kalıp yardımıyla oluşturulmuş figürler, çift yüzlü tasarımlar ve damgalama teknikleri, bu yeni teknolojik anlayışın başlıca göstergeleridir. Araştırmacılar tarafından genel kabul gören görüşe göre, bu tür üretim teknikleri bölgede daha önce var olmayan teknolojik uygulamalardır ve önceki yerel gelenekler içerisinde bu düzeyde gelişmiş bronz döküm teknolojilerinin izlerine rastlanmamaktadır.

---

[752] Piter Soyer, *Epoha Vikingov*, (St-PetersburgYevarasya yayınevi,2006), 73

[753] Piter Soyer, *Epoha Vikingov*, 86

Dolayısıyla bu üretim biçimlerinin, bölgenin yerli gelişim sürecinden ziyade dış etkileşimler sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. [754]

Bu teknolojik yeniliklerin büyük olasılıkla güney kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Güney Ural bölgesi, Aral havzası, Kuzey Karadeniz ve Azak Denizi çevresi, söz konusu teknolojilerin ve süsleme anlayışlarının yayılım alanları olarak öne çıkmaktadır. Ugor topluluklarına atfedilen hayvan figürlü tasvirlerin, bu toplumlarda daha önce mevcut olmayan üretim teknikleri sayesinde gerçekleştirilmiş olduğu ve bu sayede figürlerin daha ayrıntılı ve karmaşık biçimlere kavuştuğu görülmektedir. Bu süreçte hayvan figürlerinin yeni formları ortaya çıkmıştır.[755]

Buna karşın, Ugor topluluklarının yerel teknolojik gelişim düzeyleri incelendiğinde, söz konusu ileri üretim tekniklerinin yerel bir sürekliliğe dayandığını söylemek güçtür. Benzer şekilde, Ugorların mitolojik ve inanç sistemlerinde, bu tür hayvan tasvirlerinin doğrudan ve sistematik biçimde yer aldığına dair yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bazı figürlerin varlığı söz konusu olsa dahi, bunların Ugor mitolojisinin özgün unsurları olmaktan ziyade, başka toplumların mitolojik ve edebi geleneklerinden aktarılan motifler olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda "Simurg" figürü ya da yarı insan–yarı hayvan tasvirleri, söz konusu dış etkileşimlerin açık örnekleri arasında değerlendirilmektedir.

Hayvan üslubunun yaygınlığı açısından değerlendirildiğinde, Ugorların yaşadığı bölgelerde coğrafi farklılıklar olduğu ileri sürülmektedir. Güney kesimlerde at kültünün, kuzey bölgelerde ise ayı kültünün daha yaygın olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Ancak kuzey bölgelerde ele geçen çeşitli eşyalar üzerindeki at figürlerinin sayısının, güney bölgelerdekilerden daha az olmadığı, hatta bazı durumlarda nicelik bakımından eşit düzeyde olduğu görülmektedir. Bu durum, hayvan figürlerinin dağılımının yalnızca coğrafi ya da kült temelli bir ayrım üzerinden açıklanamayacağını ve daha karmaşık etkileşim süreçlerinin söz konusu olduğunu göstermektedir.[756]

---

[754] Hayvan uslübu Ural dağları ve Sibiryada görülen ve bu bölgeye ait olan özgün Ural-Sibirya Hayvan uslübü adı verilmektedir. Ural-Sibirya Hayvan uslübü İskit Sibirya uslübünden etkilenerek ortaya çakan bir sanat türdür. Vladimir Oborin, *Drevneye İskusstvo Narodov Prikamya. Permskiy Zverinıy Stil*, (Perm: Permskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1976), 192.

[755] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 219-220.

[756] Pastuşenko,"Mojno li", 147.

Ugor kültürlerinin diğer arkeolojik kültürlerden ayırt edici olduğu ileri sürülen envanter unsurları arasında saç tokaları, çeşitli süs eşyaları ve kemer takımları yer almaktadır. Bu kemer takımları, kemer üzerinde farklı eşyaların asılmasına olanak tanıyan bölümler ile küçük çantaların taşınmasına yönelik askı yerleri içermektedir. Ancak söz konusu kemer geleneğinin, Avrasya'da M.S. IV–VII. yüzyıllar arasında yaşanan siyasi ve toplumsal buhranların ardından ortaya çıkan ve giderek yaygınlaşan bir maddi kültür unsuru olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda kemer takımlarının, yerel ve özgün bir gelişimden ziyade sonradan ve dışarıdan gelen bir maddi kültür öğesi olduğu anlaşılmaktadır.[757]

Yerel kabilelerin bu yeni maddi kültürü, kendi ihtiyaç ve geleneklerine uyarlayarak kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu durum, kemer takımlarının ve üzerlerindeki süsleme unsurlarının etnik aidiyeti doğrudan yansıtan göstergeler olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Nitekim Ugor kültürlerine özgü olduğu ileri sürülen çift başlı at figürleri ya da Ugor kadınlarının şakak bölgesine taktıkları süs eşyalarının, İskit–Türk kültür çevresinde çok sayıda benzerine veya neredeyse birebir örneklerine rastlanmaktadır. Bu durum, süsleme anlayışının belirli bir etnik gruba özgü olmaktan ziyade, dönemin genel kültürel eğilimleri ve estetik tercihleri doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Hangi unsurun öne çıkacağı, büyük ölçüde dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerine bağlı olarak değişmiştir.[758]

Erken İtil Bulgarları sanatında, zaman zaman Ugor ve Orta Asya resim geleneklerinin bir arada kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır. Erken İtil Bulgar ustalarının, gelişmiş metal işleme teknolojilerine sahip oldukları bilinmektedir. Bölgeye geldiklerinde, yerli nüfusun metal teknolojilerini benimsemekten ziyade, yerel motifleri ve süsleme anlayışlarını kendi metal eserleri üzerinde kullanmayı tercih ettikleri

---

[757] M.Ö I Bin yılda Avrasya'nın en geniş coğrafyasında İskit kültüründe de bulunan Umay ana ya da diğer adı ile Ana Tanrıça figürleri görselleri bol miktarda bulunmaktadır. Daha sonraki dönemde Göktürklerde yerini koruyan Umay ana kültü çeşitli süs eşyaların üzerinde tasvir edilmiştir. Bazı yerlerde onu iki kanatlı bir varlık, bazı tasvirlerde ise çift başlı at üzerinde görselleri günümüze kadar gelmiştir. Binlerce sene Türk kültüründe önemini yetirmeyen Umay kültü, onu Türk kültüründe sağlam bir yeri olduğu ayrıca bazı geleneklerinin devam ettiğini göstermektedir. Türkleri Güney Urallara göç silsilesi devam ettikçe sadece maddi değil muhtemelen manevi değerlerini de yerli halklara aşılamışlardır. Vasiliy Kotov,"Jenskoye Bojestvo Umay/Humay: Sravnitelnaya Harakteristika", *İzvestiya Altay Gu* 4/2 (2010): 111-115.

[758] S.S. Bessonova, *Religioznıye predstovleniya Skifov*, (Kiev: Naukova Dumka,1983), 88-97.

anlaşılmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri, bölgenin yerli nüfusunda metal işçiliğinin oldukça ilkel düzeylerde kalmış olmasıdır. Bu durum, yerli topluluklar açısından Bulgar ustalar tarafından üretilen metal eşyaların satın alınmasını daha cazip ve ekonomik hale getirmiştir.[759]

Öte yandan, gelişmiş metal işleme teknolojilerine sahip ve güçlü bir siyasi yapı kurmuş olan Bulgarlar, ürettikleri metal eşyalar için geniş bir pazar oluşturmayı ve bu ürünleri daha geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda, farklı kültürlere ait motifleri kendi üretimleri olan süs eşyaları üzerinde kullanarak, çeşitli toplulukların estetik beğenilerine hitap eden ürünler ortaya koymuşlardır. Bu durum, metal süs eşyalarının ya da süsleme motiflerinin hiçbir kültürde tek başına etnik ayırt edici unsurlar olarak değerlendirilmemesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Ural bölgesinin yerli nüfusunda, Bulgar zanaatkârları tarafından üretilen eşyaların gördüğü yoğun talep, Bulgar ustalarının uzun süre boyunca Asya, Avrupa ve Yakın Doğu teknolojileriyle iç içe bulunmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan yüksek kaliteli ürünlere duyulan ihtiyacı hızla artırmıştır. Talebin kısa sürede artması, Bulgar ekonomisi açısından canlılık yaratmış ve yüksek gelir sağlamıştır. Yerli pazarlarda satışa sunulan nitelikli metal ürünler, bekleme süresine gerek kalmadan hızla alıcı bulmuştur.[760]

Günümüzde "Ugor kültürleri" olarak adlandırılan Nevolinskaya, Polomskaya ve Vahvizdinskaya arkeolojik kültürleri ile muhtemelen daha geç dönemlere ait olan Zauralye ve Ob Nehri çevresi buluntularının, tek bir üst başlık altında toplanarak Ugor kültürleri şeklinde değerlendirilmesi yaygın bir yaklaşımdır. Bu sınıflandırmaya, Eski Macarların mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinin de dâhil edilmesi dikkat çekicidir. Bu yaklaşımın temelinde, büyük ölçüde dilbilimsel verilerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ancak Priuralye bölgesinin orman kuşağında yaşayan yerli Ugor gruplarına ait arkeolojik buluntular, kendi içlerinde oldukça belirgin

[759] Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 221.

[760] S.İ. Ahtyamova, "Mejnatsıonalnıye Svyazi Voljskoy Bulgarii", *Vestnk KAZGUKİ*, 3/2(2012): 110-112.

farklılıklar göstermektedir. Bu kültürleri tek bir etnik grubun maddi kalıntıları olarak değerlendirmek son derece güçtür. Bu bağlamda, Eski Macarların arkeolojik kültürlerini yalnızca dil verilerine dayanarak Ugor arkeolojik grubu içinde değerlendirmek, bilimsel açıdan ciddi sorunlar barındırmaktadır. Eski Macarlara atfedilen arkeolojik kültürler incelendiğinde, gerek yaşam tarzları, gerek maddi ve manevi kültür unsurları bakımından, bozkır kökenli Türk kültür çevresine oldukça yakın oldukları görülmektedir. Bu durum, Eski Macarların kültürel aidiyetinin değerlendirilmesinde, yalnızca dil verilerinin değil, arkeolojik ve kültürel göstergelerin de bütüncül biçimde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Yazılı kaynaklarda "Türk" adının açık ve kesin biçimde kullanımı, M.S. VI. yüzyılın ortalarında Gök-Türk Kağanlığı ile birlikte görülmektedir. Özellikle Çin kaynaklarında, Türklerin anayurdunun Altay Dağları ve Altayların güney kesimleri olduğu belirtilmiş, bu bölgede yaşayan toplulukların zamanla güçlenerek "Tugü / Tujue" adıyla anıldıkları kaydedilmiştir. Ancak bu durum, Türk adının ve Türk topluluklarının tarih sahnesine yalnızca bu tarihte çıktığı anlamına gelmemektedir.

Nitekim Türkçe konuşan ve kültürel bakımdan Türk dünyasına ait olan toplulukların, M.S. IV. yüzyıldan itibaren farklı adlar altında varlık gösterdikleri; buna karşılık dış kaynaklarda bu geniş topluluklar bütününün giderek "Türk" üst adıyla tanımlanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu sürecin öncesinde de Çin kaynaklarında "Hsiung-nu" adıyla anılan Hun toplulukları, dağınık hâlde yaşayan kabileleri bir araya getirerek Büyük Hun Devleti'ni kurmuşlardır. Asya Hunları, Avrupa Hunları, Kuzey Çin'de Tabgaçlar (Çin kaynaklarında T'o-pa) ve Hsiung-nu siyasi birliğine bağlı diğer topluluklar; farklı coğrafyalarda devletler kurmalarına rağmen, dil, kültür ve köken bakımından Türk dünyasıyla güçlü bağlara sahip gruplar olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede Türklerin, tarihte kısa süreli ve geç ortaya çıkmış bir topluluk değil; aksine devlet kurma geleneğine erken dönemlerde ulaşmış, köklü ve gelişmiş bir millet olduğu görüşü, birçok tarihçi ve dilbilimci tarafından kabul görmektedir. Devlet, toplumsal gelişimin ileri bir aşamasının ürünüdür. İlkel ya da örgütsüz toplumların kalıcı devlet yapıları kurmaları mümkün değildir. Hunların M.Ö. 220 yılında devlet kurmuş olmaları, Türk topluluklarının bu tarihten çok daha önce siyasi, sosyal ve askerî açıdan olgunlaşmış bir yapıya ulaştıklarını göstermektedir. Bu nedenle Türk tarihinin başlangıcını yalnızca Tunç Çağı sonları ya da Demir Çağı başlarıyla sınırlamak, Türk tarihini daraltan ve sürekliliğini göz ardı eden bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir.

Ayrıca Türklerin Paleolitik ve Neolitik dönemlerde var olmadığını ya da ilkel kabile düzeninde yaşadıklarını varsaymak da bilimsel açıdan sorunludur. İlk Çağ dönemlerinde Türklerin etnik adlarının yazılı

kaynaklarda açık biçimde bilinmemesi, onların bu dönemlerde var olmadıkları anlamına gelmemektedir. Paleontolojik, arkeolojik ve dilbilimsel bulgular, Eski Türk topluluklarının izlerinin çok daha erken dönemlere uzandığına işaret etmektedir.

Yaklaşık altı bin yıl önce Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Güney Mezopotamya'da Sümerlerin yaşadığı bilinmektedir. Sümerler, çivi yazısı aracılığıyla tarihsel süreci belgelendiren en eski uygarlıklardan biri olarak kabul edilmektedir. Sümer çivi yazılı tabletlerinde yer alan dil verileri, bazı araştırmacılar tarafından Türk diliyle ilişkilendirilen özellikler açısından incelenmiştir. Bu bağlamda Sümer dilinde eklemeli (aglütinatif) yapı ve ünlü uyumuna benzer eğilimler gibi Altay–Türk dilleriyle ortak kabul edilen dil özelliklerinin varlığına dikkat çekilmiştir. Bu veriler, Sümer dili ile Türk dili arasında doğrudan bir özdeşlik kurmak için yeterli olmasa da, erken dönem kültürel ve dilsel etkileşim ihtimalini gündeme getirmektedir.

Ön Asya'da Sümerler, Elamlılar ve Huriler gibi eski toplulukların, tek ve saf bir etnik yapıyı temsil etmekten ziyade, zaman içerisinde birbirleriyle etkileşime giren ve kaynaşan topluluklardan oluştuğu yönündeki görüşler de dikkate değerdir. Paleontolojik araştırmalarda ortaya konulan kafatası tiplerinin, Ural–Altay karakterli brakisefal yapılarla benzerlik göstermesi, bu bölgelerde atlı-göçebe Türk unsurlarının etkisinin bulunabileceğine işaret etmektedir. Bu etkileşimler sonucunda Türklerin, bu erken uygarlıkların dil ve kültür dünyasında izler bıraktığı düşünülmektedir.

Benzer biçimde, Adile Ayda tarafından yapılan çalışmalarda, M.Ö. I. binyılda İtalya yarımadasının kuzeybatısında Roma öncesi ilk büyük uygarlıklardan birini kuran Etrüsklerin, Türklerle ilişkili olabileceği ileri sürülmüştür. Ayda, Etrüskler ile Türkler arasında maddi kültür, inanç unsurları ve dil yapısı bakımından dikkat çekici benzerlikler bulunduğunu vurgulamıştır. Dilbilimsel açıdan yapılan değerlendirmelerde, Etrüsk dilinin zamanla Batı Avrupa dillerinin etkisi altında kalarak Oğuz–Kıpçak tipi Türkçeden uzaklaştığı, ancak yapısal olarak Proto Türk dillerinden izler taşıdığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Etrüsk dilinin diğer Türk dillerini etkilememiş olması, onun doğrudan Proto Türk dili grubu içinde değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Etrüsk dilinin, M.Ö. II. binyıldan itibaren Türk dili

normlarından giderek uzaklaştığı ve zamanla çevre diller içinde eridiği düşünülmektedir.

Türklerin tarih sahnesine çıkışı yalnızca Gök-Türk dönemiyle sınırlı değildir. Arkeolojik, paleontolojik ve dilbilimsel veriler bir arada değerlendirildiğinde, Türklerin çok daha erken dönemlerden itibaren Avrasya tarihinin şekillenmesinde etkin rol oynayan, köklü ve süreklilik arz eden bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Türk tarihinin incelenmesinde, yalnızca yazılı kaynaklara dayalı dar bir kronoloji yerine, çok disiplinli ve bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi zorunludur.

XIX. yüzyılda Amerika Kızılderilileri üzerine çalışmalar yapan ve Fransa Kraliyet Doğu Akademisi'nde öğretim görevlisi olarak görev alan Frederich Lewis Otto Rochrig (1819–1908), yalnızca Doğu dilleriyle (Türk dili ve lehçeleri dâhil) değil, aynı zamanda Amerika kıtasının yerli halklarının dilleriyle de yakından ilgilenmiştir. Rochrig'in dil araştırmalarına olan yaklaşımı, farklı diller arasındaki benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmalı yöntemlerle inceleme gerekliliğine dayanmaktadır. Bu bağlamda kelime hazinesi, fonetik yapı, morfoloji ve söz dizimi gibi temel dil unsurlarını esas alarak kapsamlı karşılaştırmalar yapmıştır.

Rochrig, Amerika Kızılderilileri arasında yer alan Sioux (Siyu/Dakota) kabilesinin dilinin, XVI. yüzyılda Amerika'nın keşfinden sonra kıtaya yerleşen Avrupalı toplulukların dillerinden tamamen farklı bir yapıya sahip olduğunu tespit etmiştir. Bu durum, onu Sioux diline yapısal olarak yakın olabilecek dilleri araştırmaya yöneltmiştir. Yaptığı karşılaştırmalı çalışmalar sonucunda, kelime benzerliklerine dayanarak Sioux ya da Dakota lehçesinin geniş bir coğrafyada konuşulduğunu ve tarihsel olarak köklü bir dil yapısına sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Otto Rochrig, Sioux dilinin yapısal özelliklerini inceleyerek, bu dilin Ural–Altay dil ailesiyle benzerlikler taşıdığı sonucuna ulaşmıştır. Özellikle eklemeli yapı, kelime türetme biçimleri ve cümle kuruluşları açısından Ural–Altay dil grubunun karakteristik özelliklerinin Sioux dilinde açık biçimde gözlemlendiğini belirtmiştir. Bu benzerliklerin tesadüfî olmayacak derecede çarpıcı olduğunu ifade eden Rochrig, Amerika Kızılderililerinin dillerinin semantik sistem bakımından Türk dilini andırdığını vurgulamıştır. Bu yaklaşım, XX. yüzyılda yapılan daha kapsamlı çalışmalarla da desteklenmiştir. İlerleyen dönemlerde

gerçekleştirilen dil araştırmalarında, Amerika Kızılderililerinin bazı dillerinde eski Türkçeye ait kelimelerin ve yapısal unsurların korunmuş olduğu ileri sürülmüştür. Bu durum, Amerika yerli dilleri ile Asya kökenli diller arasında tarihsel bir bağın olabileceği yönündeki görüşleri güçlendirmiştir.

Genetik ve antropolojik araştırmalar da bu dilbilimsel bulgularla paralellik göstermektedir. Amerika yerlileri üzerinde yapılan genetik çalışmalar, Kızılderililerin atalarının Kuzey Asya ve Güney Sibirya kökenli, özellikle Baykal Gölü çevresinde yaşamış Mongoloid tip topluluklara dayandığını ortaya koymuştur. Bu araştırmalar, Kızılderililerin yaklaşık 13–15 bin yıl önce Bering kara köprüsü üzerinden Amerika kıtasına göç ettiklerini ve Kristof Kolomb'un XVI. yüzyıldaki gelişine kadar dış dünya ile herhangi bir temaslarının bulunmadığını göstermektedir.

Dil yapılarının uzun süre büyük değişimler geçirmeden korunmuş olması, Amerika yerlilerinin dillerinin eski Ural–Altay dil grubuna ait özellikler taşıdığı ve bu dillerde Türkçeye ait unsurların bulunabileceği görüşünü desteklemektedir. Güney Sibirya'da, özellikle batıda Altay Dağları, doğuda Baykal Gölü, Sayan (Köymen) Dağları ve Moğolistan'ın bazı bölgelerinde yaklaşık 15 bin yıl önce Türkçeye yakın bir dilin konuşulmuş olması, Türk dili ve Türkçe konuşan toplulukların çok erken dönemlerde bu coğrafyada var olduğuna işaret etmektedir. Bugünkü Amerika yerlileri ile Sibirya topluluklarının dillerinin, yaklaşık 15 bin yıl önce ortak bir dilsel temelden ayrıştığını düşündüren bu veriler, ortak bir tarihsel sürecin varlığına işaret etmektedir.

Bu görüşleri destekleyen önemli arkeolojik bulgulardan biri de Güney Sibirya ve Orta Asya'da kazılar yapan arkeolog V. E. Lariçev tarafından ortaya çıkarılmıştır. Lariçev, İrkutsk yakınlarında, Baykal Gölü civarında Erken Paleolitik Dönem'e tarihlenen ve daha sonra "Mal'ta" adı verilen bir yerleşim alanını tespit etmiştir. Yaklaşık 20–15 bin yıl öncesine tarihlenen bu yerleşimde ilkel insanlara ait konut kalıntıları, mezarlar ve süs eşyaları bulunmuştur. Bu bulgular, Türk tarihinin yalnızca Hunlar veya Gök-Türklerle başlatılmasının yetersiz olduğunu; Türklerin ve Türkçe konuşan toplulukların çok daha eski dönemlerden itibaren hem Asya hem de Avrupa coğrafyasında varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Türklerin maddi kültürüne ilişkin daha somut ve ayrıntılı veriler ise Eneolitik (Bakır Çağı) dönemden itibaren belirginleşmektedir. M.Ö. 5000–3000 yılları arasına tarihlenen bu dönemde, taş aletlerin yerini bakırdan yapılmış alet ve eşyalar almaya başlamıştır. Yarı göçebe ekonomik yapıların ve basit tarım faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte, çeşitli hayvanlar —özellikle at— evcilleştirilmiştir. Bu süreç, avcı-toplayıcı ve tüketici yaşam tarzından, hayvancılığa dayalı üretici ekonomik sisteme geçişin önemli bir göstergesidir.

Bu dönemde çok sayıda Türk kabilesi farklı etnik adlarla tarih sahnesine çıkmış olsa da, antik kaynaklarda bu toplulukların büyük bir bölümü İskitler adı altında anılmıştır. Bu durum, Türklerin erken dönemlerden itibaren geniş coğrafyalara yayılan, gelişmiş ekonomik ve kültürel yapılara sahip bir topluluk olduğunu göstermektedir.

Avrupa ve Rus tarih yazımında uzun süre hâkim olan görüşe göre, Kavimler Göçü öncesinde Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, kısmen Anadolu ve İran platosu, ağırlıklı olarak İranî kabilelerin yerleşim alanı olarak kabul edilmiştir. Bu yaklaşım, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Batı merkezli tarih ve dil araştırmalarında sistematik biçimde benimsenmiş; söz konusu coğrafyaların eski nüfus yapısı büyük ölçüde İranî unsurlar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Avrupalı bilim insanlarının bu çerçevede yürüttükleri dil araştırmalarında, Türkçe başta olmak üzere diğer dillerin büyük ölçüde göz ardı edildiği görülmektedir. Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Türkistan ve Anadolu'nun erken dönem nüfusunun İranî kavimlerden oluştuğunu "kanıtlama" amacıyla yapılan çalışmalar, çoğu zaman seçmeci ve yönlendirilmiş veriler üzerinden yürütülmüştür. Bu bağlamda, İskitler ve Sarmatların İranî kavimler olduğu tezi bilim dünyasında sistematik biçimde teşvik edilmiş ve bu görüşü desteklemek amacıyla çok sayıda çalışma üretilmiştir.

Oysa erken dönem Bizans kaynaklarında, hatta XIX. yüzyıla kadar bazı Avrupalı ve Rus tarihçilerin eserlerinde, İskitlerden açıkça Türklerle ilişkili topluluklar olarak bahsedildiği görülmektedir. İlk Bizans yazılı kaynaklarına göre, Türklerin Tuna Nehri'nden Don (Tanais) Nehri'ne kadar uzanan geniş bir sahada hâkim oldukları, "barbar" olarak nitelendirildikleri, Türkçe konuştukları ve Türkçe konuşan halkların genel olarak İskit adı altında anıldığı ifade edilmiştir. Bu durum, İskit adının belirli bir etnik gruptan ziyade, geniş bir bozkır kültürünü ve

benzer yaşam tarzına sahip toplulukları tanımlayan üst bir kavram olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

XVIII. yüzyılda Rus araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda ise Slavlar ile İskitler arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılmış; ancak elde edilen veriler, bu tür bir etnik sürekliliğin mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Buna rağmen, XIX. yüzyıldan itibaren İskit coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla birlikte yeni bir tartışma alanı açılmıştır.

İskitlerin maddi kültürüne dair bulgular arttıkça, arkeologlar Doğu Avrupa'dan Altay Dağları'na kadar uzanan geniş bir coğrafyada, aralarında binlerce kilometre mesafe bulunmasına rağmen benzer kurgan yapıları ve eşya grupları tespit etmişlerdir. Bu ortak maddi kültür unsurları literatürde "İskit Triyadası" olarak adlandırılmıştır. Ancak bu buluntuların estetik düzeyi ve teknik gelişmişliği karşısında, dönemin bazı Avrupalı araştırmacıları, söz konusu eserlerin "Türk barbarlara" ait olamayacak kadar gelişmiş olduğunu öne sürmüşlerdir. Türklerin bu derece ileri bir kültürün taşıyıcısı olamayacağı yönündeki önyargılı yaklaşım, bu eserlerin Slavlara da ait olamayacağı düşüncesiyle birleşince, İranî kavimler teorisini güçlendirme yönünde zorlama dil ve tarih yorumlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla, İskitlerin İranî kökenli olduğu görüşünü destekleyen binlerce çalışma üretilmiş; ancak bu çalışmaların önemli bir kısmı, alternatif görüşleri ve çelişkili verileri dışarıda bırakan yaklaşımlar sergilemiştir.

İskitlerin de dâhil olduğu göçebe (nomad) toplumlar, ekonomik yapı bakımından göçebe hayvancılığa dayalı üretici ekonomi modeline sahiptir. Hayvancılık, insanlık tarihinde önce yerleşik hayvancılık ve mera hayvancılığı biçiminde ortaya çıkmış; daha sonraki aşamalarda ise tam anlamıyla göçebe hayvancılık gelişmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesinin Geç Mezolit ve Neolitik dönemlerde (M.Ö. V–IV. binyıllar) gerçekleştiği; göçebe hayvancılığın ise yaklaşık olarak M.Ö. II–I. binyıllarda olgun bir ekonomik sistem hâline geldiği kabul edilmektedir.

Göçebe hayvancılığın gelişiminde birçok faktör etkili olmuştur. Bunlar arasında iklim değişiklikleri (özellikle kuraklık), nüfus artışı, yeni mera alanlarına duyulan ihtiyaç ve göçebe toplumların sürekli hareket hâlinde olmaları nedeniyle askerî açıdan avantajlı bir konuma sahip olmaları sayılabilir. Ancak son dönem araştırmalarında, göçebe

hayvancılığın ortaya çıkabilmesi için yalnızca sosyo-ekonomik nedenlerin değil, aynı zamanda doğal ve coğrafi koşulların da belirleyici olduğu görüşü öne çıkmıştır.

Her ne kadar göçebe hayvancılık dünyanın farklı bölgelerinde — Yakın Doğu, İran, Afganistan, Afrika savanları, Asya, Güney ve Kuzey Amerika düzlükleri gibi— görülmüş olsa da, klasik göçebe hayvancılık için en elverişli doğal-coğrafi alanın Avrasya bozkırları olduğu genel kabul görmektedir. Özellikle Avrasya bozkır kuşağının doğu kesimleri, karasal iklim özellikleri, geniş otlak alanları ve mevsimsel hareketliliğe uygun yapısıyla göçebe hayvancılık için ideal bir ortam sunmaktadır. Bu bağlamda, Türklerin anavatanı olarak kabul edilen Güney Sibirya'nın hemen batısında yer alan Batı Sibirya, göçebe toplumların yayılma sürecinde önemli bir geçiş ve yerleşim alanı olmuştur. Arkeolojik araştırmalara göre, Sibirya'nın güney ve doğu bölgelerinde son beş bin yıl içinde en az beş kez ciddi iklim soğuması ve kuraklık yaşanmıştır. Güney Sibirya'da iklimin soğuk ve kurak hâle gelmesi, Batı Sibirya'da ise nem oranının artmasına ve iklim kuşaklarının kuzeye doğru kaymasına neden olmuştur.

Bu süreçte Batı Sibirya'nın orman-step kuşağı kuzeye çekilirken, yerini bozkır kuşağı almıştır. Sonuç olarak, bölgede daha önce yaşayan yerli topluluklar kuzey ve batı yönlerine çekilmek zorunda kalmış; boşalan alanlar ise güney ve güneydoğudan gelen göçebe kültürlerin yerleşimine açılmıştır. Bu durum, Avrasya bozkırlarında kültürel süreklilik, etkileşim ve dönüşüm süreçlerinin anlaşılmasında iklim faktörünün ne denli belirleyici olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Gelişmiş ekonomik yapılara sahip olmalarının yanı sıra önemli metalürji merkezleri niteliği taşıyan ilk Türk topluluklarının yer aldığı Güney ve Güneydoğu Sibirya bölgelerinden gerçekleşen göçlerle birlikte, Batı Sibirya'ya çömlekçilik, metalürji ve metal işleme teknikleri, hayvancılık ile birlikte toprağın işlenmesine dayalı tarımsal faaliyetlerin temelleri taşınmıştır. Bu göç hareketleri, yalnızca nüfus aktarımıyla sınırlı kalmamış; kısa süre içerisinde bölgedeki yerli toplulukların asimilasyonuna, buna paralel olarak da maddi kültürün köklü biçimde değişmesine yol açmıştır.

Son beş bin yıllık süreçte yaşanan doğal ve iklimsel değişimler dikkate alındığında, özellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumlar

açısından yaşanabilir en elverişli alanlardan birinin Batı Sibirya olduğu tespit edilmiştir. Bölgenin hem bozkır hem de tayga iklim kuşaklarını bir arada barındırması, Avrasya'nın doğu–batı yönlü göç ve ticaret yolları üzerinde yer alması ve ayrıca kuzey–güney doğrultusunda uzanan güçlü nehir sistemlerine (İrtiş, Ob, Tobol vb.) sahip olması, Batı Sibirya'yı tarih boyunca sürekli bir çekim merkezi hâline getirmiştir.

Özellikle Bronz Çağı boyunca, bölgede yaşayan kabileler arasında kurulan ilişkiler, farklı ekonomik yapılara sahip toplulukların bir araya gelmesini kolaylaştırmış; ticaret yollarının güvenliğini sağlayan bu topluluklar zamanla önemli siyasal aktörler hâline gelmiştir. Bu durum, Batı Sibirya'nın yalnızca bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda kültürel etkileşim ve siyasi örgütlenme bakımından elverişli bir zemin sunduğunu göstermektedir.

İnsanoğlunun Batı Sibirya'ya güney ve güneydoğu bölgelerinden ilerleyişi Geç Paleolitik Dönem ile başlamıştır. Paleolitik Çağ boyunca gerçekleşen kademeli kuzey yönlü yayılma sonucunda, yaklaşık M.Ö. I. binyıllarda Kuzey Buz Denizi kıyılarına ulaşılmıştır. Uç kuzey bölgelerine yerleşen bu topluluklar, yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla mors, fok ve çeşitli balık türlerini avlamaya dayalı bir ekonomi geliştirmiş; deniz ve hayvan avcılığı temelli bu yaşam tarzı, bölgeye özgü kendine has bir kültürel yapı oluşturmuştur.

Batı Sibirya'nın en güney kesimlerinde insan varlığına ilişkin ilk arkeolojik kanıtlar ise yaklaşık 14–13 bin yıl öncesine tarihlenmektedir. Bu dönem, Kuzey Amerika kıtasında da ilk arkeolojik bulguların ortaya çıktığı zaman aralığıyla örtüşmektedir. Anadolu üzerinden Güney Sibirya'ya ulaşan ilk insan topluluklarının bir kısmı, henüz buzullarla kaplı olan ve doğal bir kara köprüsü işlevi gören Bering Boğazı üzerinden Kuzey Amerika'ya geçerken; diğer bir kısmı ise buzulların yeni yeni çözülmeye başladığı Batı Sibirya'nın güney bölgelerine avlanma amacıyla yönelmiştir.

Günümüzde yapılan genetik araştırmalar, Amerika yerlileri olan Kızılderililerin Sibirya kökenli topluluklar olduğunu ve dillerinde Türkçeyle ilişkilendirilebilecek kelime ve yapısal unsurların bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu veriler ışığında, Batı Sibirya'ya gelen ilk insan topluluklarının da Türkçe konuşan gruplarla bağlantılı olabileceği düşüncesi, bilimsel açıdan tamamen temelsiz değildir.

Mezolitik Çağ boyunca Orta Ural, Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerinde tespit edilen arkeolojik buluntuların birbirleriyle belirgin benzerlikler göstermesi, bu dönemde nüfusun söz konusu bölgelerde yoğunlaştığını ve iklim koşullarının insan yaşamına elverişli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, geniş bir coğrafyanın aynı ya da kültürel açıdan yakın topluluklar tarafından iskân edildiğini düşündürmektedir.

Taş Devri'nden Maden Çağı'na geçiş sürecinde, Sibirya genelinde köklü tarihsel ve kültürel dönüşümler yaşanmıştır. Güney Sibirya'da Afanasyevo kültürü egemen olurken, Ural Dağları'ndan Baraba bozkırlarına kadar uzanan orman–step kuşağında çok sayıda arkeolojik kültür ortaya çıkmıştır. Ancak zamanla bu kültürlerin tamamını etkisi altına alan ve dönemin yeni bir çağını başlatan hegemon kültür, Andronovo kültürü olmuştur.

M.Ö. II. binyılın ortalarından itibaren, Tobol–İrtiş havzası ve Zauralye bölgesinde yer alan orman–bozkır kuşağına doğru bozkır kökenli grupların ilerleyişi, bölgedeki nüfus yapısını köklü biçimde etkilemiştir. Andronovo topluluğuna mensup bu bozkır gruplar, Batı Sibirya'ya yeni hayvancılık modelleri, ileri metal işleme teknikleri, özgün konut mimarisi ve farklı defin gelenekleri getirmiştir. Söz konusu kültürel unsurlar, Batı Sibirya toplumlarına ekonomik ve teknolojik açıdan önemli bir ivme kazandırmış, önceki dönemlere ait daha ilkel yaşam biçimlerinin yerini gelişmiş bir maddi kültür düzeni almıştır.

Bilim dünyasında Andronova kültürüne ilişkin araştırmaların büyük ölçüde dar bir coğrafi çerçeveye, özellikle Batı Sibirya'nın Zauralye bölgesine yoğunlaşmış olması, bu kültürün kapsamı ve niteliği hakkında tek boyutlu bir algının oluşmasına neden olmuştur. Andronova kültürünün yayıldığı geniş Avrasya coğrafyasında, batı ile doğu arasındaki ara bölgelerde gerçekleştirilen araştırmaların uzun süre ihmal edilmesi, söz konusu kültürün yalnızca batı verileri üzerinden tanımlanmasına yol açmıştır. Bu yaklaşım, Andronova kültürüne ilişkin henüz çözülememiş pek çok sorunun merkezinin yalnızca Zauralye bölgesi olduğu yönünde yanıltıcı bir algı yaratmıştır.

Araştırmaların ağırlık merkezinin Zauralye'ye kayması, yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda kavramsal ve terminolojik sorunları da beraberinde getirmiştir. Andronova kültürünün kapladığı son derece geniş alan göz önüne alındığında, bu coğrafyada ortaya çıkarılan tüm arkeolojik buluntuların tek bir çatı kavram altında, "Andronova

kültürü" ya da "Andronova topluluğu" gibi genelleyici terimlerle adlandırılması, kültür içi çeşitliliğin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu durum, Andronova'nın farklı bölgelerde farklı maddi ve manevi özellikler sergileyen çok katmanlı bir yapı olduğunu ortaya koyan verilerin yeterince değerlendirilmemesiyle sonuçlanmıştır.

Bu genelleyici yaklaşımı aşmak amacıyla, araştırmacılar Andronova kültürünü Alakulskaya ve Fedorovskaya gibi tipolojik ya da kronolojik etaplara ayırmışlardır. Ancak zaman içerisinde bu iki ana etaba yönelik çalışmaların dahi büyük ölçüde kültürün en kuzey kesimlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Böylece Andronova kültürünün güney, doğu ve güneydoğu uzantıları, hem nicelik hem de nitelik açısından bilimsel literatürde yeterince temsil edilmemiştir. Bu dengesizlik, kültürün kökeni, yayılım yönleri ve etnik bileşenleri hakkında sağlıklı ve bütüncül değerlendirmeler yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Buna paralel olarak, bilim dünyasında Andronova kültürünün kökenlerinin ısrarla Hint-İranî topluluklara dayandırılması da tartışmalı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürün yayıldığı alanın yalnızca kuzeybatı kesimlerine odaklanılarak elde edilen verilerin, tüm Andronova dünyasına genellenmesi; hem metodolojik hem de bilimsel etik açısından sorunludur. Oysa Andronova kültürünün erken evresi olarak kabul edilen Alakulskaya grubuna ait maddi kültür unsurları, Tuva Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan ve M.Ö. IX–VIII. yüzyıllara tarihlenen Arjan yerleşimi ve mezarlarıyla dikkat çekici paralellikler göstermektedir. Bu paralellikler, kültürün yalnızca batıdan doğuya değil, aynı zamanda güneyden kuzeye ve doğudan batıya uzanan çok yönlü bir etkileşim ağı içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Nitekim Alakulskaya kültürünün en batıdaki önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen Sintaşta yerleşimi ile Arjan kompleksi arasında, yerleşim planlaması, savunma yapıları, mezar mimarisi ve defin gelenekleri açısından belirgin benzerlikler tespit edilmiştir. Bu durum, Andronova kültürünün homojen bir etnik yapıdan ziyade, geniş bir coğrafyada ortak ideolojik ve teknolojik unsurları paylaşan çok bileşenli bir kültürel sistem olduğunu düşündürmektedir.

Andronova kültürünün çözülme sürecine girmesinin ardından Batı Sibirya, yeni bir geçiş dönemine sahne olmuş ve Güney Sibirya kaynaklı yeni göç dalgalarını kabul etmiştir. Bu süreçte Güney Sibirya'da gelişen

Karasuk kültürünün etkisi, Batı Sibirya'nın doğu kesimlerinde belirgin biçimde hissedilmiş; söz konusu etkileşim, literatürde Batı Sibirya İrmenskaya arkeolojik kültürü olarak tanımlanan oluşumun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak birçok araştırmacı, Karasuk kültürünün Batı Sibirya'ya doğrudan yayıldığını kabul etmekten kaçınmış; bunun yerine Karasuk etkisi taşıyan buluntuları bölgesel parçalara ayırarak yeni kültürel adlandırmalar üretmiştir.

Bu yaklaşım nihayetinde Karasuk kültürünün etkisi sistematik biçimde parçalanmış; yeni tanımlanan kültürlerin etki alanları yapay biçimde genişletilmiştir. Aynı zamanda, bölgedeki belirleyici kültürel unsurlar "kuzeyli" ve yerel gelişimler olarak sunularak, Karasuk kültürünün dönüştürücü rolü büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu durum, yalnızca kültürel sürekliliğin yanlış yorumlanmasına değil, aynı zamanda söz konusu kültürlerin etnik aidiyetlerinin daha da karmaşık hale gelmesine yol açmıştır. Karasuk kültürünün bölünmesiyle birlikte, kültürün yayılım alanları yerine sınırlarının nerede sona erdiği ön plana çıkarılmış ve böylece Karasuk'un oluşum ve etki sahası neredeyse yalnızca Minusinsk Havzası ile sınırlandırılmıştır.

Tarih öncesi dönemlerde Batı Sibirya'daki nüfus yoğunluğunun görece düşük olmasının temel nedenlerinden biri, bölgede teknolojik ve kültürel gelişmelerin daha geç evrelerde ortaya çıkmış olmasıdır. Literatürde "geçiş dönemleri" olarak adlandırılan süreçler, Batı Sibirya tarihinde belirleyici kırılma noktalarıdır. Neolitik, Tunç ve Demir Çağlarında yaşanan bu geçişler, çoğunlukla iklim değişimleri ve buna bağlı demografik hareketlilikler sonucunda Güney Sibirya'dan gelen yeni nüfus gruplarının bölgeye yerleşmesi ve beraberlerinde yeni teknolojiler getirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu gruplar, yerleştikleri alanlarda kısa sürede demografik artış yaratarak yeni iskân bölgelerine doğru yayılmaya devam etmişlerdir.

Geç Tunç Çağı'na yaklaşıldığında, bu yayılım süreci Batı Sibirya'nın ulaşılabilir en kuzey sınırlarına kadar ilerlemiş; daha kuzeye doğru genişleme imkânı kalmamıştır. Tayga kuşağındaki bataklık alanlar ve sert iklim koşulları, mera hayvancılığına dayalı ekonomiler için elverişli olmadığından, bu bölgelerde kalıcı yerleşimlerin oluşması sınırlı kalmıştır. Ayrıca kuzey kesimlerde avcılık ve balıkçılığa dayalı, tüketici ekonomiyle geçinen yerli nüfusun yoğunluğu, yeni gelen topluluklar için uygun bir yerleşim zemini oluşturmamıştır. Bu nedenle kuzeye

doğru ilerledikçe mera hayvancılığı önemini yitirirken, tarımsal faaliyetlerin giderek daha belirgin hale geldiği gözlemlenmektedir.

M.Ö. VIII. yüzyılda yeniden etkisini gösteren iklim değişimleri, artan kuraklık ve buna bağlı ekolojik krizler, Tunç Çağı'nın sona ermesine ve Demir Çağı'nın başlamasına zemin hazırlamıştır. Tunç Çağı'na ait hiçbir kültür, bu köklü dönüşüm sürecinden değişmeden çıkamamış; hatta ara geçiş kültürlerinin büyük bir bölümü Demir Çağı'nın başlangıcıyla birlikte tarih sahnesinden silinmiştir. Batı Sibirya'nın güneydoğu ve doğu kesimlerinden gelen yeni göç dalgaları, bölgede Demir Çağı'nı başlatmış; İrtiş, İşim ve Tobol nehir havzaları, Baraba bozkırları ve Kuzey Kazakistan sahası bu süreçte Sargatskaya kültürünün oluşum alanı haline gelmiştir.

Demirin Sibirya genelinde kullanımı eş zamanlı olmamış; Demir Çağı'nın erken evresi olarak tanımlanan İskit döneminde, özellikle Güney Sibirya'da tunç metalurjisi önemini uzun süre korumuştur. Gelişmiş tunç üretim teknikleri ve yüksek kaliteli alaşımlar, ilk dönem demir eşyalarına kıyasla daha işlevsel ve dayanıklı olmuş; bu durum demirin yaygın kullanımını geciktirmiştir. Tunç metalurjisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri sağlayan metalurji merkezleri, bölgesel ekonomik dengeleri de belirlemiştir.

Batı Sibirya'da demirin ilk kullanımı, güney bölgeleriyle yaklaşık eş zamanlı olarak başlamış; ancak kuzey kesimlerin metal hammaddesi ihtiyacı büyük ölçüde güneyden karşılanmıştır. Bu durum, kuzey bölgelerin metal eşya üretimi açısından güney merkezlere ekonomik bağımlılığını artırmış; güneyde yaşanan her teknolojik ya da kültürel gelişme, kısa sürede kuzey bölgelerde de hissedilmiştir. Böylece Batı Sibirya, tarih öncesi çağlar boyunca güney merkezli dinamiklerin belirleyici olduğu, çok katmanlı ve sürekli dönüşen bir kültürel alan olarak şekillenmiştir.

KAYNAKÇA

Absalyamov Muslim. *O Tipah Jiliş Na Tagarskih i Tagarsko - Taştıkskih Poseleniyah.* Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları 1977.

Adile Ayda. Etrüskler (Tursakalar) Türk Diller Din ve Dil İle İlgili Deliller, İstanbul: Boyut, 2020.

Ageeva, Ruf. *Stranı i Narodı: Proishojdeniye Nazvani.* Moskova: Nauka,1990.

Ahmetbeyoğlu, Ali. *Grek Seyyah Priskos(V.Asır)'A Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995.

Akbulatov, İldar. *Ekonomika Pannih Koçevnikov Yujnogo Urala.* Ufa: Başkurdistan Milli Muze Yayıları 1999.

Amartol, Georgiy. *Hronograf Greçeskiy Podlinnik Uçennıye Zapiski Vtorogo Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk. Kniga VI*, St-Petersburg: İmparator adına İlimler Akademisi yayınevi, 1861.

Anninskiy, Sergey. *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV. vekov. O Tatarah i Vostoçnoy Yevrope, İstoriçeskiy Arhiv.* Cilt III, Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1940.

Artamonov, Mihail. *İstoriya Hazar*. Leningrad: Gos Ermitaj Yayınları,1962.

Artamonov, Mihail. *K Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva, Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*. Leningrad: Rusya İlimler Akademisi Yayınları 1962

Artamonov, Mihail. *Sokrovişa Sakov, Amu-Daryinskiy Klad. Altayskiye Kurganı. Minusinskiye Bronzı, Sibirskoye Zoloto.* Moskova: İskusstvo yayınları 1973.

Bader, Otto. "Uralskiy Neolit, Kamennıy Vek na Teritorii SSSR", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*. 166 (1970): 157-171.

Balassa, József. *Vengerskiy Yazık,* Çev.,O.V.Gromova, İ.V.Salimona, Yu. İ.Şaşmonin, Moskova: Nauka 1951.

Bartók, István. "A Grammatica Hungarolatina (1539) Szaknyelvi Jelentősége", *Iskolakultúra.* 10 (2009): 96-100.

Bartold, Vasiliy. . *İzvleçeniya iz Soçeneniya Gardizi "Zayn Al-Ahbar".Prilojeniye k Otçetu o Poyezdke v Srednyuyu Aziya s Nauçnoy Tselyu 1893-1894.*VIII Cilt, Moskova: Nauka 1973.

Bartold, Vasiliy. *Sovetskoye Vostokovedeniye, Arabskiye İzvestiya O Rusah Bartold Soçineniya.* Moskova, Leningrad: Nauka, 1940.

Baskakov, Nikolay ."Türskiye Yazıki", Moskava: Kom Kniga, 2006.

Baştav, Şeref. *Makaleler 1.* Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Baypakov Karl ve Taymagambetov, Jaken. *Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye Dlya Studentov Vuzov.* Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006.

Baypakov, Karl. ve Taymagambetov J.K.*Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye dlya Studentov Vuzov*. Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006.

Belavin A, N. Krılasıva, *İstoriya Tatar Zapadnogo Priuralya,* Cilt I, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi 2016.

Bell, Jehn. *Travels from St-Peterburg in Russia to diverse parts of Asia.* Cilt I, Glasgow: R. A. Foulis yayınları, 1763.

Belobrov.B.A.Metrologiya,StranaAriyev,https://www.academia.edu/30118854/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B_%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B5%D0%B2 (erişim 18.10.2020).

Berseneva, Natalya. "Jenskiye Pogrebeniya s Orujeyem: Realii Jizni İli Otobrajeniye Sotsıalnoy İdentiçnosti? (Po Materyalam Sargatskoy kulturı)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.*1/14 (2011): 72-79.

Berseneva, Natalya. *Sotsıalnaya Arheologiya, Vozrast, Gendr İ Status V Pogtebeniyah Sargatskoy Kulturı*. Tümen: Ural bölümü Rusya İlimler Akademisi.2011.

Biçurin, Nikita. *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitaayuşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Moskova-Leningrad: SSCB İlmler Akademisi Yayınları 1951.

Bogryanorodnıy, Konstantin. *Ob Upravlenii İmperiyey*. (Düzeltilmiş İkinci Baskı) çev., G.G. Litavrina ve A.P.Novoseltseva, Moskova: Nauka, 1991

Bokovenko, Nikolay. "Tipologiya Bronzovıh Kotlov Sarnatskogo Vremeni v Vostoçnoy Evroppe".*Sovetskaya Arheologiya*. 4 (1977): 228-235.

Bokovenko, Nikolay. *Naçalo Skifo-Sakskoy Epohi v Tsentralnoy Azii: Problemı Hronologii i Kulturnoy İntegratzıı, Sovremennıye Problemı*

Arheologii Rosii. Cilt II, Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Rusya İlimler Akademisi 2006.

Bokovenko, Nikolay. *Problemı Zapadnosibirskoy Arheologii, Epoha Jeleza.* Novosibirsk: Nauka 1981.

Bolşaya Rossiyskaya Anseklopediya, Aleksandr Zubov, II. Cilt Moskova, BSE yayınları, 2005.

Bolşaya Rossiyskaya Ansiklopediya, Aleksandr Prohorov, Cilt XXX, Moskova: BSE Yayınları 1969—1978.

Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Aleksandr Drınoçkin, V Cilt, Moskova: BRE yayınları, 2006.

Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, L.İ. Avilova, II Cilt, Moskova: BRE yayınları, 2005.

Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, S.N.Lebedev ve V.V.Çernov, XXX Cilt Moskva: BSE Yaynları 1969-1978.

Botalov, Sergey ve Babenko Konstantin. *Narodı Yujnogo Urala İ İh Sosedi V Drevnosti İ Srdnevekovye*, Ufa: Başkurdistan Devlet Üniversitesi 2004.

Boyarşinova, Zoya. *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960.

Boyarşinova. Zoya. Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960.

Bubel, Evgeniy, İvanov Vladimir ve Çiçko Tatyana. "Svedeniya Srednevekovıh Pismennıh İstoçnikov o Geografiçeskih Koordinatah "Magna Hungaria" ("Velikoy Vengrii")" ,*İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk* 2013. 1(2013): 229-231.

Budenz, Josef. *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár*. Budapest: İlimler Akademisi,1873–1881.

Çernetsov, Valeriy. *Drevnyaya İstoriya Nijnego Priobya, Meterialı İssledovaniya Po Arheologii SSSR*. Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1953.

Çernetsov, Valeriy. Moşinskaya, Stanislava Venda. *Po Sledam Drevnih Kultur.* Moskova, Nauka 1953.

Çernıh, Evgeniy ve Kuzminıh, Sergey. *Drevnyaya Metalurgiya Severnoy Yevrazii (Seyminsko-Turbinskiy Fenomen)* . Moskova: Nauka, 1989.

Çernikov, Sergey. *Vostoçnıy Kazahstan v Epohu Bronzı, Materyalı İssledovaniy po Arheologii.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1960.

Çhaidze, Viktor. *Tamatarha, Rannesrednevekovıy Gorod na Tamanskom Poluostrove.* Moskova: Taus, 2008.

Çiçurov, İgor. *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya "Hronografiya" Feofana.* Moskova: Nauka, 1980.

Çiçurov, İgor. Vizantiysliye İstoriçeskiye Soçineniya, Moskova: Nauka, 1980 .

Çikunova, İrina. "Pryaltsa Rafaylovskogo Selişa Kak İstoçnik Po İzuçeniyu Pryadeniya u Sargatsev", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4 (2004): 119-128.

Çindina, L.A *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy.* Cilt II. Tomsk: Tomsk Devler Üniversitesi Yayınları 1991.

Çindina, Ludmila. *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza, Kulayskaya Kultura.* Tomsk, Tomsk Üniversitesi Yayınları 1984.

Çindina, Ludmila. *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza. Kulayskaya Kultura,* Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1984.

Çindina, Ludmila. *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri*. Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları, 1994.

Çindina, Ludmila. *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy.* Cilt 2,Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1994.

Çindina, Ludmila. *Smenı Kultur iMigratsii v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi yayınları 1987.

Çlenova, Natalya. "Arheologiçeskiye Materyalı k Voprosu ob İrantsah Doskifskoy Epohi i İndoiransah" *Sovetskaya Arheologiya.* 1(1984): 88-104.

Çlenova, Natalya. "Karasukskiye Kulturı Sibiri i Kazahstana i ih rol v Kimmeriysko-Karasukskom Mire (XIII-VII. Vek Do Naşey Erı)",*Sibir v Proşlom, Nastoyaşem, Buduşem.*3(1981): 17-21.

Çlenova, Natalya. "Kulturı Skifskogo kruga: Çertı Shodstva i Razliçiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire", Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheolojii, 207(1991).

Çlenova, Natalya. "O kulturah Bronzovoy Epohi Lesobozkırnoy Zonı Zapadnoy Sibiri",*Sovetskaya Arheologiya*. 23,(1955): 38-57.

Çlenova, Natalya. *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi*, Moskova: Nauka, 1972.

Çlenova, Natalya. *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Kulturı,* Moskova: Nauka, 1972.

Çlenova, Natalya. *Pamyatniki Kontsa Epohi Bronzı v Zapadnoy Sibiri,* Moskova: Nauka, 1994.

Çlenova, Natalya. *Proishojdeniye Aboregenov Sibiri i ih Yazıkov*, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1973.

Çlenova, Natalya. *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturı,* Moskova: Nauka 1967.

Çoruhlu Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* İstanbul: Kabalacı Yayınevi, 2011.

Danilevskiy, Nikolay ve Grot Yakov. *O Puti Madyar s Urala v Lebediyu.* St-Petersburg: İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva yayınları, 1883: 235.

Djakson, Tatyana vd. *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov: Hristomatiya, Zapodnoyevropeyskiye İstoçniki IV Cilt*, Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 2010.

Dmitriyev, Pavel. "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii İnstituta Arheologii i Estestvoznaniya*. 4,(1928): 187-207.

Dmitriyev, Pavel. *Mısovskiye Stoyanki i Kurganı, Trudı Sektsii Arheologii,* Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1928.

Dmitriyev, Pavel. "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii.* 4(1929):187-188.

Dovatur, Aristid, Kalistov Dmitriy ve İrina Şişova. Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota, Moskva: Nauka, 1982.

Eberhard, Fischer Johann *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrıtiya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli,* St. Petersburg: İmparator Adına Rusya İlimler Akademisi, 1774.

Endlicher, Bozkırhanus Ladislaus, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana (1849)* Oksford Üniversitesi,1849: 8-14. https://archive.org/details/rerumhungaricar00hispgoog/page/n5/mode/2up

Ensıklopidiçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona, 82 Cilt, St-Petersburg: Brokgauza i Efrona yayınevi 1890-1907.

Erdeli, İştvan. "İzvleçeniya iz hroniki Vengerskogo Anonima", *Voprosı Arheologii Urala*. 7 (1967): 172-181.

Erdelyi, İştvan. *Osnovı Fino-Ugorskogo Yazıkoznaniya (Voprosı Proishojdeniya i Razvitiya Finno – Ugorskih Yazıkov) Probleme Svyazi Finno- Ugorskih (Uralskih)Yazıkov s Drugimi Yazıkami,* Moskova: Nauka, 1974.

Erlih, Viktor. *İzuçeniye Severnoy Azii i Razvitiye Nauki v Sibiri i na Dalnem Vostoke v Dorevolyutsıonnıy Period, Oçerk İstorii,* Novosibirsk: Sibirya bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2003.

Etnogenez Narodov Balkan i Severnogo Priçernomorya. Lingvistika, İstoriya, Arheologiya. Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1984.

Fasmer, Max. *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka, Çev., O.N.Trubaçeva "Russisches Etymologisches Wörterbuch",* Moskva: Progres , 1987.

Fedorova–Davıdova E.A.,*Andronovskoe Pogrebeniye XV-XIII v do Haşey Erı (k Voprosu o Pereodizatsii Andronovskoy Kulturı),* Moskova: Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Muzey Yayınları, 1960.

Fialko, E.E. *Kurganı Bozkırnoy Skifii,* Kiev: Naukova Dumka, 1991.

Fodor, İştvan. *In Search Of A New Homeland: The Prehistory Of The Hungarian People And The Conquest.* Budapest: Corvina Kiado, 1982.

Formozov, Aleksandr. "K Voprosu o Proishojdenii Andronovskoy Kulturı", *KSİİMK (Kratliye Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.* 39(1951): 3-19.

Formozov, Aleksandr. "Ravninnost Zapadnoy Sibir i Svyazannıye s ney Osobennosti Jivotnogo Mira", *Russkiy Ornitologiçeskiy Jurnal.* 21/797 (2012): 2301-2320.

Gabor, Dyoni "Protovengrı na Urale v Pervom Tısyatiletii Naşey Erı v Rossiyskoy i Vengerskoy İstorigrafii", Doktora Tezi, Gorkogo Adına Ural Devlet Universitesi, 2007.

Galibin, Valentin ve Matveyeva, Natalya. *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadnosibirskoy Arheologii,* Novosibirsk: İlimler Akademisi yayınları, 1989.

Galkina, Elena. "Etnosı Vostoçnoy Yevropı v Tsıkle "o Türkah" Arabskoy Geografiçeskoy Literaturı", *Rossıca Antıqua.* 1 (2010): 54-98.

Gening Vladimir, "İjevskiy mogilnik IV-V vekov(v knige Voprosı Arheologii Urala)" *Voprosı Arheologii Urala,* 7(1967): 127,128.

Gening Vladimir, "Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik v Nijnem Prikamye" *Vesnik Arheologii Urala,* 2 (1962): 72-80.

Gening Vladimir, *Azelinskaya Kultura III-V vekov*, İjevsk: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 1963.

Gening Vladimir, Etniçeskiy *Substrakt v Sostave Başkir i ego Proishojdeniye,*(Nauçnaya Sessiya po Etnogenezu Başkir Sempozyumda sunulan bildiri, Ufa İlimler Akademisi Mayıs 15-05, 1969.

Gening Vladimir, *İssledovaniya po Arheologii Yujnogo Urala,* Ufa: Ufa SSCB İlimler Akamesi, 1977.

Gening Vladimir, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, Moskova: Nauka, 1972.

Gening Vladimir,"Problemı İzuçeniya Jeleznogo Veka Urala*",Vesnik Arheologii Urala,* 1 (1961): 40-44.

Gening, Vladimir ve Ludmila Koryakova. "Kompleks Rannego Jeleznogo Veka Na Çupinskom Poselenii", *Kradkiye Soobşeniya Arheologii*. 184,(1985): 52-60.

Gening, Vladimir ve Vladimir Gening. *Metod Opredeleniya Drevnih Traditsıy Orienterovok Pogrebennıh Po Storonam Sveta, Arheologiya i Metodı İstoriçeskih Rekonstruktsıy,* Kiev: Naukova Dumka, 1985.

Gening, Vladimir. *Yujnoye Priuralye III-VII naşey Erı: Problemı Etnosa i Ego Proishojdeniye Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1972.

Gjesik, Rişard. "Kakuyu Traditsıyu İspolzovali Vengrı Dlya Formirovaniya İstoriçeskoy İdentiçnosti", *Peterburgskiye i Balkanskiye İssledovaniya.* 1/25 (2019) : 136-144.

Gluşko, Evgeniy. *Geografiya i Prirodnıye Resursı, Tsıkliçnost Lanşaftoobrazovaniya Yujnogo Priaralya v Golotsene, Cilt 4*, Novosibirsk: Nauka, 1996.

Gmelin, Giorg. *Perevod s Predisloviya, soçenennogo Profesorom Gmelinım çev. S.P.Kraşennikov*, St-Peterburg: İlimler Akademisi Yayınları,1749.

Gmelin, Giorg. *Reise durch Sibirien, von dem Jahre 1733 bis 1743.* Gottingen: Vandenhoeck, 1751–1752.

Golden, Peter. B.*Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev., Osman Karatay, İstanbul: Ötüken, 2016.

Grakov, Boris, Skifı, Nauçno-Populyarnıy Oçerk, Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1971.

Grigoryev, Stanislav. *Drevniye İndoyevropeytsı. Opıt İstoriçeskoy Rekonstruktsii,* Çelyabinsk: Ural Bölümü İlimler Akademisi yayınları, 1999.

Grot, Konstantin, *Moravya i Madyarı s Polovinı IX da Naçala X vekov.* St. Petersburg: Rusya İlimler Akademisi, 1881.

Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur.* İstanbul: Ötüken, 2010.

Gryaznov, Mihail. "Drevniye Kulturı Altaya",*Materyalı po İzuçeniyu Sibiri.* 2,(1930): 3-12.

Gryaznov, Mihail. "K Voprosu o Kulturah Pozdney Bronzı v Sibiri", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.*64 (1956): 27-42.

Gryaznov, Mihail. "Naçalnaya Faza Razvitiya Skifo-Sibirskih Kultur", *Arheologiya Yujnoy Sibiri.*12 (1983): 3-18.

Gryaznov, Mihail. "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Kazahstane", *Sovetskaya Arheolpgiya.*16 (1952): 129-162.

Gryaznov, Mihail. "*Pamyatniki Zapadnıh Rayonov" Andronovskaya kultura.* Moskova-Leningrad: Nauka, 1966.

Gryaznov, Mihail. "Pastuşeskiye Plemena Sredney Azii v Epohu Razvitoy i Pozdney Bronzı", *Kradkiye Soobşeniya po Arheologii SSSR*. 122 (1970): 35-38.

Gryaznov, Mihail. *Drevniye Kulturı Altaya, Materyalı po İzuçeniyu Sibiri,* Cilt II, Novosibirsk: Obşestvo İzuçeniya Sibiri Yayınları, 1930.

Gryaznov, Mihail. *İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz Sela Balşaya Reçka.* Moskova,Leningrad:,Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR yayınları, 1956.

Gryaznov, Mihail. *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane*. Moskova, Leningrad: SSSR İlimler Akademisi Yayınları, 1927.

Gumilev Lev Nikolayeviç, *Hunnu,* Moskova: Nauka, 1960.

Gumilev, Lev. N. Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova: Mısl yayınevi, 1989 .

Gumilev, Lev. N. Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova: Mısl, 2002.

Gumilev, Lev. N. *Drevnyaya Rus i Velikaya Step.* Moskova: Mısl yayınevi, 1989.

Gyarmathi ,Samuel *Affinitas Linguae Hungaricae Cum Linguis Fennicae Originis Grammatice Demonstrata: Vocabularia Dialectorum Tataricarum Et Slavicarum Cum Hungarica Comparata (Classic Reprint)* . New York: Forgotten Books, 2018.

Habdulina, Maral ve Genadiy Zdanoviç. *Bronzovıy Vek Uralo-İrtişskogo Mejdureçya.* Çelyabinsk: Başkurdistan Devlet Üniversiytesi, 1984.

Habdulina, Maral. *Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekovye Uralo-İrtışskogo Mejdureçya.* Çelyabinsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1987.

Halikov Alfred vd, "Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1974): 265-274.

Halikov Alfred, "Kem Voprosa za Arheologiçeskite İzvori na Kulturata na Probolgarite",*Problemi na Kulturata*, 4(1981): 2-10.

Halikova Elena ve Alfred Halikov, *Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik),* Kazan: FEN Yayınları, 2018.

Halikova, Elena. Magna Hungaria. *Voprosı İstorii* 7(1975): 37-42.

Haritonov, Mihail. *Sotsıokulturnıye Aspektı Zoomorfnoy Simvoliki Narodov Tsentralnoy Azii*. Ulan-Ude: Buryatya Devlet Üniversitesi, 2001.

Harmatta, Janos. Irániak Es Finnugorok,Iraniak Es Magyarok, MÖT 1977: 167,183. http://opac.regestaimperii.de/lang_de/suche.php?page=1&qs=Ir%C3%A1niak+Es+Finnugorok%2CIraniak+Es+Magyarok+&ts=&ps=&tags=&ejahr=&thes=&sprache=&sortierung=d&pagesize=20&objektart= (erişim 10.05.2020).

Hasanova, Zifa. "Vremennıye Letniye Jilişa Başkir İnzerskogo Baseyna v Kontse XIX - Naçale XXI vekov", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*. 2/37,(2017): 127-136.

Haussig, J "Theophylakts Exkurs Über Die Skythischen Völker", *Byzantion,* 23 (1953) s.363 https://www.jstor.org/stable/pdf/44168814.pdf (erişim 09.04.2020).

Haydu, Petr. *Uralskiye Yazıki İ Narodı*. Moskva: Progress,1985.

Haydu, Petr. *Yazıki Mira: Uralskiye Yazıki*. Moskova: Nauka, 1993.

Hazanov, Anatoliy.. *Koçevniki i Vneşniy Mir.* Almatı: Dayt-Press, 2002.

Helimskiy, Evgeniy. *Slavyanskoye Yazıkoznaniye: X Mejdunarodnıy Syezd Slavinistov. Sofiya 1988*. Moskova: Nauka, 1988.

Herberstein, Sigismund. *Zapiski o Moskovskih Delah.* Moskva: A.S.Suvorin yayınevi, 1908.

Hodjayov, Telman. "Obıçay Prednamerennoy Deformatsii Golovı v Sredney Azii", *Antropologiçeskiye i Etnografiçeskiye Svedeniya o Naselenii Sredney Azii.* 2 (2000): 22-45.

Hotinskiy, Nikita, Viktoriya Nemkova ve Tatyana Surova. "Glavnıye Etapı Razvitiya Rastitelnosti i Klimata Urala v Golotsene", Arheologiçeskiye İssledovaniya Severa Evrazii, *Voprosı Arheologii Urala*. 16 (1982): 145-153.

Hotinskiy, Nikita. *Golotsen Severnoy Evrazii*. Moskova: Nauka, 1977.

Hudud Al-Alam. The Regions Of The World. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D, çev., V. Minorsky. London: Luzac & Co, 1937.

Hudyakov, Yuliy. *Arheologiya Bozkırnoy Evrazii. İskusstvo Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*. Moskova: Yurayt Yayınevi, 2019.

Hvolson, Daniil. *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov.* St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları, 1869.

Hvolson, Daniil. İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov, St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları, 1869.

İbn Fadlan Seyahatnamesi. çev., Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

İlyinskaya, Varvara ve Aleksey Terenojkin. *Skifiya VII-IV vekov Do Naşey Erı*. Kiev: Naukova Dumka, 1983.

İnostrantsev Konstantin, *Hunnu i Gunnu (Razbor Teoriy o Proishojdenii Naroda Hunnu Kitayskih Letopisey, o Proishojdenii Yevropeyskih Gunnovi o Vzaimnıh Otnoşeniyah Etih Dvuh Narodov),* Moskova: Drekt Medya, 2014.

İordan, *O proishojdenii i Deyaniyah Getov*, çev. E.Ç.Skrjiskaya, St-Petersburb: Aletey, 1997.

İslam Ansiklopedisi, SándorPapp, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.

İslamov, Tofik, Andrey Puşkaş ve Vladimir Şuşarin. *Kratkaya İstoriya Vengrii s Drevneyşih Vremen do Naşıh Dney*. Moskova: Nauka, 1991.

İspovednik, Feofan. *Hronologiya.* Moskova: Direkt Mediya, 2016.

İstoriya Herodota, çev. Stratanovskiy, Leningrad, Nauka, 1972.

İstrin, Vasiliy. *Hronika Geogiya Amartola v Drevneslovyanskom Perevode.* Petrograd: Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya Tipogtafiya, 1920.

İvanov, İ.V ve S.S, Çernyanskiy. *Voprosı Arheologiçeskogo Poçvovedeniya i Nekotorıye Rezultatı Paleopoçvennıh İssledovaniy v Zapovednike Arkayim, Arheologiçeskiy İstoçnik iodelirovaniye Drevnih Tehnologiy.* Çelyabinsk, Ural Bölümü Rusya İlimler Akademisi, 2000.

İvanov, İgor. *Drevniye Ugrı-Madyarı v Vostoçnoy Yevrope*. Ufa: Gilem, 1999.

İvanov, İgor. *Evolyutsıya Poçv Bozkırnoy Zonı kak İndikator İzmeneniy Klimatiçeskih Usloviy v Golotsene, Paleoklimatı Poslelednikovya i Golotsena.* Moskova: Nauka, 1989.

İvanova, İgor. "Spetsıfika İ Harakternıye Çertı Koçevogo Mentaliteta: Kulturulagiçeskiy Analiz", *Vestnik BGU.* S6 (2004): 93-96.

Jelezçikov Boris, *İstoriya i Kultura Sarmatov*, Volgograd: Volgograd Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983.

Jirov, Evgeniy. *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı, K Soderjaniyu 8-go Vıpuska Kratkih Soobşeniy İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1940.

Jivotnovodstvo, Uçebnoye Posobiye. Moskova, Agropromizdat,1991.

Kafesoğlu, İbrahim. Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar, İstanbul: Ötüken, 2017.

Kalinina, Tatyana. *Drevneyşiye Gosudarstva Vostoçnoy Yevropı.2001:İstoriçeskaya Pamyat i Formı ee Voploşeniya, İnterpritatsıya Nekotorıh İzvestiy o Slavyanah v "Ananimnoy Zapiske"* Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2003.

Karamzin, Nikolay. İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Moskova: Nauka, 1988.

Karamzin, Nikolay. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Cilt IX.* St-Petersburg: N.Grea Yayınevi, 1821.

Karamzin, Nikolay. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* Moskova: Nauka, 1989.

Karimulin, Abrar. O Vozmojnom Rodstve Otdelnıh İndeyskih Yazıkov s Türskimi", Kazan: Voprosı Türskogo Yazıkoznaniya, 1976.

Katoliçeskaya Entsıklopediya, Cilt I,Moskova, Fransiskantsev yayınevi, 2002.

Kazakov Evgeniy, *Pogrebalnıy İnventar Tankeyevskogo Mogilnika,* Kazan: İlimler Akademisi yayınları 1971.

Kazakov Evgeniy, *Voljskiye Bolgarı i Ugorskiy Mir Uralo-Povoljya*, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi, 2007

Kazakov. Evgeniy. Voljskaya Bulgariya İ Fino Ugorskiy Mir", *Finno-Ugrica.* 1(1997): 33-53.

Kesariyskiy, Prokopiy. İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi, St-Petersburg: İmp Adına Yayın evi, 1876.

Kezai Simon.*"Magyar Krónıkája"* çev., Császár Mihály. Budapest: Lampel Róbert (Wodıaner F. És Fıal), 1901.

Kirilova Yuliya, "Mobilnost" V İzobrazitelnom İskusstve Severnoy Azii Na Primere İzobrajeniy Medvedya Malıh Form Epoha Neolita-Bronzovıy Vek",*Omskiy Naucnıy Vestnik* , 76 (2009): 57-60

Kiselev, Sergey. *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri.* Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951.

Kitova, Ludmila, Ludmila Çindina ve Valeriy Çernetsov. "Put v Nauku i Metodologo-Etnografiçeskoe Naslediye, Materyalı XVII Mejdunarodnoy Zapadnosibirskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Konferentsii, Vostok i Zapad: Problemı Sinhronizatsii Etnokulturnıh Vzaimodeystviy", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta.* 42(2016): 5-9.

Kiyatkina, Tatyana. *Djetıasarskaya Kultura, Kraniologiçeskiye İssledovaniya iz Mogilnikov Altı-Nasar 4, Nizovya Sırdaryi v Drevnosti.* Moskova: Rusya İlmler Akdemisi, 1995.

Klimenko, Vladimir."Klimat i İstoriya v Sredniye veka" ,*Vostok (Ories*). 1 (2003): 5-41.

Klimov, Valeriy. *Klimat Severnoy Yevrasii v Pozdnelednekovye i Golotsene (Po Palinologiçeskim Dannım).* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1996.

Klyaştornıy Sergey ve Larisa Levina, *Etniçeskaya İstoriya i Traditsıonnaya Kultura Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Karakalpakistan: Nukus, 1987.

Knyazkov, Sergey. *Oçerki iz İstorii Petra Velikogo i Ego Vremeni.* Moskova: Kultura yayınları, 1990.

Kobeleva, Lidiya. "Formirovoçnıye Massı Keramiki Sargatskoy Kulturı Kak İndikator Kulturnoy Adaptatsii i İzmençivosti", *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Arheologiya, Etnografiya*. 13/5 (2014): 145-150.

Kolesnikov, Aleksandr ve Andrey Kuybışev. *Rabotı v Priirtışye, Arheologiçeskiye Otkrıtiya za 1976 God.* Moskova: Nauka, 1977.

Kolonskih Aleksandr, "Kollektsıya Keramiki Gorodişa Ufa-II iz Raskopok N.A.Majitova 1958 goda", *Mejdunarodnıy Jurnal Gumanitarnıh i Yestestvennıh Nauk*, 10 (2017): 9-22.

Koltsova, Ludmila. *Arheologiya SSSR, Mezolit.* Moskova: Nauka, 1989.

Komar, Aleksey. " Drevniye Madyarı Etilkeza: Perspektivı İssledovaniy, Madyarı V Srednem Podneprovye", *Arheologiya i Davnyaya İstoriya Ukrainı*.7 (2011): 21-78.

Komarova, Marina. "Pogrebeniya Okuneva Ulusa", *Sovetskaya Arheologiya*. 9 (1947): 47-59.

Komkov, Anatoliy. *Slovar Geografiçeskih Nazvaniy Zarubejnıh Stran.* Moskova: Nedra,1986.

Kononov, Andrey. *Türkologiçeskiy Sbornik 1974, Sposobı i Terminı Opredeleniya Stran Sveta u Türskih Narodov.* Moskova: Nauka, 1978.

Konovalov P.V., *Hunnu v Zabaykalye*, Ulan-Ude: Buryatknigizdat, 1976.

Konovalova, İrina. *Vostoçnaya Yevropa v Soçineniyah Al-İdrisi.* Moskva: Rusya İlimler Akademisi (Vostoçnaya Literatura), 1999.

Koroçkova, Olga, Vladimir Stefanov ve Nina Stefanova. "Kulturı Bronzovogo Veka Predtayejnogo Tobolo-İrtışya (Po Materyalam Rabot UAZ)",*Voprosı Arheologii Urala.* 20 (1991): 70-92.

Koroçkova, Olga. "Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Bronzı v Srednem Zauralye i Podtayejnom Tobolo-İrtışye: Faktorı, Mehanizmı, Dinamika", Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 2011.

Koroçkova, Olga. *Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Pozdney Bronzı (Andronovskiye Drevnosti Tobolo-İrtışya)* . Yekatirinburg: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 2010.

Koryakova, Ludmila ve A.B.Buldaşeva. *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye*

İssledovaniye),Pogrebalnaya Obryadnost. Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları, 1997.

Koryakova, Ludmila, Galina Beltikova ve Viktor Borzunov. "Nekotorıye Problemı Arheologii Rannego Jeleznogo Veka Zauralya i Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii Urala*. 20 (1991): 102-112.

Koryakova, Ludmila, İgor Stefanov ve Nina Stefanova. *Problemı Metodiki İssledovaniy Drevnih Pamyatnikov i Kulturno-Hronologiçeskaya Stratigrafiya Poseleniya Uk-III,* Sverdlovsk: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991.

Koryakova, Ludmila. Poseleniya Sargatskoy Kulturı, *Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri.*17(1984):76.

Koryakova, Ludmila. "Drevniye Poseleniya Urala, Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii i Urala*. 17 (1984): 68-78.

Koryakova, Ludmila. "Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri", *Vestnik Arheologii Urala*. 17(1984) : 61-79.

Koryakova, Ludmila. "Zolotoy vek Zauralskoy Lesobozkırı", *Uralskiy İstoriçeskiy Vestnik.* 14 (2006): 76-102.

Koryakova, Ludmila. *Arheologiçeskiye İssledovaniya na Urale i v Zapadnoy Sibiri.* Sverdlovsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1977.

Koryakova, Ludmila. *Ranniy Jeleznıy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura).*Sverdlovsk: Ural Üniversitesi Yayınları, 1988.

Koryakova, Ludmila." İz İstorii İzuçeniya Sargatskoy Kulturı", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Dereva Evrazii*. 16 (1982):113-124.

Kosarev, Mihail. "O Kulturah Andronovskogo Vremeni v Zapadnoy Sibiri", *Sovetskaya Arheologiya.*2(1965): 242-246.

Kosarev, Mihail. *Androidnıye Kulturı Zauralya i Zapadnoy Sibiri,* Çelyabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1993.

Kosarev, Mihail. *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri.* Moskova: Nauka,1981.

Kosarev, Mihail. *Drevniye Kulturı Tomsko-Narımskogo Priobya.* Moskova:Nauka1974

Kosarev, Mihail. *Drevnyaya İstoriya Zapadnoy Sibiri. Çelovek i Prirodnaya Sreda.* Moskova: Nauka, 1991.

Kosarev, Mihail. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti.* Moskova: Nauka, 1984.

Kosinskaya, Lubov. *Neolit Severa Zapadnoy Sibiri: Genezis i Svyazi.* Tverv: Tverv Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kosintsev, Pavel, Dmitriy Rajev ve Natalya Matveyeva. *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadno-Sibirskoy Arheologii.* Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1989.

Kosintsev, Pavel. *Migratsii v Drevnosti: Tipologiya i Klasifikatsıya, Paleodemografiya i Migratsıonnıye Protsesı v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye.* Barnaul: İlimler Akademisi, 1994.

Kotelnikova, İrina. "K Voprosu o Geneze Fedorovskoy i Çerkaskulskoy Kultur (po Materyalam Pogrebalnogo Obryada)", Vestnik Arheologii, *Antropologii i Etnografii.* 3(2001): 58-64.

Kotov Vasiliy,"Jenskoye Bojestvo Umay/Humay: Sravnitelnaya Harakteristika", *İzvestiya Altay Gu* 4/2 (2010): 111-115.

Kovaç, Bela. "Shodnıye Motivı v Hartovskom Epose i v Vengerskoy Mifologii i Folklore (Mısli)",*İzvestiya SOİGSİ.* 11/50(2014): 97-102.

Kovalevskiy, Sergey."O Verovaniyah i Obryadah İrmenskogo Naseleniya" , *Narodı i Religii Yevrazii.*9/9 (2007): 30-42.

Kradin, Nikolay. *Koçevniki Evrazii.* Almatı: Dayk-Press, 2007.

Krasnov, Yuriy. *Ranneye Zemledeliye i Jivotnovodstvo v Lesnoy Polose Vostoçnoy Evropı*. Moskova: Nauka, 1971.

Krivtsov Veçaslav ve Aleksey Vodorezov. *Fiziçeskaya Geografiya i Landşaftı Rossii.* Ryazan: S.A.Yesenina adına Ryazan Devlet Üniversitesi yayınları, 2016

Krivtsova-Grakova, Olga. "Alekseyevskoye Poseleniye i Mogilnik", *İstoriya Materyalnoy Kültur*ı. 17(1948): 57-172.

Kruto, Pavel Ve Dmitriy Rajev. *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Lyudi.* Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları, 1997.

Kubarev, Vladimir ve Dmitriy Çeremisin, *Traditsıonnıye Verovaniya i Bıt Narodov Sibiri XIX –Naçalo XX vekov.* Novosibirsk: Nauka, 1987.

Kukuşkin, İgor. Obryad Krimatsii u Andronovskogo (Fedorovskogo) Naseleniya: *Semantiçeskiy Aspekt, Rossiyskaya Arheologiya*. 4 (2019): s.54-65.

Kunik, Arist ve Viktor Rozen. İzvestiya *Al-Bakri, Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah.* I. Cilt. St-Petersburg: İmparator adına İlimler Akademisi Yayınları, 1878.

Kuzmina, Elena. "Klasifikatsıya i Pereodizatsıya Pamyatnikov Andronovskoy Obşnosti", *İnformatsıonnıy Billuten Mejdunarodnoy Asotsıatsii po İzuçeniyu Kultur Tsentralnoy Azii UNESCO*. 9 (1985): 27-43.

Kuzmina, Elena. *Otkuda Prişli İndoarii*? .Moskova: Rossiyskiy İnstitut Kulturologii RAN yayınları, 1994.

Latışev, Vasiliy. İzvestiya Drevnih Pisateley Greçiskih i Latinskih o Skifii i Kafkaze, St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımevi, 1906.

Lengyel, János "Krónıkaszerkesztések I. Károly Róbert És Nagy Lajos Korában" *Együtt,* 9/2 (2007),s.73-79.https://docplayer.hu/112413491-Kronikaszerkesztesek-i-karoly-robert-es-nagy-lajos-koraban.html (erişim 08.09.2019).

Levaşova. Valentina. "Predvaritelnoye Soobşeniye ob Arheologiçeskih İssledovaniyah Zapadno-Sibirskogo Muzeya v 1926-1927 godah", *İzvestiya Zapadno- Sibirskogo Muzeya*. 1 (1928): 159-160.

Levina Larisa, *Etnokulturnaya İstoriya Vostoçnogo Priuralya. I. Tısyaçiletiya Do Naşey Erı-I.Tısyaçiletiya Naşey Erı,* Moskova: Vostoçnaya Letiratura,1996.

Levina Larisa, *Keramika Nijney i Sredney Sırdaryi v I.Tısyaçiletiye Naşey Erı*, Moskova: Nauka, 1971.

Levina, Larisa ve Anna Yelkina. *Nizovya Sırdaryi v Drevnosti. Djetıasarskaya Kultura.* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1995.

Leybnits, Godfrut. Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşihsya k Rossii i Petru Velikomu, St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımları, 1873.

Leyn. L.S, Vozniknoveniye koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheologiçeskoy Konferentsii, Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, 1980.

Lihaçeva, Olga. " Rekonstruktsıya Kompleksa Voorujeniya Znatnogo Voina Sargatskoy Kulturı (Po Materyalam Mogilnika Sidorovka)",*Narodı i Religii Evrazii.* 4/21 (2019): 34-47.

Lizanets, Petr. "Slavyanskiye Zaimstvovaniya v Vengerskom Yazıke – İstoçnik İssledovaniya İstorii Praslavyanskih Yazıkov", *Zakarpatskiy Filologiçnı Studii.* 16/9 (2020): 19-29.

Loboçevskogo Adına Azamas şubesi Üniversitesi, Batı Sibirya Fiziki Coğrafyası https://arz. unn. ru/2016-05-16-10-34-33/1184-2016-05-19-08-28-26 (erişim 22.10.2020).

Majitov Niyaz , *Stepi Yevraazii v Epohu Srednevekovya,* Moskova: Nauka 1981.

Majitov Niyaz, "Kurgannıy mogilnik v Derevne Novo-Turbaslı",*Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik,* Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959.

Majitov Niyaz, "Novıye Materialı o Ranney İstorii Başkir",*Arheologiya i Etnografiya Başkirii,*Cilt II, Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1964.

Majitov Niyaz, "Raniye Pamyatniki Bahmutinskoy Kulturı",Voprosı Arheologii Urala, 2(1962): 65-71.

Majitov Niyaz, *Bahmutinskaya Kultura (Etniçeskaya İstoriya Naseleniya Severnoy Başkirii v Seredine I.Tısyaçeletiya Naşey Erı),*Moskova: Nauka,1968.

Majitov Niyaz, *Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik,* (Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959), 114-140.; Niyaz Majitov, *Stepi Yevrazii v Epohu Srednevekovya,* Moskova: Nauka, 1981.

Majitov Niyaz, *K İzuçeniye Arheologii Başkirii v I Tısyaçiletii Naşey Erı,* Ufa: Arheologiya i Etnografiya Başkirii, 1962.

Majitov Niyaz, *Taynı Drevnego Urala,* Ufa: Başkirskoye knijnoye İzdatelstvo, 1973.

Majitov Niyaz, Yujnıy Ural v VII-XIV veke, Moskva: Nauka, 1977.

Maksiminkov, Gleb. *Problemı Hronologii i Kulturnoy Prenadnejnosti Arheologiçeskih Pamyatnikov Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları,1970.

Maloletko, Aleksey. *Drevniye Narodı Sibiri, Etniçeskiy Sostav po Dannım Toponimiki, Rannee Zaseleniye Severnoy Azii.* Tomsk: Tomsk Ünivetsitesi Yayınları, 2012.

Malutina, Tatyana. "Fedorovskaya kultura Uralo-Kazahstanskih Bozkırey". Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 1994.

Mamedov, Eldar. *İzmeneniya Klimata Sredneaziatskih Pustın v Golotsene, Kolebaniya Uvlajnennosti Aralo-Kaspiyskogo Regiona v Golotsene*. Moskova: Nauka, 1980

Margulan, Alkey vd. *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana.* Almatı: İlimler Akademisi, 1966.

Martınov, Anatoliy ve Valeriy Alekseyev. İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira, Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yaynları, 1986.

Martınov, Anatoliy. *Voprosı İstorii Sibiri i Dalnego Vostoka.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 1961.

Martselin Ammian, *Rimskaya İstoriya*, çev. Yu. A Kulakovskiy ve A.İ Sonni, Moskova: AADOMİR, 2005.

Masanov, Nurbulat. *Problemı Sotsıalno-Ekonomiçeskoy İstorii Kazahstana na Rubeje XVII-XIX Vekov.* Alma-Ata: Nauka, 1984.

Matuzova, Vera. *Angliyskiye Srednevekovıye İstoçniki IX-XIII vekov.* Moskova: Nauka, 1979.

Matüşenko V.İ.*Drevnyaya İstoriya Naseleniya Lesnogo i Lesobozkırnogo Priobya (Neolit iBronzovıy Vek)* .Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1974

Matüşenko, Viktor ve L.V. Taurov. *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtışye.* Novosibirsk: Nauka, 1997.

Matveev, A.V. "O nekotorıh Osobyanostyah Ranneandronovskih Zahoroneniy Pritobolya so Sledami Ognya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 1(1997): 15-23.

Matveev, Aleksey, Natalya Matveeva ve Tatyana Kryukova. "Novıye Pamyatniki Epohi Bronzı i Rannego Jeleznogo Veka v İngalinskoy Doline (Po İtogam Rabot 1998 g)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 2 (1999): 126-135.

Matveev, Aleksey. *İrmenskaya Kultura v Lesobozkırnom Priobye, İstoçniki. Problemı Periodizatsii i Hronologii.* Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları, 1993.

Matveev, Aleksey. *Lesobozkırnoye Zauralye vo II-Naçale I Tısyaçeletiya do Naşey Erı.* Tümen: Sibirya Bölümü İlimler Akademsi yayınları, 2000.

Matveev, Aleksey. *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya.* Novosibirsk: Nauka,1998.

Matveev, Aleksey. *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya.* Novosibirsk: Nauka, 1998

Matveyev, Aleksey ve Evgeniy Sidorov. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye.* Tümen: Tümen Devlet Üniversitesi Yayınları, 1985.

Matveyev, Aleksey ve Natalya Matveyeva. *Budet li Reşena Zagadka "Plyuşennogo Zolota" Sibirdkih "Bugrov",Drevniye Pogrebeniya Ob-İrtişya.* Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi, 1991.

Matveyev, Aleksey. *İrmenskaya Kultura v Lesobozkırnom Priobye.* Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları,1993.

Matveyev, Natalya. *Sargatskaya Kultura na Srednem Tobole.* Novosibirsk:Nauka1993

Matveyeva Natalya, Lidiya Kobeleva , "K voprosu ob İshodnıh Kompanentoh Ranne Srednevekovogo Kulturageneza Lesostepnogo Zauralya (Po Dannım Gonçarstva),*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 3/22 (2013): 68-78.

Matveyeva, Natalya vd. *Kompleksnoye İzuçeniye Usloviy Jizni Drevnego Naseleniya Zapadnoy Sibiri.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü ilimler Akademisi, 2005.

Matveyeva, Natalya, Andrey Konovalov ve Svetlana Berlina. "Fortifikatsii Rannego Jeleznogo Veka Zapadnoy Sibiri: Paleoekonomiçeskiy Aspekt", *Problemı Vzaimodeystviya Çeloveka i Prirodnoy Sredı*. 4 (2003): 33-39.

Matveyeva, Natalya, Svetlana Berlina, ve T.N. Rafikova. *Kolovskoye Gorodişe (Drevnosti İngalskoy Dolını: Arheologopeleoekologiçeskoye İssledovaniye).* Novosibirsk: Nauka, 2008.

Matveyeva, Natalya. "Rafaylovskoye Gorodişe-Pamyatnik Sargatskoy kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya.* 1 (1993): 148-163.

Matveyeva, Natalya. *İstoçniki Etnokulturnoy İstorii Zapadnoy Sibiri.* Tümen, Tümen Devlet Üniversitesi, 1991.

Matveyeva, Natalya. *Problemı Arheologii Bozkırnoy Evrazii.* Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi yayınları, 1987.

Matveyeva, Natalya. *Problemı Pozdney Bronzı i Perehoda k Epohe Jeleza na Urale i Sopledelnıh Territoriyah*. Ufa: İlimler Akademisi,1991.

Matveyeva, Natalya. *Ranniy Jeleznıy Vek Priişimya.* Novosibirsk: Nauka, 1994.

Matveyeva, Natalya. *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye Strukturı Naseleniya Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke (Lesobozkırnaya i Podtayejnaya Zonı).*Novosibirsk: Nauka, 2000.

Matveyeva, Natalya. *Voyennoye Delo Drevnego Naseleniya Sredney Azii.* Novosibirsk: Nauka, 1987.

Matveyeva. Natalya. "Kuşnarenkovskiye Kompleksı V Svete Kulturogeneza Perioda Rannego Srednevekovya v Zauralye", *Sovremennıye Problemı Arheologii Rossii.* 2 (2006): 160-169.

Matvyeva, Galina. *Arheologiya i Etnografiya Başkirii IV*. Ufa: SSCB İlimler Akademisi, 1971.

Matyuşenko, Vladimir ve Larisa Taurova. *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtişye.* Novosibirsk: Nauka, 1997.

Matyuşenko, Vladimir ve Valentin Yaşin. *Pogrebeniye Voina iz Mogilnika u Derevni Sidorovka Omskoy Oblasti i Nekotorıye Aspektı Mirovozreniya Koçevnikov Bozkırey*. Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1989.

Matyuşenko, Vladimir. *Drevnyaya İstoriya Sibiri.* Omsk: OmGU yaynları,1999.

Matyüşenko, Vladimir. *İz İstorii Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları,1973.

Maytinskaya, Klara. *Vengerskiy Yazık.* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1955.

Melçuk Aleksandr vd. *Sravnitelino-İstoriçeskoye İzuçeniye Yazıkov Raznıh Semey: Leksiçeskya Rekonstruktsıya, Rekonstruktsıya İsçeznuvşıh Yazıkov.* Moskova: SSCB Yabancı Diller İlimler Akademisi, Nauka, 1991.

Messerschmidt, Daniel. *Forshungreise durch Sibirien* 1720-1727.

Meye, Antuan. *Obşeslavyanskiy Yazık*. Moskova: İnostrannaya Literatura Yayınları, 1951.

Mihaylov, Nikolay vd. *Vpadinı Yugo Zapadnogo Altaya v Srednem i Pozdnem Golotsene, Ceografya*. St-Petersburg: St-Petersburg Devlet Üniversitesi, 1992.

Miller, Gerhard. *"İstoriya Sibiri",Cilt I*,Moskova-Leningrad: İlimler Akademisi Yayınları, 1937.

Minorskiy, Vladimir. *Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks And India*. London: Royal Asiatic Society, 1942.

Mişin, Dmitriy. *İskitliba v İslamskom Mire v Ranee Srednevekovye*. Moskova: Kraft Yayınevi, 2002.

Mogilnikov M.A. *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov, K Voprosu o Sargatskoy Kulture.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. "Vzaimootnoşeniya Kulayskoy i Sargatskoy Kultur, Ranniy Jeleznıy Vek", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii.*186 (1986): 25-29.

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1984 Goda*. Moskova: Nauka 1986

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiya İ Etnografiya Başkirii IV.* Ufa, SSCB İlimler Akademisi, 1971.

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR.* Moskova: Nauka, 1987.

Mogilnikov, Vladislav. *Bozkırnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifskoye Vremya.* Moskova: SSCB İlimler akademisi, 1992.

Mogilnikov, Vladislav. *Etniçeskiye Protsessı na Urale i v Zapadnoy Sibiri v Pervobıtnuyu Epohu.* İjevsk: Udmursk Devlet Üniversitesi yayınları, 1983.

Mogilnikov, Vladislav. *Etnogenez Narodov Severnoy Azii: Meteryalı Konferentsii.* Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi, 1969.

Mogilnikov, Vladislav. *K voprosu o Priçinah i Haraktere Migratsıy v Lesobozkırı Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke, Osobennosti Estestvenno-Geografiçeskoy Sredı i İstoreçeskiye Protsesı Zapadnoy Sibiri*. Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi, 1979.

Mogilnikov, Vladislav. *Pamyatniki Yujnogo Priuralya i ZapadnoySibiri Sarmatskogo Vremeni.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. *Pereodizatsıya Kultur Epohi Jeleza Srednego Priirtışya, Materyalı Konferentsii"Etnogenez Narodov Severnoy Azii".* Novosibirsk, İlimler Akademisi, 1969.

Mogilnikov, Vladislav. *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. *Ranniy Jeleznıy Vek Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, İlimler Akademisi, 1978.

Mogilnikov, Vladislav. *Sargatskaya Kültüra, Bozkırnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo –Sarmatskoye Vremya.* Moskova: Nauka, 1992.

Mogilnikov. Vladislav. "K Probleme Genezisa Ugorskoy Etnokulturnoy Obşnosti", *Finno-Ugrovedeniye.* 1(1944): 61-68.

Molodin, Veçaslav. "Etnokulturnaya Mozaika v Zapadnoy Barabe (Epoha Pozdney Bronzı-Perehodnoye Vremya Ot Epohi Bronzı k Jeleznomu Veku XIV-VIII veka do Naşey Erı", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii.* 4/60(2014): s.57-62.

Molodin, Veçaslav. *Arheologiçeskoye Naslediye Tünemskoy Oblasti, Pamyatniki Lesobozkırı i podtayejnoy Polosı.* Novosibirsk: Nauka, 1995.

Molodin, Veçaslav. *Arheologiya Yujnoy Sibiri.* Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi yayınları, 1985.

Molodin, Veçaslav. *Baraba v Epohu Bronzı.* Novosibirsk: Nauka, 1985.

Molodin, Veçaslav. Pantsinger G. ve diğerleri. *Çiça-Gorodişe Perehodnogo ot Bronzı k Jeleznomu Vremeni v Barabinskoy Lesobozkırı.* Novosibirsk: İnsitut Arheologii Yayınları, 2009.

Molodin, Veçaslav. Pilipenko, A.S. Pozdnyakov ve D.V. Kompleksnıy. *Podhod, Multidistsıplinarnıye Metodı v Arheologii: Noveyşiye İtogi i Perspektivı Materyalov Mejdunarodnogo Sempozyuma.* Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 2017.

Moravcsık, Gyula "Sagen und Legenden Über Kaiser Basileios I", *Dumbarton Oaks Papers.*15 (1961): s. 59-126.

Müller, Gerhard Friedrich. *Opisaniye Sibirskih Narodov.* Moskova: Pamyatniki İstoriçeskoy Mısli yayınları, 2009.

Nagy Zoltán, V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno – Ugorskih İssledovateley, İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları 2018.

Nagy, Zoltán *V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno - Ugorskih İssledovateley.* İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları, 2018.

Napolskih, Vladimir. "Predıstoriya Uralskih Narodov", *Acta Ethnographica Hungarica.* 44/3-4 (1999): 431–472.

Napolskih, Vladimir. "Yogra (Ranniye Obsko – Ugorsko - Permskiye Kontaktı i Etimologiya)"*Antropologiçeskiy Forum,* 3 (2005): 240-268.

Napolskih, Vladimir. "Yogra (Ranniye Obsko-Ugorsko-Permskiye Kontaktı i Etnonimiya)" , *Antropologiçeskiy Forum*. 3 (2005): 240-250

Napolskih, Vladimir. *Vvideniye v İstoriçeskuyu Uralistiku.* İjevsk: Udmurdskiy İnstitut İstorii, Yazıka i letiraturı yayınları, 1997.

Nefedov Filip, *Otçet ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Yujnom Priuralye, Proizvedennıh 1887 i 1888 godah*, 3 (1899): 28.

Nehardt, Aleksandra. Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii, Moskova: Nauka, 1982.

Neumann Karl Friedrich, Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung, Leipzig, 1855.

Nikifor Patriarh, *Brebiariy (758-829),* çev., İ.S.Çiçurov, Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya, Moskva: Nauka ,1980.

Nikonorov, Valeriy ve Yuliy Hudyakov. *Svistyaşiye Strelı Maodunya i Marsov Meç Attilı; Voyennoye Delo Aziatskih Hunnu, Evropeyskih Gunnov*. Moskova: Filometis, 2004.

Novikova Olga ve Aleksandr Dudko. "Ritualnıye Kompleksı na Kurgannıh Mogilnikah İrmenskoy Kulturı", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. Cilt 6, 2 (2015): 131-135.

Obıdenov, Mihail. *Pozdniy Bronzovıy Vek Yujnogo Urala*. Ufa, İlimler Akademisi, 1986.

Oborin Vladimir, Drevneye İskusstvo Narodov Prikamya. Permskiy Zverinıy Stil, Perm: Permskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1976.

Okladnikov. A.P. *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen da Naşıh Dney*, Cilt I, Leningrad: Nauka, 1968.

Olhovskiy, Valeriy. *Pamyatniki Predskifskogo i Skifskogo Vremeni na Yuge Vastoçnoy Evropı*. Moskova: Nauka, 1997.

Ögel, Bahaettin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, Gazi Üniversiyesi Basınevi,1991

Paffengolts, Konstantin. *Jeoloji Sözlüğü.* Cilt II, Moskova: Nedra, 1978.

Pallas, Petr Semyon. *Puteşestviya Po Raznım Provintsıyam Rossiyskogo Gosudarstva.* Cilt I-VI, St-Peterburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları,1773-1788.

Paniyskiy Prisk, *Skazaniya*, Ryazan: Aleksandiriya yayınevi, 2005.

Pankratova Ludmila, "O Vozmojnıh İstokah İkonografii Obraza Medvedya v Kulayskoy Metaloplastike" ,*Vesnik TGPY*, 9/162 (2015): 247-254

Pastuşenko İvan,"Mojno li Govorit ob "Ugorskoy Epohev Prikamye", *İstoriya i Filologiya*, 1(2011): 144.

Petrin, Valeriy. *Paleolitiçeskiye Pamyatniki Zapadno-Sibirskoy Ravninı.* Novosibirsk: Nauka, 1986.

Pletneva, Ludmila. *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Poseleniya i Jelişa.* Tomsk: Tomsm Üniversitesi Yayınları, 1995.

Pletneva, Svetlana. *Ot Koçeviy k Gorodam, Saltovo-Mayatskaya Kultura.* Moskova: Nauka, 1967.

Podosinov, Aleksandr. *Ex Oriente Lux! Oriyentatsıya po Stranam Svete v Arhaiçeskih Kulturah Yevrazii*. Moskova: Yazıki Russkoy Kulturı yayınları, 1999.

Pogodin, Lionid. *Keramika Pozdnih Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı, Keramika Kak İstoriçeskiy İstoçnik.* Tobolsk: Tobolsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1996.

Pogodin, Lionid. *Perehodnıy Period (K Voprosu o Migratsıyah v Lesobozkırnom Priirtışye v I tısyaçeletye do Naşey Erı)Smena Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987.

Pogodin, Lionid. *Perehodnıy Period (k Voprosu o Migratsıyah v Lesobozkırnom Priirtışye v I.Tısyaçiletye Do Naşey Erı)* . Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987.

Polnoye Sobraniye Uçenıh Puteşestviy po Rossii İzdavayemoye İmperatorskoy Akademiyey Nauk po Predlojeniyu ee Prezidenta: s Premeçaniyami İzyasneniyami i Dopolneniyami; Zapiski Puteşestviya Akademika Falka, çev. Pavel Petro. St-Peterburg: İmparator adına Yayınevi, 1824.

Polosmak, Natalya ve Ludmila Barkova. *Kostüm i Tekstil Pazırıktsev Altaya (IV-III Vekov Do Naşey Erı).* Novosibirsk: İNFOLİO yayınevi, 2005.

Polosmak, Natalya *Vsadniki Ukoka.* Novosibirsk, İNFOLİO-press yayınevi 2001

Polosmak, Natalya. *Baraba v Epohu rannego Jeleza.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi, 1987.

Polosmak, Natalya. *Steguşeye Zoloto Grifı (Ak-Alahinskiye Kurganı).*Novosibirsk: Nauka, 1994.

Potapov, Leonid. *Sbornik Muzeya Antropologii İ Etnografii*, Cilt. XXVI Moskova, Leningrad: Nauka, 1970.

Potemkina, Tamila. "O Sootvetstvii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii*. 169 (1982): 44-53.

Potemkina, Tamila. *Bronzovıy Vek Lesobozkırnogo Priobya.* Moskova: Nauka, 1985.

Potemkina, Tamila. *Bronzovıy Vek Lesobozkırnogo Pritobolya.* Moskova: Nauka,1985

Potemkina, Tamila. *Problemı Arheologii Ural i Zapadnaya Sibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy,* Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi, 2007.

Potemkina, Tamila. *Problemı Arheologii: Ural i Zapadnaya Sibir.* Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2007.

Potemkina, Tamila. *Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy.* Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi, 2005.

Povest Vremennıh Let "Lavretyevskaya i İpatevskaya Letopis",I.Cilt, St-Petersburg: Edurd Prats yayınevi, 1846.

Povest Vremennıh Let "Lavretyevskaya Letopis",I.Cilt, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1926.

Povest Vremennıh Let," İpatevskaya Letopis",II. Cilt, St-Petersburg: Arheologiçeskaya Kommissiya yayınları, 1871.

*Povest Vremennıh Let.*çev., D.S.Lihaçev. St-Petersburg: Nauka, 1996.

Prisk Paniyskiy ,Gotskaya İstoriya, çev., V.V.Latışeva, *Vestnik Drevney İstorii*. 4 (1948): 675—698.

Priska Paniyskogo Skazaniya, *Uçennıye Zapiski Vtorogo Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk*, St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi yayınları, 1861.

Pşeneçnyük, Anatoliy. *Problemı Drevnih Ugrov Na Yujnom Urale.* Ufa. SSCB İlimler Akademisi, 1988.

*Puteşestviye Abu Hamid Al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Yevropu(1131-1153),*çev., O.G.Bolşakov, Moskova: Vostoçnaya Literatura Yayınları, 1971.

Puteşestviye İbn-Fadlana Na Volgu, çev.İ.Yu.Kraçkovskiy, Moskova, Leningrad: İlimler Akademisi, 1939.

Puteşestviye v Vostoçnıye Stranı Vilgelme de Rubruk v Leto Blagosti 1253 (Otrıvok iz Knigi Djovanni Del Plano Karpini. İstoriya Mangalov) çev., A.İ.Malein , Moskova: Geografgiz, 1957.

Pallas, Peter Simon. *Reise Durch Verschiedene Provinzen Des Rußischen Reichs (Puteşesviya po Raznım Provinziyam Rossiyskoy İmperii).* St-Petersburg: R. A. Foulis yayınları, 1763.

Radlov, Vasiliy. *İz Sibiri*, çev. K.D.Tsıvina ve B.E.Çistova, Moskova: Nauka, 1989.

Radlov, Vasiliy. *Sibirskiye Drevnosti.* Cilt I St-Petersburg: İmperaporskoy Arheologiçeskoy Komissii Yayınınları, 1891.

Radlov. Vasiliy. *Sibirskiye Drevnosti (İz Putevıh Zapisok po Sibiri).* Almanca'dan tercümesi A.A.Bobrinskiy, St. Petersburg: İ.N.Skorohodov adına yayınevi,1896.

Rajev, Dmitriy. "Rasprostroneniye Obıçaya Prijiznennoy Deformatsii Golovı Sredi Naseleniya Sargatskoy Obşnosti", *Problemı İstorii, Filologii, Kulturı*. 21 (2008): 527-540.

Rıdzevskaya, Elena. *Drevnyaya Rus i Skandinaviya v IX-XIV veke.* Moskova: Nauka, 1978.

Rıkuşina, Galina. "Odontologiçeskaya Harakteristika Çerepov iz Sklepov Djetıasırskoy Kulturı (altı-Nasar, Tompakasar, Kosasar-3)", *Nizovya Sırdaryi v Drennosti, Sklepı.* 2 (1993): 247-252.

Rudenko Sergey ve Nikolay Rudenko, İskusstvo Skifov Altaya, Moskova: GMİİ, 1949.

Rudenko, Sergey. "Sibirskaya Kollektsıya Petra I" *Svod Arheologiçeskih İstoçnikov,* 3/9 (1962): 7-37.

Rudenko, Sergey. *Başkırı, İstoriko-Etnografiçeskiye Oçerki.* Ufa: Kitap, 2006

Rudenko, Sergey. *Kultura Hunnu i Noinulinskiye Kurganı*. Moskova, Leningrad, Nauka, 2006.

Rudenko, Sergey. *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya.* Moskova, Leningrad: Nauka, 1960.

Rudenko, Sergey. *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1953.

Ryabina, Evgeniy. *Arheologiya Srednego Pritobolya i Sopredelnıh Territoriy*. Kurgan: Kurgansk Devlet üniversitesi Yayınları, 2016.

Sadıkova M.H., *Başkirsiyiy Arheologiçeskiy Sbornik*, Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1959.

Sajnovics, Joannis. *Demonstratio Idioma Ungarorum Et Lapponum Idem Esse (1770),* Whitefish, Montana: KessingerPublishing, 2010.

Salnikov, Konstantin. "Andronovskiy Kurgannıy Mogilnik u Sela Fedorovki Çelyabinskoy Oblasti",*Materyalı po Etnografii.* 1 (1940): 58-67.

Salnikov, Konstantin. Bronzovıy vek Yujnogo Zauralya (Andronovskaya Kultura), *Materyalı i İsledovaniya po Arheologii SSSR,* 21(1951):110-114.

Salnikov, Konstantin. Kurganı na Ozere Alakul"*Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR.* 24 (1952): 62-63.

Salnikov, Konstantin. *Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala.* Moskova: Nauka, 1967.

Savinov, Dmitriy ve Vladimir Bobrov. *Devniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri,* Novosibirsk: Nauka, 1978.

Savinov, Dmitriy. *Vozmojnosti Sinhronizatsii Pismennıh iArheologiçeskih Dat v İzuçenii Kulturı Yujnoy Sibiri Skifo-Sarmatskogo Vremeni.* Barnaul: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991.

Schlözer August Ludwig, Nestor. *Russkiye Letopisi na Drevneslovyanskom Yazık, Sliçennıye, Perevedennıye i Obyesnennıye A. Şletserom.* St. Petersburg: İmp Adına Yayınevi, 1809.

Schwandlner, Johann. *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* Vindobonae, 1746.

Sidorov, Evgeniy ve Andrey Borodovskiy. "Obrabotka kosti v Lesobozkırnom Priobye (v I tısyaçeletii Do Naşey Erı)",*Problemı Tehnologii Drevneyşih Proizvodstv.* 2 (1990): 159-170.

Simokatta Fiafilakt, İstoriya, çev. S.İ. Kandratyeva, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1957.

Skazaniya ,"O Çelovetseh Neznayemıh v Vostoçney Strane",Arheologiya Severe Rossii: Yugra-Volost Novgoroda Velikogo v XI-XV. v.Svod İstoçnikov iİssledovaniy: Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnım Uçastiyem. Surgut-Nefteyugansk-Ekaterinburg: İnstitut Arheologii Severa, 2019.

Skripkin Anatoliy, *Sarmatı i Vostok,* Volgograd Devlet Üniversitesi Yayımları, Volgograd: 2010

Smirnov Aleksey, "Jeleznıy Vek Çuvaşskogo Povoljya", Materyalı İstorii i Arheologii, Moskova, Nauka 1961.

Smirnov Aleksey,"Jeleznıy Vek Başkirii", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 58(1957): 50

Smirnov Konstantin, "Ranniye Koçevniki Yujnogo Urala, Arheologiya i Etnografiya Başkirii", Cilt IV, Ufa: İlimler Akademisi Yaynları, 1971.

Smirnov, Konstantin ve Elena Kuzmina. *Proishojdeniye İndoyevrapeytsev v Svete noveyşih Arheologiçeskih Otkrıtiy*. Moskova: Nauka, 1977.

Smirnov, Konstantin. "Problema Proishojdeniya Rannih Sarmatov", *Sovetskaya Arheologiya*,3 (1957): 3-19.

Smirnov, Konstantin. *Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov.* Moskova, Nauka, 1964

Smirnov, Konstantin."Amazonka" IV. Vekov Do Naşey Erına Don (Tanayıs)u", *Sovetskaya Arheologiya*. 1 (1982): 120-131.

Sokolova, Z.L. *Etnogenez i Etniçeskay İstoriya Narodov Severa.* Moskova: Nauka, 1975.

Sokolova, Zoya. *Jelişe Narodov Sibiri (Opıt Tipologii).* Moskova, Nauka, 1998.

Soyer Piter, *Epoha Vikingov*, St-PetersburgYevarasya Yayınevi,2006.

Starikov, Vladimir. *Mezolit i Neolit Lesnogo Zauralya.* Moskova: İlimler Akademisi Yayınları, 1980.

Stokolos, Vladimir. *Kultura Naslediya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya (Hronologii i Pereodizatsıya).* Moskova: Nauka, 1972.

Suleymanov, Oljas. Aziya, Moskova: Grifon yayınevi, 2005.

Sunçugayev, Ya. İ. *Drevnyaya Metalurgiya Hakasii-Epoha Jeleza*. Novosibirsk: Nauka, 1979.

Szentpepery, Imre. Slovak Komel ve Veszpremy Laslo, Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum, Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery,1999.

Szentpepery, Imre. Slovak Komel ve Veszpremy Laslo. *Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum*. Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery, 1999.

Şaraf Al-Zaman Tahir Marvazi, Glava o Türkah, Trudı sektora Vostokovediniya, I Cilt, Almata: Kazakistan İlimler Akademisi,1959.

Şarapova, Svetlana. "İskusstvennaya Deformatsıya Çerepa v Sargatskoy Srede (Bioarheologiçeskiy Aspekt)", *Kratkiye Soobşeniya İnstitüsü.* 250(2018): 243-252.

Şarapova, Svetlana. "Traditsii İzgotovleniya Keramiki i ornamentalnıye Stili Naseleniya Zauralya v Rannem Jeleznom Veke", *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii.* 4/20 (2004): 130-139.

Şuşarin, Vladimir. Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. veke, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961.

Şuşarin, Vladimir. *Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. Veke.* Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961.

Tairov, Aleksandr. *İzmeneniya Klimata Bozkırey i Lesobozkırey Tsentralnoy Yevraazii vo II-II tısyaçiletii do naşey erı: Materyalı k İstoriçeskim Rekonstruksıyam*. Çelyabinsk: Rifey, 2003.

Tairov, Aleksandr. *Koçevniki Uralo-Kazahstanskih Bozkırey v VII-VI bekov do naşey Erı.* Çelyabinsk: Yujno Uralskiy Gosudarstvenniy Üniversitet, 2007.

Tairov, Aleksandr. *Pastbişno – Koçevaya Sistema i İstoriçeskiye Sudbı Koçevnikov Uralo-Kazahstanskih Bozkırey v I.tısyaçeletii do Naşey Erı.* Yekaterinburg: Nauka, 1993.

Taskin, Vladimir. *Materyalı po İstorii Sünnu.* Moskova: Nauka, 1973.

Taşağıl Ahmet, *Gok-Türkler II (Fetret Devri 630-681),* Ankara: TTK,1999

Tatişev, Vasiliy. İstoriya Rossiyskaya, Moskova, Leningrad: Nauka, 1962.

Teplouhov, Sergey. "Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye",*Materyalı po Etnografii.* Cilt III, 2 (1927): 57-112.

Teplouhov, Sergey. "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Karaya" ,*Materyalı po Etnografii* Cilt IV, 2 (1927): 44-57.

Teplouhov, Sergey. *Drevnemetalliçeskiye Kulturı Minusinskogo Kraya, Priroda.* Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1929.

Teplouhov, Sergey. *Materyalı po Etnografii, Opıt Klasifikatsii Bronzovıh Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Kraya.* Cilt II, Leningrad: Gosudarstvennıy Ruskiy Muzey Yayınları, 1929.

Teplouhov, Sergey..*Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye. Materyalı po Etnografii.* Cilt III, Leningrad: Gosudarstvennıy Russkiy Muzey Yayınları, 1927.

Teplovodskaya, Tatyana. *Rezultatı Mikroskopiçeskogo Analiza Keramiki Poseleniya Atasu*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983.

Tigeyeva, Elena ve Ludmila Belonogova. "Zerkala Sargatskoy Kulturı Tobolo-İşimskogo Mejdureçya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4/43 (2018): 84-90.

Tihomirov, Mihail. *İstoçnikovedeniye İstorii SSSR s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII. Veka*. Moskva: Sotsıalno Ekonomiçeskaya Literatura yayınları, 1962.

Tipı Traditsıonnogo Selskogo Jilişa Narodov Yugo-Vostoçnoy i Tsentralnoy Azii. Moskova: Nauka, 1997.

Tkaçev, Aleksandr ve Yuriy Lısenko. *Domostroitelstvo Andronovskih Plemen Vostoçnogo Kazahstana.* Ust-Kamenogorsk: Kazahskoy Gosudarstvennosti 530 Let Yayınevi, 1997.

Tkaçev, Aleksandr. *Voprosı Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*. Karaganda: Karaganda üniversitesi Yayınları, 1987.

Togan, Zeki Velidi,"Sakalar (IV)",Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,23 (1987).

Troitskaya, Tatyana ve Aleksandr Novikov. *Arheologiye Zapadno Sibirskoy ravninı.* Novosibirsk: Sibirya bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2004.

Troitskaya, Tatyana ve Tatyana Mjelskaya. "Keramika Zavyalovskogo Tipa v Novosibirskom Priobye", *Etnokulturnıye Protsesı v Verhnem Priobye i Sopredelnıh Regionah v Kontse Epohi Bronzı.* 9 (2008): 115-122.

Troitskaya, Tatyana. Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri", *Drevnyaya Sibir.* 4 (1974):32-47.

Troitskaya, Tatyana. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*. Tümen, Tümen Üniversitesi, 1985.

Trubnikova Natalya, *Koşebeyevskiy Mogilnik i Yego Mesto v Etniçeskoy İstorii Mejdureçya Tsnıi Volgi v Pervıh Stoletiyah Naşey Erı, Proishojneniye Mariyskogo Naroda,* Yoşkar-ola: 1966

Tsıbirtarov, Aleksandr. *Burytya v Drevnosti. İstoriya (s Drevnih Vremen do XVII Veka).*Ulanude: Buratskiy Gosudarstvennıy Üniversitet:1999.

Tsıpanov, Evgeniy. *Sravnitelnıy Obzor Finno Ugorskih Yazıkov.* Sıvtıvkar: Kola Yayınevi, 2008.

Türskiye Narodı Sibiri. Moskova: Nauka, 2006.

Vámbéry, Ármin. *A magyar és török-tatár nyelvekbeli szóegyezések / összeállította.* Pest: Athenaeum, 1869.

Vanşteyn, Savyan. *Mir Koçevnikov Tsentra Azii.* Moskova, Nauka, 1991.

Vásáry, István. *Eski İç Asya'nın Tarihi.* Çev., İsmail Doğan, Ötüken, İstanbul, 2007.

Vasilyev, Vladimir. *Problemı Formirovaniya Severo-Simodiyskih Narodnostey.* Moskova: Nauka, 1979.

Vasütkin, Sergey. Sotsıalnaya Organizatsıya koçevnikov Yevraazii v Oteçestvennoy Arheologii, Barnaul: Altay devlet üniversitesi yayınları, 1998.

Vasyutkin Sergey, "Nekotorıye Spornıyr Voprosı Arheologii Başkirii I. Tısyaçiletiya Naşey Erı", *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1968): 56.

Vasyutkin Sergey, "Salihovskiy Kurgannıy Mogilnik Kontsa IV-V vekovv Başkirii", *Sovetskaya Arheologiya*, 2 (1986): 180-197.

Vedetskaya, Evgeniya, Andrey Polyakov ve N.F Bozkıranov. *Svod Pamyatnekov Afanasyevskoy Kulturı.* Barnaul: Azbuka Yayınevi, 2014.

Vereş, Petr. *Etnokulturnaya İstoriya Naseleniya Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1978.

Vinogradov, Aleksey. *Drevniye Ohotniki i Rıbolovı Sredneazeatskogo Mejdureçya.* Moskova: Nauka, 1981.

Vinogradov, Nikolay. "Antromorfnıye "Kuklı"v Pogrebalnoy Obryadnosti Mogilnika Kulevçi VI", *Povoljskaya Arheologiya*. 1/31 (2020): 117-121.

Vitsen, Nikolas. *Severnaya i Vostoçnaya Tartariya Vklyuçayüşaya Oblasti Raspolojennıye v Severnoy i Vostoçnoy Çastyah Yevropı i Azii.* çev V.G.Trisman, Amsterdam: Pegasus yayın evi, 2010.

Vlasov, Viktor. *Geometriçeskiy Stil Novıy Entseklopediçeskiy Slovarı İzobrazitelinogo İskusstva.* St-Peterburg: Azbuka –Klasika Yayınları, 2005.

Vodovozov, İgor. *İstoriya Drevney Russkoy Literaturı.* Moskova: Prosveşeniye yayımevi, 1958.

Volkov, Evgeniy. "Osobennosti Landşafnoy Priuroçinnosti Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı Tobolo-İsetskogo Mejdureçya", *Ekologiye Drevnih i Sovremennıh Obşestv*. 2 (2003): 110-121.

Vremennik Georgiya Monaha (Hronika Georgiya Amartola), Bogorodskiy. Moskva: Peçatnik yayımevi, 2000.

Werner, J.Andreas Alföldi, Fundeausder Hunnenzeitundihreethnische Sonderung. Archaeologia Hungarica (Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungariciedd. L.Martonund N.Fettich) Band 9. Budapest

1932 https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/germania/article/view/35520/29169 08.02.2020.

Yalnitskiy, Leonid. Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologiçeskiy Oçerk, Novosibirsk: Nauka, 1977.

Yanikov, Genadiy. *Velikaya Severnaya Ekspeditsıya.* Moskova: Gosudarstvennaya İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı Yayınları,1949.

Yardtseva, Viktoriya. *Yazıkoznaniye, "Bolşoy Ensoklopediçeskiy Slovar"*, Moskova: Nayçnoye İzdatelstvo AST, 1998.

Yurasov, Mihail. "Deyanya Vengrov Magistra P, Kotorogo Znayut Anınimom", Peterburgskiye, *Slavyanskiye i Balkanskiye İssledovaniya.* 1 (2007): 68-75.

Zah, Viktor. "Periodı Transformatsıı v İstorii Drevnih Obşestv Tobolo-İşimya v Golotsene", *Vestnik Arheologii i Etnografii*. 4/19 (2012): 17-29.

Zahoder, Boris..*Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Yevrope.* Moskova: Nauçnaya Literatura yayınları, 1962.

Zakiyev Mirfatıh, Tatar Halkı Tarihi (Etnik Tamırları Hem Kileçege), Kazan: Alma-Lit, 2008.

Zakiyev Mirfatıh, Tatarı: Problemı İstorii i Yazıka, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi Yayınları, 1995.

Zakiyev Mirfatih, Glubokiye Etniçeskiye Korni Türskih Narodov, Astana: Türskaya Akademya Yayınları, 2011.

Zakiyev, Mirfatıh ve Yakov Kuzmin-Yumanadi. *Voljskiye Bulgarı i ih Potomki, Rossiyskiy Fond Kulturı 1993.* Moskova: İNSAN, 1993.

Zapiski Kapitana Filippa İogana Stralenberga ob İstorii i Geografii Rossiyskoy İmperii Petra Velikogo. Severo-Vostoçnaya Çast Evropı i Azii. Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1986.

Zavitluhina, M.R. "Ob Odnom Arhivnom Dokumente po İstorii Sibirskoy Kolleksii Petra I", *Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*. 39 (1974): 34-42.

Zdanoviç, Genadiy. " Nekotorıye Materyalı po Arhetekture Razvitoy Bronzı Srednego Priirtışya" , *İz İstorii Sibiri*. 21 (1976): 123-125.

Zdanoviç, Genadiy. "Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti", *Vestnik Arheologii Urala*.12 (1973): 21-43.

Zdanoviç, Genadiy. *"Strana Gorodov"-Ukreplennıye Poseleniya Epohi Bronzı XVIII-XVII v.do Naşey Erı na Yujnom Urale, Arkayım: İssledovaniya. Poiski. Otkrıtiya.* Çelyabinsk: Kamennıy Poyas yayın evi, 1995.

Zdanoviç, Genadiy. *Bronzovıy Vek Bozkırnoy Polosı Uralo İrtişskogo Mejdureçya.* Çelayabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1983.

Zdanoviç, Genadiy. *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Bozkırey*. Sverdlovsk: Uralskiy Üniversitet Yayınları, 1988.

Zdanoviç, Genadiy. İ.V,İvanov ve M.K, Habdulina. "Opıt İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennıh Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)", *Sovetskaya Arheologiya*. 4,(1984): 41-49.

Zdanoviç, Genadiy."K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve",*Kratkiye Soobşeniya Akademii Nauk SSSR*. 177 (1984): 20-32

Zdanoviç, S.Ya. "Jilişa Poseleniya Finalnogo Bronzovogo Veka Sargarı v Severnom Kazahstane", *Drevniye Kulturı Povoljya i Priuralya; Nauçnıye Trudı.* 221 (1978): 35-37.

Zdanoviç, Z.B. "Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti" *Voprosı Arheologii Urala.* 12 (1973): 21-43.

Zenin, Vasiliy. "Osnovnıye Etapı Osvoyeniya Zapadno-Sibirskoy Ravninı Paleolitiçeskim Çelovekom", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii.* 4(2002): 22-44.

Zimina, Olga ve İrina Çikunova. "Opıt Geografiçeskoy Rekonstruktsii Jelişa Kaşinskoy Kulturı Rannego Jeleznogo Veka", Vestnik Arheologii, *Antropologii i Etnografii*. 4/47 (2019): 57-67.

Zimonyi Istvan, *Bulgarlar Ve Ogurlar, Türkler Ansiklopedisi.* III. Cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Zinner, Ervin. *Sibir v İzvestiyah zapadnoyevrapeyskih Puteşesvinnikov i Uçennıh XVIII. Veka.* İrkutsk: Vostoçno Sibirskoye Yayınları, 1968.

Zubar Vitaliy, *Nikropol Hersonesa Tavriçeskogo*, (üKiev: Naukova dumka, 1982.

EKLER

RESİMLER

Resim. 1: Batı Sibirya buzulların çekilmesi

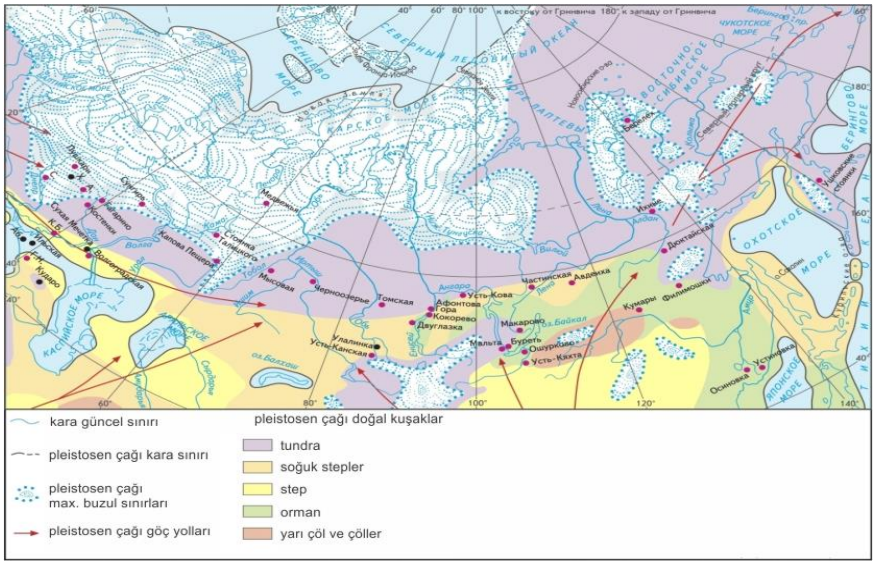

Resim 2: Batı Sibirya kuşakları

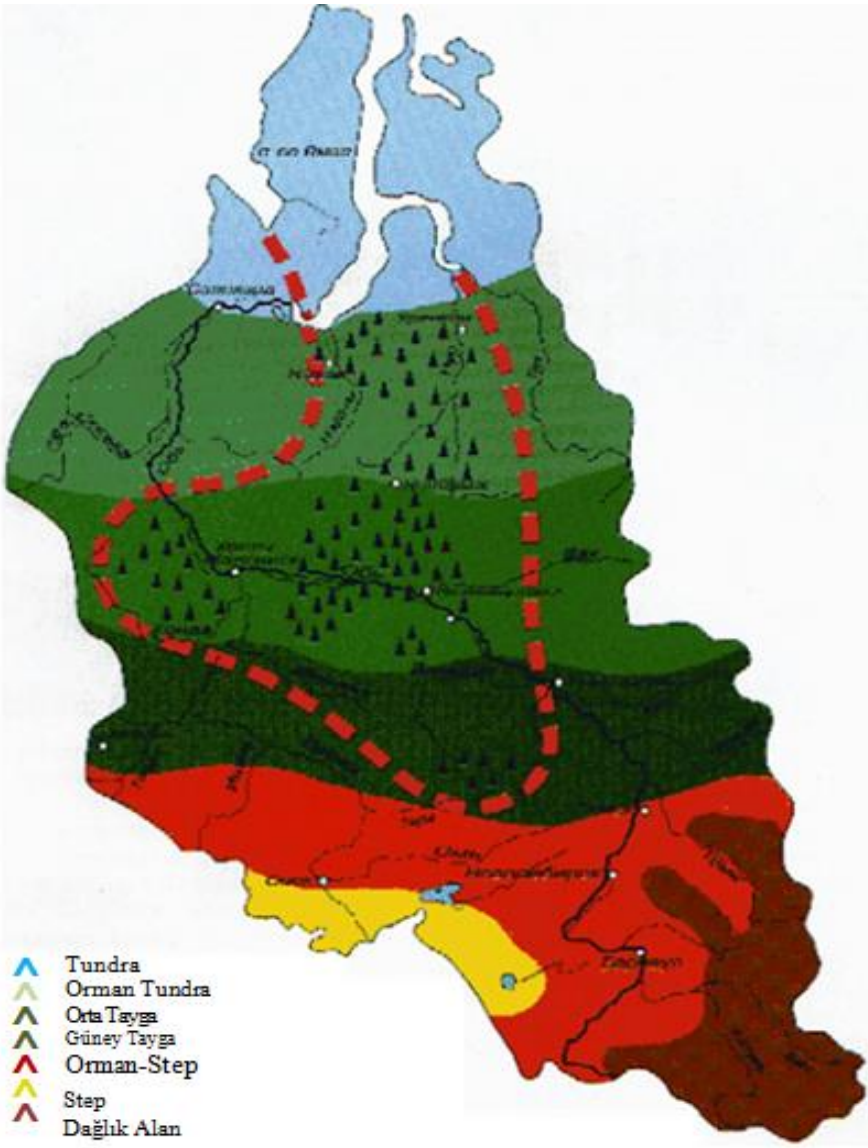

Resim 3: Batı Sibirya İlk Yerleşimler

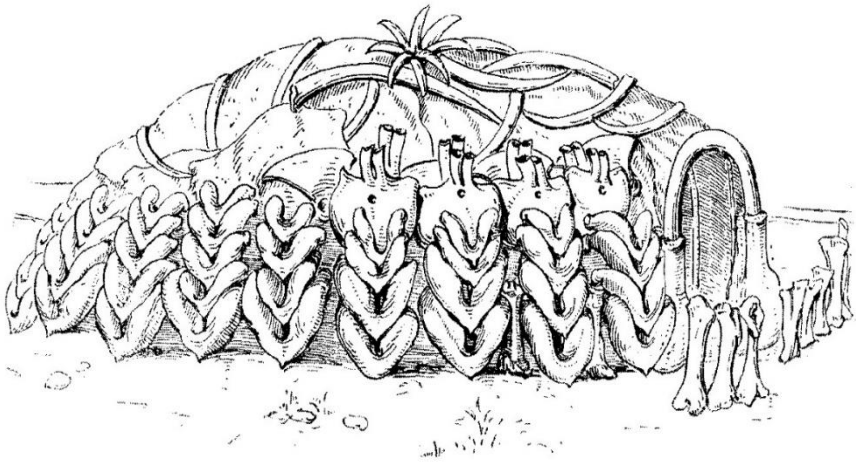

Resim 4: Batı Sibirya İlk İnsan ve Kullandığı Aletler

Рис. 19. Шлифованный каменный топор. Форма его полированного лезвия уже близка к современным. Выточенное из сланца выпуклое острие по мере надобности подправлялось небольшим абразивом. Эффективность такого орудия возрастала за счет полукруглой формы его рабочей кромки. Тесла имели аналогичную форму и отличались от топоров лишь сечением бойка и принципом расположения его относительно оси рукояти. Новосибирское Приобье. НГКМ

Рис. 20. Каменное долото. Новые орудия — топор, тесло, долото — резко расширили возможности обработки дерева. С их помощью люди стали делать лодки, а с появлением этого транспортного средства произошли и первые вооруженные схватки на воде. Новосибирское Приобье. НГКМ

Resim 5: Andronova Kültürü Yayılma alanı

Resim 6: Andronova Kültür Topluluğu Şintaşta Mezarı

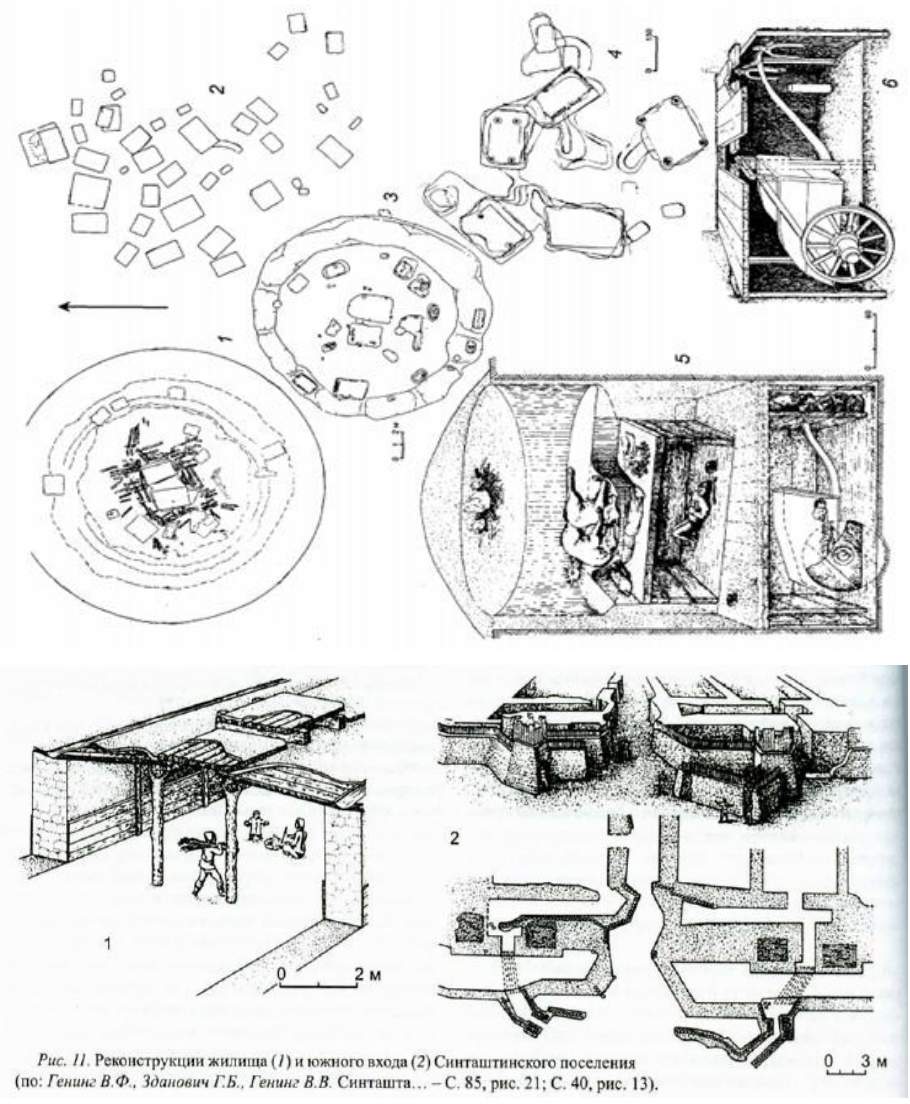

Рис. 11. Реконструкции жилища (*1*) и южного входа (*2*) Синташтинского поселения (по: *Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.* Синташта… – С. 85, рис. 21; С. 40, рис. 13).

Resim 7: Andronova Kültür Topluluğu Petrovskaya Etabı Seramikleri

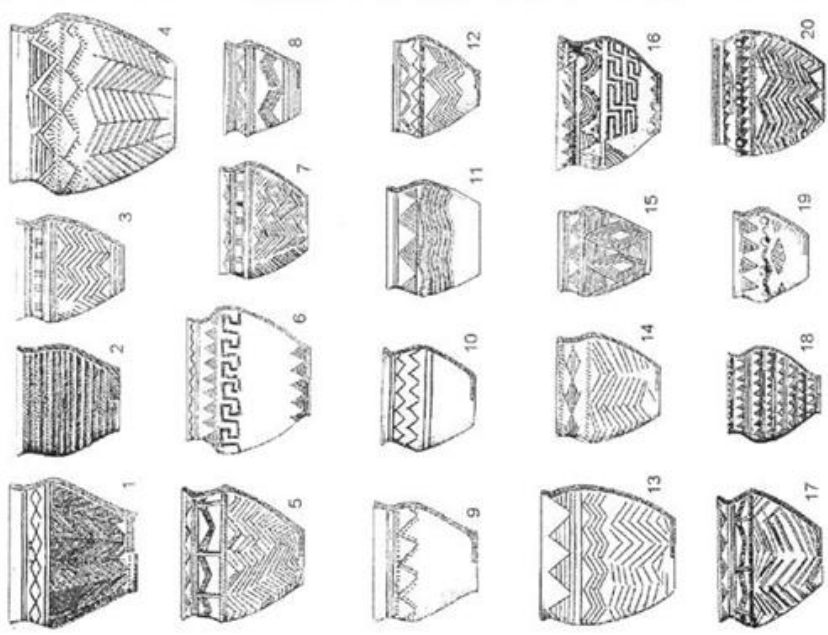

Resim 7. Andronova Kültür Topluluğu Petrovskaya Etabı Yerleşim, Mezar Şeması ve Mezardan Çıkan Envanterler

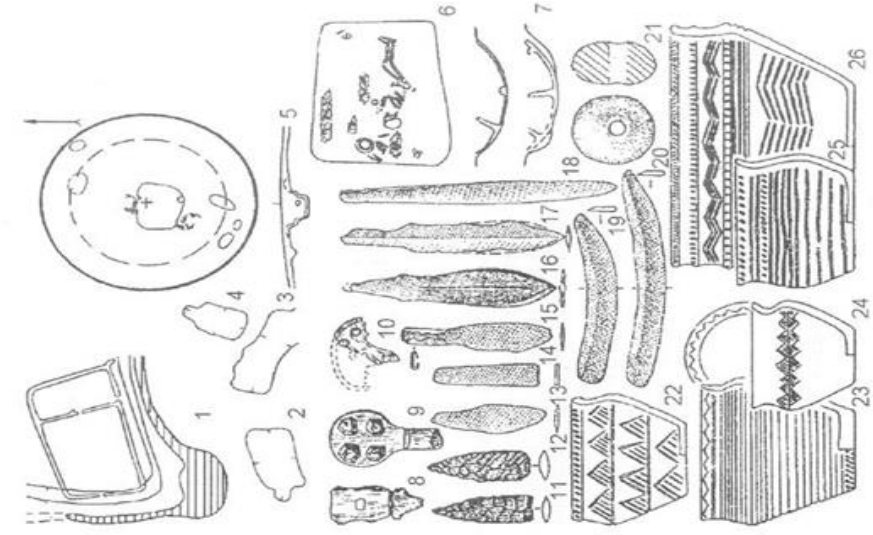

Resim 8: Andronova Kültür Topluluğu Alakulskaya Arkeolojik Kültürü

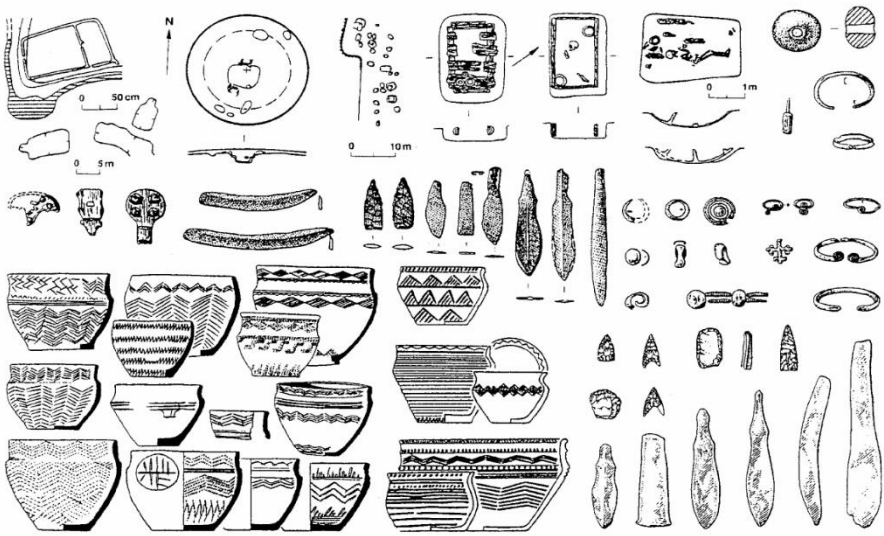

Resim 9: Alakulskaya Kültürü "Alakulskiy" mezarı seramikleri

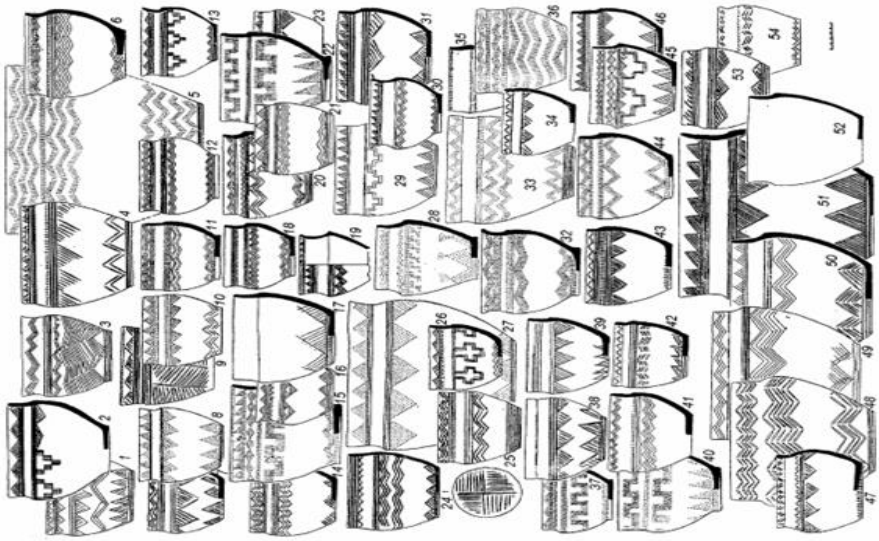

Resim 10: Andronova Kültür Topluluğu Fedorovskaya Arkeolojik kültürü

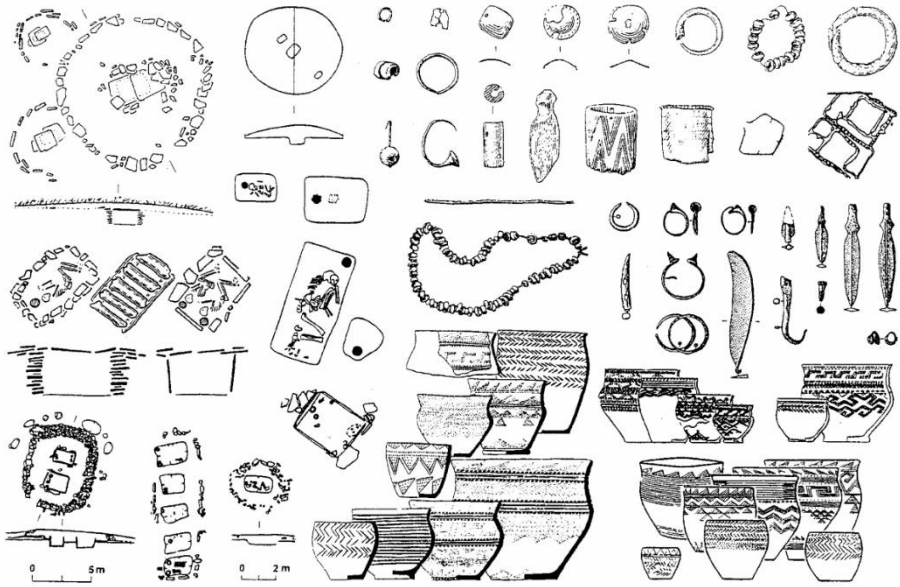

Resim 11: Mezarlar şemaları, seramik kaplar ve mezarlardan çıkan envanterler.

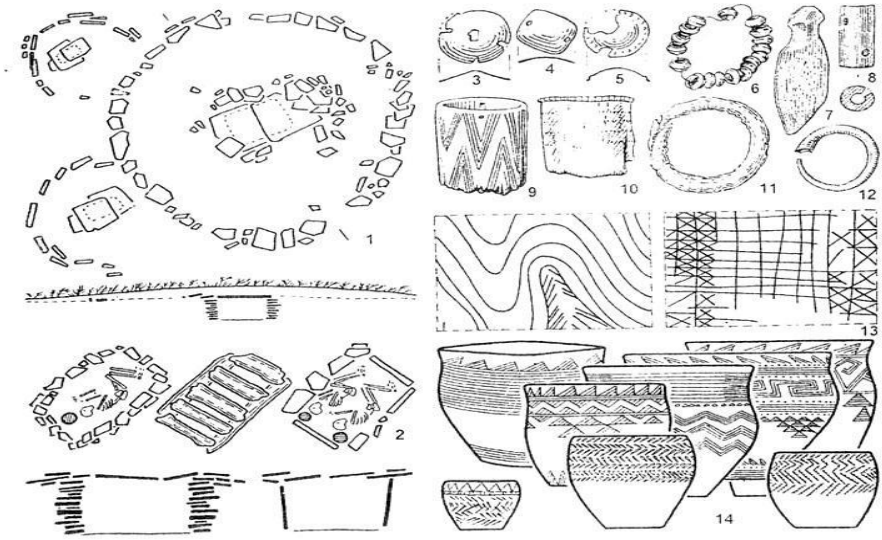

Resim 12: Federovskaya Arkeolojik kültürün Mezarlarında Kremasyon uygulamaları

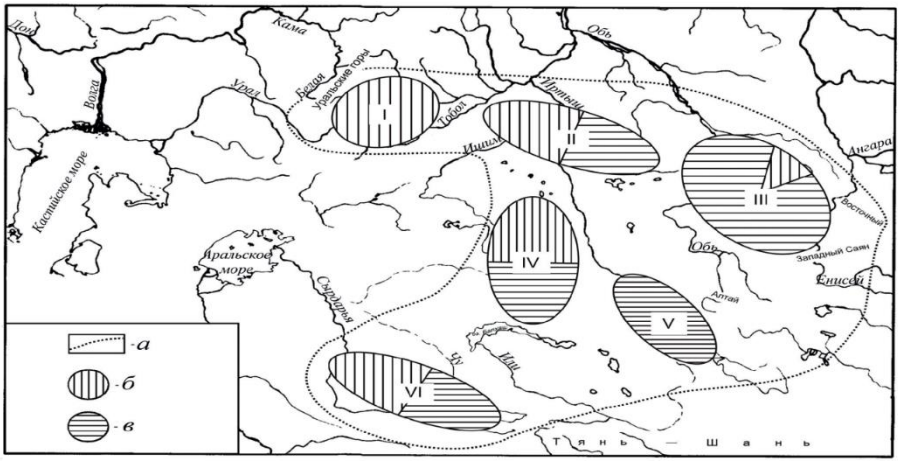

a. Fedorova kültürü Yayılma alanı, **b.** Kremasyon uygulamaları, **c.** İngumasyon uygulamaları

Resim 13: Fedorova Arkeolojik Kültürü "Ureftı-1"kurganları

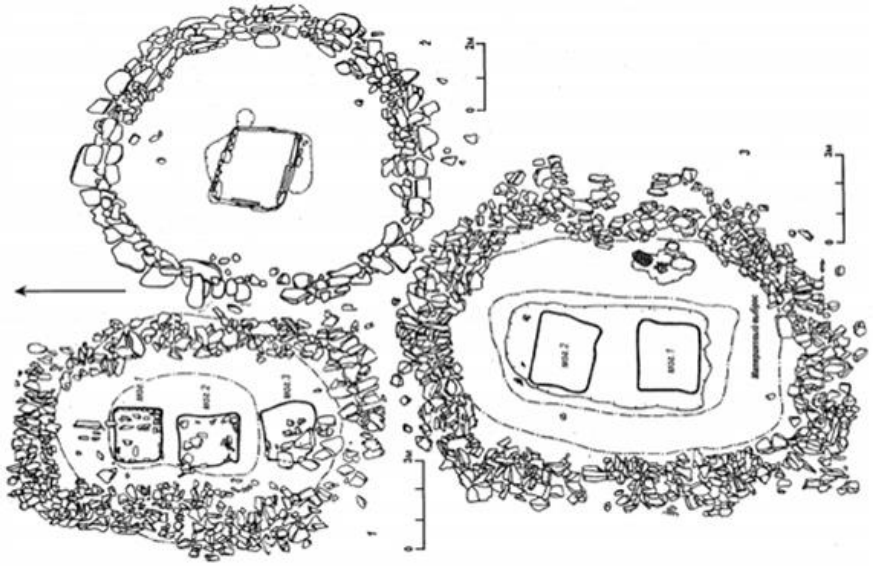

Resim 14: Karasuk Arkeolojik Kültürü (Karasuk Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Envanter)

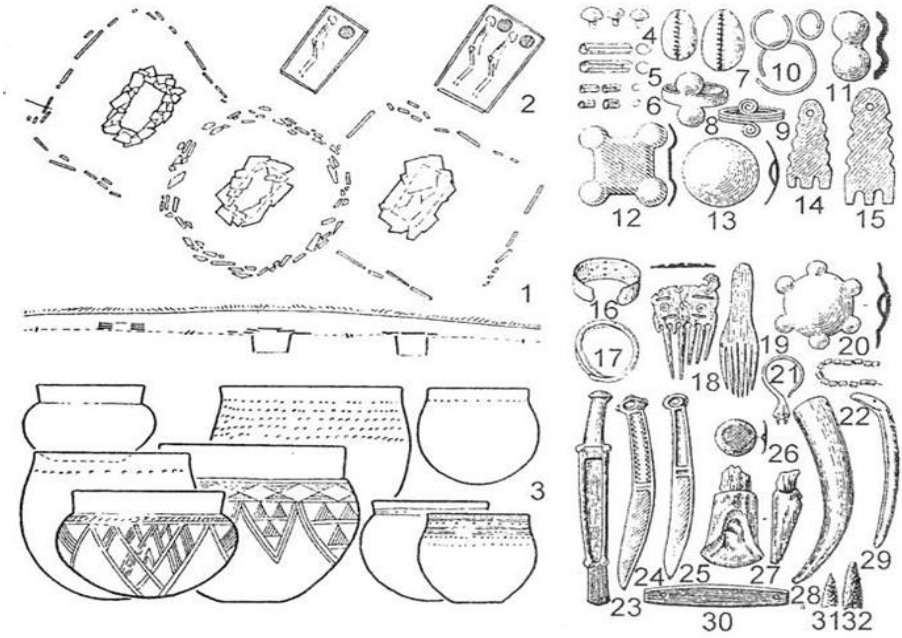

Resim 15: Seramikler, Mezar, Seramikler, Karasuk Kültürü Tipik Bıçakları

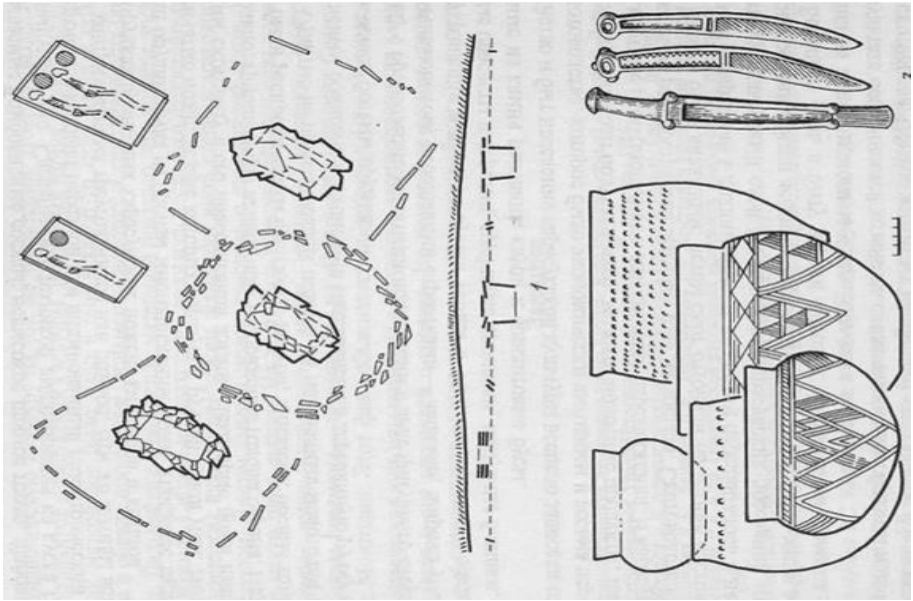

Resim 16: İrmenskaya Arkeolojik Kültürü İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler, Bıçaklar ve Diğer Envanterler

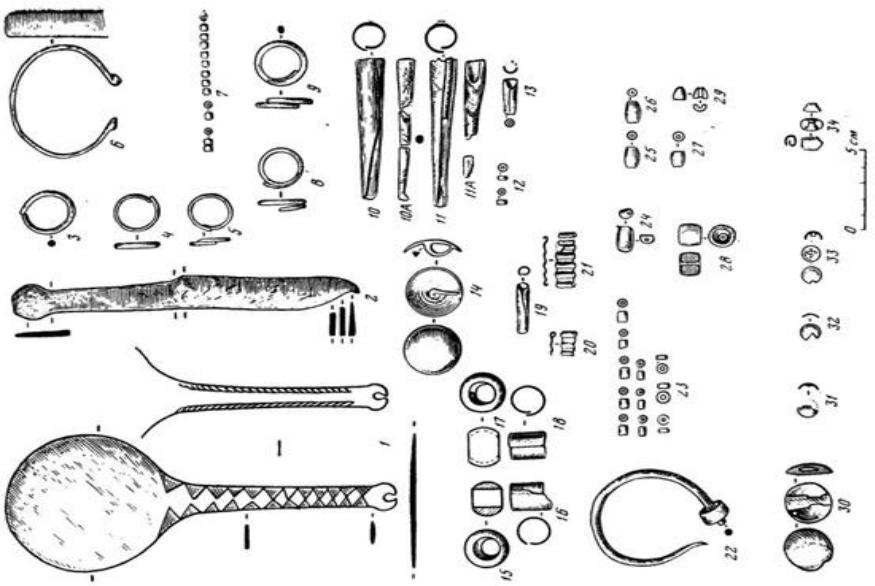

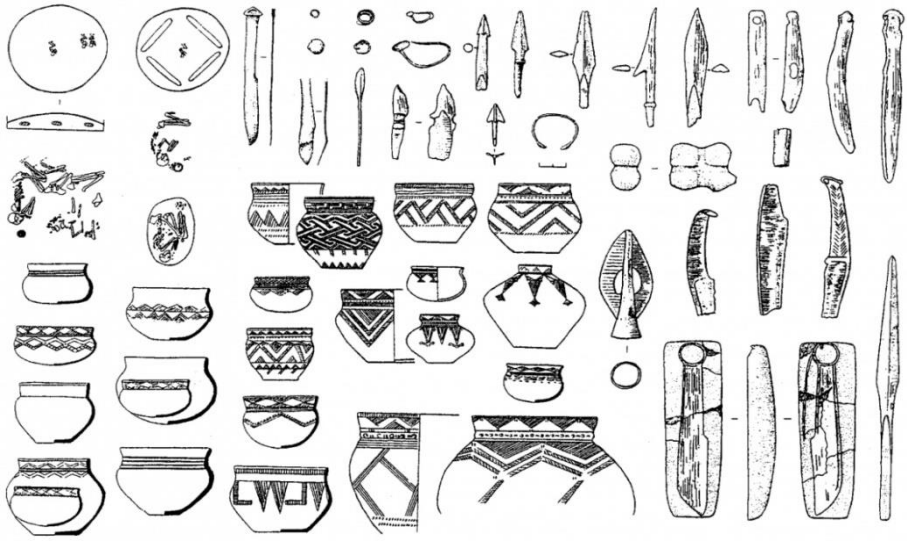

Resim 17: İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ölülerini Yatırma Şekilleri

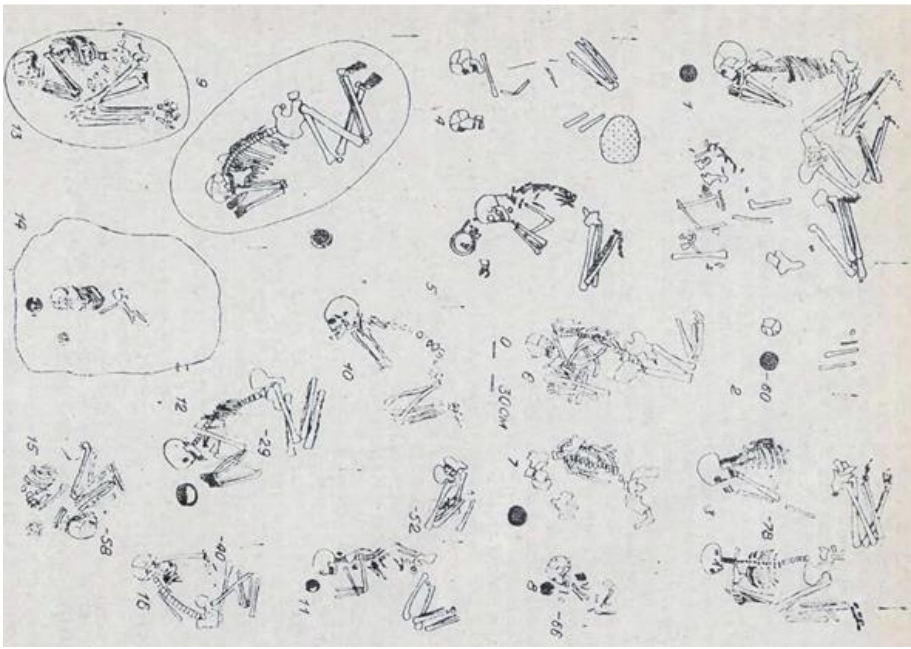

Resim 18: Sargatskaya arkeolojik Kültürü Sargatskatya Kültürü Yayıldığı Coğrafya Harita ve Tahmin Edilen Ev Şekilleri

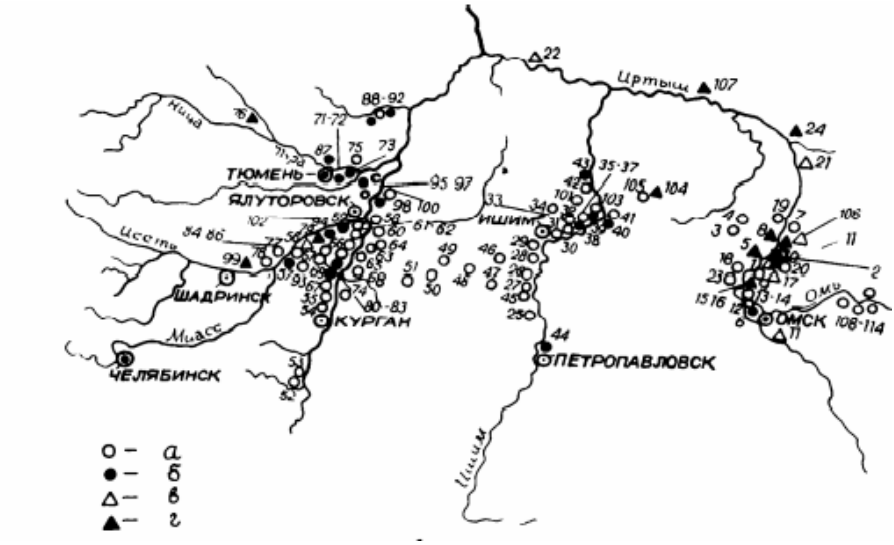

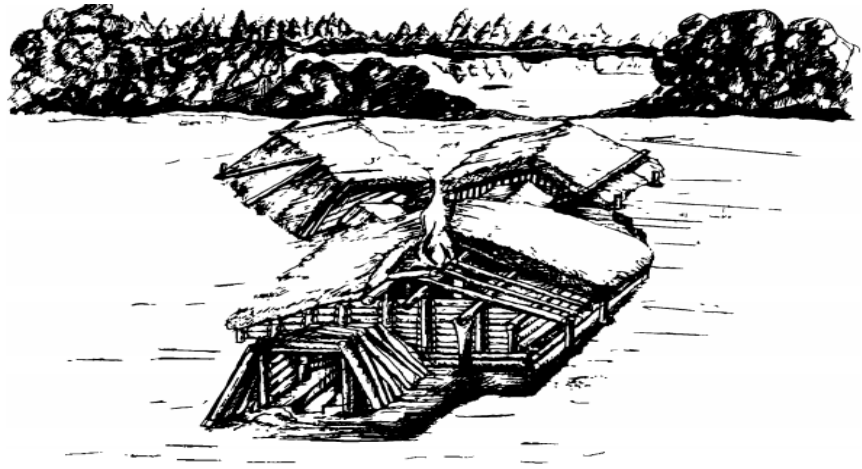

Resim 20: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri Şemaları

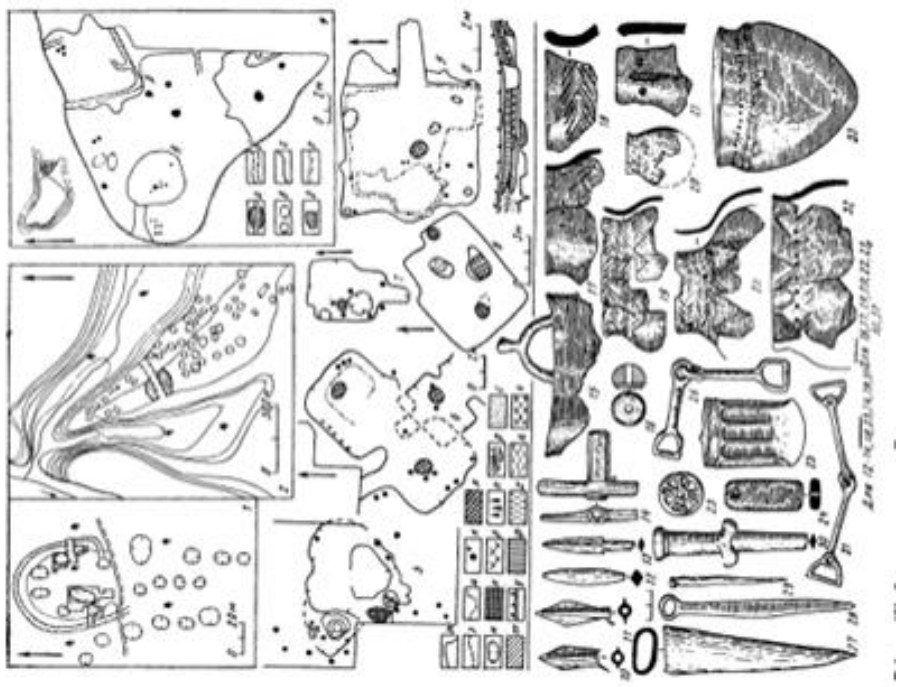

Resim 21: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yüzyıllara Bölünmüş Şekilleri

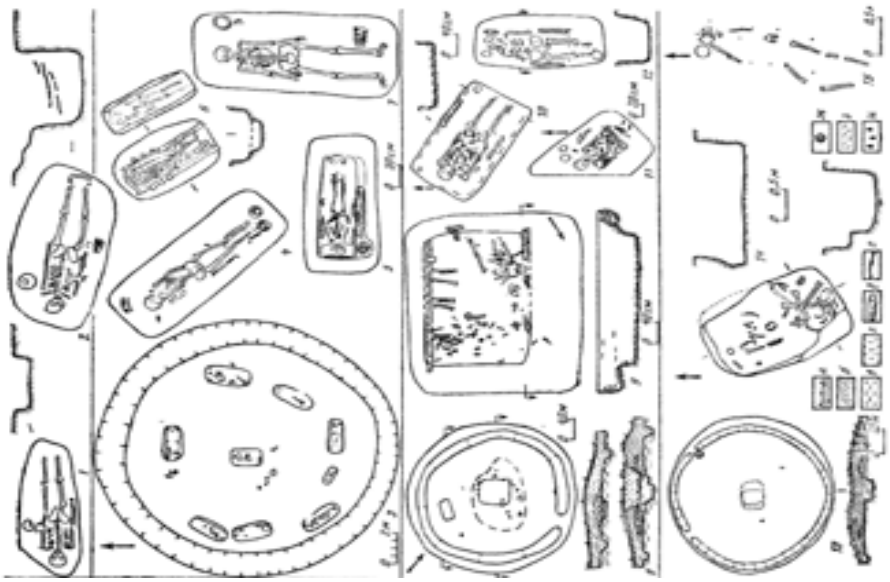

M.S II-IV M.Ö. II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.IV-III.yy

Resim 22: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Kurgan Şekli ve Ortasında Bulunan Mezar Üstü Çadır Kondtrüksyonu

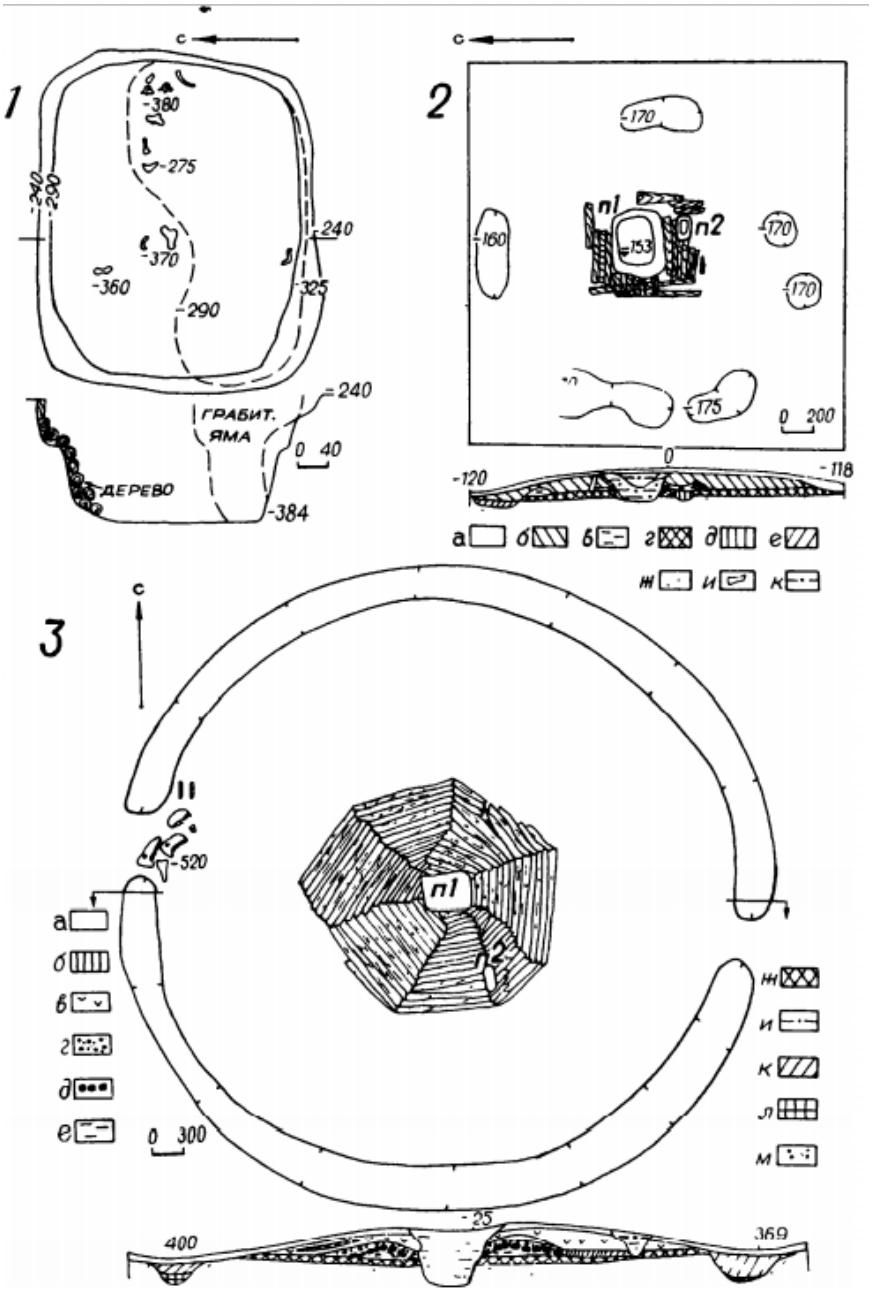

Resim 23: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ölülerini Yatırma Pozisyonları ve Mezar Şekilleri

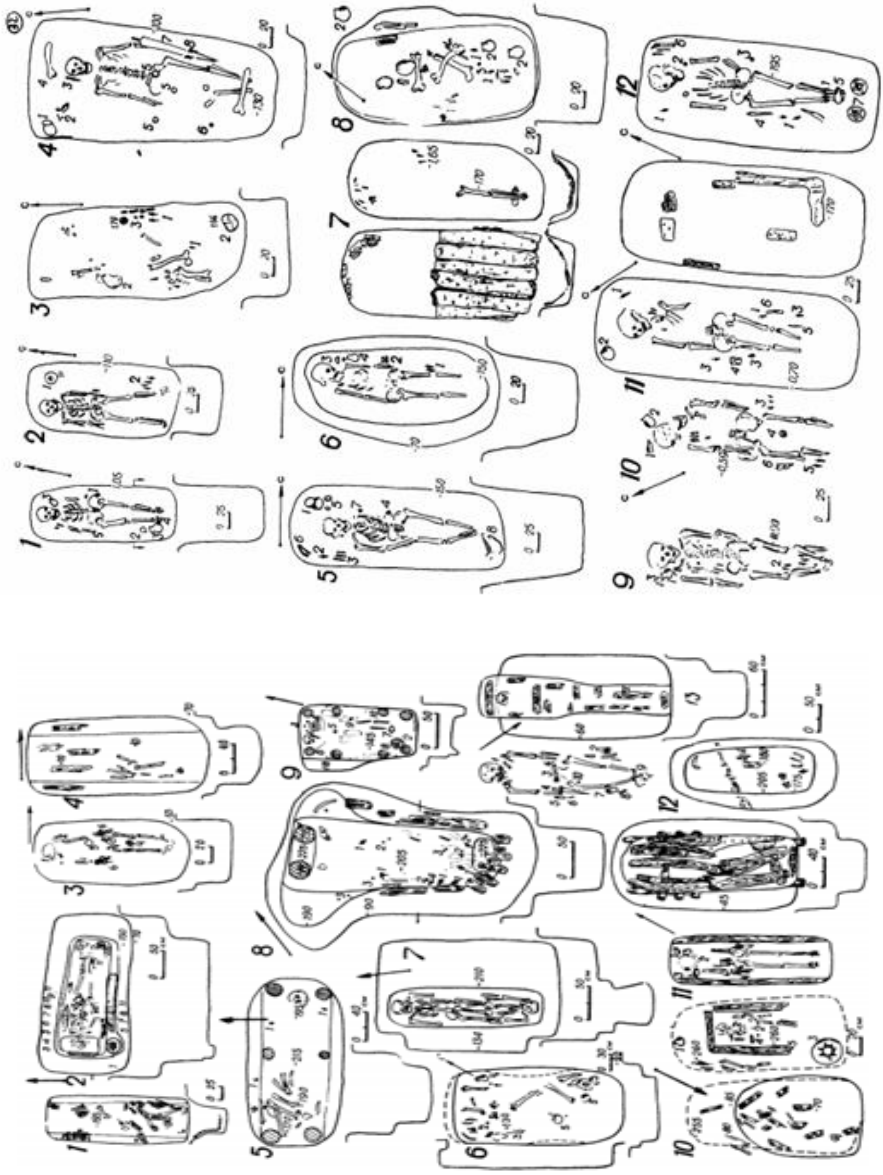

Resim 24: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezar ve Yerleşimlerden Bulunan Envanter

Kemer tokaları, elbise süsleri, iğneler v.s

M.S II-IV M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Resim 25: El Aletleri, at koşum takımları v.b bazı silahlar

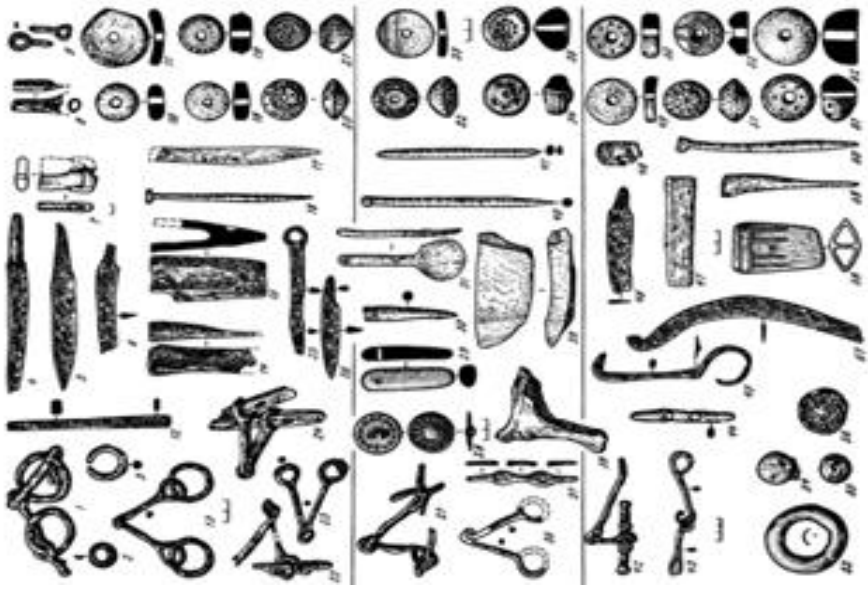

M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Resim 26: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü ok uçları ve silahlar

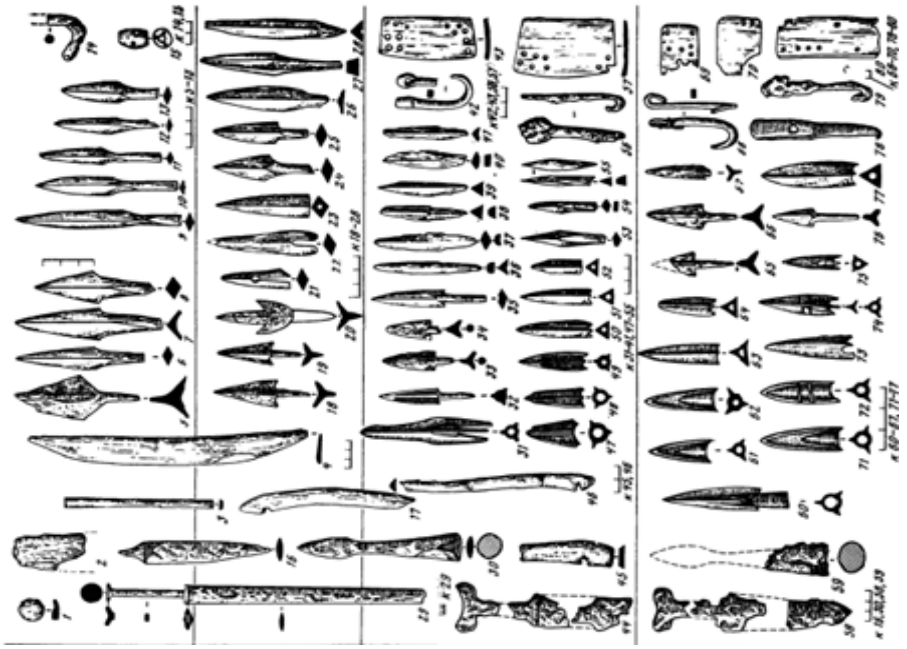

M.S II-IV M.Ö. II. yy-M.S. II. yy M.Ö. III-II. yy M.Ö. V-III.yy

Resim 27: Kült ve Süs Eşyaları

M.S. II-IV. yy M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Resim 28: Sargatskaya Arkeolojik kültürü Seramikleri

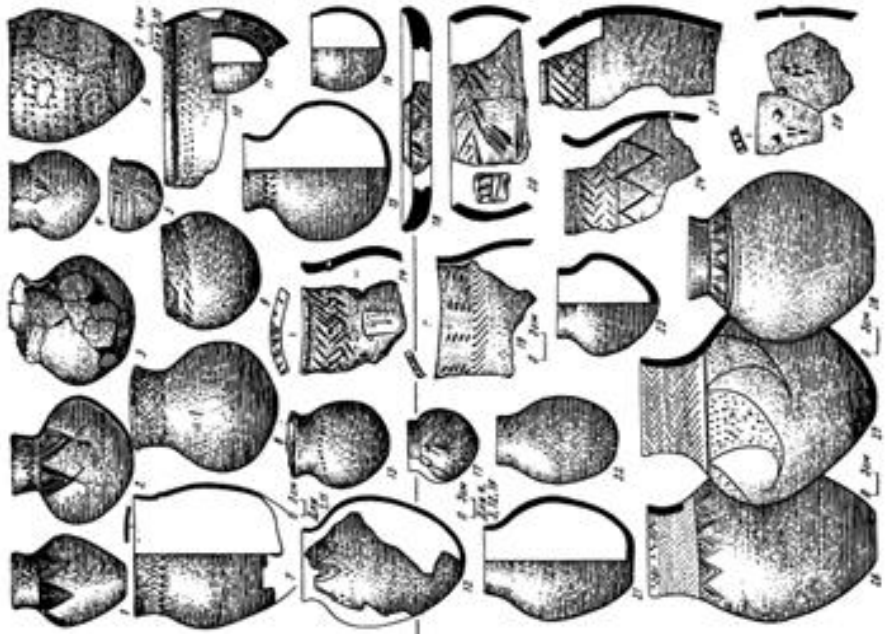

M.S. II-III.yy M.Ö.II.yy-M.S.II.yy

Resim 29: Sargatskaya Arkeolojik kültürü Seramikleri

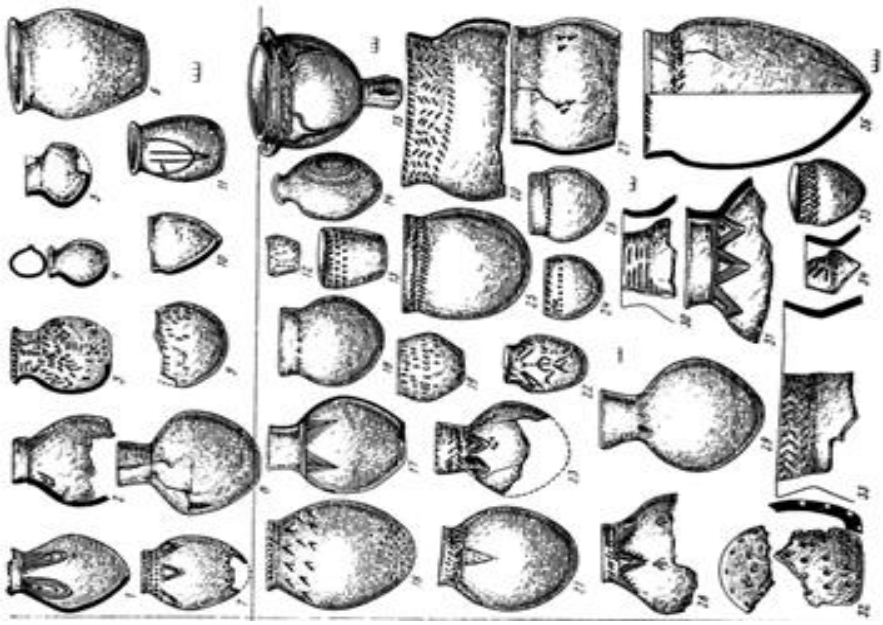

M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Resim 30: Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Kadın Başlığı

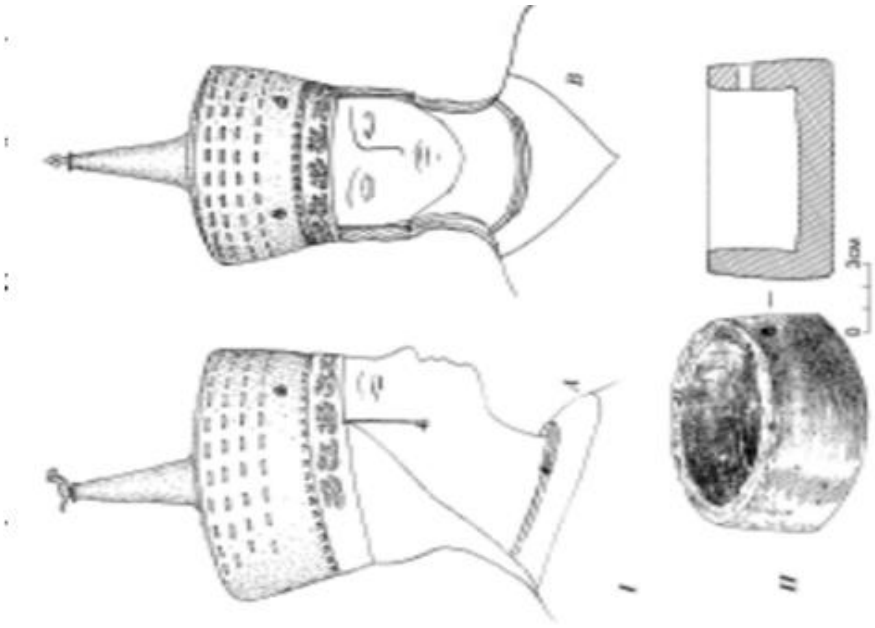

Resim 31: Arkeolog T.Patemkina Tarafından Bulunan Soylu Kadına Ait Olan Kadın Mezarından Başlık ve Tütsülük. Soylu Kadına ait olan başlık altın ve gümüş parçaları,ayna,saç ve şakak süsleri,boncuklar başlık tepesinde bulunan altın kuş figürü, geyik boynuzları andıran figürler.

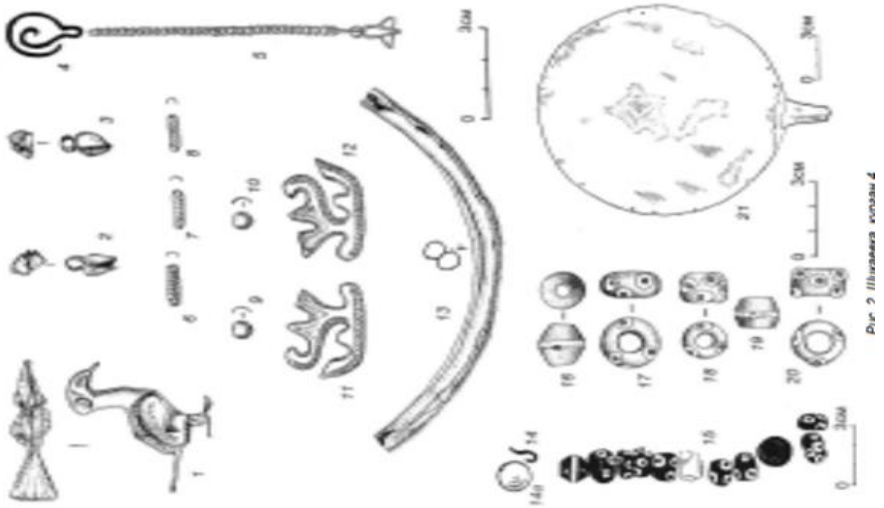

Resim 32: Sargatskaya Kültürü Suni Yollardan Deforme Edilmiş Kafatasları

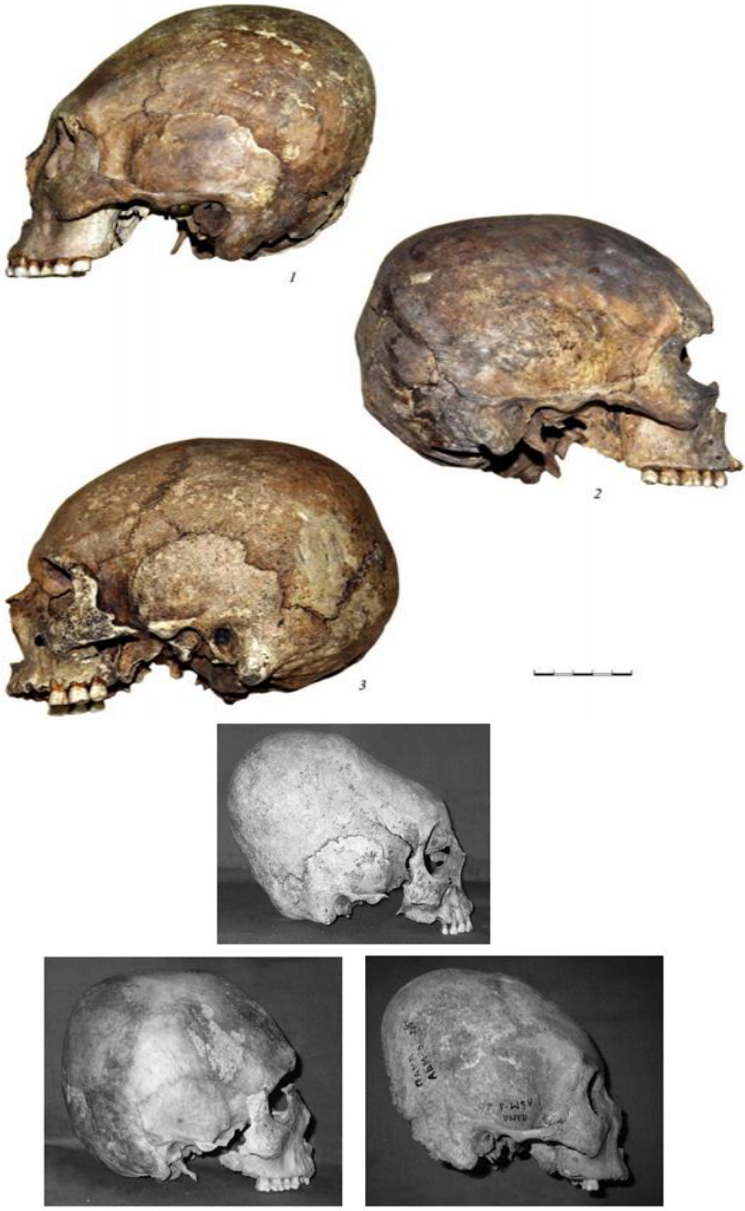

1.Çember deformasyonu kadına ait kafatası,2ve3 erkeğe ait kafatasları,4.çok deforme olmuş ve erkeğe ait kafatası Gayevskiy kurganı,5 ve 6 erkeğe ait deforme olmuş kafatasları Abatskiy kurganı

Resim 33: Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Kazanlar

Resim 34: Sargatskaya Kültürüne Komşu Olan Kültürler

Resim 35: Batı Sibirya bölgesinde Orman-Step kuşağı

Batı Sibirya Orman-Step kuşağında bulunan Baraba bölgesi tipik görüntüsü

Resim 36: Gorodişe Ufa II

Resim 37: Gorodişe Ufa II Seramikleri

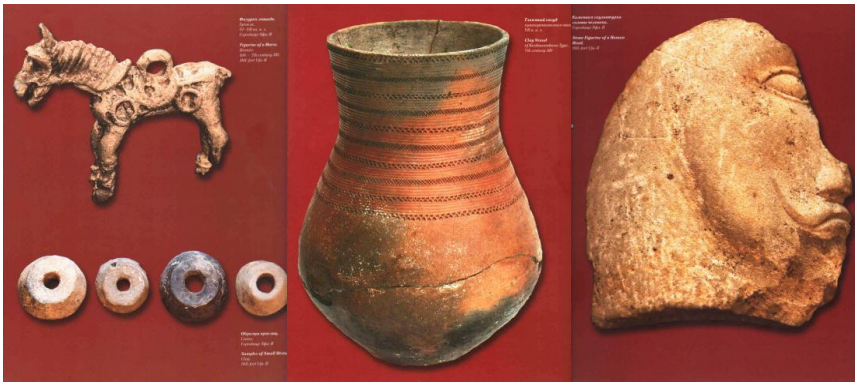

Resim 38: Turayevo Kurganı

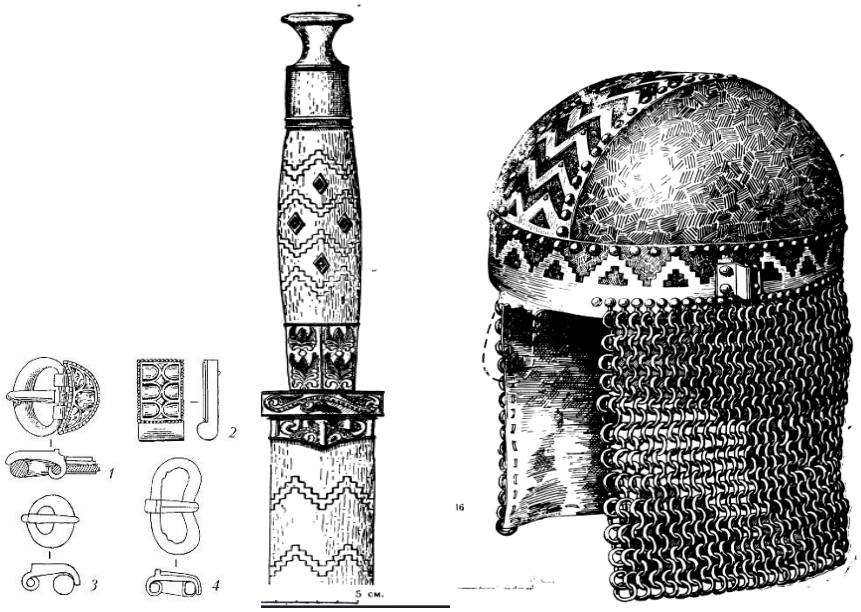

Resim 39: Turbaslinskaya Kültürü

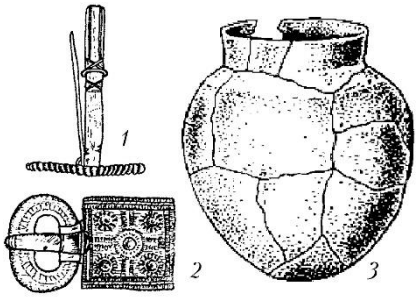

Resim 40: Turbaslinskaya Kültürü Envanteri

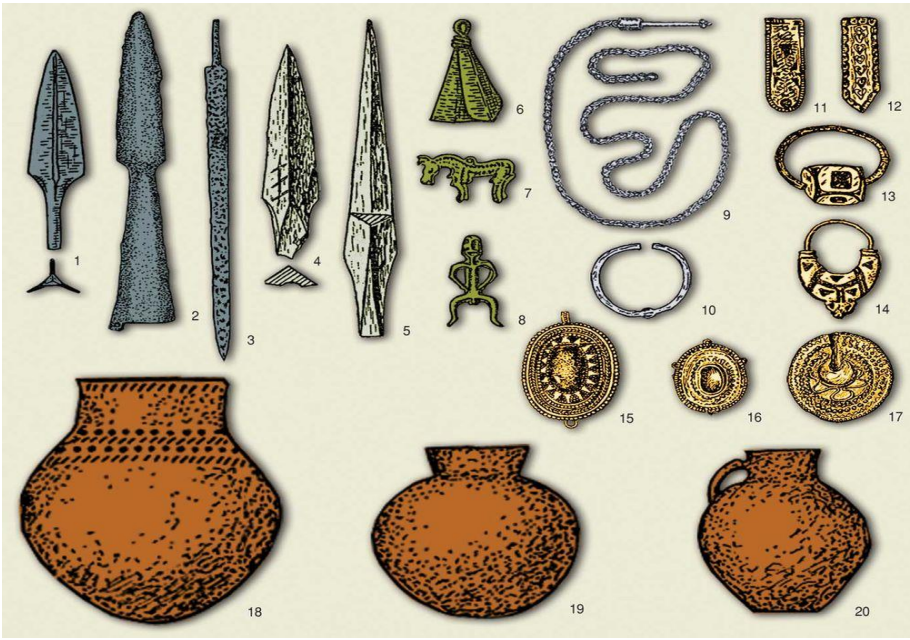

Resim 41: Kuşnarenkovskaya Kültürü

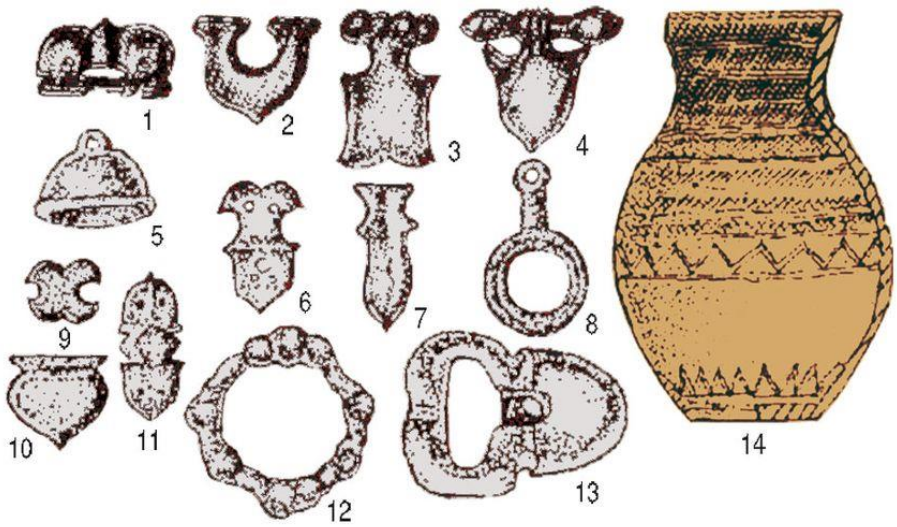

Resim 42: Kuşnarenkovskaya Kültürü Seramikleri

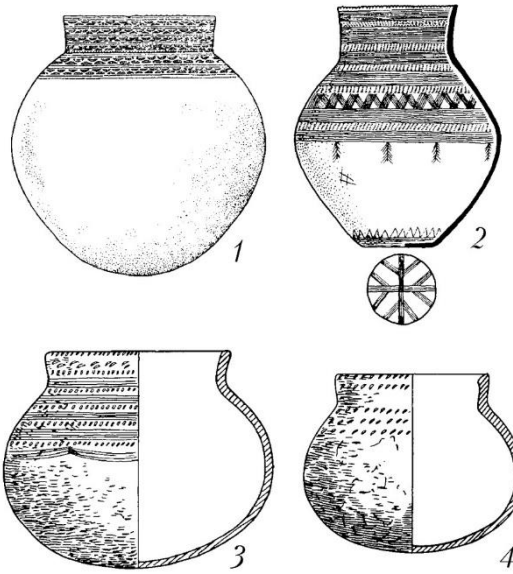

Resim 43: Kara-Yakupovskaya Kültürü

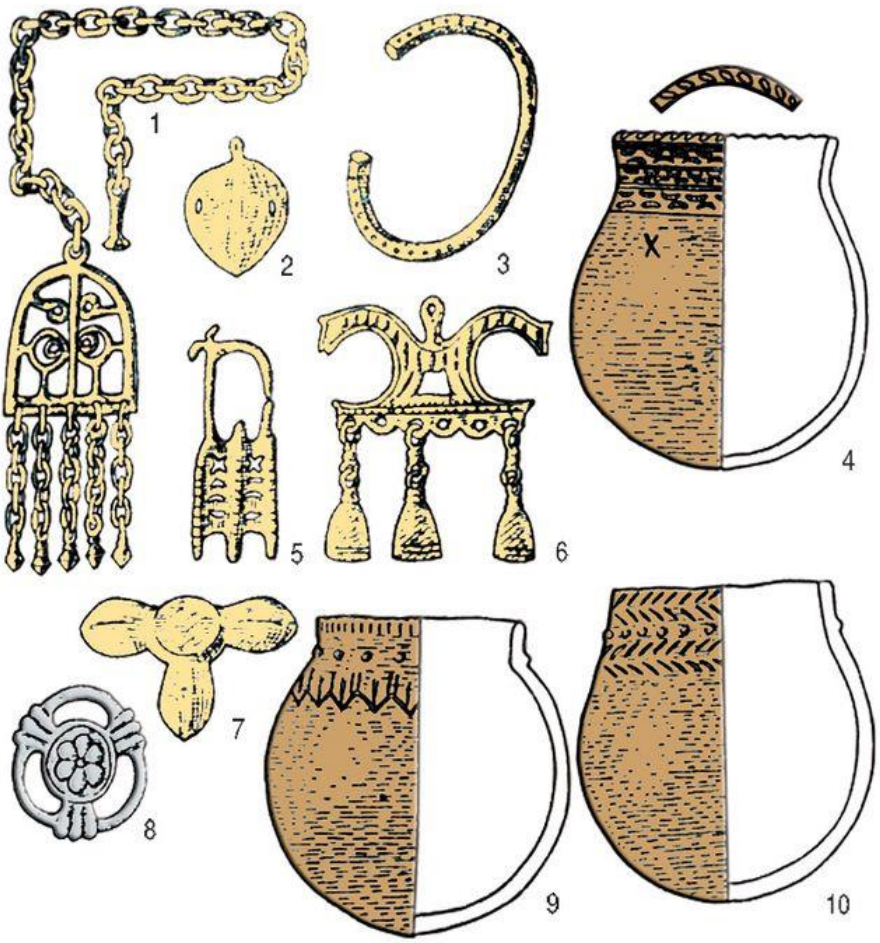

Resim 44: Bahmutinskaya Kültürü

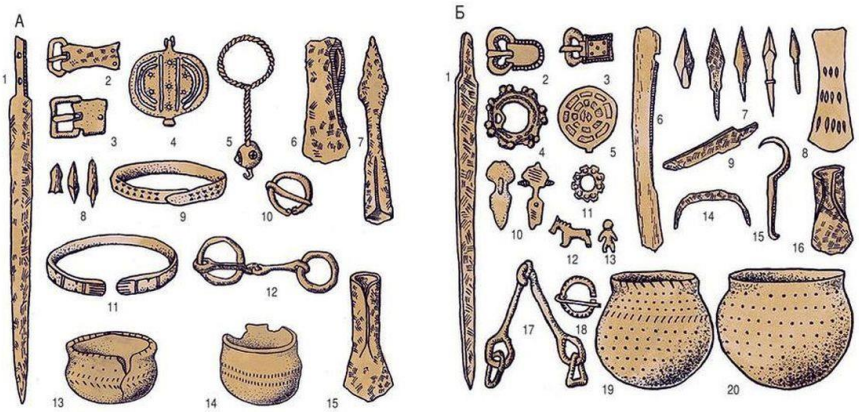

Материалы памятников бахмутинской культуры:
А. Раннебахмутинский период: бронзовые — пряжки (2, 3), фибулы (4, 10), височная подвеска (5), гривны (9, 11); глиняные сосуды (13, 14); железные — меч (1), топоры (6, 15), наконечники копья (7) и стрел (8), удила (12). Б. Позднебахмутинский период: бронзовые — подвеска (11), фигурки лошади (12) и человека (13), фибула (18); глиняные сосуды (19, 20); железные — меч (1), наконечники стрел (7), топоры (8, 16), нож (9), скобель (14), инструмент для изготовления ложек (15), удила (17); костяная накладка лука (6); серебряные — пряжки (2, 3), зеркало (5), фибулы (4, 10)

EK2

ERKEN MACARLAR

BOLŞE-TİGANSKİY MEZARLIĞI

Not: bu bölüm resimleri aşağıda belirtilen kaynaktan alınmıştır.

Kaynak: E.A.Halikova, A.H.Halikov, Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik). Arheologiya Stepey, Kazan: Fen Yayınları 2018,202

Bolşe-Tiganskiy Mezargından Çıkan Bazı Envanterler

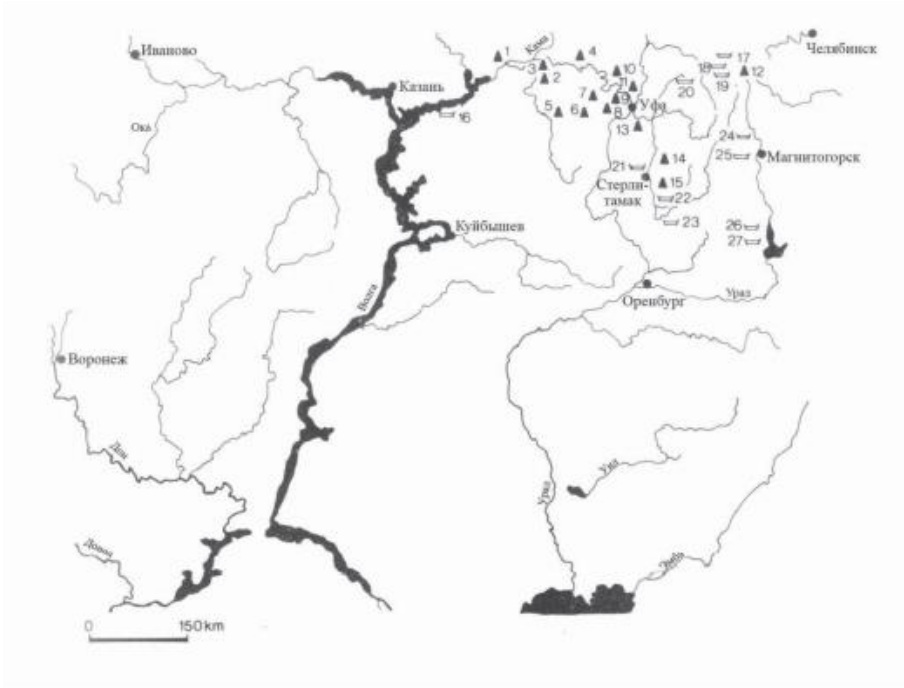

Рис.35. Могильники и отдельные погребения кушнаренковского типа (на Южном Урале - Нижнем Прикамье) VI - первая половина VIII в.: 1-15; Вторая половина VIII - IX в. – 16-27)

▲ 1 - Луговское; 2 - Иманлы; 3 - Такталачук; 4 – Маняк; 5 – Куштеряк; 6- Булгары; 7 – Ново-Биккино; 8 - Сактыш-Тамак; 9 - Кушнаренково; 10 – Бирск; 11 – Ново-Турбаслы; 12 - Лагерево; 13 – Сареево; 14 – Ихтисат; 15 - Ишимбай. 16 – Большие Тиганы; 17 - Каранаево; 18 - Старо-Халилово; 19 - Лагерево; 20 – Ишимбаево; 21- Стерлитамак; 22 - Иткучуково; 23 – Ямаши-Тау (Валиши); 24 – Муракаево; 25 – Хусаиново; 26 - Бекешево I; 27 - Бекешево II.

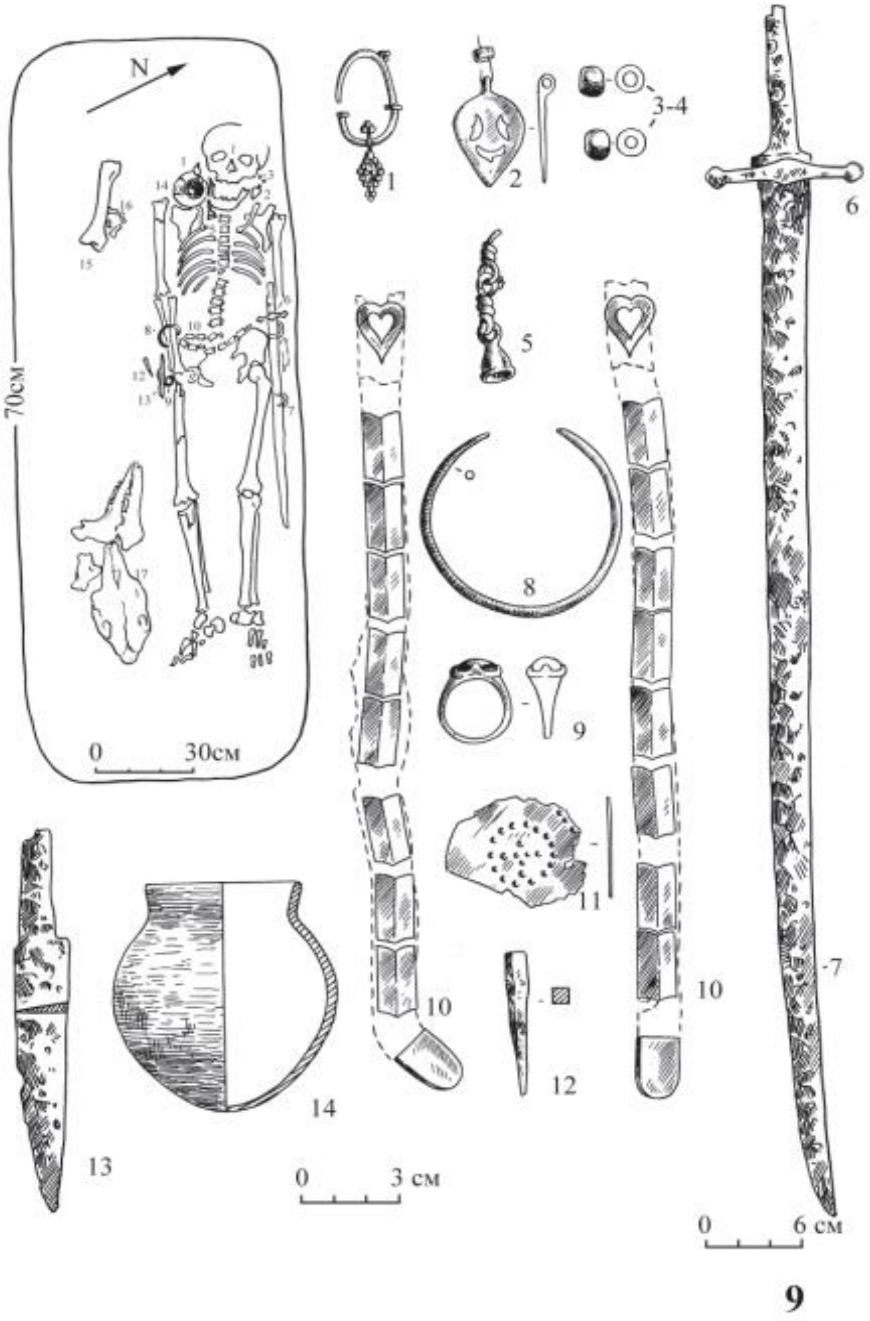

Табл.VIII. Большие Тиганы (1974). С.23.

Рис. 1. Реконструкция мужского (1,2) и женского (3,4) костюма по раскопкам Больше-Тиганского могильника. 1 - погр. 37; 2- погр.28; 3- погр.20; 4- погр.30 (по: Chalikowa, Chalikow, 1981, s. 32, 40, 41, 44, abb., 20, 30,32,34).

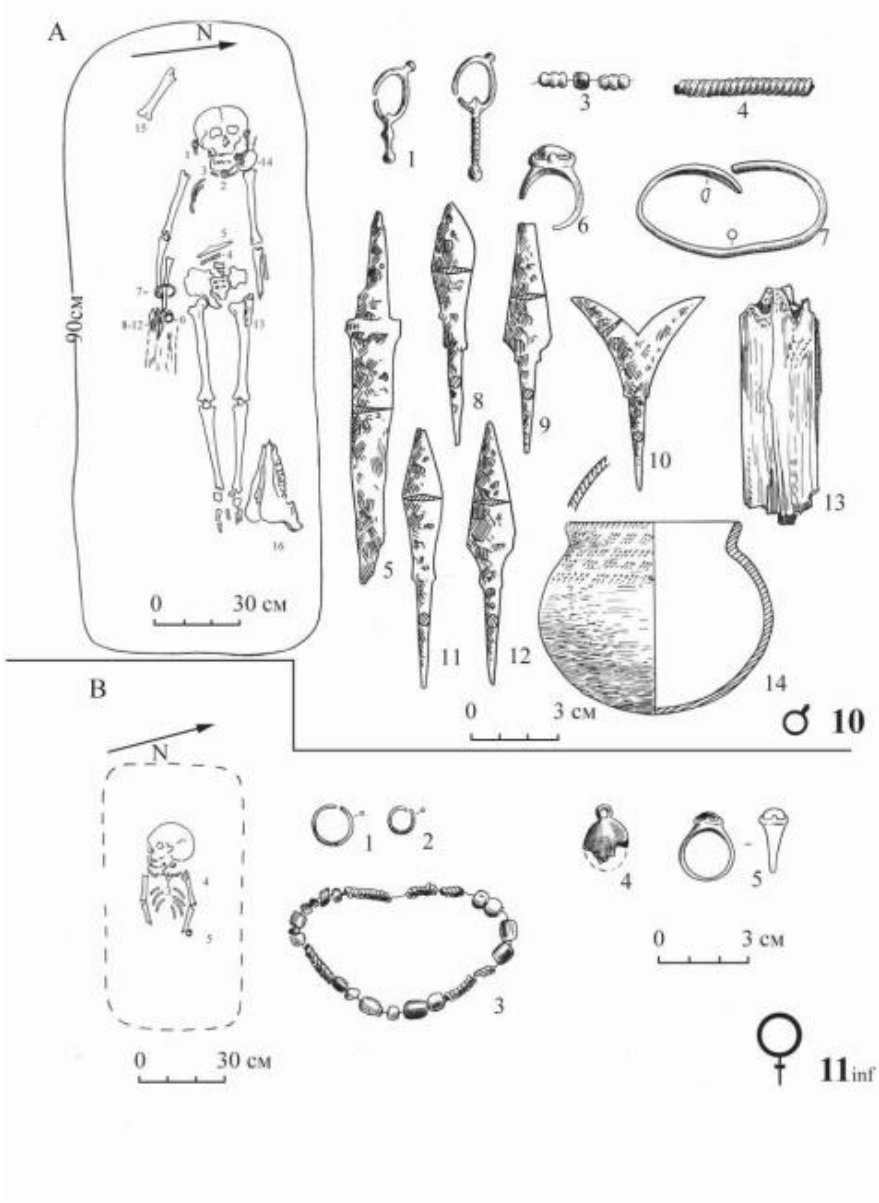

Табл.IXA. Большие Тиганы (1974). С. 24.
Табл.IXB. Большие Тиганы (1974). С.26.

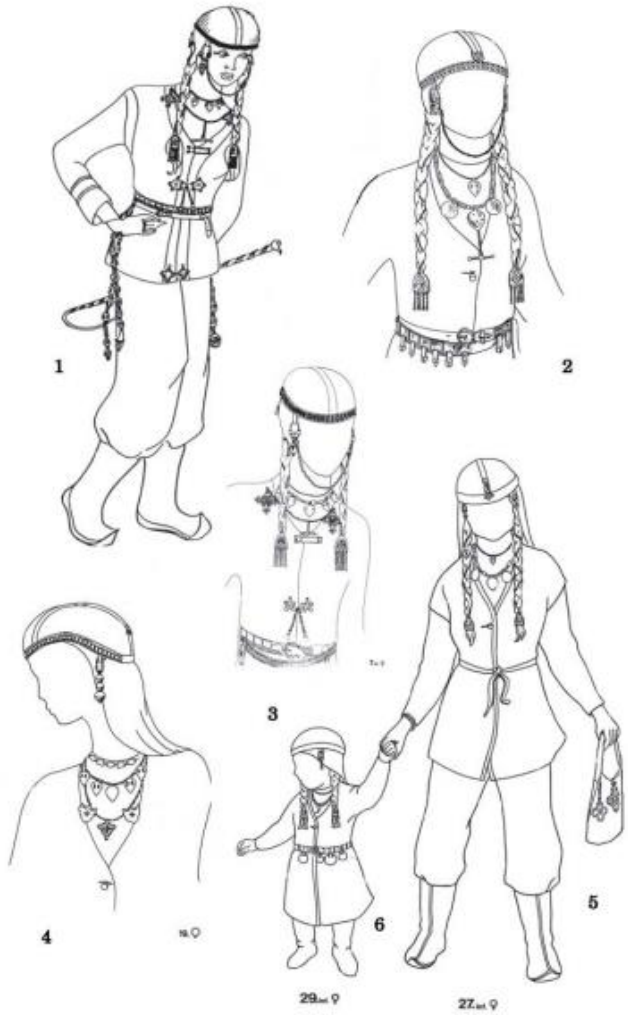

Рис. 2. Реконструкция женского костюма по раскопкам Больше-Тиганского могильника. 1- погр. 7; 2- погр. 17; 3- погр. 7 (деталь); 4 - погр.19; 5 - погр. 27; 6 - погр. 29 (по: Chalikowa, Chalikow, 1981, s. 19, 29, 31, 37, abb., 7,8, 22, 24, 33).

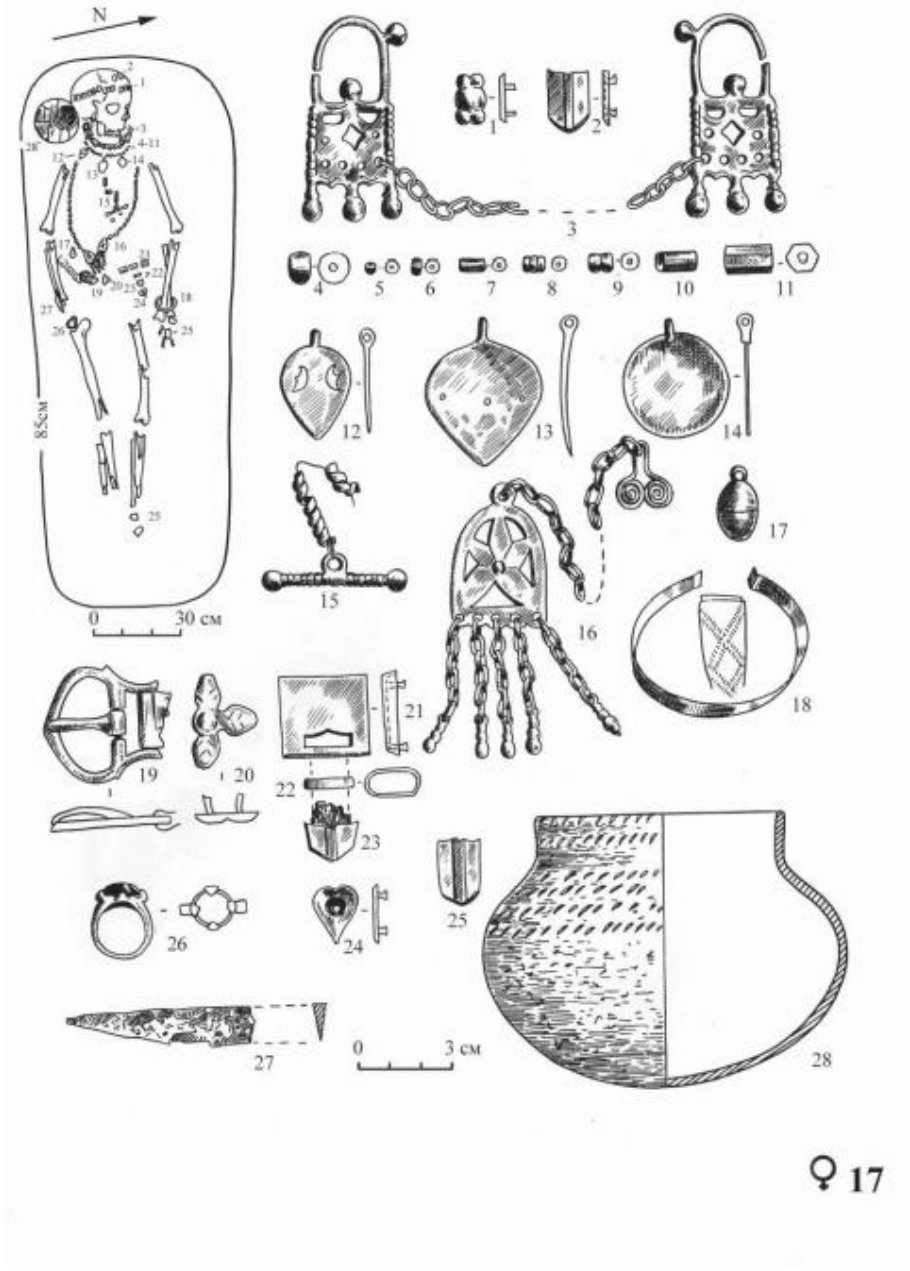

Табл.XIV. Большие Тиганы (1974). С.29.

Рис 34. Погребение 37 (1974). Вариант реконструкции костюма мужчины.

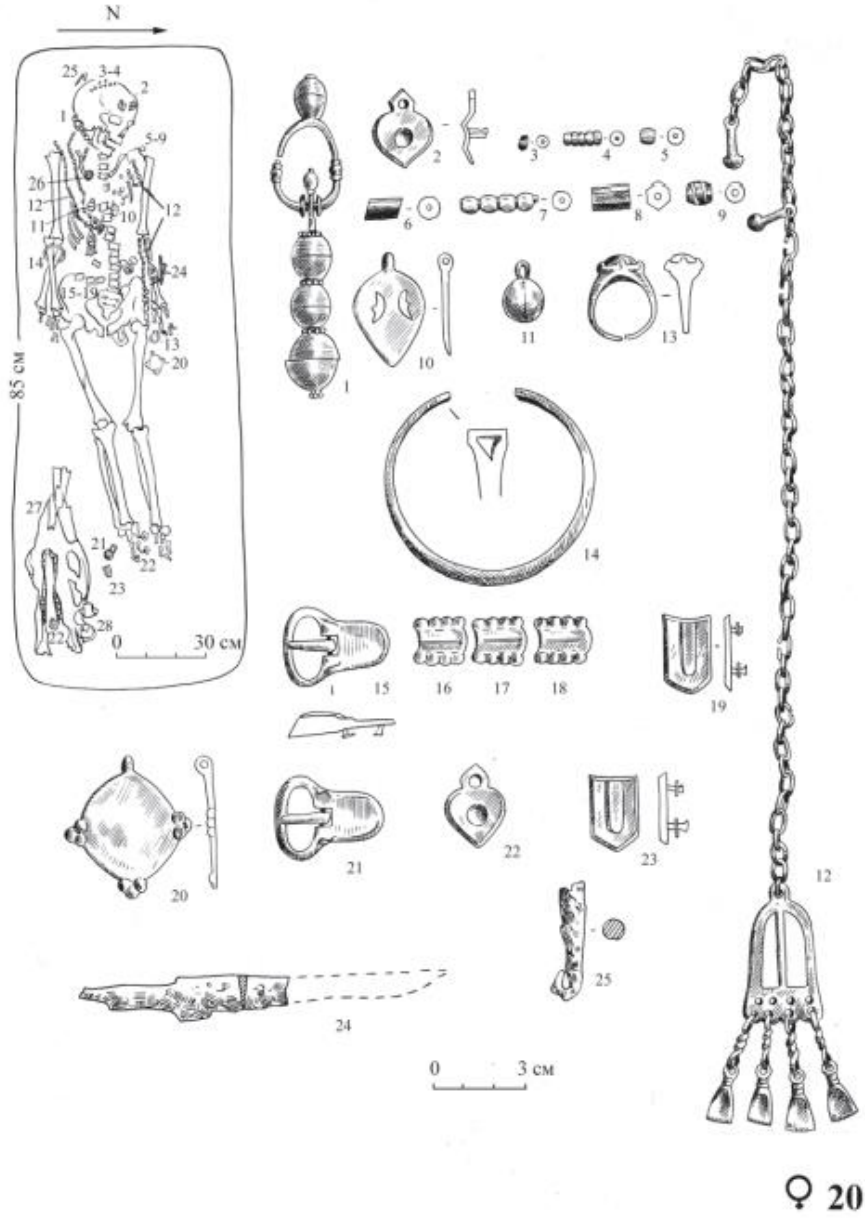

Табл.XVII. Большие Тиганы (1974). С.33.

Рис. 31. Погребение 28 (1974).

Рис. 32. Погребение 28 (1974). Вариант реконструкции костюма мужчины.

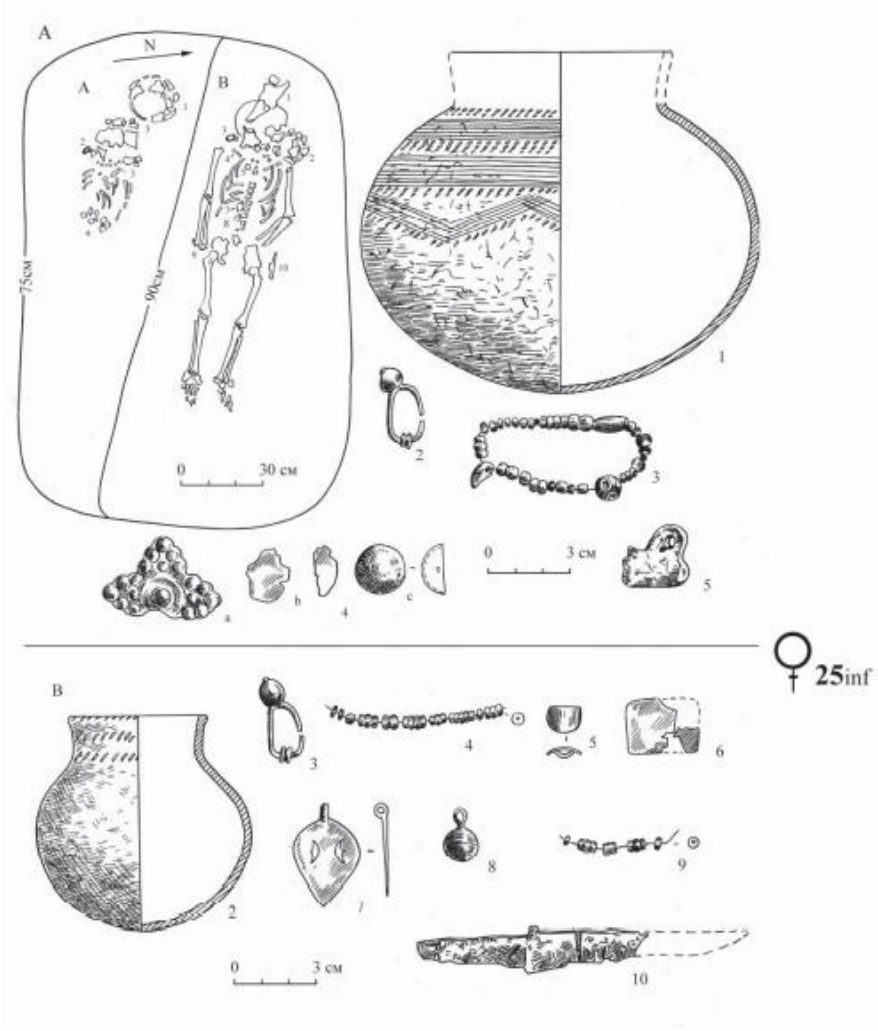

Табл.XXIA. Большие Тиганы (1974). С.38.
Табл.XXIB. Большие Тиганы (1974). С.38.

Рис.7. Погребение 7 (1974). Вариант реконструкции украшений костюма девушки

Рис.8. Погребение 7 (1974). Вариант реконструкции костюма девушки

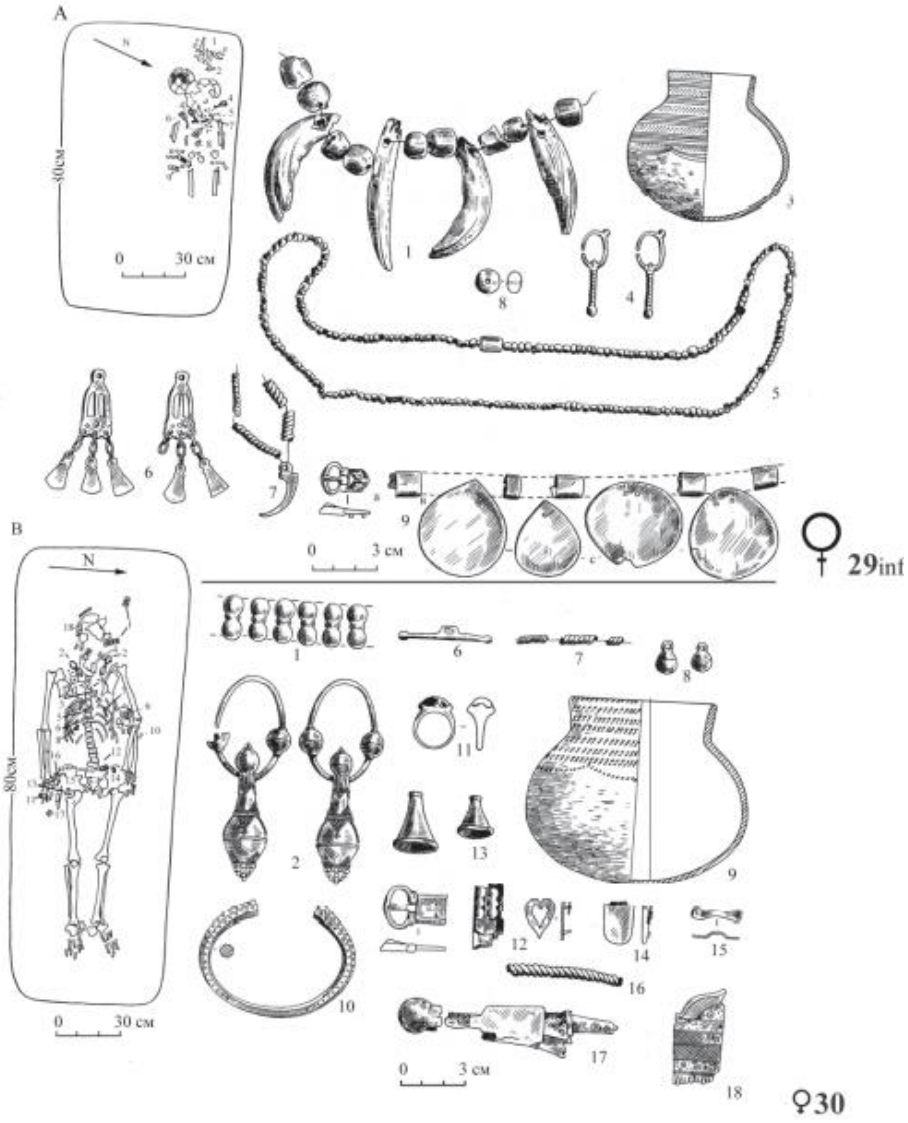

Табл.XXIVA. Большие Тиганы (1974). С.42.
Табл.XXIVB. Большие Тиганы (1974). С.42.

Рис. 20. Погребение 17 (1974). Реконструкция украшений костюма молодой женщины.

Рис. 21. Погребение 19 (1974).

Рис. 22. Погребение 19 (1974). Реконструкция украшений костюма молодой женщины.

Рис. 23. Погребение 20 (1974).

Рис. 24. Погребение 20 (1974). Вариант реконструкции костюма женщины.

Рис. 25. Погребение 21 (1974).

Рис.5. Погребение 7 (1974).

Рис.6. Погребение 7 (1974). Деталь.

Рис. 26. Погребение 22 (1974).

Рис. 27. Погребение 22 (1974). Реконструкция уздечки.

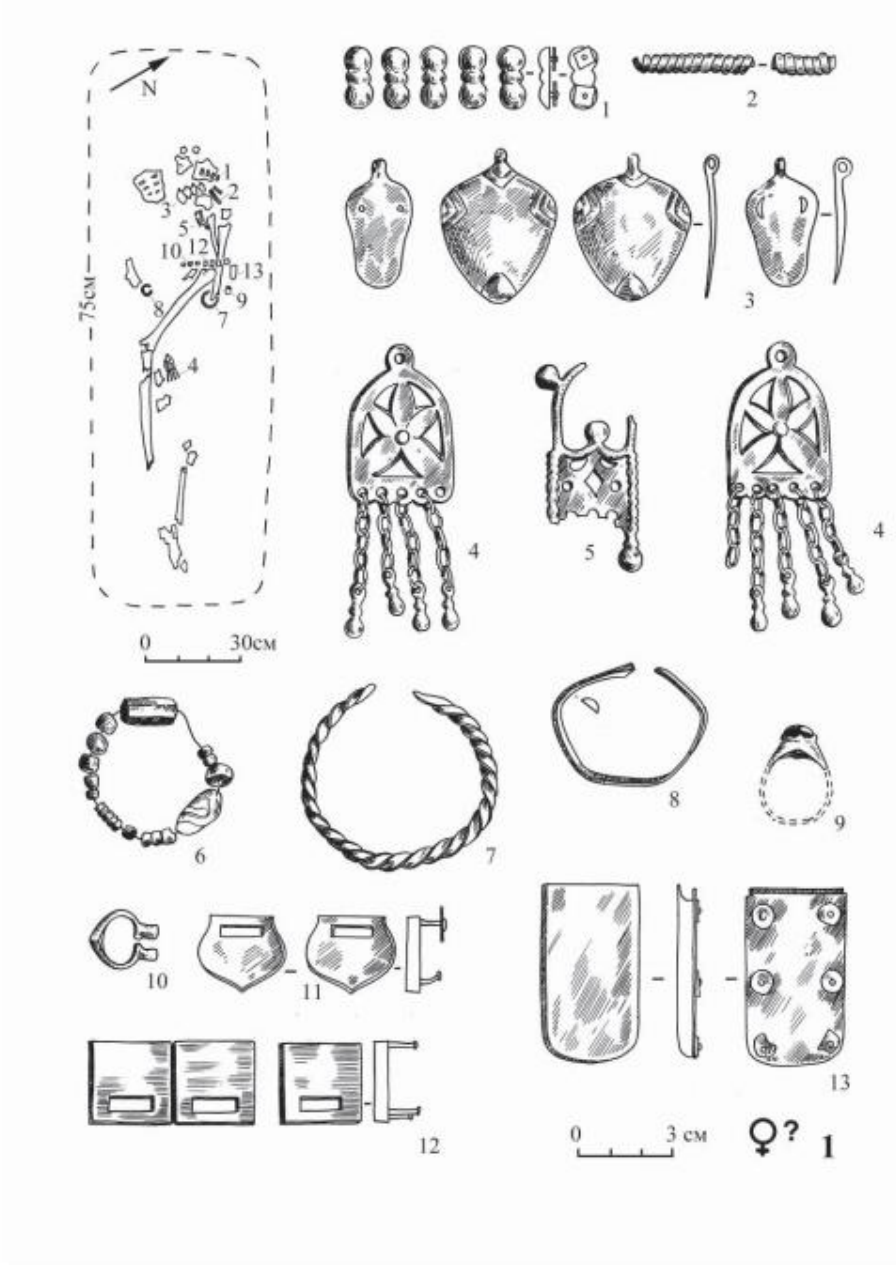

Табл.I. Большие Тиганы (1974). С. 15.

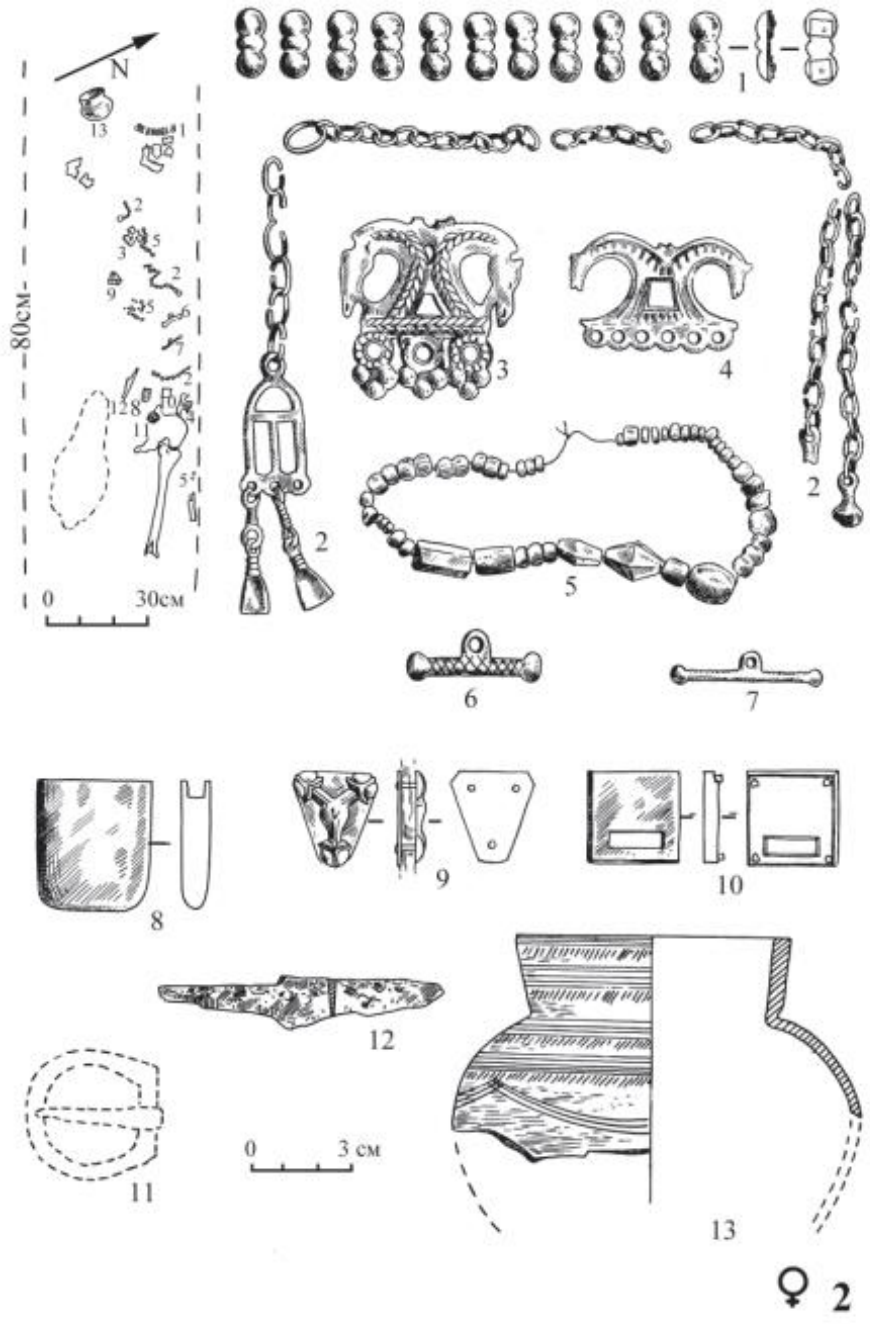

Табл.II. Большие Тиганы (1974). С. 15.

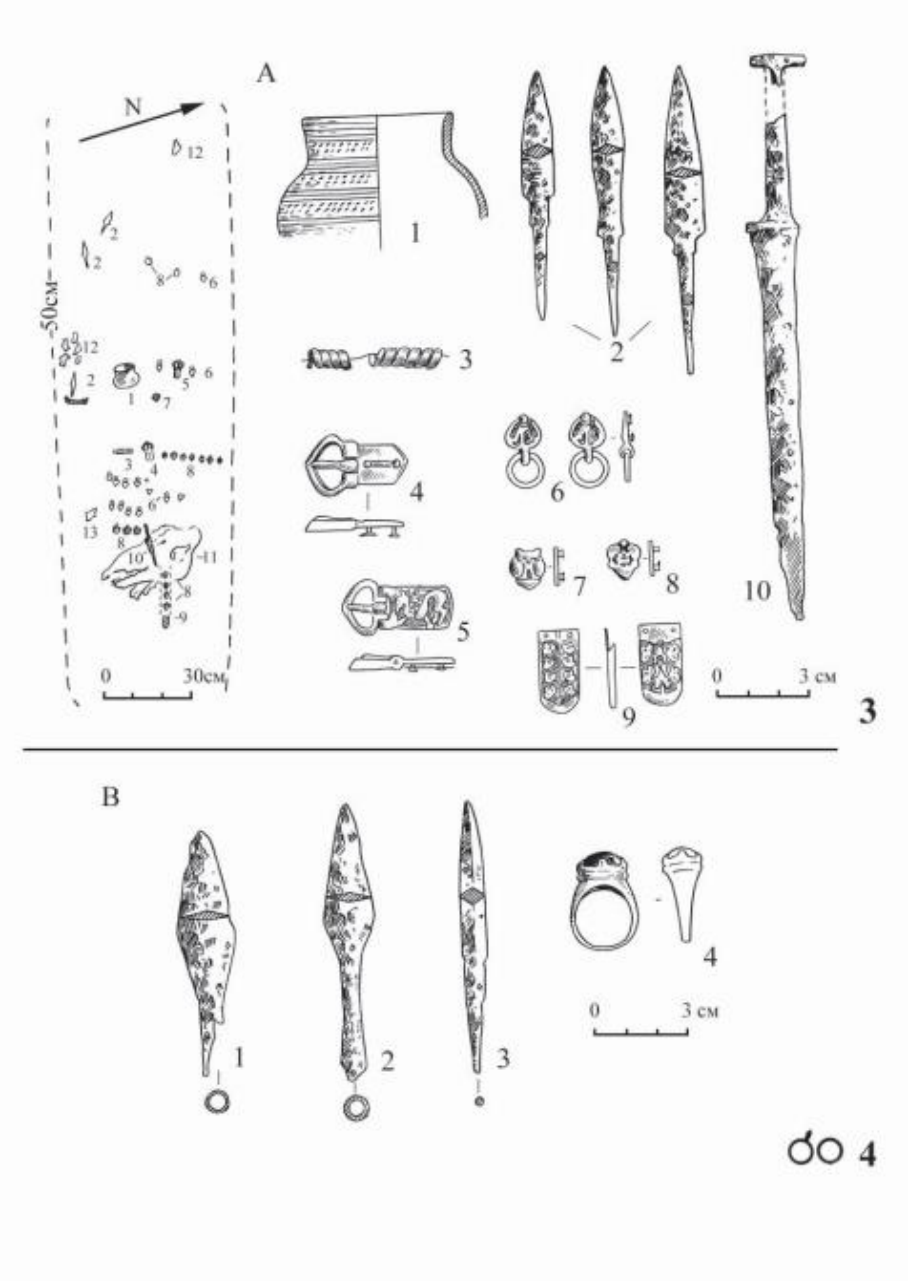

Табл.III. Большие Тиганы (1974). С. 18.

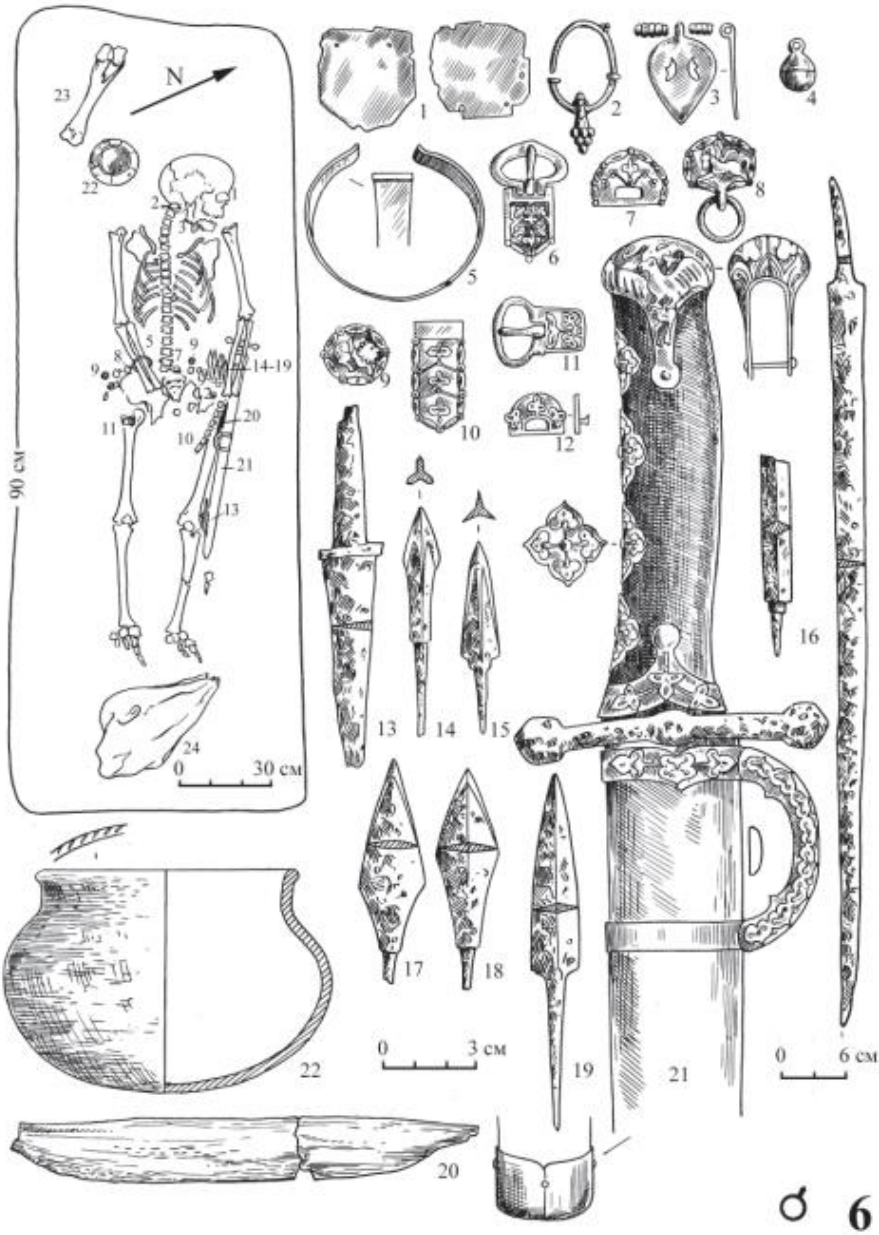

Табл.V. Большие Тиганы (1974). С. 18.

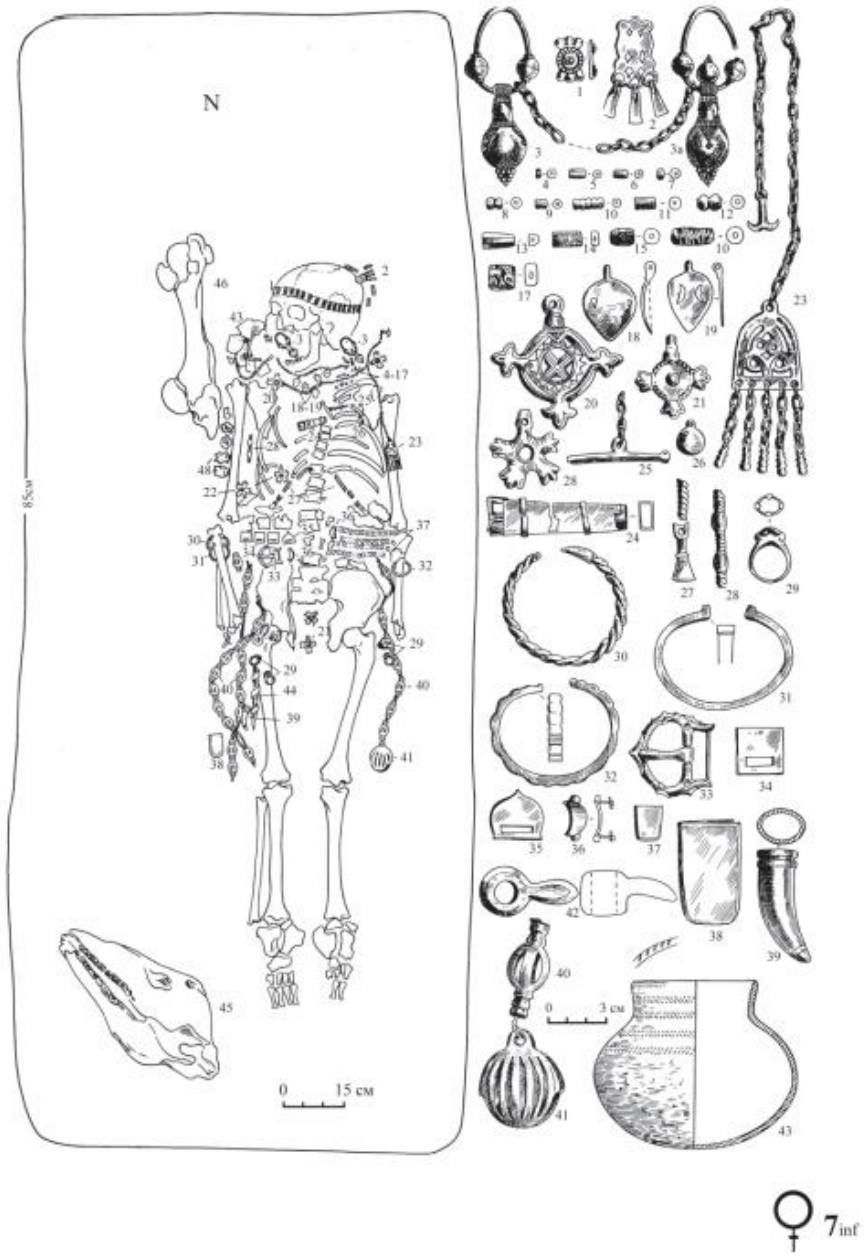

Табл.VI. Большие Тиганы (1974). С. 19.

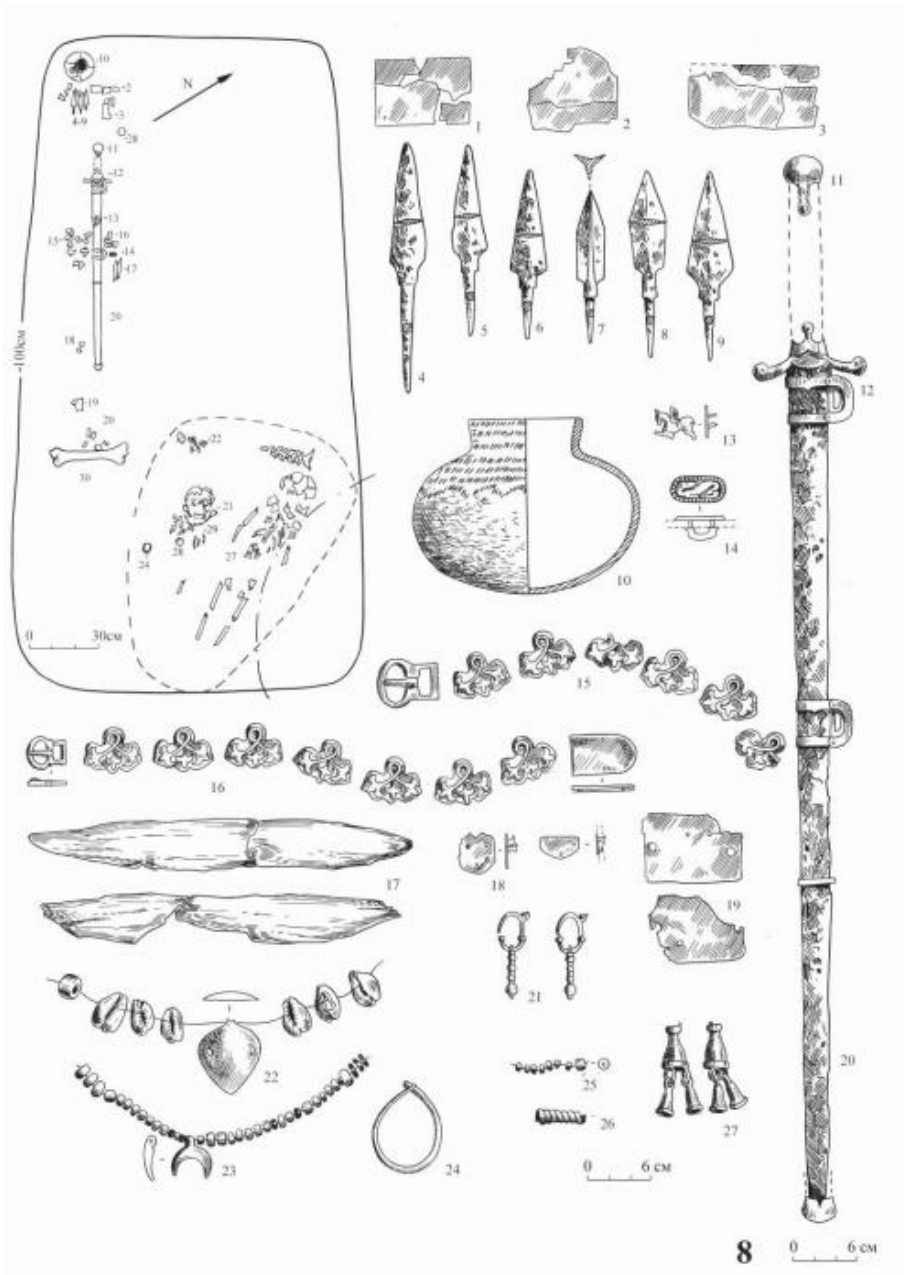

Табл.VII. Большие Тиганы (1974). С.23.

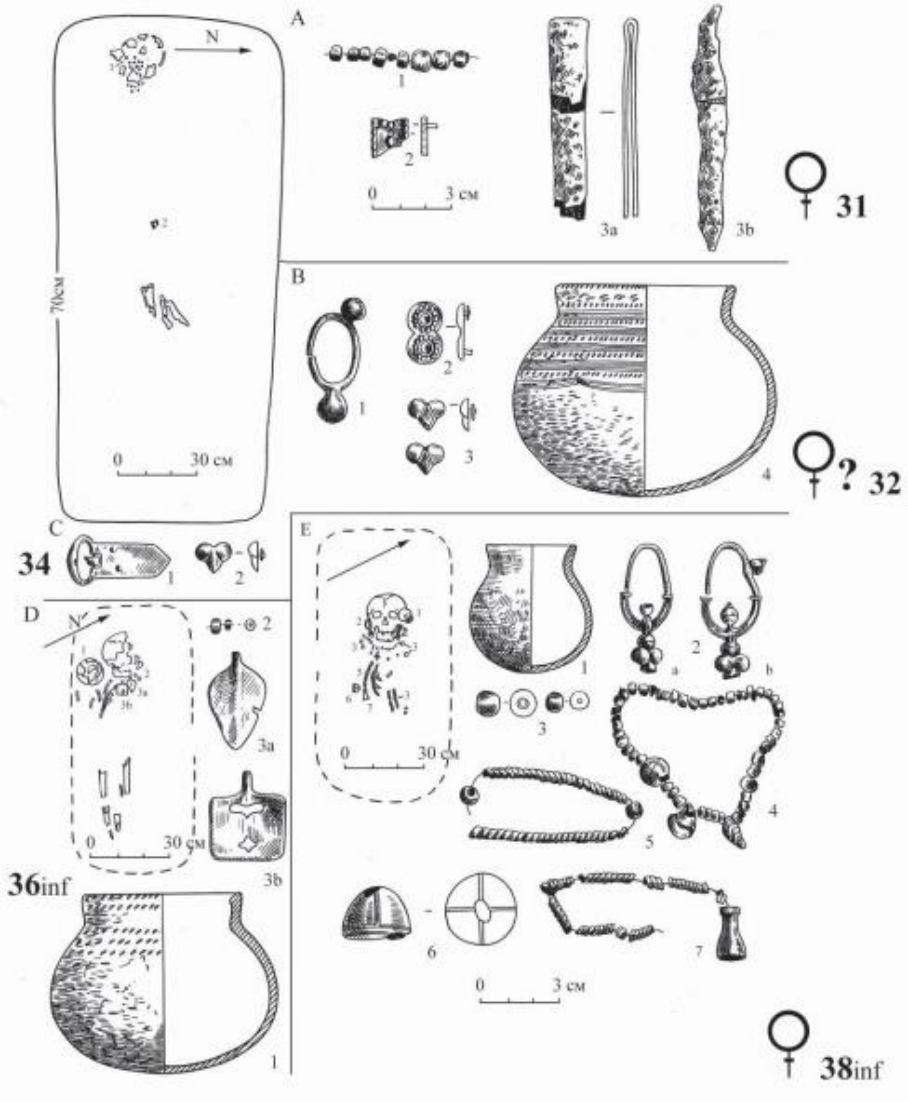

Табл.XXVA. Большие Тиганы (1974). С.44.
Табл.XXVB. Большие Тиганы (1975). С.44.
Табл.XXVC. Большие Тиганы (1975). С.44.
Табл.XXVD. Большие Тиганы (1975). С.47.
Табл.XXVE. Большие Тиганы (1975). С.47.

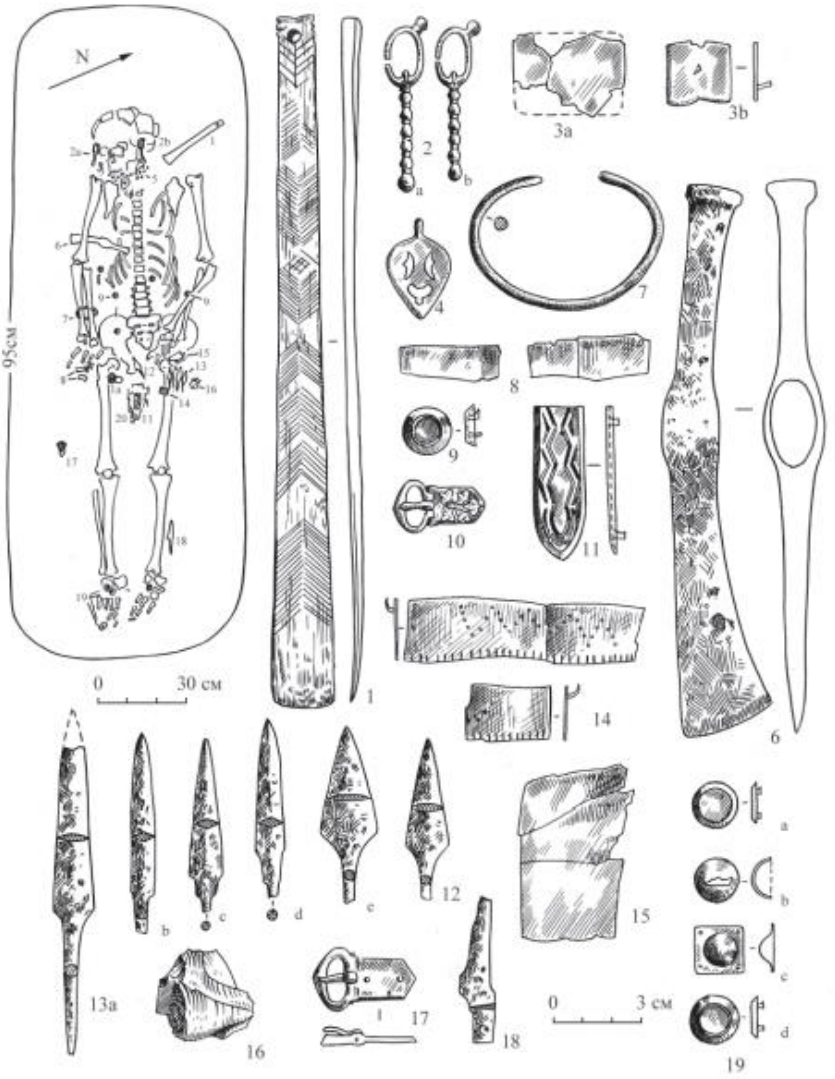

Табл.XXVIII. Большие Тиганы (1975). С.47.

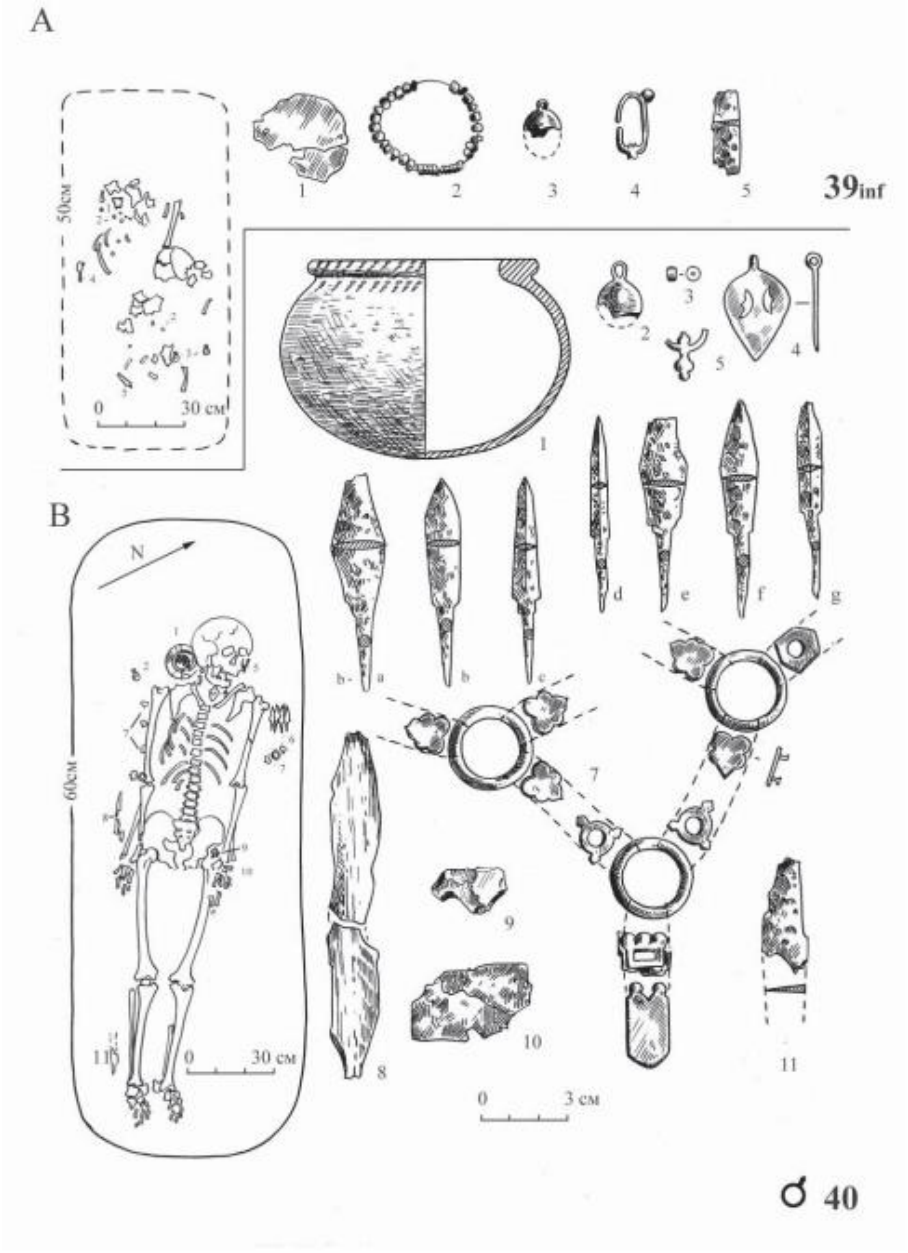

Табл.XXIXA. Большие Тиганы (1975). С.48.
Табл.XXIXB. Большие Тиганы (1975). С.48.

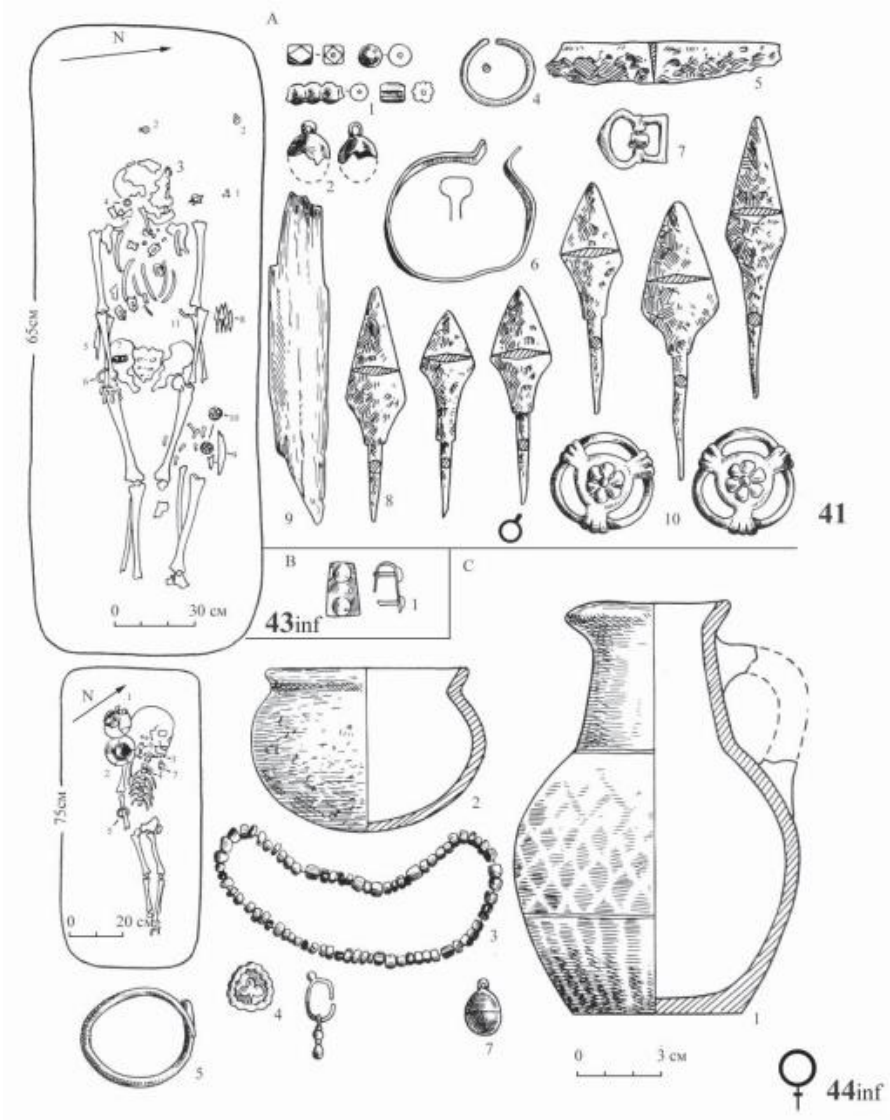

Табл.XXXA. Большие Тиганы (1975). С.48.
Табл.XXXB. Большие Тиганы (1975). С.49.
Табл.XXXC. Большие Тиганы (1975). С.49.

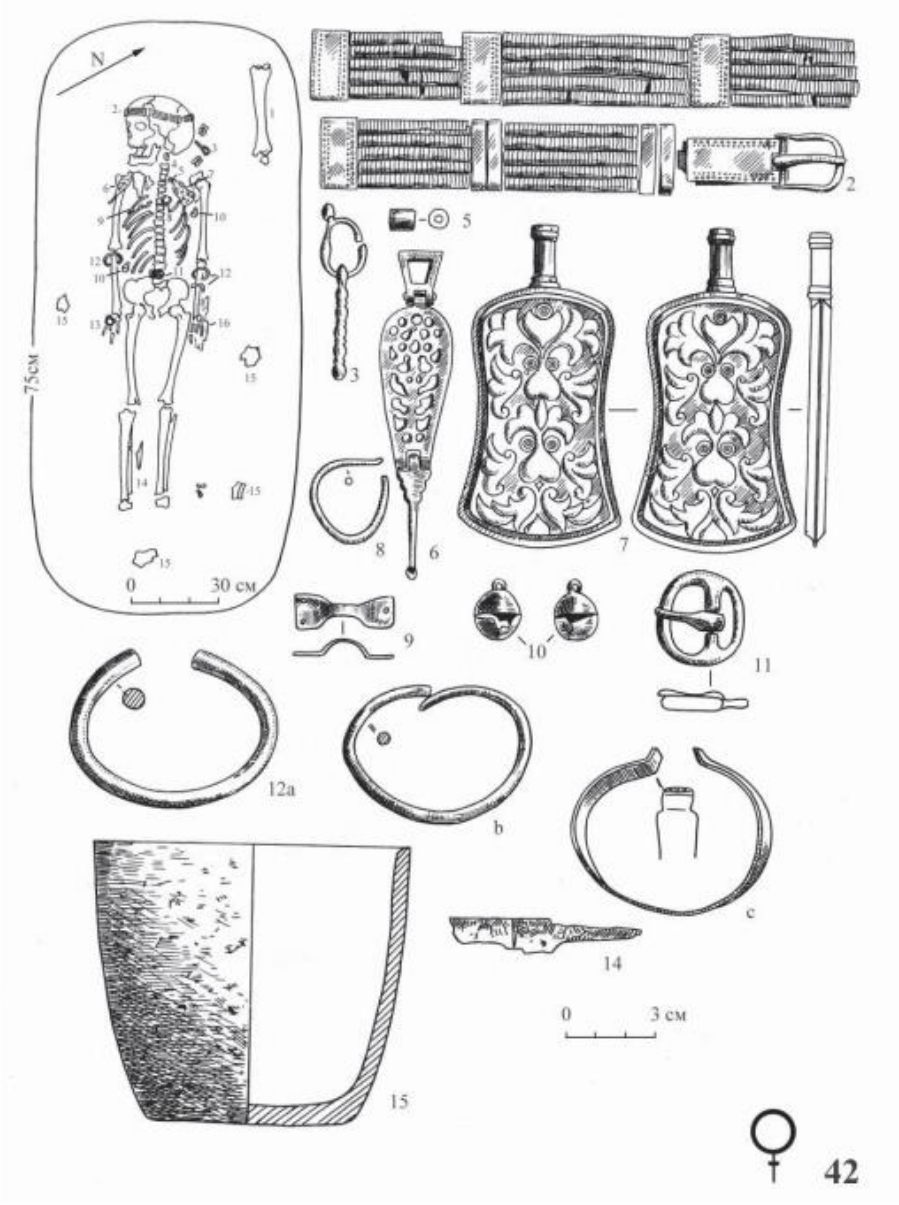

Табл.XXXI. Большие Тиганы (1975). С.48.

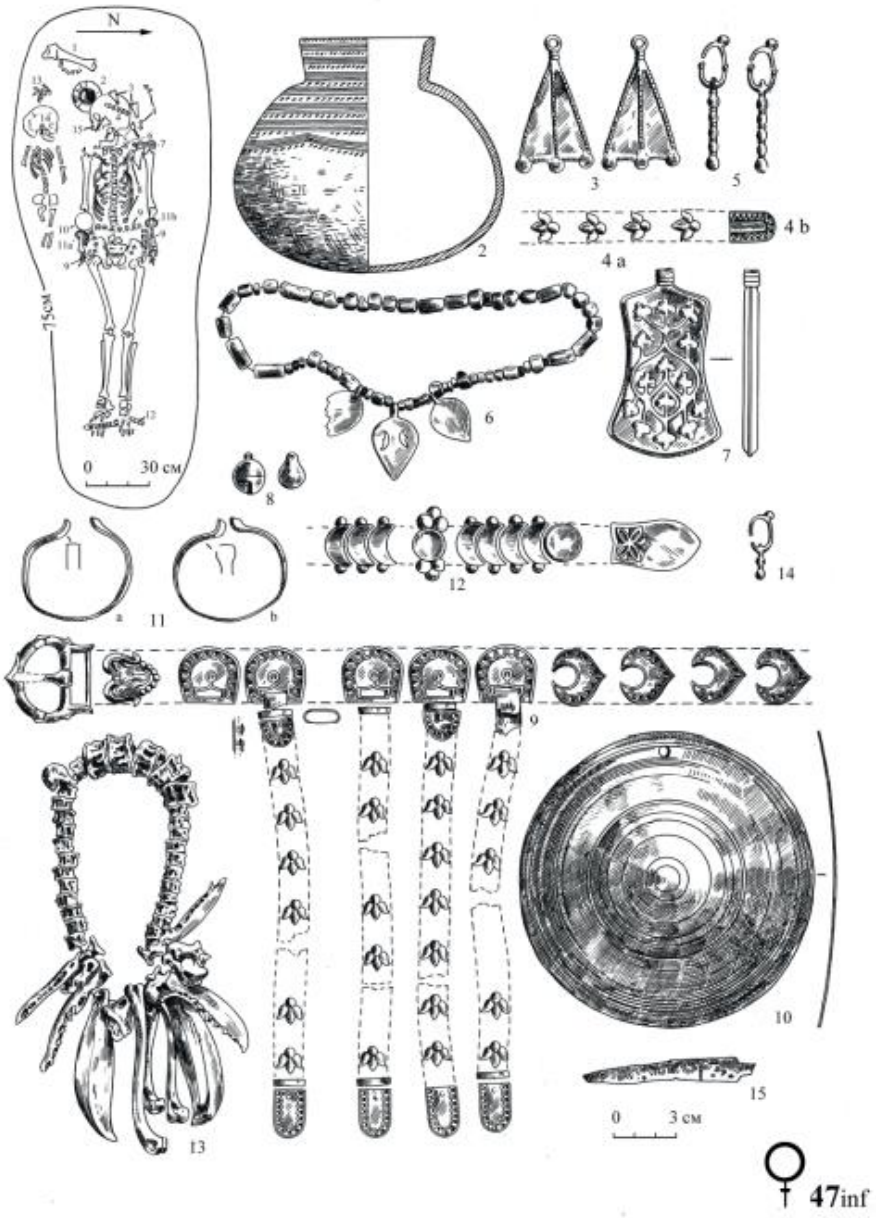

Табл.XXXIII. Большие Тиганы (1975). С.50.

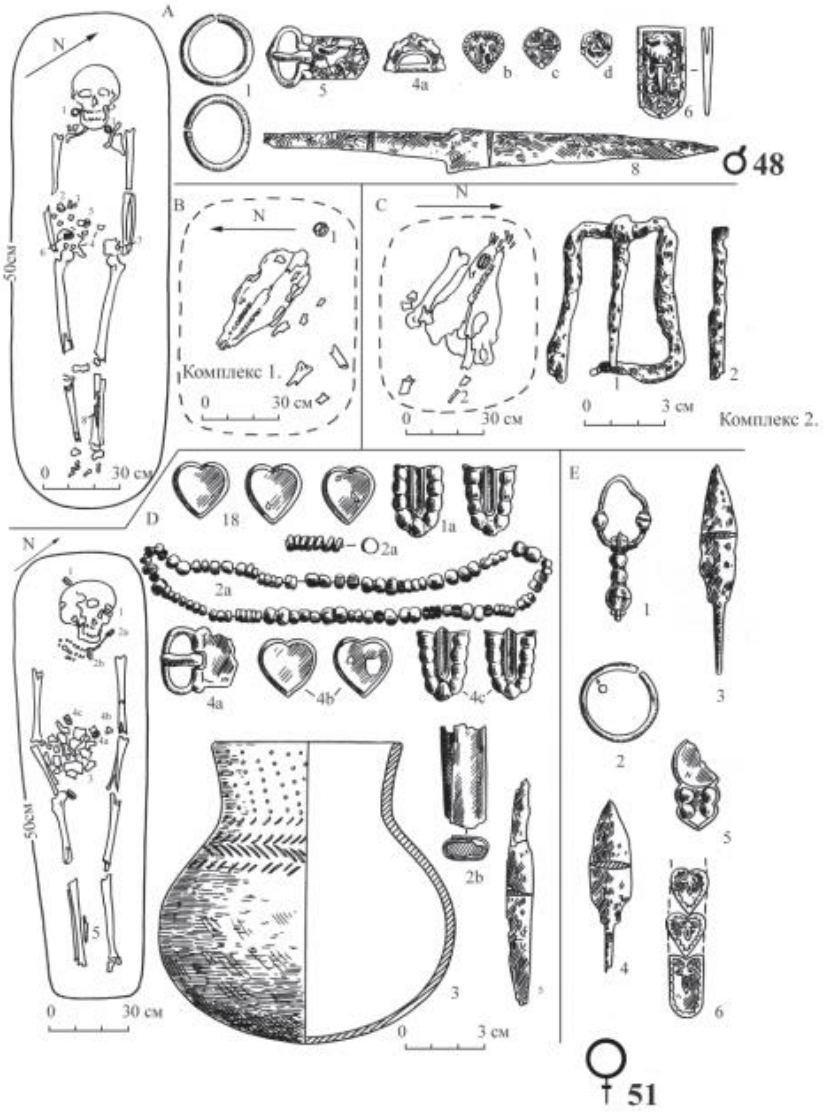

Табл.XXXIVA. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVB. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVC. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVD. Большие Тиганы (1975). С. 52.
Табл.XXXIVE. Большие Тиганы (1975). С.53.